ONLY ONE HOTAN IN THE WORLD

دۇنيادا بىرلا خوتەن بار

خوتەن ۋىلايىتى

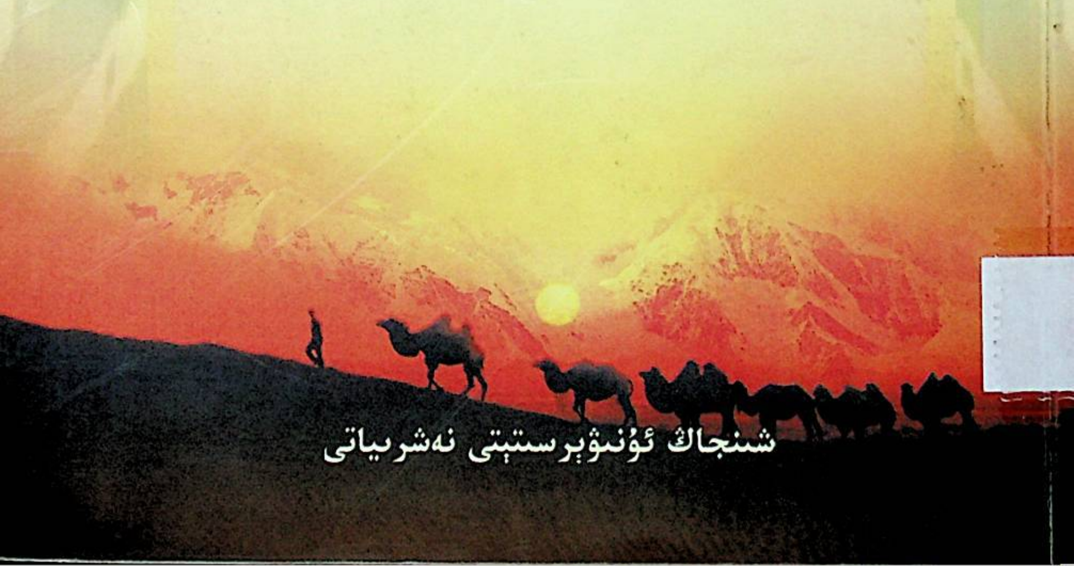

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى

دۇنيادا بىرلا خوتەن بار

ONLY ONE HOTAN IN THE WORLD

خوتەن [illegible]

تۈزگۈچى : ئابدۇللا سۇلايمان

BY

ABDULLA SULAYMAN

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئابلىمىت قادىر
مەسئۇل كوررېكتورى: قەييۇم تۇرسۇن
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ

دۇنيادا بىرلا خوتەن بار

—— خوتەن دېئالىكتى

تۈزگۈچى: ئابدۇللا سۇلايمان

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى غالىبىيەت يولى №14، پوچتا نومۇرى: 830046)
شىنخۇا كىتابخانىلىرى تەرىپىدىن سېتىلىدۇ
ئۈرۈمچى شەھەرلىك يېبەيفىڭ مەتبەئەچىلىك چەكلىك
مەسئۇلىيەت شىركىتىدە بېسىلدى
فورماتى: 1230×880 مم 1/32 باسما تاۋىقى: 13 قىستۇرما ۋارىقى: 2
2006 - يىل 5 - ئاي 1 - نەشرى
2006 - يىل 5 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 3050 — 0001

ISBN 7—5631—2040—8
باھاسى: 27.30 يۈەن

مۇندەرىجە

خوتەن دىئالېكتى توغرىسىدا ئومۇمىي بايان 1
ئابدۇللا سۇلايمان
قەدىمكى خوتەن تىلىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى 1
خوتەن دىئالېكتىنىڭ فونېتىكا جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى ... 10
خوتەن دىئالېكتىنىڭ لېكسىكا جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى ... 14
خوتەن دىئالېكتىنىڭ گراماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى......... 17
خاتىمە... 23

خوتەن دىئالېكت سۆزلۈكلىرى.. 29
روزى سايىت
كېرىيە شېۋىسى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش 267
ئابدۇرشات مۇساجان
مۇقەددىمە 267
كېرىيە شېۋىسىنىڭ باشقا شېۋىلەر بىلەن بولغان
مۇناسىۋىتى 273
كېرىيە شېۋىسىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكى 277
كېرىيە شېۋىسىنىڭ مورفولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكى 300
كېرىيە شېۋىسىنىڭ لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكى 334
خاتىمە 351

گۇما شېۋىسى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى 357

ئابدۇقادىر سادىر

گۇما شېۋىسىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكى.............. 358

گۇما شېۋىسىنىڭ لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكى 370

گۇما شېۋىسىنىڭ گراممانىكىلىق ئالاھىدىلىكى 384

گۇما شېۋىسىنىڭ سېمانتىكىلىق ئالاھىدىلىكى 396

目　录

和田方言总论……………………………………………… 1
阿布都拉·苏来满
古于阗语发展进程………………………………………… 1
和田方言的语音特点 ……………………………………… 10
和田方言的词汇特点 ……………………………………… 14
和田方言的语法特点 ……………………………………… 17
后记 ………………………………………………………… 23

和田方言词汇 ……………………………………………… 29
肉孜·沙依提
初考于田土言…………………………………………… 267
阿布都日夏提·木沙江
序言…………………………………………………… 267
于田土言与其它土言的关系……………………………… 273
于田土言的语音特点…………………………………… 277
于田土言的形态特点…………………………………… 300
于田土言的词汇特点…………………………………… 334
后记…………………………………………………… 351

皮山土言及其特点……………………………………………… 357
阿布都卡得尔·沙得尔
皮山土言的语音特点…………………………………… 358
皮山土言的词汇特点…………………………………… 370
皮山土言的语法特点…………………………………… 384
皮山土言的语义特点…………………………………… 396

ئابدۇللا سۇلايمان

خوتەن دىئالېكتى توغرىسدا ئومۇمىي بايان

قەدىمكى خوتەن تىلىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى

ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقىلىشىش قورالى بولغان تىل ئىنسانلارنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن تەڭ پەيدا بولغان بولۇپ، ئىنسانىيەت تارىخىدا كىشىلەرنىڭ هايۋانات دۇنياسىدىن ئايرىلىپ چىقىشىغا ياردەم بەرگەننىدى. ئەمگەك — يەنى ياشاش ئۈچۈن تىنىمسىز هەرىكەت قىلىش، ئىنسانلارنىڭ كوللېكتىپ پائالىيەت ئېلىپ بېرىش زۆرۈرىيىتىنى تۇغدۇرۇپ، ئۆزئارا ماسلىشىش ئۈچۈن، ئۆزلىرىنىڭ تەپەككۇرىنى ئىپادىلەيدىغان، مۇناسىۋەتلىشىدىغان ۋە پىكىر ئالماشتۇرالايدىغان تىلنىڭ بولۇشى لازىملىقىنى چوڭقۇر هېس قىلدۇرغانىدى.

تىلنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن تىلنىڭ شەكىللىنىشى ئۇزاق تارىخىي جەريانلارغا ئىگە بولۇپ، بۇ جەريان ئۇرۇقداشلىق، تائىپە، قەبىلە، مىللەتنىڭ شەكىللىنىشى بىلەن هەرقايسى مىللەت تىلىنىڭ شەكىللەنگەنلىكىنى هەمدە هازىرقى زامان تىلىنىڭ ئەنە شۇ قەدىمكى ئۇرۇق، تائىپە، قەبىلە تىللىرى ۋە شېۋىلەر ئاساسىدا تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان جەرياندۇر.

بۇ ماقالىنىڭ تېما ئېھتىياجىنى چىقىش قىلىپ، تىلنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە شەكىللىنىشى توغرىسىدىكى يۇقىرىقى قىسقىلا ئەسلەتمىدىن كېيىن ئەسلىي بايانىمىزغا ئۆتەيلى.

تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا، ئىنسانلارنىڭ پەيدا بولغىنىغا بىر مىليون 700 مىڭ يىل بولدى دەپ قارىلىدۇ. گەرچە خوتەندە كونا تاش قورال دەۋرىگە ئائىت مەدەنىيەت ئىزلىرى تېخى بايقالمىغان بول-

سىمۇ، ئالىملارنىڭ قارىشىچە، «12 مىڭ يىلنىڭ ئالدىدا گۈزەل، كۆركەم خوتەن قاشتېشى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە توشۇلۇشقا باشلىغان»[1] ئىدى. شۇنداقكەن قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز 10 مىڭ يىللاردىن بۇرۇنقى زامانلاردىلا بۇ زېمىندا ماكانلىشىپ تىرىكچىلىك قىلغانىدى. قەدىمكى ئۇدۇن بۇنىڭدىن تەخمىنەن 7-6 مىڭ يىل ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردا يېڭى تاش قورال دەۋرىگە قەدەم قويۇپ، «قاشتېشى يولى» نى بارلىققا كەلتۈرۈپ، «يىپەك يولى» نىڭ ئېچىلىشى، گۈللىنىشى ئۈچۈن تۆھپە قوشتى. بۇ قەدىمكى يۇرتتا ئەڭ دەسلەپكى ئۇرۇق-قەبىلىلەر تاش قورال ياساشتىن ئىبارەت بىر خىللا ئىجتىمائىي ئەمگەكلىك تۈرى بىلەنلا شۇغۇللىنىشتىن قاشتېشى يىغىش، قېزىش، چارۋىچىلىق، ئېكىنچىلىك، پىلىچىلىك، شەھەر-قەلئە ياساش، ھەر خىل ھۈنەر-سەنئەت بىلەن شۇغۇللىنىشقىچە بولغان ئېتنو مەدەنىيىتىدە ئۆزىگە خاس بولغان تىلنى يارىتىپ ۋە ئۇنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ، تەگ-يىلتىزلىق تىللىرىغا ئۆتۈشۈشنى، قوبۇل قىلىشنى، قوشۇۋېلىشنى، ياساشنى بىرلەشتۈرۈپ، ھازىر بىز ئېيتىپ كېلىۋاتقان «خوتەن دىئالېكتى» نىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس ياراتتى.

مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 242-يىلى قۇرۇلغان ئۇدۇن خانلىقىنىڭ مىڭ يىلدىن كۆپرەك ھۆكۈم سۈرگەن تارىخىغا نەزەر سالساق، غەربىي يۇرتتا (ھازىرقى شىنجاڭدا) ئولتۇراقلاشقان مىللەتلەرمۇ ئۇزلۇكسىز كۆپەيگەن. «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە يېزىلىشىچە، شۇ دەۋرلەردە تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدا ئۇدۇن، گۇما، ئۇزۇنتات، نىيا قاتارلىق 30 نەچچە شەھەر بەگلىكلىرى بارلىققا كەلگەن بولۇپ، يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي لىنىيىسىدىكى بۇ مۇھىم تۈگۈنلەر ئىچىدە ئۇدۇن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن ھىندىستان قاتارلىق ئەللەر ئوتتۇرىسىدا ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ ئالاھىدە كۆزنىكى بولغان. ھىندىستان ئارقىلىق تارقىلىپ، شىددەت بىلەن كېڭەيگەن بۇددا دىنى بۇ رايوننى بۇددا دىنىنىڭ مەركەزلىرىنىڭ بىرىگە ئايلاندۇرغان. ۋېي، جىن سۇلالىسى ۋە جەنۇبىي-شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىن باشلاپ

---

[1] «گۆھەر زېمىن خوتەن»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994-يىل خەنزۇچە نەشرى 241-، 242-بەتلەر.

سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرلىرىگىچە (مىلادىيە 220-يىلىدىن 907-يىلىغىچە) نۇرغۇن مەشھۇر بۇددا ئۆلىمالىرى ۋە راھىبلار ئۇدۇنغا كېلىپ تەلىم ئالغان ياكى نوم تەپسىرچىلىكى بىلەن مەشغۇل بولغان. 872-يىلى (شيەنتۇڭنىڭ 13-يىلى) ئۇدۇن خانىنىڭ ساجۇ مىراۋۇلى جاڭ يىچاۋنىڭ جىيەنىگە يازغان بىر مەكتۇپىدا ئۆزىنىڭ خانلىق نامىنى «ئۇلۇغ ئۇدۇن دۆلىتى پەغپۇرى» دەپ ئاتىغان. ئۇدۇن ۋېسارا خان جەمەتى ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ مىڭ يىلغا يېقىن ھۆكۈم سۈرگەن.

مىلادىيە 926-يىلى قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمرانى مۇسا ئارسلانخان شۇ چاغدا يەنىلا بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىۋاتقان ئۇدۇنغا قارشى «غازات» ئۇرۇشى قىلىپ، ئۇدۇننى ئۆزلىرىگە قارام قىلدۇرۇپ، ئىسلامىيەت دەۋرىگە باشلاپ كىرگەن بولسىمۇ، قاراخانىيلارنىڭ ئىچكى مالىمانچىلىقىدىن پايدىلانغان ئۇدۇن ھۆكۈمدارلىرى ئىسلام دىنىغا قارشى ئۇرۇش قوزغاپ، قەشقەرغىچە باستۇرۇپ بارغان. مىلادىيە 1006-يىلى قاراخانىيلارنىڭ شۇ دەۋردىكى سۇلتانى يۈسۈپ قادىرخان ئۆزى بىۋاسىتە قوشۇن باشلاپ كېلىپ، ئۇدۇن رايونىدىكى بۇددىستلارنى ئەسلىدىكى ئېتىقادىدىن ئۈزۈل-كېسىل ۋاز كەچتۈرۈپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدۇرغان. ئۇدۇن ۋېسارا خانلىقى يىمىرىلىپ، بۇ رايون پەيدىنپەي تۈركلەشتۈرۈلگەن.

ئۇنداقتا ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرى خوتەن رايونىدىكى ئاھالىلەر قايسى تىلنى ئىشلەتكەن؟ بۇ سوئالغا ئەلۋەتتە ئىنسانشۇناسلار، تىلشۇناسلار، تارىخچىلار قوللانغان مېتود ۋە ئۇسۇل بويىچە، بۇ رايوندىن تېپىلغان يازما يادىكارلىقلار ۋە شۇ يادىكارلىقلاردا ئىشلىتىلگەن تىلغا؛ بۇ رايون ئاھالىسى ئىشلىتىۋاتقان ھازىرقى زامان تىلىدىكى قەدىمكى زامان تىل قالدۇقلىرىغا مۇراجىئەت قىلىش تارىخىي ماتېرىيالىزملىق ئىلمىي يەكۈندۇر.

ئاشۇ ۋەسىقە-ھۆججەتلەرگە نەزەر سالساق، ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا مۇنداق يازغان: «ئەڭ ئوچۇق ۋە توغرا تىل پەقەت شۇ بىرلا تىلنى بىلىپ، پارسلار بىلەن ئارىلاشمايدىغان ۋە چەت ئەللەر بىلەن بېرىش-كېلىش قىلمايدىغان كىشىلەرنىڭ تىلىدۇر. ئىككى خىل تىل بىلىدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن ئارى-

لىنىشىپ قالغان كىشىلەرنىڭ تىلىدا بۇزۇقلۇق بار. سوغداق (Soqdak)، كەنجەك (Kanqək)، ئارغۇ (Arqu) ئەنە شۇنداق ئىككى تىل بىلىدىغانلارغا كىرىدۇ. چەت ئەللەر بىلەن ئارىلىشىدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن بېرىش-كېلىش قىلىدىغان خىتەن (hotan خوتەن)، تىبىت (tübüt تىبەت) ۋە تاڭغۇت (tanqut) لارنىڭ بەزىلىرىمۇ شۇنداق. ئۇلار تۈركلەر ئېلىگە كېيىنرەك كەلگەن»، «... تۇبۇتلارنىڭ ئايرىم تىلى بار، خوتەنلىكلەرنىڭمۇ ئايرىم تىلى ۋە يېزىقى بار. ئۇلار ھەر ئىككىلىسى تۈرك تىلىدا چىرايلىق سۆزلىيەلمەيدۇ». بۇ بايانلاردىن تارىختا بۇ رايوندىكى خەلقنىڭ ئايرىم تىل ۋە يېزىق قوللانغانلىقىنى بىلەلەيمىز.

ئارخېئولوگلار 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردىن تاپقان تېپىلمىلار ئىچىدە توخرىلارغا ئائىت نۇرغۇن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ بارلىقىغا ئاساسەن، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى شەھەرلەرگە جايلاشقان ئاھالىلار ئومۇمەن قەدىمكى زاماندىن ئوتتۇرا ئەسىرگىچە ھىندى-ياۋروپا تىل سىستېمىسىغا تالىق بولغان توخرىلار ۋە ساكلاردىن ئىبارەت ئىدى، دەپ ھېسابلىماقتا. دەرۋەقە «مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 174-يىلىدىن 160-يىلىغىچە بىر قىسىم ساكلار ئېلىمىزنىڭ كەڭسۇ (گەنسۇ) رايونلىرىدىن ئىلى ۋادىسىغا كۆچۈپ بېرىش جەريانىدا، ئۇلارنىڭ بىر بۆلىكى خوتەن ئېكىنزارلىقىدا يەرلىشىپ قالغان»①. بەزى ئالىملار: «ساكلارنىڭ تىلى ئالاھىدە تىل ئىدى، بۈگۈنكى كۈندە خوتەن بىلەن مارالبېشىنىڭ تۇمشۇق قاتارلىق جايلىرىدا قەدىمكى ساكلارنىڭ شېۋىسى ساقلىنىپ قالغان»② دەپ ھېسابلاپ، قەدىمكى خوتەن تىلىنى «خوتەن ساك تىلى» دەپ ئاتاشتى، شۇنداقلا دۇنخۇاڭ (دەشت ئاتا) غارلىرىدىن قېزىۋېلىنغان يازما يادىكارلىقلار ئىچىدىكى «خوتەن ساك تىلى» دا يېزىلغان بىر مۇنچە ھۆججەت-ۋەسىقىلەرنىڭ بارلىقىغا، بۇ ۋەسىقىلەرنىڭ بەزىلىرىنىڭ 10-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا (شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ چۇنخۇا يىللىرى) يېزىلغانلىقىغا ئاساسەن

①② «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 19-، 21-، 22-بەتلەر.

«خوتەن رايونىدا 10-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىمۇ ساكلار ياشىغان. ھېچ بولمىغاندا، ئۇلارنىڭ خان جەمەتلىرى ساكلاردىن بولغان»① دەپ قاراشقان. «ساك تىلى» دېگەن بۇ ئاتالغۇ گېرمانىيىلىك سانسكرىتشۇناس رودېسنىڭ يۇقىرىقى ۋەسىقىلەردىكى تىلنىڭ شەرقىي ئىران تىلى شېۋىسىدىكى ساك تىلىغا ئەڭ يېقىن كېلىدىغانلىقىنى بايقاپ بەرگەن نامى بولۇپ، گەرچە ئىلىم ساھەسىدىكىلەر «ساك تىلى» دېگەن نامنى قوبۇل قىلغان بولسىمۇ ھەمدە بۇ نام تىل جەھەتتە قەدىمكى خوتەن تىلىغا يېقىنلىقىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بەرسىمۇ، تارىخىي رېئاللىقنى ئىسپاتلاپ بېرەلمەيدۇ.

خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەر ۋە غەربنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدا ساكلارنىڭ ئۇدۇننى بويسۇندۇرغانلىقى توغرىسىدا ھېچقانداق مەلۇمات چېلىقمايدۇ. جاڭ چيەن، بەن چاۋ، بەن يۇڭ قاتارلىقلارنىڭ غەربىي يۇرت خاتىرىلىرىگە ئاساسلانغاندا، ئۇدۇنلۇقلار بىلەن ساكلارنىڭ پەرقى ئىنتايىن ئېنىق بولۇپ، ئۇلار باشقا-باشقا رايوندا ياشىغان، ئۇلارنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇدۇن يازما يادىكارلىقلىرى ئىچىدە بۇخىل تىلنى ئەزەلدىن «ساك تىلى» دەپ ئاتىمىغان، ئۇدۇنلۇقلارنى ساكلار دەپمۇ ئاتىمىغان.

ئۇدۇن رايونىغا تۈركلەر كىرىشتىن ئىلگىرىكى يوتقان خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان، ئىرق ئالاھىدىلىكى ۋە تىل خۇسۇسىيەتلىرىنى بىلدۈرگۈچى بىر قىسىم رەسىملەر، خاتىرە، ۋەسىقىلەرگە ئاساسلانغان بەزى ئالىملار: يوتقانلىقلارنى ئىران ئىرقىغا مەنسۇپ، تىلىنى «يوتقان تىلى»، يەنى «خوتەن تىلى» دەپ ئاتىسا؛ بەزىلىرى ۋەسىقىلەردىكى تىلنىڭ خاراكتېرىگە ئاساسلىنىپ، ئۇنى ئىران تىلىغا مەنسۇپ دەپ قاراپ، «شەرقىي ئىران تىلى» ئىدى، دەپ ئاتىغان. بىراق خوتەن تىلىنىڭ ئىپتىدائىي ئالاھىدىلىكىنىڭ بۇزۇلۇشى سوغدى تىلىغا سېلىشتۇرغاندا تېخىمۇ كۆرۈنەرلىك بولغاچقا، يەنە بەزىلەر ئۇنى خەنزۇچە تارىخىي كىتابلاردا بايان قىلىنغان ئۇلۇغ ياۋچىلار تىلىغا، يەنى كوشان

① «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 19-، 21-، 22-بەتلەر.

تىلىغا ئوخشاپ كېتىدۇ، دەپ قارىغان[1]. مەلۇمكى، تارىختىكى ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ يەنە بىر تارمىقى بولغان كوشان ئىمپېرىيىسى مىلادىيە 120-يىلى خوتەن، يەكەن، قەشقەر خانلىقلىرىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، بۇ رايونلارغا ئۇلارنىڭ تىلىنىڭمۇ تەسىر قىلغانلىقى تارىخىي پاكىتتۇر.

يەنە ئوخشاش بولمىغان قاراشلاردىن: «نىيا، ئۇدۇن، پىشامشان (چارقىلىق ئەتراپى) قاتارلىق جايلاردا ئاساسەن قەدىمكى ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمال شېۋىسى قوللىنىلاتتى، بۇ ئومۇمەن ‹نىيا ئاۋام تىلى دېيىلەتتى› » دەيدىغان؛ شۇنداقلا خوتەن رايونىدىن تېپىلغان مىلادىيە 2-ئەسىردىن ئىلگىرىكى كارۇشتى يېزىقىدا ھىندىستاننىڭ قارا تىلى (پراكرىت) دا يېزىلغان نوم بىتىگ «دارماپادا» غا ئاساسلىنىپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان قەدىمكى خوتەن تىلىنى «ھىندى تىلى» دەپ ئاتاشلارنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

بىراق، قەدىمكى خوتەن تىلىنى نوقۇللا «ھىندى-ياۋروپا تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ. . . شەرقىي ئىران تىلى. . . ھىندى تىلى» دېيىش ئانچە مۇۋاپىق ئەمەس. ياكى، بۇ تىلنى «ئىران تىللىرى بىلەن تۈرك تىلىنىڭ قوشۇلمىسىدىن ھاسىل بولغان مۇرەككەپ تىل» دېيىش ئەقىلگە سىغمايدۇ، تىلشۇناسلىق نەزەرىيىسىگىمۇ ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. ئېنىقكى، ئوخشىمىغان ئىككى خىل تىل سىستېمىسىدىن ئەبجەش بىر تىل ھاسىل بولمايدۇ، ئۇلار بىر-بىرىنى چەتكە قاقىدۇ. يەنى بىرى ئاساس، يەنە بىرى ياردەمچى بولىدۇ. ئاساس تىل لېكسىكا، مورفولوگىيە جەھەتتىن ئۈستۈنلۈك قازانسا؛ ياردەمچى تىل مەلۇم جەھەتتە لېكسىكىلىق ۋە گىراماتىكىلىق ئىزىنى قالدۇرىدۇ. بۇ قائىدىگە قارىغاندا، بۇددا دىنى ۋە مەدەنىيىتى مۇناسىۋىتى بىلەن ئۇدۇنغا كىرگەن پراكرىت تىلى (نوم تىلى) مىلادىيەدىن ئىلگىرى ۋە كېيىن لېكسىكا جەھەتتىن بىر مەزگىل «ئۈستۈنلۈك» قازانغان بولسىمۇ، لېكىن

① «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 27-بەت.

«خوتەن تىلى» نى ھەممە جەھەتتىن بويسۇندۇرالمىغان[1]. بۇ يەكۈنىمىزنى تۆۋەندىكى ئىككى پاكىت تېخىمۇ ئېنىق دەلىللەيدۇ: بىرى، مەشھۇر سەيياھ شۈەنزاڭ «ئۇلۇغ تاڭ خاندانلىقى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت ھەققىدە خاتىرىلەر» («大唐西域记») دېگەن كىتابىنىڭ 12 - جىلدىدا: «قۇستانا (خوتەن) يېزىقىنىڭ قائىدىسىدە ھىندىستان يېزىقىغا ھۆرمەت قىلىنىپ، ئۇنىڭ شەكلى ئازراقلا ئۆزگەرتىلگەن. ئەمما، تىلى بولسا بۇ ئەلدىكى ئاھالىنىڭ مىجەزى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، باشقا ئەللەرنىڭ تىلىدىن پەرقلىنىدۇ؛ ھىندى تىلىمۇ ئەمەس، جۇڭگو تىلىنىڭ ئۆزگەرمىسىمۇ ئەمەس» دەپ يازسا، يەنە بىرى، ياپونىيە تارىخچىسى يۇتيەنخېڭ «ئاۋرېل ستەيىن نىيا خارابىسىدىن تاپقان كارۇشتى يېزىقىدىكى خاتىرىلەرنىڭ تىلى ھەقىقەتەنمۇ ھىندى تىلىمۇ ئەمەس، ئىران تىلىمۇ، شۇنىڭدەك تۈركىي تىلىمۇ ئەمەس ئىدى»[2] دەپ يازغان. يۇتيەنخېڭ ئەپەندى: «بۇ تىل تۈركىي خەلقلەر بۇ يەرگە كىرىشتىن بۇرۇن، مۇشۇ رايوننىڭ ئېغىز ۋە يېزىق تىللىرىدا ئىشلىتىپ كەلگەن تىل بولۇپ، بەزى ئالىملار بۇ تىلنى ‹ئۇدۇن تىلى› ياكى ‹خوتەن تىلى› دەپ ئاتايدۇ. بەزىلەر بۇ تىلنىڭ خۇسۇسىيىتىگە قاراپ ‹ئىران تىلى› ياكى ‹شەرقىي ئىران تىلى› دەپ قارايدۇ. ئەگەر ‹ئىران تىلى› دەپ قارىلىدىغان بولسا، ‹خوتەن تىلى› نى ‹سوغدى تىلى› بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك بۇ تىلنىڭ دەسلەپكى ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بۇزۇلغانلىقىنى ئېنىق كۆرۈۋالالايمىز»[3] دەيدۇ.

دەرۋەقە قەدىمكى خوتەن تىلىدا يۇقىرىقى تىللاردىكى ئالامەتلەرنىڭ بارلىقىنى ئىنكار قىلالمايمىز، شۇنداقلا بۇ رايوندا مىڭ يىلغا يېقىن ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن بۇددا دىنى تەسىرىدىن، ئاھالىلەر تىلىغا ھىندى تىلى (پراكرىت) ئاستا-ئاستا سىڭىشكە باشلاپ، سانسكرىتچە ئامىللارنى پەيدا قىلغانلىقىنى چەتكە قاقالمايمىز، قەدىمكى خوتەنلىكلەر قوللانغان بۇ تىلنىڭ «ئۇدۇن تىلى» ياكى «قەدىمكى خوتەن تىلى» ئىكەنلىكىنى تارىخىي پاكىتلار ئىسپاتلىغان.

① ئىمىن تۇرسۇن: «تارىمدىن تامچە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990-يىل 1-نەشرى.
② ③ يۇتيەنخېڭ (ياپونىيە): «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986-يىل 1-نەشرى.

«تەكلىماكاننى چۆرىدەپ جايلاشقان بوستانلىقلارنىڭ تارىختا بىر قانچە خىل دىن ۋە بىر قانچە خىل مەدەنىيەتنىڭ ئۇچرىشىش نۇقتىلىرى بولغىنىدەك، بىر قانچە خىل تىل ۋە يېزىقلارنىڭمۇ ئۇچرىشىش ۋە ئارىلىشىش نۇقتىلىرى بولغانلىقى مەلۇم ... خوتەن بوستانلىقلىرىدا مانا مۇشۇنداق ئارىلىشىش قاتلاممۇقاتلام يۈز بەرگەن. خوتەن دىئالېكتىدا بولۇپمۇ ئۇنىڭ لېكسىكا قىسمىدا ئىپادىلىنىپ تۇرغان بىر قىسىم ئالاھىدىلىكلەرنى مانا شۇنداق ئارىلىشىشلارنىڭ ئىزلىرى دېيىشكە بولىدۇ».

قەدىمكى خوتەن تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكى ھەققىدە مەھمۇد قەشقەرى مۇنداق يازغان: «خوتەنلىكلەر بىلەن كەنجەكلەر سۆزنىڭ بېشىدىكى ‹ئېلىف› (Elip) نى ‹ھ(h)› غا ئالماشتۇرىدۇ. تۈركىي تىللاردا يوق بىر تاۋۇشنى كىرگۈزگەنلىكى ئۈچۈن بىز ئۇلارنى تۈركلەردىن ھېسابلىمايمىز. مەسىلەن، تۈركلەر ‹ئاتا› نى ‹اتا› (ata) دېسە، ئۇلار ‹ھاتا› (hata) دەيدۇ؛ تۈركلەر «ئانا» نى ‹انا› (ana) دېسە، ئۇلار ‹ھانا› (hana) دەيدۇ. مەھمۇد قەشقەرى ئېيتقان بۇ خىل تىل ئادىتى خوتەن دىئالېكتىدا ھازىرمۇ قىسمەن ساقلىنىۋاتىدۇ. مەسىلەن، ئالاپۇ ـ ھالاپۇ (يالغانچى، پوچى)، ئىلدام ـ ھالدام (تېز، چاپسان)، ئالاڭ ـ ھالاڭ (ئوچۇق)، ئابدال ـ ھابدال (تىلەمچى)... دېگەنلەردەك.

قەدىمكى خوتەن تىلىنىڭ تۈركچىلىشىشىگە كەلسەك، خوتەن رايونى «ئىسلامىيەتتىن كېيىن پۈتۈنلەي تۈركلىشىشكە باشلىغان» دېيىلسىمۇ، مىلادىيەدىن ئىلگىرىلا تۈركىي تىللارنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، ناھايىتى ئاستا تۈركچىلىشىشكە باشلىغان بۇ تىل تاكى 11-ئەسىردىمۇ تۈركچىلىشىش جەريانىنى تاماملاپ بولالمىغان. خوتەن قاراخانىيلار تەۋەلىكىگە ئۆتۈپ 50 يىلدىن كېيىن ئۇلۇغ ئالىم، تىلشۇناس مەھمۇد قەشقەرى يازغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا خوتەنلىكلەرنى «ئىككى خىل تىل بىلىدىغان» دەپ ئىزاھلىشىمۇ بۇ قارىشىمىزنى ئىسپاتلايدۇ.

مەلۇم بولغىنىدەك، 11-ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ دەسلەپتە ئىسلامىيەت قوشۇنلىرى، ھاكىمىيەت مەمۇرلىرى، كېيىنچە يەر ئۆز-

لەشتۈرۈش قاتارلىق سەۋەبلەر بىلەن ھەرخىل قەبىلىلەر (ياغما، قارلۇق، ئوغۇز، چىگىل، قارچۇق، چارۇق، چۇمۇل، مەركىت ۋە باشقىلار) خوتەن رايونىغا كۆچۈپ كەلگەچكە، 12-ئەسىردە «خاقانىيە» تىلىنىڭ، 15 ـ 16-ئەسىرلەردە «چاغاتاي تىلى» نىڭ تەسىرى بىلەن ۋە قەدىمكى خوتەن تىلىنى تەگ-يىلتىز قىلىپ، بۇ رايوندا يېقىنقى ئەسىرلەردە «قەشقەر تۈركچىسى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ بىر دىئالېكتى مەيدانغا كەلگەن. بۇ دىئالېكت-شېۋىلەردە ئاق كۆڭۈل، ئەمگەكچان، ھۈنەر-سەنئەتلىك خەلقنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، باغۋەنچىلىك، پىلىچىلىك، تېبابەتچىلىك ساھەلىرىدە؛ مەنىۋى ھاياتىنىڭ بىر قىسمى بولغان فولكلور، ئەدەبىيات-سەنئەت جەھەتلەردە ياراتقان مول ئىجادىي تۆھپىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان، پەقەت مۇشۇ رايونغا خاس بولغان جانلىق، ئوبرازلىق سۆزلەر، ئاتالغۇ، ئۇقۇملار ئىجاد قىلىنغان.

كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي ئامىللاردىن سىرت، بۇ رايوندىكى يۈلتۈزلار تۈركۈمىدەك ئۈزۈك بوستانلىقلار ۋە ئاھالە ياشىغان تاغلىق جايلار مۇساپىسىنىڭ بىر-بىرىگە يىراق بولۇشى، بولۇپمۇ بۇ بوستانلىقلار ئاھالىسىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورۇن جەھەتتىكى يىراقلىقى سەۋەبىدىن تەكلىماكاننىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىكى باشقا جايلار بىلەن بولغان بېرىش-كېلىش، ئارىلىشىش، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ قىيىنلىقى قاتارلىق ئامىللار قوشۇلۇپ خوتەن رايونىدا بىر دىئالېكت بەلۋېغى شەكىللەنگەن.

فونېتىكا، گراماتىكا بولۇپمۇ لېكسىكا جەھەتتىن خېلى بىر قىسىم ئۆزگىچىلىكلەرگە ئىگە خوتەن دىئالېكتى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاكتىپ، ئىجابىي تەسىرى ئارقىلىق بىر ئەسىرگە يېقىن ۋاقىتتىن بۇيان پەيدىنپەي ئەدەبىي تىل نورمىسىغا چۈشكەن ۋە چۈشۈۋاتقان بولسىمۇ، ھېلىھەم بەزى چەت يېزا-كەنتلەر، تاغلىق رايونلاردىكى ئاھالىلەرنىڭ جانلىق تىلى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىل نورمىسىدىن (فونېتىكا، لېكسىكا جەھەتتىن) قىسمەن پەرقلىنىپ تۇرماقتا.

شۇنى ئالاھىدە قەيت قىلىش لازىمكى، تىلشۇناسلار تەرىپىدىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۈچ چوڭ دىئالېكتىنىڭ بىرى دېيىلگەن خوتەن

دىئالېكتى رايونىدا يەنە فونېتىكا، گراماتىكا بولۇپمۇ لېكسىكا جەھەتتىن بەزى پەرقلەرنى ساقلاپ كەلگەن «گۇما شېۋىسى»، «قاراقاش شېۋىسى»، «ئىلچى شېۋىسى»، «لوپ شېۋىسى»، «كېرىيە شېۋىسى» (چىرا، كېرىيە، نىيا، چەرچەن، چاقىلىق ناھىيىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) بولۇپ، بۇلار خوتەن دىئالېكتىنىڭ شېۋە رايونلىرىدۇر. بۇ شېۋىلەر خوتەن دىئالېكتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتىغا زور تەسىرلەرنى كۆرسەتكەن. مەيلى خوتەن دىئالېكتى ياكى خوتەن دىئالېكتىنىڭ يۇقىرىقى بەش شېۋە قاتلىمى بولسۇن، ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر تىلىنىڭ باشقا دىئالېكتلىرى بىلەن بولغان پەرق - ئۆزگىچىلىكلىرى پەقەت تىل تاۋۇشلىرى سىستېمىسى ۋە لۇغەت تەركىبىدە كۆرۈلۈپ، گراماتىكىلىق قۇرۇلۇش ۋە ئاساسىي لۇغەت تەركىبىدە پەرقلەر يوق دېيەرلىك.

خوتەن دىئالېكتىنىڭ فونېتىكا جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى

خوتەن دىئالېكتىدىكى فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلەر تاۋۇش ئۆزگىرىشى، ئاجىزلىشىشى، چۈشۈپ قېلىشى، كۆپىيىپ قېلىشى ۋە تاۋۇش ئاسسىمىلياتسىيىسى قاتارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ.

1. تاۋۇش ئۆزگىرىشى جەھەتتە

بۇ دىئالېكتتا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتى ئاساسەن بۇزۇلغان بولۇپ، لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى بىر قەدەر ئاجىز. مەسىلەن: كۆزۈك ← كۆزەك، ئويۇن ← ئويان، ئۆلۈم ← ئۆلەم، ئۆتۈك ← ئۆتەك، توكۇر ← توكا، قولۇم ← قولام ... دېگەنلەردەك.

ئەدەبىي تىلدىكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلاردىن سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدا كەلگەن «ئۆ» تاۋۇشى بۇ دىئالېكتتا «ئو» دەپ؛ «ئۇ» تاۋۇشى «ئۈ» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن: جۇپ ← جۈپ، گۆش ← گوش، گۈل ← گۇل ... دېگەندەك.

بەزى سۆزلەرنىڭ بېشىدىكى «ھ» ئۈزۈك تاۋۇشى چۈشۈپ قې-

لىپ، ئەدەبىي تىلدىكى «ھ» ئۈزۈك تاۋۇشى بىلەن باشلانغان سۆزلەرنى سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان سۆزگە ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ. مەسىلەن: ھوشيار ← ئۇشا، ھەشقاللا ← ئەشقاللا، ھۆل ← ئۆل ... دېگەنلەردەك.

بۇخىل تاۋۇش ئۆزگىرىشىگە، بەزى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە كېلىدىغان «ئا» تاۋۇشىنىڭ مۇئەييەن شەرت ئاستىدا ئۈزۈك تاۋۇشقا (مەسىلەن: بارىدىكەن ← بارتكەن، ئالىدىكەن ← ئاتكەن...) ئايلىنىشى؛ سۆزلەر ھەرخىل شەخسلەر بىلەن تۈرلەنگەندە، شۇ سۆزدىكى ئۈچ شەخس قوشۇمچىسىنىڭ ئالدىدا كەلگەن بىر ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ «ت» تاۋۇشىغا (مەسىلەن: قىلىمەن ← قىتمە، كېلىدۇ ← كىتۇ...) نۆۋەتلىشىشىنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

تۈرلىنىشى ۋە ھېچقانداق گراماتىكىلىق باغلىنىشى بولمىسىمۇ، بىر قىسىم سۆزلەردىكى بىرىنچى سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئۆزئارا ئۆزگىرىشى، خوتەن دىئالېكتىدىكى فونېتىكىلىق ھادىسىدۇر. بۇ جەھەتتە: «ئۇ» تاۋۇشىنىڭ «ئە» بولۇپ كېلىشى؛ «د» تاۋۇشىنىڭ «ت» بولۇپ (مەسىلەن: ئوقۇيدۇ-ئوقۇيتۇ، ئىشلەيدۇ-ئىشلىتۇ...) كېلىشى؛ «ھ» تاۋۇشىنىڭ «ي» بولۇپ (مەسىلەن: ھېساب - يىساب، ھېكايە - يېكايە...) كېلىشى؛ «ئا» تاۋۇشىنىڭ «ئە» بولۇپ (مەسىلەن: ئادەم - ئەدەم، لاسىدە - لەسىدە...) كېلىشى؛ «ئې» تاۋۇشىنىڭ «ئى» بولۇپ (مەسىلەن: كېچە - كىچە...) كېلىشى؛ تۈپ سۆزلەردە بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن «چ» تاۋۇشىنىڭ «ش» بولۇپ (مەسىلەن: قىزغۇچ-قىزغۇش، ئاچقۇچ - ئاچقۇش...) كېلىشى قاتارلىقلارنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

بۇ دىئالېكتتا ئايرىم سۆزلەردە كېلىدىغان «ر» تاۋۇشى «ي» تاۋۇشىغا (مەسىلەن: ئۆيگە كىرىك - ئۆيگە كىيىك، ئۆيگە سۇ كىرىپتۇ - ئۆيگە سۇ كىيىپتۇ...) نۆۋەتلىشىدۇ. بىراق، بەزى سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا كېلىدىغان «ق // ك // پ» تاۋۇشلىرى شۇ سۆزلەرگە ئۇلانغاندا «غ // گ // ۋ» تاۋۇشلىرىغا نۆۋەتلەشمەيدۇ.

2. تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى

خوتەن دىئالېكتىدا بەزى بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچىلار

ئۆلىنىپ، بىرىنچى بوغۇمى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە كەلگەندە تاۋۇش ئاجىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

گەپ+ئىم= گېپىم - گىپىم، بەل+ئىم=بېلىم - بىلىم ... ۋە باشقىلار.

ئەدەبىي تىلدا «يە// دە» دېگەنگە ئوخشاش بىر ئوچۇق بوغۇمدىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا قوشۇمچىلار ئۇلانغاندىن كېيىن ئوچۇق بوغۇم ئۆزگەرسە، شۇ سۆزدىكى سوزۇق تاۋۇش ئاجىزلاشمايدۇ. بىراق، بۇ دىئالېكتتا بىر قىسىم سۆزلەردىكى بوغۇم ئۆزگىرىشى تۈپەيلىدىن تاۋۇش ئاجىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

دەيلى - دېيلى، دەيمىز - دېتۇ، قىلايلى - قېتىمىز ... دېگەنلەردەك.

بۇ دىئالېكتتا مەلۇم كونكرېت شارائىتتا جاراڭلىق ۋە جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلار ئالمىشىپ، تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

پىياز - پىشاز، يۆتەل - ھۆتە، يىپ - شىپ، يىك - شىك، يىلىك - ھىلىگ

3. تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا سېلىشتۇرغاندا، خوتەن دىئالېكتىدا ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى خېلى كۆپ كۆرۈلىدۇ. بۇلارغا: «ر» تاۋۇشى ساناق سانلار تەركىبىدە كەلگەندە (مەسىلەن: قىرىق - قىخ، بىر - بىي. . .)؛ «ر» تاۋۇشى ئىسىم، پېئىل سۆزلىرىنىڭ ئاخىرىدا كەلگەندە (مەسىلەن: ھارۋا - ھايۋا، بارىمەن - بايىمە، رادىئو - يادىئو. . .)؛ «ر» تاۋۇشى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش «ئە// ئى» لارنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ كەلگەندە (مەسىلەن: كىرپە - كىپە، گىردە - گىدە. . .)؛ «ي» تاۋۇشى كۆپ بوغۇملۇق پېئىللاردا «ر// ق» تاۋۇشلىرىنىڭ ئالدىدا كەلگەندە (مەسىلەن: سايرىماق - سارىماق، ئايرىلماق - ئارىلماق. . .)؛ «ي» تاۋۇشى مەلۇم سۆزلەردە «س// چ» تاۋۇشلىرىنىڭ ئالدىدا كەلگەندە (مەسىلەن: قايچا - قاچا، قايسى - قاسى. . .)؛ بوغۇم بېشى بولۇپ كەلگەن «ھ» تاۋۇشى بەزى كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇ-

مىدا بوغۇم بېشى ياكى بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەندە (مەسىلەن: مەسلىھەت - مەسلەت، ئەھۋال - ئەۋال. . .) چۈشۈپ قېلىشنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

4. تاۋۇشلارنىڭ كۆپىيىپ قېلىشى

ئەدەبىي تىلدىكى ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن باشلانغان بەزى سۆزلەرنىڭ ئالدىغا، بۇ دىئالېكتتا بىر سوزۇق تاۋۇشنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن تاۋۇش ئاجىزلىشىپ، شۇ سۆزدە بىر بوغۇم كۆپىيىپ قالىدۇ. مەسىلەن: ھاك - ئاھاك، ھېكى - ئاھىكى. . . دېگەنلەردەك.

يەنە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا ئوخشاش ئىسىملارنىڭ 3-شەخس قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلەنگەن ئورۇننى، تەرەپنى بىلدۈرىدىغان «ئاستى // ئۈستى. . .» دېگەندەك رەۋىشلەر كېلىشلەر بىلەن تۈرلەنگەندە، كېلىش قوشۇمچىلىرىنىڭ ئالدىدىكى بىر «ن» تاۋۇشى كۆپىيىپ قالىدۇ. مەسىلەن: ئۈستىدە - ئۈستىندە، ئاستىنىڭ - ئاستىننىڭ ... دېگەندەك.

5. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلياتسىيىلىشىشى

خوتەن دىئالېكتىدىكى مۇھىم فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكنىڭ يەنە بىرى، تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى بىلەن ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلياتسىيىلىشىشى، بولۇپمۇ سۆزلەرگە ھەرخىل قوشۇمچىلار ئۇلانغان ئەھۋالدىكى تەتۈر ئاسسىمىلياتسىيىلىشىشنىڭ كۆپرەك كۆرۈلۈشىدۇر. بۇ جەھەتتە: «چ // ش» تاۋۇشى بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەرگە «س» بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلىنىپ، تۈپ سۆز ئاخىرىدىكى «چ // ش» تاۋۇشلىرىنىڭ «س» تاۋۇشىغا (مەسىلەن: چۈشسەم - چۈسسەم، كەچسەم - كەسسەم. . .) ئۆزگىرىشىنى؛ «ت» تاۋۇشى بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەرگە «س» تاۋۇشى بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، تۈپ سۆز ئاخىرىدىكى «ت» تاۋۇشىنىڭ «س» تاۋۇشىغا (مەسىلەن: كەتسۇن - كەسسۇن، ساۋاتسىز - ساۋاسسىز...) ئۆزگىرىشىنى؛ «ت» تاۋۇشى بىلەن ئاخىرلاشقان قىسمەن سۆزلەرگە «چ» تاۋۇشى بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، تۈپ سۆز ئاخىرىدىكى «ت» تاۋۇشىنىڭ «چ» تاۋۇشىغا (مەسىلەن: سائەتچى - سا-

ئەچچى، سەنئەتچى ـ سەنەچچى. . .) ئۆزگىرىشىنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، «ز» تاۋۇشى بىلەن «س» تاۋۇشىنىڭ، «ن» تاۋۇشى بىلەن «ل» تاۋۇشىنىڭ (مەسىلەن: قانلىق ـ قاللىق، جانلىق ـ جاللىق. . .) ئاسسىمىلياتسىيىلىشىشى كۆرۈلىدۇ ھەمدە بۇ خىل تاۋۇش ئاسسىمىلياتسىيىلىشىشى سەۋەبىدىن بەزى سۆزلەرنىڭ كۆپ خىل ۋارىيانتلىرى ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن: ئەجەب ـ ھەجەب / ھېجىپىي، ھەشقىپىنچەك ـ ئەشقىپىچەك / ئاشقىپىچەك. . . دېگەنلەردەك.

بۇ دىئالېكتتا يەنە «ت» تاۋۇشى كۆپرەك ئۇچرايدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا تىل ئۇچى ئۇزۇك تاۋۇش بولغان «ت» قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «دۇرۇر// تۇرۇر// ئۇرۇر» لارنىڭ ئۆزگىرىشىنىڭ نەتىجىسى بولۇپ، بۇلار لوپنۇر دىئالېكتىدا بىر «د» شەكلىدە ساقلىنىپ كەلگىنىدەك، بۇ دىئالېكتتىمۇ بىر «ت» شەكلىدە ساقلىنىپ كەلگەن. مەسىلەن:

خوتەن دىئالېكتىدا:	چاغاتاي تىلىدا:	قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا:
كېتىمىز	كەلەدۇرمىز	كەلىپ تۇرۇرمىز
ئېيتتىمە	ئەتەدۇرمەن	ئېتە تۇرۇرمەن
يانتىمىز	يانادۇرمىز	يان تۇرۇرمىز

خوتەن دىئالېكتىنىڭ لېكسىكا جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى

ماقالىمىزنىڭ بېشىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، كۆپ قاتلام، كۆپ خىل ئامىل، جۇغراپىيىلىك جايلىشىش، ئىشلەپچىقىرىش، ئىجتىمائىيەت، ھۈنەر-سەنئەت جەھەتلەردىكى ئۆزگىچىلىكلەر تۈپەيلىدىن خوتەن دىئالېكت رايونىدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا تەگدىشى يوق نۇرغۇن سۆز-ئاتالغۇ، ئۇقۇملار ھەم ئەدەبىي تىلدىكى سۆزلەرنىڭ كۆپلىگەن ۋارىيانتلىرى بار. بۇ مۇستەقىل سۆزلەر ئىچىدە ئىسىملار كۆپرەك، ياردەمچى سۆزلەر ئىچىدە ئىملىق، ئۇندەش، ئۇلاز-

ىملار كۆپرەك كۆرۈلىدۇ. بۇخىل لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكنى تۆۋەندىكىدەك (ئىلاۋە: دىئالېكت ـ شېۋە سۆزلۈكلىرى ھەرپ تەرتىپى بويىچە مەخسۇس سەھىپىدە كۆرسىتىلگەچكە، بۇ يەردە پەقەت زۆرۈرىيەت ۋەجىدىن ئازلا مىسال ئېلىنىدۇ) كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

1. بىر قىسىم يەر-جاي ناملىرى، ھۈنەر-سەنئەت، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە باشقا جەھەتلەردىكى مۇشۇ رايونغا خاس بولغان سۆزلەر خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ.

2. بۇ دىئالېكتتىكى قىسمەن سۆزلەرنىڭ ئەدەبىي تىلدىكى مەنە دائىرىسى ۋە ئىشلىتىلىش ئورنى ئوخشىمايدۇ ياكى پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن: «كاداڭ» سۆزى ئەدەبىي تىلدا «تەجرىبىلىك، پىشقان ئادەم...» دېگەندەك مەنىلەرگە ئىگە بولسىمۇ، بۇ دىئالېكتتا «ھاكاۋۇر، مەنمەنچى. . .» دېگەندەك مەنىدە؛ «گاداي» سۆزى ئەدەبىي تىلدا «نامرات، يوقسۇل» دېگەن مەنىلەرگە ئىگە بولسىمۇ، بۇ دىئالېكتتا «ياشانغان، قېرى كىشى. . .» دېگەندەك مەنىدە؛ «يامان» سۆزى ئەدەبىي تىلدا «ئەسكى» مەنىسىنى بىلدۈرسە، بۇ دىئالېكتتا دەرىجە رەۋىشى ئورنىدا كېلىپ، «ناھايىتى، ئىنتايىن» دېگەن مەنىدە (بۇ ئادەم يامان كۈچلۈككەن. . .) قوللىنىلىدۇ.

3. بۇ دىئالېكتتا قىسمەن سۆزلەرنىڭ مەنىسى ئەدەبىي تىلغا ئوخشاش بولسىمۇ، فونېتىكىلىق شەكلى ئوخشىمايدۇ. مەسىلەن: مۇت ـ بىكار، ھەقسىز / ئۆمىلاقمان ـ ھەمىشە، دائىم/ تەممەت ـ مۇتلەق، پۈتۈنلەي/تەدان ـ قۇۋ، ھىيلىگەر / پەلتەڭ ـ ئەپكەش ... دېگەندەك.

4. بۇ دىئالېكتتا ھەم ئەدەبىي تىلدىكى سۆزنى ھەم دىئالېكت-شېۋە سۆزلىرىنى ئالماشتۇرۇپ قوللىنىش ئەھۋاللىرى بار. مەسىلەن: زادى ـ زادى/غولى، راستتىنلا ـ راستىنلا / چىمپىششىغ، قاۋۇل ـ قاۋۇل / گەۋرى. . . دېگەنلەردەك.

5. بۇ دىئالېكتتا قىسمەن سۆزلەر ئەدەبىي تىلغا ياندىشىپ مەنىداش سۆز گۇرۇپپىسى ھاسىل قىلىدۇ. ئەمما، خەلق ھەرئىككىسىنى چۈشەنسىمۇ، ئۆز شېۋىسى بولغىنىنى كۆپرەك قوللىنىدۇ. مەسىلەن: گال ـ پوكان / قوچۇش ـ مالتىلاش / چىرايلىق ـ ئۇز / جىق ـ

ئاۋۇن / دۆت ـ دېۋەڭ. . . دېگەنلەردەك.

6. بۇ دىئالېكتتا قانۇنىيەتلىك تاۋۇش ئۆزگىرىشى ياكى ئالمى-
شىش ھادىسىلىرىگە ئوخشىمايدىغان، ئەمما، مەنە، تەلەپپۇز جەھەت-
تىن ئەدەبىي تىلدىكىگە ئوخشايدىغان سۆزلەر بار. مەسىلەن:
ئابرۇي ـ ئاۋۇي / ئىتتىك ـ يىتتىگ / ھۆپۈپ ـ ھۆپەپ /
مۇشۇك ـ مىش / كارىۋات ـ كاتۇ / چويلا ـ چالۇ. . . دېگەنلەر-
دەك.

7. بۇ دىئالېكتتا ئەدەبىي تىلدىكى ئاتالغۇلارنىڭ بىرقانچە خىل
ئاتىلىشى بار. مەسىلەن: «تۇغۇش» دېگەن ئاتالغۇنى ئالساق، ئەدەبىي
تىلدا «توخۇ تۇغدى، قوي تۇغدى. . .» دېگەندەك ھەممىسىگە «تۇغ-
دى» سۆزى قوللىنىلسا، بۇ دىئالېكتتا «قوي قوزىلىدى، توخۇ تۇخۇم
قۇيدى، كالا موزايلىدى، ئات تايلىدى، ئەچكۇ ئوغلاقلىدى. . .» دەپ
قوللىنىلىدۇ.

8. بۇ دىئالېكتتا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىلىق تەر-
كىبلىرى ھازىرغىچە داۋاملاشقان بولۇپ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدى-
كى سۆزلەردىن ئىزچىل قوللىنىلىپ كېلىۋاتقانلىرى خېلى كۆپ.
مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	خاقانىيە تىلىدا:	خوتەن دىئالېكتىدا:
پاكىز، ساپ	ئېرىغ	ئېرىغ
كۆپ، بەك	بىچاغ	بىچاغ
ئاستىن	ئالتىن	ئالتىن
ئوچۇق	ھاللاڭ	ھاللاڭ
تېز، چاپسان	شاپ	شاپ
ئىش ھەققى	مانجۇ	مانجۇ
تۇخلۇك	تۇنۇك	تونۇك

دېگەنلەردەك.

9. تارىخىي، ئىجتىمائىي، جۇغراپىيىۋى ئامىللار ۋە تىل تەرەق-
قىياتى ئېھتىياجىدىن خەنزۇ، ئەرەب، پارس تىللىرىدىن بۇ دىئالېكتقا
كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەرمۇ بار. مەسىلەن: ساي (ھازىر)، ساخۇ
(گومۇش)، سەيپۇڭ (كىيىم تىككۇچى)، ئەمبەل (ئاشتاختا)،
جۇسەي (كۇدە)، تېڭشا (ئاڭلا)، جا (ساختا)، خارەت (ياغاچ-

چى)، كالپۇك (لەۋ)، زەدەك (سەۋزە)، سەگ (ئىت)، چەپ
(سول)، زەدا (باي، پۇللۇق، زەردار). . . دېگەنلەردەك.

10. بۇ دىئالېكتتا ئەدەبىي تىلدىكى ئۇلانمىلار (مۇ// چۇ//
غۇ// قۇ// زە// يۇ// ئا// ئە// دە// لا// ھ قاتارلىقلار) بىلەن تەڭداش
مۇناسىۋەتتە بولغان ۋە تەڭداش مۇناسىۋەتتە بولمىغان «ھاما//
ھەدە// ھاما-ھاما// ھەدە-ھەدە// ھەدەڭ-ھەدەڭ// ھېچپىي//
ھەكىۋاتو // ھاسىنوي// ھازنوي// ھەربادى ...» قاتارلىق ئۇلانمىلار ئې-
غىز تىلىدا كۆپ قوللىنىلىدۇ. ئۇلار جۈملىلەرگە ئۇلىنىپ كېلىپ،
ئۆزى ئۇلانغان جۈملىلەرگە تەكىتلەش، سوراق، يېلىنىش، ئۆتۈنۈش،
جېكىلەش، بەزلەش قاتارلىق مەنىۋى تۇسلەرنى بېرىپ، گرامماتىكىلىق
مەنە ئىپادىلەيدۇ.

11. بۇ دىئالېكتتا ئەدەبىي تىلدا بولمىغان قىسمەن ئىملىق
سۆزلەر بار. مەسىلەن: ھام// ھەئىئە// ھىئىئى// ھۆم// ھەھ. . .
ھەھ . . . دېگەنلەردەك. ئۇلار مۇستەقىل مەنە بىلدۈرمىسىمۇ، جۈم-
لىلەرگە قوشۇلۇپ كېلىپ، كونكرېت نۇتۇق شارائىتىدا جۈملىلەرگە
گرامماتىكىلىق مەنە يۈكلەپ، ئۇقۇمنىڭ ئېنىقلىقىنى ئاشۇرىدۇ.

12. بۇ دىئالېكتتا كۆپرەك قوللىنىلىدىغان «ھېجېن//
ھېلىق// ھوجون// ئۇجۇن-ئۇجۇن// ھۇي// ھاي ...» دېگەندەك ئىم-
لىق ۋە ئۈندەشلەر بولۇپ، ئادەتتە تەلەپپۇزدا جۈملىلەرگە قوشۇلۇپ
كېلىپ، كەمسىتىش، يىرگىنىش، ھەيرانلىق، ئۆتۈنۈش، قورقۇش
قاتارلىق ئىچكى ھېسسىياتنى ئىپادىلەپ، جۈملىلەرگە گرامماتىكىلىق
تۇس بېرىدۇ.

بۇ ئىملىق ۋە ئۈندەشلەرنىڭ سېمانتىكىلىق مەنىسى، گرامماتى-
كىلىق خۇسۇسىيىتى ۋە ئىشلىتىلىشى ئاساسەن ئەدەبىي تىلدىكى
ئۈندەشلەر بىلەن ئوخشاش ئورۇندا تۇرىدۇ.

خوتەن دىئالېكتىنىڭ گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى

بۇ دىئالېكتىنىڭ گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى ئاساسەن فونېتى-

كىلىق ئۆزگىرىشلەر ئاساسىدا كېلىپ چىققان بولۇپ، ھازىرقى زامان
ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىن خېلىلا پەرقلىق.

1. ئىسىم جەھەتتە:

ئەدەبىي تىلدا ئىسىملارنىڭ ئىگىلىك شەخس قوشۇمچىلىرىنىڭ
1-، 2-شەخستە سۆزلەرگە ئۇلىنىدىغانلىرى «ئىم // ئۇم // ئىڭ //
ئۇڭ» شەكلىدە كەلسە، بۇ دىئالېكتتا «ئام // ئەم // ئاڭ // ئەڭ» شەك-
لىدە ئۇلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن: پۇت-پۇتۇم - پۇتام //
قول-قولۇڭ - قولاڭ // كۆڭلەك-كۆڭلىكىم - كۆينىكەم //
كۆز-كۆزۈڭ - كۆزەڭ // قۇلاق-قۇلىقىم - قولىقام . . . دېگەنلەر-
دەك.

بەزىدە «ئۇ // ئۈ» سوزۇق تاۋۇشى بىلەن ياسالغان بىر بوغۇملۇق
سۆزلەرگە 3-شەخس قوشۇمچىلىرى بۇ دىئالېكتتا «ئىسى // سى» شەك-
لىدىلا ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۇن-ئۇنى - ئۇنىسى // پۇل-پۇلى - پۇلىسى // ئۆي-ئۆيى -
ئۆيىسى. . . دېگەنلەردەك.

بۇ دىئالېكتقا خاس بولغان ئىسىملارغا سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچى-
لارنى قوشۇش ئارقىلىق يېڭى ئىسىملار ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ھۆللۈمەن+لىك=ھۆللۇمەنلىك // خارەت+چىلىك=
خارەتچىلىك. . . دېگەندەك.

2. سۈپەت جەھەتتە:

سۈپەتلەرنىڭ ئوخشىتىش قوشۇمچىسى «دەك // تەك» بۇ دىئا-
لېكتتا «دەي // تەي» بىلەن ئىپادە قىلىنىدۇ. مەسىلەن: پاختىدەك -
پاختىدەي // مۈشۈكتەك - مۈشۈكتەي. . . دېگەندەك.

بۇ دىئالېكتتا ئەدەبىي تىلدىكى سۈپەت ياسىغۇچى «لىق //
لىك // لۇق // لۈك» قوشۇمچىسى ئوخشاشلا قوللىنىلىش بىلەن بىر-
گە، يەنە «لىگ // لەگ // لىغ // لۇغ» قاتارلىق جاراڭلىق تاۋۇشلار بىلەن
ئاخىرلاشقان شەكىللىرىمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: زەيلىك - زەي-
لىگ // كۆزلۈك - كۆزلەگ // ئۇتۇقلۇق - ئۇتۇغلۇق // ئەقىل-
لىق - ئېقىللىغ // ئۆلۈك - ئۆلەگ. . . دېگەندەك.

ئەدەبىي تىلدىكى سۈپەت ياسىغۇچى «ق // ئىق» قوشۇمچىلىرد-

ىنىڭ بۇ دىئالېكتتا «غ // ئىغ» بولۇپ (مەسىلەن: قايناق - قاي-
ناغ // قاتتىق - قاتتىغ) كېلىشىمۇ ئۇچرايدۇ.

كېلىدىغان زامان سۈپەتداش ئەدەبىي تىلىمىزدا «غا» مورفېمىسى
ئارقىلىق ياسالسا، بۇ دىئالېكتتا «قان» مورفېمىسى ئارقىلىق ياسىلى-
دۇ (بۇ، قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى فونېتىكىلىق ئامىل-
لارنىڭ بۇ دىئالېكتتا ساقلىنىشى، تاۋۇشلارنىڭ ئۆزئارا ماسلىشىشى-
نىڭ نەتىجىسىدۇر) . مەسىلەن:

يانىدىغان - يانىتقان // كېتىدىغان - كېتىتقان // ئالىدى-
غان - ئاتقان // بارىدىغان - بارتقان. . . دېگەنلەردەك.

بۇ دىئالېكتقا خاس بولغان سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنى
قوشۇش ياكى ئانالىتىك يول ئارقىلىق يېڭى سۈپەتلەر ياسىلىدۇ.
مەسىلەن:

بەك+ئۇز=بەكئۇز // ھېۋەت+خور=ھېۋەتخور. . . دېگەن-
دەك.

3. سان جەھەتتە:

ئەدەبىي تىلدا دەرىجە سانىنى بىلدۈرۈشتە «چى» قوشۇمچىسى
ئۇلانسا، بۇ دىئالېكتتا «جى» ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن: ئىككىنچى -
ئىككىنجى // بەشىنچى - بەشىنجى. . . دېگەنلەردەك.

4. رەۋىش جەھەتتە:

«پ // ىپ // ۇپ // ۈپ» لەر ئەدەبىي تىلدىكى رەۋىشداش ياسىغۇچى
مورفېما بولۇپ، بۇ دىئالېكتتا بۇلاردىن «پ // ىپ» لا بار. لەۋلەشكەن
سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ شەكلى بولمىغاچقا، «ۇپ // ۈپ» ئورنىدا
«ئاپ // ئەپ» كېلىدۇ. مەسىلەن: ئوقۇپ - ئوقاپ // سۆيۈپ -
سۆيەپ // قونۇپ - قوناپ // كۆيۈپ - كۆيەپ دېگەنلەردەك.

بۇ دىئالېكتتا مەقسەت رەۋىشى ياردەمچى پېئىل «قوپ» بىلەن
كەلسە، كەلگۈسى زامان بولۇشلۇق شەكلىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
بارماقچى بولدۇم - باغىلى قوپتام // مېڭىشقا تەييارلاندىم - ماڭغىلى
قوپتام // قىلماقچى بولۇۋاتىمەن - قىلغىلى قوپتام . . . دېگەنلەر-
دەك.

بۇ دىئالېكتتا خاس رەۋىشلەردىن مورفولوگىيىلىك ئۇسۇل ئارقى-

ـلىق يېڭى رەۋىشلەر ياسىلىدۇ. مەسىلەن: هونناق+تەك=
هونناقتەك // هېقىي(لار)+چە=هېقىلارچە. . . دېگەندەك.
بۇ دىئالېكتتا ئەدەبىي تىلدىكى رەۋىشلەر قوللىنىلىش بىلەن
تەڭ، شۇ رەۋىشكە مەنىداش كېلىدىغان شېۋىلەرمۇ قوللىنىلىدۇ.
مەسىلەن: دائىم ـ هىلاڭ // هەرگىز ـ هۆددەس // هازىر ـ
ساي // بىكار ـ هەقسىز ـ مۇت ... // دېگەندەك.

5. پېئىل جەھەتتە:

خوتەن دىئالېكتىدا پېئىلنىڭ ئۆزىدىكى تۈرلەنگەن شەكلى ئارقى-
ـلىق سۆزلىگۈچىنىڭ پوزىتسىيىسىنى بىلدۈرىدىغان «غۇلۇق//
قۇلۇق//گۇلۇك//كۇلۇك» تىن ئىبارەت زۆرۈرىيەت رايى بار. مۇئەي-
يەن گراммاتىكىلىق شەكىلگە ۋە گراммاتىكىلىق مەنىگە ئىگە بۇ
شەخسسىز قوشۇمچىلار پېئىلنىڭ ئۆزەك قىسمىدا ئىپادىلىنىدىغان
دەرىجە، بولۇشلۇق، بولۇشسىز، تۇس قاتارلىق گراммاتىكىلىق كاتې-
گورىيىلەر ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن: ئۆتكۈزگۈلۈك (ئۆت-
كۈزۈش لازىم) // ئىشلەتكۈلۈك (ئىشلىتىش كېرەك) // بارغۇلۇق
(بېرىش لازىم) // قوققۇلۇق (قورقۇش كېرەك) . . .

«ئۈزگۈلۈك ئاينى، چىقىپ يەتتە قات كۆك قەرىدىن //
سۈزگۈلۈك تاشپاقىنى ئوكيان-دېڭىزلار تەكتىدىن» (ماۋزېدۇڭ «جىڭ-
گاڭشەنگە قايتا چىقىش» تىن).

«غۇلۇق//قۇلۇق//گۇلۇك//كۇلۇك» قوشۇمچىلىرىنىڭ ئى-
سىملارغا بىۋاسىتە ئېنىقلىغۇچى بولمايدىغان؛ ئۆتكەن ھەرىكەتنى بىل-
دۈرمەيدىغان؛ ھەرىكەتناملاردەك ئىسىمنىڭ سان، شەخس كاتېگورىيە-
سى ۋە كېلىش شەكىللىرى بىلەن تۈرلەنمەيدىغان؛ ئىرىكەلىملەر بىلەن
بىرىكمەيدىغان ئالاھىدىلىكلىرى بار. گەرچە خاھىش، بۇيرۇق، زۆرۈ-
رىيەتنى ئىپادىلەيدىغان بۇ شەكىل قىسمەن ھاللاردا سۈپەتلەرگە ئوخ-
شاش بىۋاسىتە ئېنىقلىغۇچى (مەسىلەن: دېگۈلۈكنى دېدىڭ، يېگۈ-
لۈكنى يېدىڭ. . .) بولۇپ كەلسىمۇ، جۈملىدە ئىگە، خەۋەر، تول-
دۇرغۇچى ۋە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىشنى ئومۇمىي ئەھۋال دەپ
قاراشقا بولمايدۇ.

خوتەن دىئالېكتىنىڭ پېئىللاردىكى روشەن ئالاھىدىلىكى ھېساب-

لىنىدىغان بۇ شەكىلدە، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق سۆزلەرنىڭ
ئاخىرىغا «گۇلۇك//كۇلۇك»؛ تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق سۆزلەر-
نىڭ ئاخىرىغا «غۇلۇق//قۇلۇق» ئۇلىنىپ كېلىپ يەنە «يا» ئۇلىنى-
دۇ. مەسىلەن: كۈلەيلى ـ كۈلگۈلۈك(يا) // كۆرەيلى ـ كۆ-
گۈلۈك(يا) // بارايلى ـ باغۇلۇق(يا) // ياپايلى ـ ياپقۇلۇق
(يا) ... دېگەنلەردەك.

پېئىل يىلتىزلىرىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ ئېيتساق،
«گەك // غاق» قوشۇمچىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن (مەسىلەن: بېرىدى-
غان ـ بەگەك // ئالىدىغان ـ ئاغاق) سۈپەتداشلارنىڭ ياسىلىشىنى؛
1-شەخس بۇيرۇق رايىدىكى پېئىل يىلتىزىغا 1-شەخس قوشۇمچىسىنىڭ
«ئى» شەكلىدە (مەسىلەن: بارايلى ـ بارىلى // كەتمەيلى ـ كەت-
مىيلى. . .)؛ «دا//تە» شەكلىدە (مەسىلەن: ئۆستۈردۈم ـ ئۆستە-
دىم // بولدۇردۇم ـ بولدادىم. . .) ئۇلىنىپ كېلىشىنى كۆرسىتىش-
كە بولىدۇ.

بۇ دىئالېكتتا ئېنىق ئۆتكەن زامان پېئىلىغا ئۇزۇك تاۋۇشلاردىن
كېيىن «تام // تەم»؛ بولۇشسىز ئېنىق ئۆتكەن زامان پېئىلىدىن
كېيىن «دام // دەم» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىپ، ئەدەبىي تىلدىكى
ئېنىق ئۆتكەن زامان شەخس قوشۇمچىلىرى «دۇم//تۇم//دۇق//
تۇق» ئۇلىنىپ كېلىدىغان شەكلىدىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن: قوش-
تۇم ـ قوشتام // ئورمىدىم ـ ئومىدام // كۆرمىدىم ـ كۆمىدەم //
ئۆتتۇڭ ـ ئۆتتەڭ. . . ۋە باشقىلار.

بولۇشلۇق-بولۇشسىز، ھازىرقى زامان خەۋەر رايىنىڭ ئاخىرىغا
ئۇلىنىپ كېلىدىغان پېئىلدا دائىم قوللىنىلىدىغان ياردەمچى پېئىل
«تۇر» قوشۇلۇپ، ئەدەبىي تىلدىكى ياردەمچى پېئىل «ۋات» شەكلىنى
ھاسىل قىلسىمۇ، لېكىن، بۇ دىئالېكتتا «يات» شەكلى بويىچە قول-
لىنىلىدۇ. مەسىلەن: سۆزلەۋاتىدۇ ـ سۆزلەپ تۇرتۇ // ئالمايۋا-
تىدۇ ـ ئامايياتتۇ // كېلىۋاتىدۇ ـ كېلىپياتتۇ. . . دېگەنلەردەك.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئۆتكەن زامان باغلىغۇچى خەۋەر پېئىلدا رەۋىش-
داشلارنىڭ ئاخىرىغا «دىم//دىڭ» قاتارلىق قوشۇمچىلارنىڭ، ئاندىن
«پ» قوشۇمچىسىنىڭ (مەسىلەن: قىلىۋىدىم ـ قىلىپتىم //

مېڭىۋىدى - مېڭىپتى // ياساۋىدىم - ياساپتىم. . .) ئۆلىنىشىنى؛ گۇمانىي سوراق شەكلىدىكى 1-شەخس «ت» نىڭ سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچە بىلەنمۇ (مەسىلەن: يازمامدىمەن - يازمامتىمەن // بارمامدىمەن - بارمامتىمەن // كۆرمەمدىمەن - كۆمەمدىمەن. . .) ياسىلىشىنى؛ «سال» ياردەمچى پېئىلىنىڭ بىرەر ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئۈشتۈمتۇت بولۇۋاتقانلىقىنى (مەسىلەن: دەپ تاشلىدى - دەپ سالدى // تىللاپ تاشلىدى - تىللاپ سالدى // ئۆرۈپ تاشلىدى - ئۆرۈپ سالدى. . .) ئىپادىلىشىنى؛ «بوغاي» پېئىلىنىڭ سۈپەتداشنىڭ ئاخىرىغا كېلىپ گۇماننى بىلدۈرىدىغان (مەسىلەن: كۆرگەنىدۇ - كۆرسە كۆرگەن بوغاي // ئالسا ئالغاندۇ - ئاسا ئاغان بولغاي. . .) پېئىللارنى ياسايدىغانلىقىنى ھەممە بۇ دىئالېكتقا خاس بولغان پېئىللاردىن سىنتاكسىسلىق ئۇسۇل ئارقىلىق يېڭى پېئىللارنىڭ ياسىلىدىغانلىقىنى، بۇ دىئالېكتنىڭ پېئىللاردىكى خۇسۇسىيەتلىرى دەپ كۆرستىشكە بولىدۇ.

6. ئۇلانمىلار جەھەتتە:

خوتەن دىئالېكتىدىكى ئۇلانمىلارنىڭ ئەدەبىي تىلدىن قايسى جەھەتلەردە پەرقلىنىدىغانلىقىنى تۆۋەندىكىدەك كۆرستىشكە بولىدۇ: [1]

1) ئەدەبىي تىلدىكى ئۇلانمىلار پەقەت بىرلا بوغۇمدىن تۈزۈلگەن. ئەمما، بۇ دىئالېكتتىكى ئۇلانمىلار ئىككى ياكى كۆپ بوغۇملۇق. ئەدەبىي تىلدىكى ئۇلانمىلارنىڭ قانداق تىل ھادىسىسىدىن كېلىپ چىققانلىقىنى ئېنىقلاش قىيىن بولسا، بۇ دىئالېكتتىكى ئۇلانمىلار لېكسىكىلىق مەنە بېرىدىغان سۆزلەرنىڭ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياسىشى بىلەن ئۇلانمىغا ئايلىنىپ قالغان (مەسىلەن: ھەئە دېگىن - ھە دېگىن - ھەدە // ھەئە دەڭ - ھەدەڭ. . .)

2) ئەدەبىي تىلدىكى ئۇلانمىلار ئومۇمەن جۈملە ئاخىرىغا ئۇلانسا، بۇ دىئالېكتتىكى ئۇلانمىلارنىڭ قوللىنىلىشى بىر قەدەر ئەركىن بولۇپ، جۈملە بېشىدىمۇ، ئوتتۇرىسىدىمۇ، ئاخىرىسىدىمۇ (ئادەتتە

[1] ئۇلانمىلارنىڭ تۆت جەھەتتىكى پەرقى، مۇھەممەتئىمىن سابىرنىڭ «(ھە)، ئۇلانمىسىنىڭ خوتەن دىئالېكتىدىكى ئورنى» («قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1989-يىل 3-سان) ناملىق ماقالىسىدىن ئېلىندى.

يەككە ئۇلانمىلار جۈملە ئاخىرىدا، قوشما ئۇلانمىلار جۈملە بېشىدا) كېلىدۇ.

3) ئەدەبىي تىلدىكى ئۇلانمىلارنىڭ تەكرار شەكلى يوق. ئەمما، بۇ دىئالېكتتىكى ئۇلانمىلار تەكرارلىنىپ قوشما ئۇلانمىلارنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ قوشما ئۇلانمىلارنىڭ گراماتىكىلىق مەنىسى ئاددىي ئۇلانمىلارنىڭكىدىن كۈچلۈك بولىدۇ.

4) ئەدەبىي تىلدىكى ئۇلانمىلار كونتېكستتا قاراتما سۆز بولۇپ كەلمەيدۇ. ئەمما، بۇ دىئالېكتتا ئۇلانمىلار قاراتما سۆز بولۇپ كېلىدۇ. يەنى بۇ ئۇلانمىلار ئېلىۋېتىلسە، جۈملىنىڭ مەنىسى ئۆزگەرمەيدۇ. قوشۇلۇپ كەلسە، جۈملىدىكى ئوي-پىكىر ياكى ئىش-ھەرىكەتنىڭ كىمگە قارىتىلغانلىقى ئېنىق ئىپادىلىنىدۇ.

خاتىمە

خوتەن دىئالېكتىنىڭ يۇقىرىدا كۆرستىپ ئۆتۈلگەن فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق ۋە گراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىگە ئاساسەن شۇنى ئېيتىش لازىمكى، بۇ دىئالېكت مەركىزىي دىئالېكت ۋە لوپنۇر دىئالېكتىغا ئوخشاشلا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە مۇكەممەللىشىشىنىڭ ئاساسى بولۇپ، ئەدەبىي تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىنى بېيىتىشنىڭ مۇھىم مەنبەسىدۇر. بۇ مەنبە ئارقىلىق ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ تۇرۇۋاتقان ئەدەبىي تىلنى تېخىمۇ ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلىپلا قالماستىن، تىل تارىخى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىيات جەريانلىرىنى ئىگىلەپ، دىئالېكتلار ئارىسىدىكى پەرقلەرنىڭ ئازىيىشىنى، تىلنىڭ بىرلىككە كېلىپ قېلىپلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرەلەيمىز. ھاسىلات شۇكى:

1. خوتەن دىئالېكتى يۇقىرى ئىلمىي تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە. ماقالىنىڭ بېشىدا كۆرستىلگىنىدەك، بۇ رايون تارىختا كۆپ قەبىلە، مىللەت ياشىغان؛ كۆپ دىنلىق، كۆپ خىل مەدەنىيەتلەر ئۇچراشقان؛ كۆپ خىل يېزىق قوللىنىلغان قەدىمكى بوستانلىق بولۇپ، بۇ يەردە

ياشىغان ھەرمىللەت خەلقىنىڭ تىل-يېزىقى بىلەن مەيدانغا كەلگەن بىباھا مەدەنىيەت جەۋھەرلىرى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى، جۇملىدىن ئېلىمىز مەدەنىيەت خەزىنىسىدە ئۆزگىچە رەڭ-جۇلاسى بىلەن كۆز چاقنىتىدۇ. بۇ دىئالېكتىنىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى ئۆزگىرىشلىرى ۋە قەدىمكى تىل ھادىسىلىرىنى ھازىرغىچە ساقلاپ قېلىشلىرى تىلشۇناسلىق، ئېتمولوگىيە، ئېتنوگرافىيە، توپونومىيە، مەدەنىيەت جۇغراپىيىسى، ئىنسانشۇناسلىق ساھەلىرىنى مول ماتېرىياللار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. جانلىق يەر ئۈستى مۇزېيى ھېسابلىنىدىغان بۇ رايوندىكى شېۋە ئالاھىدىلىكلىرىنى ساقلاپ كەلگەن ھېسابسىز فولكلور بايلىقى، ھۆججەت-ۋەسىقىلەر تەتقىق قىلىنىشىمىزنى كۈتۈپ تۇرماقتا.

2. خوتەن دىئالېكتى باشقا دىئالېكتلارغا ئوخشاش، ئەدەبىي تىلدا تەگدىشى يوق سۆزلەرنى مەنبە بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. تىل تەتقىقاتىدىن قارىغاندا، 20-ئەسىرنىڭ 50-يىللىرىدىن باشلاپ، بۇ دىئالېكتقا خاس بولغان خېلى بىر قىسىم سۆزلەر ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىۋاتقان ئىجتىمائىيەت، پەن-تېخنىكا يېڭىلىقلىرىدىكى ئۇقۇملارنى ئىپادىلەپ، ئەدەبىي تىلدىكى بوشلۇقنى تولدۇرۇپ كەلمەكتە. ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، بۈگۈنكى ئۇچۇر دەۋرىدە ئاتالغۇ، ئۇقۇملارنىڭ كۈنسايىن مەيدانغا كېلىشىنىڭ ئەكسىچە، ئۇلارنى ئىپادىلەيدىغان ئاتالغۇلار ياسىلىپ ئۈلگۈرمەيۋاتىدۇ ياكى ياساشقا سەل قارىلىۋاتىدۇ. بۇ ھال «ئاتالغۇ، ئۇقۇم قەھەتچىلىكى»نى كەلتۈرۈپ چىقارماقتا. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەدەبىي تىلدا ياسالغان بىرقىسىم ئاتالغۇ، ئۇقۇملار ئىخچام، ئوبرازلىق ئەمەس. بۇنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا ئەلۋەتتە ئالدى بىلەن دىئالېكتلارغا نەزەر ئاغدۇرۇپ، مەنبەدىن پايدىلىنىشقا توغرا كېلىدۇ.

3. خوتەن دىئالېكتى باشقا دىئالېكتلارغا ئوخشاش، ئەدەبىي تىلدىكى كۆپ مەنىلىك، شەكىلداش، مەنىداش سۆزلەرنى بېيىتىدۇ ھەمدە سۆزلەرنى ئىخچام، راۋان، ئېنىقلىققا ئىگە قىلىدۇ. ئەدەبىي تىلدا مەنىداش سۆزلەر گۇرۇپپىسى دېگەندەك كۆپ ئەمەس، بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ ياسىلىشى «ئېنىق، راۋان، ئىخچام بولۇش» پرىنسىپىغا ئەمەل قىلىنمىغاچقا، يېزىقتىلا قوللىنىلىپ، جانلىق تىلدا ئىشلەت-

مەسلىك ئەھۋاللىرى مەۋجۇت. خەلق تەرىپىدىن ياسالغان سۆز-ئاتالغۇلارنىڭ بىر قىسمى بۇنداق بىر تەرەپلىمىلىكتىن خالىي بولۇپ، مەنىداش سۆزلەرنى بېيىتىپلا قالماي، سۆزلەرنىڭ «ئېنىق، راۋان، ئىخچام بولۇش»نى تەمىن ئېتىپ، ئېغىزدىمۇ، يېزىقتىمۇ تەڭ ئىشلىتىش تەلىپىگە يەتكىلى بولىدۇ.

4. خوتەن دىئالېكتى باشقا دىئالېكتلارغا ئوخشاش، چەت تىللاردىن كىرگەن بەزى سۆزلەرنىڭ ئورنىنى ئالالايدۇ ۋە تىل ساپلىقى، تىل ئىزچىللىقىنى قوغداش رولىنى ئوينايدۇ.

ھەرقانداق تىل باشقا تىللارنىڭ تەسىرىدىن مۇستەسنا بولالمىغىنىدەك، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىمۇ باشقا تىللاردىن كىرگەن ئاتالغۇ، ئۇقۇملار بىلەن ئۆزىنىڭ لۇغەت تەركىبىنى بېيىتىپ كەلگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە كۆپ مىللەت بىللە ياشاۋاتقان شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا تىل ئۆتۈشۈش نورمال ئەھۋال. بىراق، ئىپادىلەش قىيىن بولغان بەزى ئاتالغۇ، ئۇقۇملار خەلقىمىز ئىچىدە (دىئالېكت - شېۋىلەردە) بار تۇرۇقلۇق، ئۇلارنى باشقا تىللاردىن ئىزدىمەي، ئاشۇ مەنبەدىن ئېلىشىمىز ياكى مەنبەدىن پايدىلىنىپ ياسىشىمىز لازىم.

تىل ئامىلى ئەۋلادنى ئەجدادقا ئۇلاپ كېلىۋاتقان بىردىنبىر رىشتە. «گراماتىكا — تەگىنىڭ تەسىرى ئەڭ ئېنىق ئىپادىلىنىدىغان ساھە». باشقا دىئالېكتلارغا ئوخشاش، خوتەن دىئالېكت سۆزلىرىدە قەدىمكى تىل ئېلېمېنتلىرى ۋە خۇسۇسىيەتلىرى ئىنتايىن مول. بۇخىل پايدىلىق تىل ئامىلى ئەدەبىي تىلنى بېيىتىپلا قالماستىن، ئەۋلادلار بىلەن ئەجدادلار ئارىلىقىنى قىسقارتىشتا، تىل ساپلىقى ۋە تىل ئىزچىللىقىنى قوغداشتا پايدىلىق.

ئۇنىڭدىن باشقا، خوتەن دىئالېكتى باشقا دىئالېكتلارغا ئوخشاش، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى ئېنىقلايدىغان ئاساسلارنىڭ، ئەدەبىي تىلدا ئارىلاشتۇرۇلۇپ قوللىنىلىۋاتقان بەزى سۆزلەرنىڭ مەنە دائىرىسىنى ئايرىشتىكى ياردەمچىلەرنىڭ بىرىدۇر.

پايدىلانمىلار

1. «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، يېزىش گۇرۇپپىسى تۈزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى.

2. مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى 1-توم.

3. يۇ تيەنجېڭ (ياپونىيە): «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986-يىل 1-نەشرى.

4. ئىمىن تۇرسۇن: «تارىمدىن تامچە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990-يىل 1-نەشرى.

5. تۇراپ قاسىم، ئابدۇرېھىم زۇنۇن قاتارلىقلار تۈزگەن: ئالىي مەكتەپلەر ئۈچۈن دەرسلىك «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2000-يىل 9-ئاي 1-نەشرى.

6. ئوبۇلقاسىم روزى: «خوتەن دىئالېكتى توغرىسىدا»، «خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1986-يىل 2-سان.

7. غەيرەت ئابدۇرەھمان ئۆزغار: «دىئالېكتلار — ئەدەبىي تىلنى بېيىتىشتىكى مەنبە»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 2003-يىللىق 1-سان.

8. خالىق نىياز، مۇھەببەت قاسىم: «تىلشۇناسلىق ئاساسلىرى».

9. ش ئۇ ئا ر مىللەتلەر تىل-يېزىق خىزمىتى كومىتېتى تۈزگەن: «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999-يىل 10-ئاي، 1-نەشرى.

10. مىرسۇلتان ئوسمانوف، خەمىت تۆمۈر قاتارلىقلار تۈزگەن: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا ۋە تەلەپپۇز لۇغىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997-يىل 1-نەشرى.

«سۆزلۈك ئامبىرى» غا كىرىش ئالدىدا

خوتەن دىئالېكتى فونېتىكا، گراماتىكا جەھەتلەردە ئەدەبىي تىل ۋە باشقا دىئالېكت - شېۋىلەرگە سېلىشتۇرغاندا پەرقلەر كۆپ بولمىسىمۇ، لېكسىكا جەھەتتىمۇ بىر قاتار ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. بۇ دىئالېكتنىڭ يۇقىرىقى ئۈچ جەھەتتىكى پەرقلىرى ئالدىنقى ماقالىدە ۋە كېيىنكى ماقالىلەردە ئايرىم - ئايرىم كۆرسىتىلدى.

بۇ كىتابنىڭ تېما ئېھتىياجى بىلەن ئوقۇرمەنلەرگە سۇنۇلغان تۆۋەندىكى «خوتەن دىئالېكت سۆزلۈكلىرى» خوتەن دىئالېكتىنىڭ لېكسىكا جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىنى كۆرسىتىدىغان مۇھىم «سۆزلۈك ئامبىرى» دۇر.

«خوتەن دىئالېكت سۆزلۈكلىرى» — مەرھۇم خەلق شائىرى، جامائەت ئەربابى روزى سايىتنىڭ 20 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىن كېيىن ئۆزىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتىگە بىرلەشتۈرۈپ ئۆگەنگەن، يىغىپ توپلىغان ۋە سېلىشتۇرۇپ ئورگىناللاشتۇرغان يېرىك ئىلمىي ئەمگەكلىرىنىڭ مەھسۇلىدۇر.

شائىر روزى سايىت ۋاپاتىدىن ئىلگىرىكى 10 يىللار داۋامىدا خەلق ئىچىدىن، ئەدەبىي ئەنجۇمەنلەردىن، توي - باراۋەتلەردىن بىرلەپ، ئىككىلەپ، ئۇنلاپ «سۆزلۈك» توپلاپ، خۇددى ھەسەل ھەرىسى شىرنە يىغقاندەك بۇ بايلىقلارنى يىغىپ خاتىرىلىدى، سېلىشتۇردى، ئىزاھ يازدى. ئەسلىدە ئۇنىڭ بۇ ئەھمىيەتلىك ئىلمىي ئەمگىكى ئۆزىنىڭ ئالدىن ئويلىشىلغان پىلانى بويىچە بولغاندا، تېخىمۇ كۆپ، تېخىمۇ چوڭقۇرلاشماقچىدى. شائىر كېيىنكى ۋاقىتلاردا بۇ «سۆزلۈكلەر» نى تىلشۇناسلارغا، پېشقەدەم ئۇستازلارغا كۆرسىتىپ، ئۇلارنىڭ پىكىر - تەكلىپلىرىنى ئالغان ۋە سىستېمىلاشتۇرۇپ نەشر قىلدۇرماقچى بولغانىدى. بىراق، ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇ ئىش ئەمەلگە ئاشمىدى. شائىر جىسمىنىڭ ئارىمىزدىن كەتكىنىگە تۆت يىل بولغان بۇ كۈنلەردە ئۇنىڭ بۇ خالىس ئەمگىكىنىڭ ئوقۇرمەنلەر بىلەن يۈز كۆرۈشۈشى، زاماندىشلىرىنىڭ ئۇنىڭغا بولغان چوڭقۇر سېغىنىشى ۋە ھۆرمىتىنىڭ يەنە بىر ئەمەلىي ئىپادىسى بولۇپلا قالماستىن، دىئالېكت تەتقىقاتىغا سۇنۇلغان قىممەتلىك ماتېرىيالدۇر.

كۆرسىتىش لازىمكى، خوتەن دىئالېكتىنىڭ لېكسىكا جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى ئېتىمولوگىيە، سۆزلەرنىڭ تۈزۈلۈشى ۋە سۆزلەرنىڭ سېمانتىكا جەھەتتىكى تەھلىلى ئارقىلىق گەۋدىلىنىدۇ. شائىرنىڭ بۇ ئىلمىي ئەمگىكىدە مانا بۇ جەھەتلەر

ئالدىن كۆزدە تۇتۇلغان بولسىمۇ، ئۈچ جەھەتتىكى ئىلمىي تەھلىللەر ئېنىق كۆرسىتىلمىگەن، روشەن ئايرىلمىغان (بۇ ئاخىرقى بېكىتىشكە ئۆلگۈرەلمىگەنلىكتىن بولغان، ئەلۋەتتە). شائىر ئاشۇ تىنىمسىز توپلاش، رەتلەش داۋامىدا خوتەن رايونىنىڭ 20 - ئەسىرنىڭ 70 — 90 - يىللىرىدىكى تىل ئىستېمالىدىن كۆرە، ئالدىنقى ئەسىرنىڭ باشلىرى ھەم ئۇنىڭدىنمۇ ئىلگىرىكى مەزگىللەرنى نەزەرگە ئېلىپ، يېقىنقى 30 يىللار داۋامىدا خوتەن ئاھالىلىرى تىل ئىستېمالىدىن پۈتكۈل ئۇيغۇر يۇرتلىرىغا ئورتاق بولۇپ كەتكەن (ئەسلىي خوتەن دىئالېكتى بولغان) سۆزلۈكلەرنىمۇ، بەزىلەر «چەت تىلدىن كىرگەن سۆز ئىدى» دېگەن قىسمەن سۆزلۈكلەرنىمۇ ئۆزىنىڭ «خوتەن دىئالېكت سۆزلۈكلىرى» ناملىق ئامبىرىغا كىرگۈزگەن.

بۇ قېتىم شائىرنىڭ بۇ ئىلمىي ئەمگىكىنى يەنىلا ئۇنىڭ يۇقىرىقى ئارزۇسى ۋە قولىيازما (كارتا) ئۇسلۇبىغا ھۆرمەت قىلىپ، قىسمەن تاللاش ۋە تۈزىتىش ئارقىلىق، ئۇيغۇر ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە رەتلەپ چىقتىم.

«خوتەن دىئالېكت سۆزلۈكلىرى» ناملىق بۇ دىئالېكت ئامبىرىدا مول تىل ماتېرىياللىرى بىلەن بىر قاتاردا، خەلق ماقال - تەمسىللىرى، خەلق قوشاقلىرى، ئەپسانە - رىۋايەتلەرمۇ شەرھى ئورنىدا خېلىلا كۆپ كەلتۈرۈلگەن. بۇ ھال خوتەن دىئالېكتىنىڭ لېكسىكا جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىنى تېخىمۇ بېيىتىپلا قالماستىن، بۇ رايوندىكى رەڭمۇرەڭ فولكلور بايلىقى بىلەن چوڭقۇر تونۇشۇش ۋە ئۇنىڭدىن ھۇزۇر ئېلىش جەھەتلەردىمۇ رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئەدىب — تىل سەنئەتكارى، ئەدىب — مىللەت تىلىنىڭ ساپلىقىنى قوغدىغۇچى ۋە ئۇنى بېيىتقۇچى، ئەدىب — ئۆز ئىجادىغا خەلق تىلىدىن ئىبارەت تەگ - يىلتىزدىن ئوزۇق قوبۇل قىلغۇچىدۇر. شائىر روزى سايىتنىڭ بۇ يىرىك ئىلمىي ئەمگىكى ۋە ماكان، زامان سىناقلىرىدىن ئۆتەلەيدىغان شېئىرىيىتى قوشۇلۇپ، ئاشۇ يۈكسەك باھانى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

ئىشىنىمەنكى، بۇ «سۆزلۈكلەر» ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، بىز ئىزدەيدىغان، بىز ئەتىۋارلايدىغان قىممەتلىك مەنىۋى بايلىق سۈپىتىدە، ئەجداد بىلەن ئەۋلادنى تۇتاشتۇرغۇچى ئۈزۈلمەس رىشتىگە ئايلىنىدۇ.

ئابدۇللا سۇلايمان

2005 - يىل سېنتەبىر، خوتەن

روزى سايىت

خوتەن دىئالېكت سۆزلۈكلىرى

ئا

ئاپىخان: ئارپىنىڭ ئۆزى ئەمەس، بۇغداي بىلەن بىرگە ئۆسۈپ قالىدىغان ياۋا ئۆسۈملۈك. لېكىن، ئارپىدەك باشاق چىقىرىدۇ. ئاپىخان ئارىلىشىپ قالغان داننىڭ ئۇنى قارا بولۇپ قالىدۇ. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئاپىخان «ئارپاغان» دەپ يېزىلغان. م:

«بۇغداينىڭ باھانىسىدا ئارپىخان سۇ ئىچىپتۇ».

مەككە دەپ ئۇرۇقنى سالسام، ئارپىخان ئۈنۈپ چىقتى.

ئاپقۇت: ئۆتۈكنىڭ سىنجاق قىسمى، ئۇنى كۆن بىلەن ئەستەرلىك قىرىم ئارىسىغا تارشا ئېلىپ مولغۇي بىلەن قاتۇرۇپ ياسايدۇ. ياغىچىغا سۆگەت ياغىچى تاللىنىدۇ. م:

بۇ ئۆتۈكنىڭ ئاپقۇتىغا ياخشى ئىشلىمىگەن گەپ. شۇڭا ماكچىيىپ كېتىپتۇ.

كۆچمە مەنىدە بەزى تۇتامى يوق ئادەملەرنى «ئاپقۇتىنىڭ تايىنى يوق» دەپ تەنە قىلىدۇ.

ئابايام: بايا، ھېلىراقتا، سەل بۇرۇن. م:

ئابايام باشقا گەپ قىلاتتىڭىز، ئەمدى بىلەك گەپ قىلىۋاتىسىز!؟

ئا ... ئە: («ئا» تاۋۇشى سوزۇلىدۇ. «ئە» تاۋۇشى تېز چىقىرىلىدۇ) ۋادەرىخ، دەرىغا دېگەندەك ئۆزىگە هاي بېرىش، تەسەللات قىلغاندەك ھېسسىياتنى ئىپادىلەيدۇ. م:

ئا ... ئە، ھەممىنى خۇدانىڭ ئۆزىگە قويدۇم.

ئا ... ئە، قانداق قىلساڭلار

*ئۆزەڭلارنىڭ ئىشى، مېنى ئاۋارە قىلـ
ماڭلار.*

ئاسمان ياغدى (تاغ سۆـ
زى) : يامغۇر ياغدى. كېرىيە،
نىيە تاغلىرىدا «ھاۋا ياغدى»
دەيدۇ.

ئابدىنىكام (ئابدىنىدـ
ىكام — ئابدان) : ناھايىتى
مەخپىي، ناھايىتى ئوبدان بىر
نەرسە. ئاساسەن بىر - بىرىنى
ئەركىلىتىش، بىر - بىرىگە قىدـ
زىقتۇرۇش تەرىزىدىكى ھېسسىدـ
ياتنى ئىپادىلەيدۇ. م:

— ماڭا نېمە ئالغاچ كەلدىڭ؟

*— ئابدىنىكام ئابدان بىر نەرـ
سە ئەكەلدىم، ئۆزەڭ تاپ.*

— كىم ئەۋەتتى؟

— ئابدىنىكام ئابدان كىشى.

ئاساسەن كىچىك بالىلارـ
نىڭ كۆڭۈل خۇشلۇقى ئۈچۈن
بۇ سۆز قوللىنىلىدۇ.

ئاڭقىرىش: پەرق ئېـ
تىش، ھېس قىلىپ چۈشىدـ
نىش، بىلىش. م:

*سىزنى غەرەزئاڭقىرىدىغان ئاـ
دەم دېسەم، ئۇنداق ئەمەسكەنسىز.*

ئاياق: ياغاچتىن ئويۇپ
ياسالغان تاماق قاچىسى. بۇ
خىل قاچىدا تاماق ئاسان سوـ
ۋۇيدۇ. شۇڭا خوتەننىڭ شەـ
ھەر-يېزىلىرىدا ئاياقتا ئاش يېـ
يىش ئۇدۇمغا ئايلانغان. كلاسـ
سىك شېئىرلاردا «ئاياق» سۆزى
كۆپ ئۇچرايدۇ. ئۇ، مەي،
شاراب ئىچىدىغان قەدەھ ئىدى.

ئايخاڭزا: ئۇيغۇر ئايالـ
رىنىڭ قولىقىغا سالىدىغان زىنـ
نەت بۇيۇمى، ئۇنىڭ چېچىلىپ
تۇرىدىغان زىغىزىغلىرى بار.
«ئالتۇندا ياسالغانلىرى» ئالـ
تۇن ئايخاڭزا، كۈمۈشتە ياسالـ
غانلىرى «كۈمۈش ئايخاڭزا»
دېيىلىدۇ. م:

ئايخاڭزاڭ قۇلاقىڭدا،
قارايمەن ياراشقانغا.
خەق سېنى مېنىڭ دەپتۇ،
بەرمەيمەن تالاشقانغا.

ئاياغلىغ: خامان تەپكەنـ
دە مالنىڭ ئايىغىغا تاشلىنىدـ
غان ئەنجۈ.

ئايپاڭ: ئايپاڭۋاش، ئايـ
پاڭ يەر (پارقىراق يەر)، ئايـ
پاڭ كۆل (كەڭ كۆل). ئايـ
پاڭ سۆزى كۆچمە مەنىلەردە
كۆپ قوللىنىلىدۇ.

ئاۋلاق (ئاق كېسەل) :
خەلق ئارىسىدا «سالما يېگەن
توخۇنىڭ تۇخۇمىنى يېسە، ئاۋـ
لاق بولۇپ قالىدۇ» دەيدىغان
چۈشەنچىلەر بار. كۆچمە مەنىـ

لەردە بۇ سۆزنى ھاقارەت، كەمـ
سىتىش تەرىزىدە كۆپرەك ئىشـ
لىتىدۇ.

ئاۋاپ: ئالدامچى، قاقـ
تى- سوقتى قىلغۇچى. ھازىرـ
قى ئىستېمالدىكى «قارىچى»،
«قويمىچى» دېگەن سۆزلەرگە
باراۋەر كېلىدۇ.

ئاۋىلەن (بۇزۇلغان، ئاـ
دەت سۆزى) : ئالدى بىلەن،
دەسلەپ. م:

*ھازىر بۇ يەردە تالىشىپ ئولـ
تۇرمايلى، ئاۋىلەن تويىنىڭ ۋاقتى بىر
كەلسۇن قېنى.*

بەزى لەۋزىلەردە «ئاگىدـ
لەن» دەپ ئۆزگەرتىپ تەلەپپۇز
قىلىدۇ.

ئاۋۇشلۇق: مەھسۇلاتلىدـ
رىنىڭ كۆپىيىپ چىقىشى، ئەتـ
كەن ئاشنىڭ ئېشىپ چىقىشىغا
ئوخشاش مەنىلەردە قوللىنىدۇ.
م:

*ئاق قوناقنىڭ مەھسۇلاتى بەك
ئاۋۇشلۇق ئىدى.*

*خانئېرىقنىڭ گۈرۈچىنىڭ ئېـ
شى بەك ئاۋۇشلۇق چىقىدىكەن.*

ئەگەر بۇنىڭغا پېئىل توـ
سىنى بەرسەك، سۆز «ئاۋۇتـ
ۇش» قا ئۆزگىرىپ، كۆپەيـ
تىش، ئاشۇرۇش، لىقلاش،
جىقلاش دېگەندەك مەنىلەرنى
ئىپادىلەيدۇ. م:

*ئەمگەك كۈچىنى دەرھال ئاـ
ۋۇتمىساق، ۋەزىپىنى ئورۇنداپ بولـ
غىلى بولمىغىدەك.*

*ھەي، گەپنى ئاۋۇتمايلى، بىـ
رىپ ئىشىمىزنى قىلايلى.*

ئاۋۇنماق: ئاۋۇندۇرۇش
ياكى ئاۋۇندۇرماق، كۆڭۈلنى
ياسىماق. بۇ سۆز ئاساسەن كۆـ
ڭۈلنى تىندۇرۇش، كۆڭۈلگە
تەسەللى قىلماقنى ئىپادىلەيـ
دۇ. م:

*كۆڭلۈمنى ئاۋۇندۇرۇپ قويۇپ
قىلغۇلۇقنى قىلىۋالدى.*

*مېنى ئاۋۇندۇرمىسلا، بولدى،
ئەمدى سىلىگە ئىشەنمەيمەن.*

ئانىي: بوزەك، ياۋاش.
«ئانىي» سۆزى باشقا سۆزلەر
بىلەن بىرىككەندە ئاندىن تولۇق
مەنە ئاڭلىتالايدۇ. م:

*بىزنى ئايال دەپ ئانىي تاپمىدـ
سىلا.*

*«ياۋاشنى ئانىي تاپمىسا ئاخىدـ
رەتتە سورىقى بار».*

قىزىلگۈلنىڭ پۇرىقى،
ئەتىرگۈلنىڭ پۇرىقى.
بىزنى ئانىي تاپسىڭىز،
ئاخىرەتتە سورىقى.

ئانداغ: «ئۇنداق، ئانـ

ـداق، مۇنداق» تىن كەلگەن.
«تۈركىي تىللار دىۋانى» دا
«ئانتاغ» دەپ ئېلىنغان. م:

قەن سالىغان سىنچايىنى،
ئىچكۈم كەلمەيدۇ.
ئانداغ - مۇنداغ بىكىتكە،
تەگكۈم كەلمەيدۇ.

ئاندىزگىن: ئۇنىڭدىن
كېيىن، ئاندىن كېيىن دېگەنـ
ـدەك تەكىت سۆزى بولۇپ، راـ
يونلار بويىچە ئېيتىلىشى ھەر
خىل بولىدۇ. بەزىلەر «ئاندىـ
كىن» ، بەزىلەر «ئاندىگىدىن»
دەيدۇ. ئىشقىلىپ بۇ سۆز
جۈملىدە باغلىغۇچىلىق رولنى
ئويناپ جۈملىلەرنى ئىزچىللاشـ
تۇرىدۇ. م:

بىرىپلا پىچاننى ھارۋىغا باسـ
تىم، ئاندىزگىن كالىلارنى ئېغىلدىن
چىقاردىم.

ئاماق: «ئامراق» سۆزىـ
نىڭ ئەركىلىتىپ ئېيتىلىشى.
بەزىلەر «ئوماق» مەنىسىدىمۇ
ئىشلىتىدۇ. م:

ئاماق بالام، گەپ ئاڭلاڭ -
ھە؟

ئالەت: ئەرلەرنىڭ ئوياتـ
لىق جايى. ئەۋرەت دەپ چۈـ
شەنسىمۇ بولىدۇ. م:

گەپنى ئاز قىلىپ ئۆزىڭىزنى
تۈزەڭ، ئالىتىڭىزنى يۆگەڭ، ھالاڭ
قاپتۇ.

ئالاغىلاپ: ئالا - بۇلىماچ
قىلىپ زىنىنەتلەنگەن غىلاپ بوـ
لۇپ، بۇ خىل غىلاپلارنى ئاسـ
قان كىشىلەر كۆرەڭ، پوچى،
پەردازخور كەلگەچكە، «ئالاغىـ
لاپ» دەپ ئۆزىگە لەقەم ئالـ
ـغان. بۇ سۆز كۆچمە مەنىدە
ئىستېمال قىلىنىپ، ھېلىـ
گەر، گەپ بىلەن جان باقىدىـ
غان يۈزسىز ئادەملەرنىڭ قىياـ
پىتىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. م:

ئالاغىلاپلىق قىلمىسىڭىز، كۈـ
نىڭىز ئۆتمەيدۇ - ھە سىزنىڭ.
ئادەملەرنى ئوبدان تاللايلى،
ئارىمىزدىن بىرەر ئالاغىلاپ چىقىپ
قالمىسۇن.

ئالىملاش: چىرمىۋېتىش،
ئالماشتۇرۇپ باغلاش. بەزى جايلاردا
«ئالمىلەكلەپ» باغلاش دەيدۇ. ئالـ
ـمىلەكلەپ باغلىغاندا بىرسى چىڭ
باغلىنىدۇ، يەنە بىرسى ئاسان يەشـ
كىلى بولىدۇ. م:

ئېشەكنىڭ بېشىنى ئالمىلەكـ
لەپ باغلاڭ جۇما.

ئاللا - ئاللا: جېدەل -
غوۋغا ئاۋازى. م:

چاي ئىچىپ ئولتۇرساق ئاسـ
تىن تەرەپتىن ئاللا - ئاللا چىقىپ

كەتتى. باللار يۈگۈرۈشۈپ كېتىشـ
تى. ئاڭلىساق، جاغاللار بىلەن قارـ
مانلار ئىككى تام بولۇپ ئۇرۇشۇپتۇ
(جاغاللار «جاغال» لەقەملىك جەـ
مەت، قارىمانلار «قارىمان» لەقەملىك
جەمەت) .

توۋلىشىپ ئاللا-ئاللا،
جاھاننى بىر ئالماڭلا.
كۆڭلۈڭلەرگە ئىنساپنى،
خۇدايىم بەرسۇن ياﺋاللا.

ئاتقۇچى: پاختا، يۇڭ
ئېتىپ ھۈنەر قىلغۇچى. ئوق
ۋە يالارنى ئاتقۇچى (ئېتىش ماـ
ھىرى) . پو ئاتقۇچى.

ئاتىلا: ئۇيغۇر تائاملىرىنىڭ
بىرى. بۇغداي ئۇمىچى دەپمۇ
ئاتىلىدۇ. ئۇنى بۇغداي ئۇنىنى
قازاندا قورۇپ، سارغايغاندىن
كېيىن سۇغا چېلىپ تەييارلايـ
دۇ. قىچا قاتارلىق دورا - دەرـ
مەكلەر قوشۇمچە قىلىپ ئىچىـ
لىدۇ. زۇكامغا پايدا قىلىدۇ.
بۇ تاماق سەپەرگە چىققانلارغا ناـ
ھايىتى باب كېلىدۇ. م:

يەڭگەم ئېتىدۇ ئاش - ئاتىلا،
ئۇسسۇپ بېرىدۇ خام - خاتىلا.

ئاتىغ: ئۇلاغقا ئارتىلغان
يۈكنىڭ ئۆزى ئاتىغدۇر، بۇ ئىـ
ـسىم ئاساسەن مال - ئۇلاغلاردا
ئوتتۇن توشۇيدىغانلارنىڭ تىلى
بولۇپ كەلگەن. ئىككى تەرەپكە
سايلاپ، باغلاپ ئارتىلغان ئوـ
تۇن «ئاتىغ» بولۇپ، ئوتتۇردـ
ـىسغا تولدۇرۇلغان قىسمى «تۆـ
پىلىك» دېيىلىدۇ. «تۈركىي
تىللار دىۋانى» دا «ئارتىغ» دەپ
يېزىلغان. م:

— ئۇنىڭ ئوتۇنى سامداپ
كەتكەندەك تۇرامدۇ - نېمە؟
— ئاتىغى ياخشى تەڭشەلمەـ
گەن گەپ.

كۆچمە مەنىلەردە ئېغىرلىـ
قى يوق، مەۋقەسى يوق ئادەم
ۋە ئىشلارنى «ئاتىغىنىڭ تايىنى
يوق» ، «ئاتىغى بوش» دەپ تەـ
نە قىلىدۇ.

ئاژنىماق (كېرىيە تەرەپلەرـ
دە «ئاژلىما»ق دەيدۇ) : قورسىقى
تويماي ئۆتۈش، ئاچ قېلىش.
م:

ئەتىدىن بىركۈن ئاژلىدىم.

ئاجاق: ئۇستىخانلىرىـ
نىڭ ئاجراپ كېتىشى. چاپلاپ
قويغان نەرسىنىڭ ئاجراپ كېـ
تىشى، قۇراشتۇرۇلغان نەرسىـ
نىڭ ئاجراپ كېتىشى. ئاجاق
ساندۇق. ئاجاق كارىۋات. ئاـ
جاق سۆڭەك.

ئاجاق سۆزى مەجازدا،
ئىسكەتىدىن چۈشكەن، كوزىرىـ

ـدىن ئايرىلغان ئايالـلارغا قارد-
ـتىپ (كەمسىتىش تەرىزىدە)
ئىشلىتىلىدۇ.

ئـاجپاقا: تويماس، ئاچ
كـۆز ئادەمگە تەنە قىلىنىدۇ.
مەجازدا ــ تەمەخور ئادەملەرنى
تەرىپلەيدۇ.

ئـاچـارى (ئاچا ئارى):
ئىككى تىللىق ئاچاياغاچ. بۇغ-
داي ئەنجۈلىرى، ئوت - چۆپ
پىچانلىرى ئاشۇ ئەسۋابنىڭ يار-
دىمى بىلەن ئۆرۈپ - چۆرۈلى-
دۇ. كۆچمە مەنىدە ــ ئورۇق،
ئېگىز، ئاجىز ئادەملەرنى ئوخ-
شىتىپ «ئاچا ئارى» دەيدۇ.

ئاختىخانا: ئايغىر ئاتلار-
نى باقىدىغان ئېغىل. ئەسلىدە
«ئاتخانا» ياكى «ئاختا قىلىن-
ـغان ئاتلارنى سولايدىغان ئې-
غىل» بولۇشى مۇمكىن.

ئـادالاش: پـاكـىزلاش،
خىللاش، لازىملىق نەرسىلەرنى
خىللاپ ئايرىۋېلىش، ناچارلىرد-
ـنى بىر ياققا ئايرىشقا ئوخشاش
ھەرىكەت ناملىرىنى بىلدۈرىدۇ.

ئاداپ: قوي - قوزىلارغا
ئـوزۇق ئـورنـىدا بېرىلىدىغان
يەم. قايناقسۇغا كېپەك ياكى
ئۇن چېلىپ، سۇيۇق ھالدا تەي-
يارلىنىدۇ. ئەتىيازدا ياكى مال-

ـلار ئورۇقلاپ كەتكەن ۋاقىتلار
ئـىچۈرۈلۈپ، سۈت پەيدا ق
ـلىشقا بېرىلىدۇ.

ئـارىچى: ئىككى تەرە
ـنىڭ ئارىسىغا كىرگۈچى، ي
راشتۇرغۇچى. م:

«ئۆرۈشقاننى يولۇڭغا باق،
ئارىچىغا ئالتە تاياق».

ئـاپـۇتۇللۇغ: تەڭدىش
يـوق، كـارامەتلىك، ناھايىت
يۈزلۈك. بۇ سۆز خەلق تىل
كۆپ قوللىنىلىدۇ. م:

دادىڭىز ھەر قانچە ئاپۇتۇللۇغ
ئادەم بولسىمۇ، سىزدىن قورقۇپ قال
ـمايمىز. تۆپىمىزدە خۇدايىم بار.
ھـەر قانچە ئاپۇتۇللۇغ ئىش
بولسىمۇ، تەخىر قىلىڭلار.

ئاران: ناھايىتى تەسلىك-
ـتە، تاس قالدى دېگەن مەنىنى
بـىـلدۈرىدۇ. ئىشلىتىلگەندە:
يىغلىغىلى ئاران قالدى. چىدد-
يالماي ئاران بەردى. ئاران -
ئارانلاردا بەرگىنى مۇشۇ، دې-
گەندەك جۈملىلەر كەلتۈرۈلى-
دۇ.

«ئـاران» نـىڭ يەنە بىر
ئـۆزگىرىشى بار. ئۇ بولسىمۇ
«ئارۇن» سۆزى. بۇ سۆز: كى-
چىكلىتىش، ناھايىتى ئاز قال-
غانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن،

تاۋۇشتىكى «ئا» بوغۇمى تېز،
«رۇن» بوغۇمى سوزۇپ ئېي-
تىلىدۇ. م:

نېنىڭىزدىن ئارۇن بېرىڭا.
ئازراق ئىچىڭ، ئارۇن سۇ قالدى.

ئازما: ئېرىق - ئۆستەڭ-
لەرنىڭ سۇسەكرەتمىسى (خەن-
زۇ تىلىدا «زاكۇ» دەيدۇ). ئۇ
ئېتىز بىلەن بۇ ئېتىزنىڭ سۇ
چـۇشۇرگىسىمۇ ئازما دېيىلى-
دۇ. بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا بۇ ئاز-
ـمىلار قومۇش ياغىچىدا تۇجۇپى-
ـلـەپ ياسىلاتتى. ھازىر سې-
ـمونت، ياغاچ بىلەن ياسىلى-
دۇ. م:

ــ بۇگۈن نېمە ئىش قىلدى-
ڭلا؟
ــ ئېتىزلارغا ئازما باغلىدىم.
ئېلىشۋېشىنىڭ چوڭ ئازمىسى-
ـنى كەلكۈن تارتىپ كېتىپتۇ.

ئـاسـقىش: يۈرىكى ئېغىش
(قورقۇنچىدىن)، بەدەن ئەزا-
لىرى چۆچۈش، يۈرەك ئەزالى-
ـرى قورقۇپ ئاغرىش. م:

ئىشىك تۇيۇقسىز قاتتىق ئې-
چىلىپ كەتتى. قورقۇپ يۈرىكىم ئا-
سقىپ كەتتى.

چەكمەنىڭنى بازارغا،
ئاچقىتىڭمۇ ئامرىقىم،
يىراق يەردىن چالما ئاتسام،
ئاسقىتىڭمۇ ئامرىقىم.

ئاسقۇ: كىيىم ۋە باشقى-
لارنى ئاسىدىغان بۇيۇم. بۇرۇن-
ـقـى ۋاقىتلاردا، بولۇپمۇ يېزا
ئۆيلىرىدە ئىككى تۇۋرۇكنى تۇ-
تاشتۇرۇپ چىرايلىق ياغاچلاردا
ئاسقۇ ياسىلاتتى. ئۇنىڭغا كى-
يىم - كېچەك، نازۇك جابدۇق-
لار ئېسىلاتتى. م:

تاۋار كۆڭلەك ئېپ بەرسەم،
ئاسقۇغا ئېسىپ قاپسىز،
كەچتە كېلىڭ دەپ قويۇپ،
شام بولماي يېتىپ قاپسىز.

كۆز گىرۋەكلىرىگە چىقىپ
قـالىدىغان بىر خىل جاراھەت
بار. بۇنىمۇ، «يىڭناسقۇ» دەپ
ئاتايدۇ. ئەنئەنىۋى قائىدىلەردە
بۇ خىل يارا چىققاندا دەرھال
يىڭنە ئېسىۋالسا تېزرەك ساقى-
يىپ كېتىدۇ دېيىلىدۇ.

ئـاشـلىماق: قوي، تۇل-
كە، ئېيىق، يولۋاس قاتارلىق-
لارنىڭ تېرىلىرىنى پىششىقلاپ
ئىشلەش ئۇسۇلىدۇر. يۇقىرىقى
نەرسىلەرنىڭ تۈكلىرىنى مۇۋا-
پـىقلاشتۇرۇش، جۇۋىغا لايىق
قىلىپ تەييارلاش ئۈچۈن ئارپا
ئۇنىنىڭ ئېچىتقۇسىغا بىر نەچ-
چە كۈن چىلاپ، ئاندىن كېيىن
باشقا تېخنىكىلىق ئۇسۇللار ئې-

لىپ بېرىلىدۇ. مانا بۇ تېرىنى «ئاشلاش» دەپ ئاتىلىدۇ. م:

تېرىنى ئاشلاپ نېمە قىلىسىز،
تېرىنى ئاشلاپ جۇۋا قىلىمەن.
ھەي - ھەي ئۇكىجان بىلىۋېلىڭا،
جۇۋىنى قىشلاپ ئۇۋا قىلىمەن.

ئاشۇنماق: نەپسىدىن ئاشۇرۇۋالماق، ئىقتىساد قىلماق، كۆپەيتمەك. م:

ئۆزىدىن ئاشۇنغىدەك ۋەجى يوق تۇرۇپ، بىزگە خېلى غەمخورلۇق قىلدى.

ئەگەر ئۆزىڭىزدىن ئاشۇنالىسىڭىز، بىر قانچە كىتاب ئالغاچ كېلەرسىز.

ئاغلاقچى: ئوردا ئىچىدىكى مەمۇرىي ئاتالغۇ بولۇپ، ئۇيغۇر تۇرمۇشىدا كۆچمە مەنىلەردە ئىشلىتىلىدۇ. ئىككى ئارىدا گەپ ئېلىپ يۈرگۈچىمۇ بۇ سۆز بىلەن ئاتىلىدۇ. م:

شاخ ئېگىلدى پەس بولدى،
كۈن ئېگىلدى كەچ بولدى.
ئاغلاقچىنىڭ دەستىدىن،
جان ساقلىماق تەس بولدى.

ئاقلامچى: ئۆيگە ھاك چېچىپ ئاقارتقۇچىدۇر. كۆچمە مەنىدە كىشىلەر «ئادۋوكات»نىمۇ «ئاقلامچى» دەيدۇ.

ئاقاغ: توقۇش دۇكانلىرىدا ئارقا تەرەپكە، ئۆزۈنىسى تارتىلغان يىپ — «ئارقاغ» بو... لىدۇ. «تۈركىي تىللار دىۋانى... دىمۇ «ئارقاغ» دەپ ئېلىنغان... توقۇلما نەرسىلەر ئاقاغ ۋە ئۆ... رۇش يىپلىرىدىن تەشكىل تاپ... قاچقا، «ئاقاغ - ئۆرۇش» سۆ... زى بىرلا ۋاقىتتا ئىشلىتىلىدۇ... كۆچمە مەنىدە مۇنداق ئىستى... مال شەكلى بار، يەنى، «مېھ... مانلار ئاقاغ - ئۆرۇش كەلگىلى تۇردى. ئۇڭ سىپىمىزنى تاپال... مىدۇق». بۇ مىسالدا — تەرتىپىنىڭ تېز ۋە قالايمىقان بولغانلىقىنى، مېھمانىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىنى (يەنى ئاقاغ - ئۆرۇشنىڭ پەرقىنى)، كىم كەلگەن، كىم كەلمىگە... لىكىنى بىلگىلى بولمىغان ھا... لەتنى ئىپادىلەيدۇ.

ئالتىن: ئاستىنى، ئاستى تەرەپ، تەگ، تۆۋى. «چاشتانى ئىلىك بەگ» دىمۇ «ئالتىن» دەپ ئېلىنغان. م:

يانچۇقۇمنىڭ ئالتىنىدا ساقلىغان پۇلنى سىزگە بەردىم، ئەمدى ھېچنېمە قالمىدى.

ئاغ: ئىشتاننىڭ ئېغىنى كۆرسىتىدۇ. م:

بۇ ئىشتاننى ئاغ سېلىپ تى...

كەمدۇق ياكى قالماقچە تىكەمدۇق؟

— ئاغ سېلىپ تىكىپ بەرسىلە. ئېغى كەڭرەك بولسۇن.

ئاما (باغلىغۇچى سۆز): ئەستاغپۇرۇللا دېگەن سۆز بىلەن باراۋەر قوللىنىلىدۇ. ئومۇمەن كەيپىيات جەھەتتە ئۆزگە ھاي بەرمەكنى ئىپادىلەيدۇ. م:

...ئاما داداڭنىڭ يۈزىنى قىلمىغان بولسام، كاچىتىڭغا نەچچىنى يەيتىڭ.

ئاما دېدىم، ھېلى باكار، تاياقنى ئۆزۈڭ تېپىپ يەيسەن ماقىما.

ئاغولۇق: ئالغولۇق. «ئېلىش كېرەك» دېگەن سۆزنىڭ ھەم بۇيرۇق ھەم ئۆتۈنۈش شەكلىدە ئېيتىلىشى.

ئە

ئەي: قۇۋۋەت، كۈچ، زىرائەتكە بېرىلىدىغان قوشۇمچە ئوغۇت؛ پىششىقلاپ ئىشلىمەك (خېمىرنى، تېرىنى)؛ سېغىن كالىنى سېغىشتىن بۇرۇن موزىيىغا ئەمدۈرمەك ... م:

تالنىڭ ئېيى بوش بولغاچقا،
ئۈزۈمى ئوخشىمىدى.

خېمىرنى راسا ئەيلىۋېتىڭ، نېنى ئوبدان ئوخشايدۇ.

تۆت - بەش تېرە يىغىلىپ قاپتىكەن، ئەيلىگىلى بەردىم.

ئەن: راۋان، توسالغۇسىز، كاشىلىسىز؛ بەلگە - نىشانە (ھايۋانلارنىڭ قۇلىقىغا سېلىنىدىغان)؛ رەختنىڭ ئېنى، كەڭلىكى. م:

سودىلىرى ئەن كەتسۇن،
دەسلەپكى خېرىدارنى ياندۇرمىسىلا ئەمدى.

بۇ يىل يايلاققا چىقىرىدىغان ماللارنىڭ قۇلىقىغا ئەن سالدىم.

ئېچقىنى بەك ئويمايدىغان ئىشتى، قاراڭ، سۇ بەك ئەنشىپ كەتتى.

رەختنى ئەنلەپ بولۇپ ئاندىن تاڭايلى.

بۇ چىتنىڭ ئېنى ئەجەبمۇ كەڭكىنا!

ئەنسىلىغ (تاغ شېۋىد...

ـسى) : بارغانسېرى تېيىزلىـ
شىپ كېتىدىغان يول. م:
ئەنسىلىغدا تېيىلىپ،
پۇتۇم قايرىلدى.
يار باشقىنى تاپقاندا،
بىزدىن ئايرىلدى.

ئەندە (ئۆندە): ئەمەس
ئىش (ئۇياتقىدەك)، ئەيىب ـ
نۇقسان؛ ئاقىۋەتنى ئويلىماي
قىلىپ سالغان سەۋەنلىك. م:
ئالدىڭىزدا ئەندە ئىش قىلىپ
قويدۇق، خاپا بولمىسىڭىز؟
بەك ئەندە ئىش بوپتۇ، ئەسـ
لىدە ئويلىشىپراق بىر ئىش قىلىدىـ
غان گەپكەن.
ئەندەلىك بىزدىن ئۆتتى، كۆـ
ڭۈللىرىگە ئالمىغايلا!

ئەندەرەش (ئۆندەرەش):
ئالدىراش، ئالدىراشلىق، تېز
پۇرسەت. م:
مۇشۇ كۈندە ناھايىتى ئەندەـ
رەش بوپكەتتىم.
ئەندەرەشچىلىكتە سىزنىڭ گېـ
پىڭىزنى ئۇنتۇپ قاپتىمەن.
بىر شائىرنىڭ غەزىلى مۇنداق
يېزىلغان:
«ئۆتنە ئالەم» بۇ ياران ئەنـ
دەرىمەڭ،
تۇرمىغاي ھېچكىم قىران ئەنـ
دەرىمەڭ.

بۇ ھاياتلىقىدا دوقال ـ ئەگى
تولا،
گاھ شامال بار، گاھ بوران
ئەندەرىمەڭ.

ئەت: گۆش؛ ئەت ـ قىل
(بۇيرۇق پېئىل)؛ يۇمشاق.
م:
بۇ قوينىڭ ئېتى خېلى يامان
ئەمەسكەن.
ئۆي سالماق بەك تەسكەن،
ئۆي پۈتكىچە بىر ئىلىك ئېتىمدىن
چۈشتۇم.
ھەي! ئىشكنى مەھكەم ئەت،
ئۆيگە سوغۇق كىرىۋالدى.
ئېتىڭىزنىڭ ئەت توپىسنى يۆنـ
كىۋەتكىنىڭلار نېمىسى؟!

ئەپ: ماس، ئۇدۇل .
باب كېلىش، ئۇدۇل كېلىپ
قېلىش؛ ئەپلەش (ئەدىپىنى
بېرىش)، يارىشىپ قالماق.
م:
بۇ ناھايىتى ئەپ چارىكەن.
بۇ ئىشنىڭ ئەپ كەلگىنىنى
قارىمامدىغان!
ئۇنىڭغا تۇيدۇرماي ئەپلىۋەتـ
مەيلىمۇ؟
نەۋاقتىچە ھومايىشىپ يۈرىدىـ
غان گەپ، ئەپلىشىپ قېلىڭلار ئەمـ
دى.

يا قېشىڭدىن چەتلەشمەي،

يا چىرايلىق گەپلەشمەي،
يۈرەمسىزمۇ يۇملاق،
ئۆمۈر ئاخىر ئەپلەشمەي.

ئەپلىگۈچ: قوشۇق. م:
ھەي خوتۇن، ئاشنى ئاچقىپ
ئەپلىگۈچنى ئۇنتۇپ قالغىنىڭ نېمەـ
سى، قولدا ئىچەمتىمىزيا.

ئەرجىم: بىمۇقىم؛ بىر
خۇلاسىگە كەلمەك؛ تايىن تېـ
پىش. م:
بۇ ئىشنى ئەمدى ئەرجىم قىلـ
ساق، سىز كېلىپلا بۇزىۋەتتىڭىز.

ئەرگۈل: قوي ـ كالىلارنى
باغلاپ باشقۇرغاندا، ماللارنىڭ
گېلى باغلاق بىلەن بوغۇلۇپ
قالماسلىقى ئۈچۈن باغلاققا
ئەرگۈل (باشۋېغى بېكىتىلـ
گەن، ئوقى مىدىرلاپ تۇرىدىـ
غان ھالقا) بېكىتىدۇ. مال
ئايلىنىپ چۆرگىلىسىمۇ ھالقا
ئايلىنىپ باغلاق گالغا چىرماشـ
مايدۇ. ئەرگۈلنى بۇرۇن مەزـ
مۇت ياغاچ بىلەن ياسايتتى.
ھازىر تۆمۈر بىلەن ياسايدۇ.

ئەش: يېرىلمايدىغان،
ئېتى ئۇرۇقچىسىدىن ئاجرىمايـ
دىغان شاپتۇل، ئۇ كەچ كۈزدە
پىشىدۇ. ئۇزاق ساقلاشقا، يىـ
راق جايغا يۆتكەشكە ئەپلىك؛
پىلە قۇرتىنىڭ غوزەككە كىرىدـ
شى ئۈچۈن قۇرتقا سېلىپ بېـ
رىدىغان سامان غوللۇق ئوت
(ئەشلىك)؛ يېپىنى ئەش (بۇيـ
رۇق پېئىل) م:
يارما شاپتۇل دەپ ئالسام ئەش
چىقىپ قالدى.
پىلە قۇرتىغا ئەشلىك سالىدىـ
غان چاغ كەلدى.
پىلە باقتىم بەش تىۋەڭ،
غوزا تۇتتى ئەشلىكتە،
يار خىيالى ئوينايدۇ،
مېنىڭ كۆڭلۈم غەشلىكتە.

يارما شاپتۇل، ئەش شاپتۇل،
ئوخشىغاننى كۆرەيمۇ؟
ئوتىڭىز يامان بالا،
ئاخشاملىقتا بارايمۇ؟

ئەتلەتتىن: ئەتىگىچە،
ئەتىلىككىچە، كېيىنچە. م:
بۈگۈن بىر نېمە دېيىشمەيلى،
ئەتلەتتىن بىر گەپ بولار.
ئەتلەتتىن كەلسىلە،
ئۆگۈنلەتتىن كەلسىلە.
ئىشەنجىدىن چىقاردىم،
ماڭا كۆڭۈل بەرسىلە.

ئەچۇشمەك: ئېلىپ
چۇشمەك، چۇشۇرمەك (ئېـ
گىزدىن). م:
ئەتە تاغدىن ماياق ئەچۇشكىـ
لى بارغۇدەكمىز.

ئەلكۈن: ئەل-جامائەت، يۇرت-مەھەللە، ئادەملەر. م:

ئەلكۈننىڭ ئالدىدا ياخشى نام
ئالاي دېسەڭ ئەدەپلىك بول.

بۇ ئىشنى ئەلكۈنگە قانداق
چۈشەندۈرگۈلۈك ئەمدى؟

قېشىڭىزغا ئۆتەي دەپ،
كېمە سالدىم كەلكۈنگە،
توي قىلايلى ئىككىمىز،
داڭقى كەتسۇن ئەلكۈنگە.

ئەللە: خەقلەر، غەيرىيلەر، ئۆز باغرى بولمىغان ئادەملەر. م:

كۆزۈمگە قاراۋەردىڭىز، ئەللىنىڭ ئالدىدا بەكمۇ ئىزا تارتتىم.

بۇ بىزنىڭ ئەمەس، ئەللىنىڭ نېمىسى، چېقىلمايلى!

بارار بولساڭ مەللىگە،
سىرنى يايماڭ ئەللىگە.
سىر يايسىڭىز ئەللىگە،
گەپ تېپىلار دەللىگە.

«ئەللىگە بەرقىزنىڭنى، ئەللىدىن ئال سۆزۈڭنى».

ئەگىنە (ئەگۈن، ئەگىن): ھويلا-قورو تېمىغا بېكىتىلگەن شادىلىق توساق، دەرۋازا. م:

يارىم سېنىڭ دەرۋازاڭ،
غىچىر - غىچىر ئەگىنە،
غېرىپلىق ئەسىر قىلدى،
پات - پات يوقلاپ كەلگىن...

ئىشىكىڭگە قۇلپا سەپسەن،
ئەگىنەڭنى ھالڭ قوياپ،
ئۆلگىچە ئويناپلى بىللە،
باشقىلارنى تالڭ قوياپ.

ئەستا (ئەستاغپۇرۇللا): «خەپ-خەپ» لىمەك، ئۆزىگە ھاي بېرىپ ئاچچىقىنى بېسىۋالماق، ئە... سۇسلانماق. م:

ئەستا، ئادەمنى مۇنچىمۇ ئانى... تاپقان بارمۇ؟

ئەرەن: ئەر، يىگىت، ئەركەك، ئەرەنچە، ئەرچە، ئە... سىياقىدا، ئەرگە ئوخشاش، ئە... رەنلىك؛ ئەرلىك جىنسىي ئەزا. م:

ئەرەنچە ياسىنىپ قېچىپ كېتەلەرسىزمۇ؟

بۇ ئەرەنچە كىيىم نەچچە پۇل؟

ئەگەر بۇ ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرالمىسام، ئەرەنلىكىمنى كېسىۋېتەرمىنا؟

يار ئۆزىنى چاغلاسۇن،
بىلىنى مەھكەم باغلاسۇن.
بىزنى دېگەن ئەرەنلەر،
ئاھ يۈرىكەم دەپ يىغلاسۇن.

ئەرەكتە (ئېرەكتە): ئەر كىشى، ئايالنىڭ ئېرى.

م:

قويغا غۇلاق بولغۇدەك،
ئارقىدىكى ئېرەكتە،
قاچان بىلەر قەدرىمنى،
ۋاپاسى يوق ئەرەكتە.

ئەينا: ئەنە (كۆرسىتىش ئالماش)، «غۇ، قۇ» قوشۇمچىسى. م:

قېشىڭىزدا تۇرمامدۇ ئەينا، شۇنىمۇ كۆرمىدىڭىزما؟

مەن باشتا دېگەن ئەينا، ئەمدى ئۆزىڭىز بىلىپ بىر ئىش قىلىڭ!

شائىر روزى سايىتنىڭ بىر شېئىرىدا مۇنداق كەلگەن:

نىگارىم كەلدى گۈل
قىسقان پېتى ئەينا،
تىنىق - نەپىسىدە
پاك سۆيگۈ ئوتى ئەينا.
كۆرۈشتۇق، سۆيدى
مەڭزىمگە ئەجەپ ئىللىق،
ھۇزۇرلاندى يۈرەكنىڭ
قات - قېتى ئەينا.

ئەينىيا-ئەينا: تەكىتلەش، ئەپسۇسلىنىش مەنىسىنى بېرىدۇ. م:

ئەينىيا - ئەينا، مېنىڭ دېگىنىمدەك بولدى؟...

ھەي قارىغۇ، ئەينىيا - ئەينا ئالدىڭدا تۇرسىمۇ «قېنى؟» دەۋەرگىنىنى!

ئەبگا: ئەخمەق، ھورۇن، بەتقىلىق كىشى. م:

ئو ناھايىتى ئەبگا بىر نېمە، ئوڭشالمىقى تەس.

بەكمۇ ئەبگالىشىپ كېتىپسىز، ئۆزىڭىزنى ئۇنداق تاشلىۋەتمەڭ.

يۇلغۇن چېچەكى سايدا،
پىننە ياغىچى چايدا،
سىزگە ئوخشاش ئەبگانى،
يار تۇتماقتىن نىم پايدا؟

ئەندەك-ئەندەكقىنا: ئاز، ئازراقلا (ۋاقىت ئۇقۇمى). م:

ئەندەكقىنا تەخىر قىلىپ تۇرسىلا، بىزنىڭ كىشى كەلگەندە بىر نېمە دېيىشىپ، با مەسلىھەت ئىش قىلساق؟

ئەلەم: تۇغ - بايراق؛ جەڭ؛ دەرد - پىراق، بىراۋدىن يەتكەن ئازار. كېرىيە شېۋىسىدە «ھەلەم» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

م:

كونا جەڭنامىلەردە مۇنداق يېزىلغان:

گەرد ئايان بولدى.

گەرد ئاراسىدىن تۇغ - ئەلەملەر كۆتۈرگەن لەك - لەك لەشكەرلەر كاشغەر تەرەپتىن چىقىپ چىنماچىن تەرەپكە قاراپ راۋان بولدىلەر

...

ئەلەم كۈرىشى قىلماي قەلەم
كۈرىشى قىلايلى!
ئالا موزاي قۇيرۇقىنى ئەلەم
تىكلەپ، بەدەر قاچتى.
«ھەزىسۇلتان» دا بىر ئەلەم،
خۇدانىڭ ئىلكىدە قەلەم،
ھېچكىشىگە كەلمىسۇن،
بىزگە كەلگەن دەرد ـ ئەلەم.

ئەندىكمەك: چۆچۈمەك، جىددىيلەشمەك، ئالدىرىماق. م:
بالىنىڭ قىزىتمىسى ئۆرلەپ
كېتىۋاتسا ئەندىكمەي تۇرىدىلىغۇ؟
سىزگە كۆيگەن يۈرەك، سۇ
سەپكىنىڭىزگە ئەندىكەمتى؟
چېچىڭىزنى توم ئۆرۈپ،
كۆيدۈرۈپ بىغەم يۈرۈپ،
گاھى ـ گاھ نازلىق كۈلۈپ،
سۆيدۈرۈپ ئەندىكتۈرۈپ،
جاننى ئاللا بوغماق سېكىلەك،
پىژ قىلدى يۈرەك ...

ئەم: داۋا، شىپا. م:
بالىغا چېچەك سۈيى ئەملەتتىم.
بىز ئۈنىڭ بىلەن يەرنىڭ نېمىچە، ئېشەكنىڭ ئېمىچە تۇغقان. بالام، ئەمچەكنى چىشلىمەي ئەم.

ئەمچى: تېۋىپ، داۋالىغۇچى. م:

چوك قاپاقتىن ياغ بۆلدۇم،
يېرىم جىڭلىق كەمچىدە.
ساقىيامدۇ ئىشق ئوتى،
داۋالاتسا ئەمچىدە.

ئەمەك: ئادەملەرنىڭ بىر-بىرىگە يېقىنلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۆز. م:
ئىككىسى بىر ـ بىرىگە تولىمۇ ئەمەكلىشىپ قاپتۇ. ئۇلار سايىدەك ئەگىشىپلا يۈرىدۇ.

ئەمگەلدۈرمەك: جاپاغا سالماق، ئاۋارە قىلىپ قويماق. بۇ مېھماننىڭ ساھىبخانىنى جۇۋىتىپ، جاپاغا سېلىپ قويۇشىغا قارىتىپ ئېيتىلىدىغان تەكەللۇپ سۆز. «ئالتۇن يارۇق» تا «ئەمگەندۈرمەك» دەپ ئېلىنغان. م:
ھەر قايسىلىرىغا ۋاقتىسىز مېھمان بولۇپ كېلىپ ئەجەپمۇ ئەمگەلدۈرۈۋەتتۇق ـ ھە؟
نېمانچە ئەمگىلىدىغان ئىش،
بىز يا مېھمان بولمىساق ...

ئەلەڭ ـ سەلەڭ: يېڭى كېسەلدىن قوپقان، ماغدۇرىغا كېلەلمىگەن ئادەم. م:
ئەتىيازنىڭ بۇ تەرىپىدە مىجەزىم تازا ياخشى ئەمەس، ئەلەڭ ـ سەلەڭ يۈرىۋاتىمەن.
بوران چىقىپ ئۆرىدى،
ھويلامدىكى باراڭنى.
ئەلەڭ ـ سەلەڭ بوپقالدىم،
كۆرسەتمىكەچ قاراڭنى.

ئەلمى ـ تەلمى: ئېپى ـ جېپى، ئۇجۇر ـ بۇجۇرى. م:
ئەندىشە قىلماڭ، ئەتە ـ ئۆگۈن ئىشىنىڭ ئەلمى ـ تەلمىنى بىلىۋالسىڭىز تەمتىرىمەيدىغان بولىسىز.

ئەدەت (ئىددەت): ۋاقىت چېكى، مۆھلەت، مۇددەت، ۋاقىت؛ نىكاھتىن ئاجراشقان ئايالنىڭ ئۈچ ئاي 10 كۈن ساقلاش ۋاقتىغا قارىتىلغان سۆز بولۇپ، ئۈچ ئاي 10 كۈن ۋاقىتتا ئايال كىشىنىڭ قورسىقىدا بالا بولسا ئاشكارىلىنىپ بولغىچە بولغان ۋاقىت. چۈنكى، ئايال كىشى ھامىلىدار بولسا، بالىنىڭ دادىسىنى ئېنىقلاش ئاسان بولۇشى ئۈچۈن ئىسلام دىنىدا ئىددەت تۇتۇش شەرت قىلىنغان. مۆھلەت توشقاندىن كېيىن قايتا نىكاھلانسا بولىدۇ. ئىددەت-ئەدەت بولۇپ قالغان.

ئەدەتسىز: ھېسابسىز، نۇرغۇن، چەكسىز، ناھايىتى كۆپ. م:
ئەدەتسىز كەپسىز بالا بولدىغۇ بۇ؟
بۈگۈنكى تويغا ئەدەتسىز جىق مېھمانلار يىغىلدى.

ئەدەش: دەل ـ دەرەخ، زىرائەتلەرنىڭ بارغانسېرى كۆكلەپ بېرىشى، تۈپ كۆپەيتىشى. مەجازىي مەنىدە: ھاي دېگەنسېرى بەكرەك ئەزۋەيلەش. تۈرك ـ رونىك يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلاردا بۇ سۆز «ئەدەد، ئەدەتمەك» دېيىلگەن. م:
ئۆتكەن قېتىم كۆرگىنىمدە بۇ ئېتىزنىڭ مايسىسى شالاڭ تۇراتتى. ھازىر قارىسام شۇنچە ئەدەپ كېتىپتۇ.
ھاي دېگەندىن كېيىن ھاي بولماي نېمانچە ئەدەپ كېتىسىز.
«خېنىم» دېسەم «ھە؟» دەيسىز،
گەپ قىلمىسام تەگەيسىز،
ھېسابى بار ئاچچىقىڭ،
نېمە ئۈنچە ئەدەيسىز.

ئەزمىدە: ھەزىم قىلىش، سىڭىرىش. مەجازىي مەنىدە: ئويلاپ كۆرۈش، ئېغىر ـ بېسىق بولۇپ پىكىر قىلىش، گەپنىڭ تېگىگە يېتىش. م:
تاماقنى ئالدىرىماي چايناپ يېمىسىڭىز ئەزمىدە بولمايدۇ.
سىزمۇ ئەقىل ئىگىسى، ئەتىدىن دېگەنلىرىمنى ئەزمىدە قىلىپ

كۆرەرسىز.
كاكچا ياقتىم گەزىندە،
دۇتار چالدىم بەزمىدە،
ئاباي دېگەن كېپىمنى،
قىلىڭ يارىم ئەزمىدە.

ئەسنا: ۋاقىت، پۇر-
سەت، ھالەت، پەيت. م:
بۇ ئەسنادا قايسى مېھمانخانا
ئىشىك ئېچىپ بېرەتتى؟
بېشىم راسا قېتىپ تۇرغان
ئەسنادا رەھىمدىل ئادەملەرگە يولۇق-
تۇم، ئۇلار مەندىن خەبەر تاپتى.

ئەھ: سىلكىپ تاشلاش،
رەت قىلىش. م:
ئەھ! سىز بىلەن ھەرگىزمۇ
خۇشۇم قالمىدى.

ئەدنا (ئەدناسى): قىس-
قىسى، ئەقەللىيسى، ھېچ بول-
مىغاندا. م:
دىپلومى ئالىي مەكتەپنىڭ
بولغان بىلەن، ئەدناسى ئۆزىنىڭ
يىللىق باھالاش خۇلاسىسىنىمۇ تو-
زۇك يازالماپتۇ.

ئەخ (ئاۋاز ئىملىقى):
خەپرۇك تۇكۇرگەن ۋاقىتتا مۇ-
شۇ ئاۋاز چىقىدۇ. م:
كېچىدىن تۇرسۇنكام ئەخ -
ئەخلەپ تۇكۇرۇپ، پەقەت ئۇخلات-
مىدى.

ئەل: يۇرت، جامائەت؛
ئەل بولماق — تەسلىم بول-
ماق، بىر گۇرۇھ توپتىن يەنە
بىر توپقا قېتىلماق. م:
...«يۇسۇپ قادىرخاننىڭ
لەشكەرلىرى چىنماچىن بۇتپەرەسلە-
رىنى ئەل قىلدى، ئىسلام راۋاج تاپ-
تى».

ئەسلىگ: ئېسىدە تۇتۇش
قابىلىيىتى يۇقىرى ئادەم. م:
خېلى ئەسلىگ ئادەم بىز، كې-
چىكمىزدىكى ئىشلارمۇ ھېلىقىدەك
يادىمىزدا تۇرۇپتۇ.

ئەمدەش: بەك تويۇپ
كېتىپ (قورسىقى)، ئاس-
تىن - ئۇستۇن تىنىپ قې-
لىش، بىئارام بولۇش. م:
ئىشتىھادىن جىق يېسىڭىز،
مۇشۇنداق ئەمدەپ قالىسىز. تائامنى
جىق يېسە تائامنى ئادەم كۆتۈرىدۇ،
تائامنى ئاز يېسە تائام ئادەمنى كۆتۈ-
رىدۇ دېگەن گەپ بار.

ئەزمە: بىر ئىشقا ئالدى-
رىمايدىغان، سۆرەلمە پالاس،
مىس - مىس ئادەم. م:
ئەزمىلىك قىلمىسىڭىزچۇ، ئىش
دېگەننى شارت - شۇرت بىر تەرەپ
قىلىۋەتكۈلۈك!
مەلەمنى تولا كەزمە،
ئەتە - ئاخشام ئۇقۇپ نەزمە،
كېپىڭ بولسا ئۇچۇق دە،
ئەزمەڭنى تولا ئەزمە.

ئەھە (يۆتەلگەن چاغدىكى
ئاۋاز ئىملىقى): مەسخىرە مە-
نىسىدىكى ھەرىكەت، چاقىرىش
سۆزى (بېشارەت). م:
كالتە يۆتەل ئادەمدەك «ئەھ -
ئەھ» قىلىۋەرمەي بەكرەك يۆتەلمەم-
سىز؟
ئەھە، ئۇخلىماي چۇش كۆ-
رۇپسىز!
باغ كەينىدە «ئەھە» دەپ،
شەپە بەرسەم چىقمايسىز،
نىمانچىزا قىينايسىز،
كۆيگىنىمنى ئۇقمايسىز.

ئەھھىي: ۋاي - ۋۇي،
ياپىر (تەئەججۈپلەنمەك، ھەي-
ران قالماق). م:
ئەھھىي! ئەجەپمۇ ئۇزىبالىكەن-
غۇ بۇ!
ئەھھى - ئەھھىي يۇتىرەپ،
توختاڭ دېدىم سېكىلەك،
سىزدەك گۈزەل خېنىمغا،
بىزدىن باشقا كىم كېرەك؟

ئەششۇ: چۈشكۈرگەندە
چىقىدىغان ئاۋاز ئىملىقى. م:
ئالا قاراڭغۇلۇقتا كېتىۋېتىپ
«ئەششۇ» دەپ بىر چۈشكۈرگىنىم
ئۇچۇن، ئىتلار قاۋاپ ئالدىمنى
توستى. ئېشەكلەر ھاڭراپ ئالەمنى
بىر ئالدى.

ئەبجۇش: قۇيما مېتال؛
مەزمۇت، چىڭ نەرسە.

ئەس - ئەسمەك: قىتىغۇر-
لۇق قىلىپ باشقىلارنىڭ قورسىقىنى
ئېسىش، دەي - دەيگە سېلىش. م:
بۇ گەپنى ئاڭلاپ، قورسىقىم
بەك ئېسىلدى.

ئەستە(ر): شالاڭ توقۇ-
لىدىغان قىشلىق كىيىملەرنى
ئەستەرلەيدىغان خام (بۆز).
بۇرۇندا ئەستەر بىلەن ئىشلەن-
گەن باش ياغلىق بولۇپ، ئۇنى
«ئەستەر ياغلىق» دەيتتى. م:
يارىمنىڭ ئۆيى پەستە،
چەككەن ياغلىقى ئەستە،
ئانىسى يامان جادۇ،
كۆرۈشتۇرىدۇ تەستە.

ئەتلەس: مەخسۇس يىپ
(يىپەك) تا رەڭدار قىلىپ تو-
قۇلىدىغان رەخت. ئۇنىڭ قارا
ئەتلەس، قىزىل ئەتلەس، سې-
رىق ئەتلەس، چاچ رەڭ ئەت-
لەس، خان ئەتلەس ...
قاتارلىق تۇرلىرى بار. خوتەن
ئۆزىنىڭ مەشۇت - يىپەك توقۇ-
مىچىلىقى بىلەن ئۇزاق زاماندىن
بېرى جاھانغا مەشھۇر، خوتەن

ئەتلىسى چىداملىق ۋە توقۇلۇ-
شىنىڭ سىپتىلىقى بىلەن مەشـ-
ھۇر ھەم خېرىدارلىق، ئۇنىڭدا
قىز - چوكانلار كۆڭلەك كىيد-
دۇ. «تۈركىي تىللار دىۋانى»
دا ئەتلەس «ئاتلاس» دەپ يې-
زىلغان. م:

ئەتلەس كۆڭلەك كىيىپسىز،
قارايمەن ياراشقانغا،
يار مېنىڭ دىگەن بىلەن،
بەرمەيمەن تالاشقانغا.

خان ئەتلەس ئېلىپ بەرسەم،
كىر قىلماي كىيەلەملا؟
كۆيگەنلىرى راست بولسا،
ناز قىلماي سۆيەلەملا؟

ئەكچىش: نەم نەرسىنىڭ
شامالدا قۇرۇشقا باشلىشى،
نەمخۇش نەرسە. م:

كۆڭلەكنى ئەتىگەن يۇيۇپ
يايسام ئەمدى ئەكچىپتۇ.
يەرنىڭ ئاسىسى ئىككى - ئۈچ
كۈندە ئەكچىگىدەك.

ئەۋرەز: يۇيۇنۇش كاتد-
كى، ئائىلىلەردە بولىدىغان
مۇنچا. تۈركىي تىللىق خەلقلەر
ئۆيلىرىگە، پىنھان ھۇجرىلارغا
ئەۋرەز ياساپ يۇيۇنىدۇ. ئۇنىڭ
شەكلى: تۈز يەرگە سۇ سىڭىپ
تۇگىگىدەك چوڭقۇرلۇقتا كا-
تەكچە ئويۇلۇپ، ئۈستى سۇ
ئۆتۈشكىدەك ئارىلىق قالدۇرۇ-
لۇپ تاختاي بىلەن يېپىلىدۇ.
يۇيۇنغان ۋاقىتتىكى سۇ تاختاي
ئاراشلىرىدىن ئاشۇ كاتەكچىگە
(ئەۋرەزگە) سىرغىپ چۈشۈپ
كېتىدۇ.

ئەزۋەيلەش: ئاچچىقىنى
بېسۋالالماسلىق، تەسەللى
بەرگەنسېرى، كۆتۈرۈلۈپ كې-
تىش، چۈسلۈق قىلىش. م:

ئەزۋەيلەپ كەتكۈدەك ئىش
ئەمەسقۇ، بوشراق ئەزۋەيلەڭ!

ئەسۋە: يامان سۈپەتلىك
ئۆسمە، بىر خىل جاراھەت.
م:

ھاشىم قارىمنىڭ يوتىسىغا
ئەسۋە پەيدا بولۇپ قاپتىكەن، ئاق
لەيلىگۈلنىڭ بەرگىنى چىپىپ قوي-
دۇم.

ئەسكى: قەدىمكى، كو-
نا، تارىخى ئۇزۇن. «ئەسكى»
ھازىرقى ئىستېمالدا ئەخلاق-
سىز، قىلىقسىز، مىجەزى ئو-
سال، يامان تەبىئەتلىك دىگەن
مەنىلەردە ئىشلىتىلىدۇ. خو-

تەندە بۇ سۆزنىڭ ھەر ئىككى
مەنىسى قوش قوللىنىلىدۇ.
م:

ئەسكى چاپان كۆرۈۋاتامسىز،
ئۇنىڭ ئىچىدە ئادەم بار!
ئەسكى تاملىقتا ئۈنىماڭ با-
لام، تام بېسىۋالىدۇ.
ئەسكى قىلىقلىقىنى بو-
نىڭ!...

«يەر ئەسكى ئەمەس، ئەر
ئەسكى».
«ئەسكى چاپان يامغۇردا ياخ-
شى، ئەسكى خوتۇن ئۆيدە».

ئەسكىگە بەرسەڭ،
ئىتە ھەم گەپ ئىتە.
ياخشىغا بەرسەڭ،
ئىتە ھەم كىتە.

ئەگلەك: ئۇن تاسقى-
غۇچ. ئۇنىڭ ئات قۇيرۇقىدا
توقۇپ ياسالغىنىنى «قىل ئەگ-
لەك» (قوناق ئۇنى تاسقاي-
دۇ)، يىپەكتە توقۇپ ياسال-
غىنىنى «تاختا ئەگلەك»
(بۇغداي ئۇنى تاسقايدۇ)، سىم
بىلەن توقۇپ ياسالغىنىنى
«سىم ئەگلەك» دەيدۇ. خوتەن-
دىن باشقا رايونلاردا بۇ سۆز
«ئەلگەك» دەپ تەلەپپۇز قىلى-
نىدۇ. م:

بىزنىڭ يارنىڭ ئەگلىكى،
مەشۇت يىپتىن تەگلىكى،
قەدرىڭىزنى بىلمەپتۇق،
ئەقلىمىزنىڭ كەملىكى.

ئەمەن: ئېتىز، ئېرىق -
ئۆستەڭ بويلىرىدا ئۆسىدىغان
بىر خىل چۆپ. كۆكى شادا
چىقىرىپ كېتىپ، باشلىنالماي
قالغان زەدەك (سەۋزە) نىمۇ
«ئەمەن زەدەك» دەيدۇ. م:

«پۇلى يوق يىگىت ئەمەن پۇ-
رايدۇ»

ئۆستەڭ بويىدا ئەمەن،
يارىمغا نېمە دەمەن.
كۆڭلىنى ئۇتالامدىم،
ھەگە بولمىسام «ھە» مەن.

ئەزىم: ئۇلۇغ، كاتتا،
جىق. م:

ئەجىر قىلغانغا خۇدايىم بېرى-
دۇ، چۈنكى «ئەجىر - ئەزىم» دەيدۇ
ئەمەسمۇ، ئەجىر قىل - ئىشلە، بالام!
كارۋان ئۇزاق يوللارنى بې-
سىپ، كەچ بولغاندا بىر ئەزىم دەريا-
نىڭ بويىدا توختاشقا مەجبۇر بوپتۇ.

ب

بۇيىزى: كېيىن، كەيـ-
نىدىن، شۇنىدىن تارتىپ
(«تۈركىي تىللار دىۋانى» دا
«ئىزى — كېلەريىل، كېيىنـ-
كى يىل» دەپ ئىزاھلانغان).
م:

قەسىمىم - قەسەم، بۇنىڭ بۇ-
يىزى هاراق دېگەن نەرسىنىڭ يېنىـ-
دىن ئۆتمەيمەن!

يىزىغا چىققاننىڭ بۇيىزى تىنىم
ساق بولۇپ قالدى.

بۇكە: ئۇششۇق، ئۆكتەم،
دېگىنىنى قىلدۇرماي قويمايدىـ-
غان كاج بالا. م:

ئەجەبمۇ تويغۇزدى بۇ، مۇ-
شۇنچىمۇ بۇكە بولۇۋالغان بارمۇ؟

بۆ - بۆ: گومۇش، گاچا
چىراي، قىياپىتى غەلىتە، زۇ-
ۋان سۈرمەس ئادەملەرگە قارىـ-
تىلىدۇ. هايۋانلارغا قارىتىپمۇ
ئېيتىلىدۇ. باللارنى قورقۇ-
تۇش ئۈچۈن «بۆ - بۆ كەلدى»
دېيىلىدۇ. «بۆ - بۆگە ئوخـ-
شاش گەپ قىلماي قاراپلا تۇردـ-
ىغان ئادەم بۇ» دېيىلىدۇ.

سورتى غەيرىي، غەلىتە قىياپەتـ-
لىك قوينى «بۆ - بۆ قوي» دەپ
ئاتايدۇ.

بۆش - بۆش: كالىنى
چاقىرىش.

بۆك: دوپپا، باش كىيىـ-
مى، مەشۇت ياكى بۆز يىپتا
گۈل بېسىپ تىككەنلىرى «چىـ-
مەن بۆك»، «بادام بۆك»،
«ئەنجان بۆك» دېيىلىدۇ. سىـ-
دام ياكى گۈللۈك رەختلەردە
گۈل باسماي تىكىدىغانلىرى
«شاپاق بۆك»، «ئاق بۆك»
دېيىلىدۇ ۋە باشقىلار. م:

يارغا ئاتاپ بۆك تىكتىم،
ئاق مەشۇتتە گۈل بېسىپ.
بۆكنى كىيىپ بېشىغا،
كۈلۈپ قويسۇن، كۆز قىسىپ.

خەقنىڭ كۆزى چۈشكۇدەك،
قوش قەۋەتلىك سۆكەمگە.
مەن يارىمغا ئىشەنسەم،
جىگدە ساپتۇ بۆكەمگە.

بورانجى: دەريانىڭ ئىسـ-
مى، قاراقاش دەرياسىنىڭ

شەرقىدىن ئىككى كىلومېتىر
چامىسىدىكى يىراقلىقتا جەنۇبـ-
تىن شىمالغا قاراپ ئاقىدۇ.
هازىر بۇ دەريانىڭ تەبىئىي ئېـ-
قىنى بارغانسېرى ئۆز ئىزىنى
يوقاتماقتا. ئۇنىڭ بوراندەك
شاۋقۇنلۇق ساداسى كىشىلەرـ-
نىڭ قۇلىقىدىن يىراقلاشماقتا.

بوغۇناق: چاڭ - توزان،
توپا - تۇمان، قېقىشتۇرغان
نەرسىلەردىن ۋە ئاياغ ئىزلىرىـ-
دىن ئۆرلىگەن توزان؛ بوران،
شامالدا توزۇغان توپا. م:

ئاسماندىن بوغۇناق يېغىپ،
كۆزنى ئاچقۇسىز قىلىۋەتتى.
باللار يۇگرەشمىسەڭلەرچۇ،
بىزنى بوغۇناققا كۆمۈۋەتتىڭلار!

بوغماق: سېمىز، تولـ-
غان، دوغىلاقىنا كەلگەن بىر
خىل بەدەن تىپى (بۇ قىز -
چوكانلارنىڭ ۋايىغا يەتكەن،
چىرايى تولغانلىقىنى سۈپەتلەشـ-
كە ئىشلىتىدىغان سۆز). م:

بىر ئاي هۇنەر قىلسام، نەچچە
بوغماق پۇلغا ئىشلىۋاپتىمەن.
«كىژ» قىلدى يۇرەك،
«پىژ» قىلدى يۇرەك.
كۆڭلىڭىز بۆلەك.
يادىڭىزدا بىز يوقمۇ،
بوغماق سىبكىلەك؟

بوغجۇما: ئاياللارنىڭ
كىيىم - كېچەكلىرىنى چىگىپ
ساقلايدىغان بوغچا. ئاياللار
تۈرلۈك ئۇستىۋاش، رەخت ۋە
پارچە - پۇرات نەرسىلىرىنى بىر
پارچە رەخت ياكى ياغلىققا چىـ-
گىپ بوغچا قىلىپ ساقلايدۇ.
بۇنى «بوغجۇما» دەپ ئاتايدۇ.
م:

نەچچە بوغجۇمىدا ئىگىنلىرىـ-
ڭىز تۈرۈۋلۇق، يەنە ئىگىننىڭ گېپىـ-
نى قىلىدىكەنسىز خوتۇن؟
يامانلىغان سىبكىلەك،
بوغجۇمىسى سۆكۈلەك.
بودەك ياردىن يامانلاپ،
تاپقان يارى يېگىلەك.

بوغانچى: خالتا، تاغارـ-
نىڭ ئېغىزىنى بوغۇشقا بولىدىـ-
غان شوينا. مەجازىي مەنىدە:
پۇخ - دەرد بولماق، ئىچىدىكى
دەرد - ئەلەمنى ئاشكارىلىـ-
يالماي بوغۇلماق. م:

ئىچىمدىكى دەرد - هالىمنى
تىڭشىغىدەك ئادەم تاپالماي بوغانچى
بولۇپ كەتتىميا! ...

بوغۇلاق: ئوچۇق - ساپ
بولمىغان ئاۋاز، بوغۇلغان، پۇ-
تۇك ئاۋاز. م:

زۇكامداپ قالدىم، ئۈنۈم بەكمۇ بو-
غۇلاق، بۇگۇن ناخشا ئېيتالمايمەن.

بۇقىرام (بۇقاما) : ئۇس-
تى تەرىپى كېسىۋېتىلگەن دە-
رەخ، دەرەخنىڭ ئۇستى تەرىپى
كېسىۋېتىلسە، كېسىلگەن يەر-
دىن كۆكلەپ چىققان نوتىلار
بىر - ئىككى يىلدا يوغىناپ با-
دىرا ياغاچ بولىدۇ. دەرەخنىڭ
ئۇستى تەرىپىنى ياكى قاپ بې-
لىدىن كېسىۋېتىشنى «بۇقار-
ماق»، «بۇقىرىۋەتمەك»،
«بۇقاما قىلماق» دەيدۇ.

بۆتچى: بۆزچى، خام
(بۆز) توقۇغۇچى. «باپكا»،
«خامچى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. م:

توك - توك ئېتەر تۆمۈرچى،
پۇلنى ئۇسار كۆنچى.
خېنىكىدە ئۇرا كولاپ،
جاننى قىينار بۆتچى.

بۆسلەك: بۆسۈلۈپ
كەتكەن نەرسە، ئۇستىدىن ياكى
ياندىن چۈشكەن بېسىم بىلەن
تېشىلگەن، پۇكۇلكەن، يىقىد-
لغان نەرسە ياكى ئورۇن؛ ئىد-
چىگە كۆپ نەرسە قاچىلانغاند-
لىقتىن يىرتىلغان يىرتىق.
«نىكاھلىنىشتىن بۇرۇن
باشقىلار بىلەن بىللە بولغان،
ئىپپىتىنى يوقاتقان» دېگەن
نامغا قالغانلارمۇ مۇشۇ سۆز بىد-
لەن كەمسىتىلىدۇ.

بۇلبۇلەك: دۇتار، راۋاب-
نىڭ قورسىقىدىكى تارىنى كۆ-
تۈرۈپ ۋە تۇتۇپ تۇرۇش ئۇچۇن
ياغاچتىن مەخسۇس ياسالغان
نەرسە. «خەرەك»، «ئىشەك»
دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

بولجا: كېسىۋېتىلگەن
دەرەخ كۆتىكىدىن ياشىرىپ
چىقىپ چوڭايغان دەرەخ. مۇ-
شۇنداق يېتىلگەن دەرەخزارلىد-
قنى «بولجالىق» دەپ ئاتايدۇ.
م:

بېگى چىققان بولجا نوتىلىرد-
نى تاقلاپ - تاقلاپ كېسىۋەتسەك،
قالغانلىرى ياخشى چوڭىيدۇ.

بۇدو (بۇدا) : «بۇ دو-
رەم» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ نۆ-
ۋەت، بۇ قېتىم. م:

بۇدولىققا بىر قېتىم بولدى قد-
لىلى، يەنە شۇنداق ئىش يۈز بەرسە
بولمايدۇ.

بۇدو ئامىتىم راسا كەلگەن ئىد-
كەن، توپنى ئارقىمۇئارقا چۈشۈردۇم.

بۇنا: ئاللىقاچان،
ھەش - پەش دېگىچە، كۈتكەن
ۋاقىتتىنمۇ بۇرۇن (بۇ سۆزنىڭ
ھەر ئىككى بوغۇمى ئۇرغۇسىز،
تېز تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) . م:

ئالدىڭىزغا چىقارمەن دەپ

تۇرسام، بۇنا كېلىپ بوپسىز.

مائاشىڭىزنى ئالا - ئالماي بۇنا
خەجلەپ تۈگەتتىڭىزمۇ؟

بويانلاق: ئۆكۈزنىڭ بو-
قۇسىنى تارتىشى ئۇچۇن ئۇنىڭ
مۇرىسىگە ئورۇنلاشتۇرۇلىدىغان
ياغاچ جابدۇق. ئۇ ياغاچنى ئې-
گىپ، ياي شەكىلدە ياسالغان
بولۇپ، ئۇنىڭ ئىككى بېشىغا
باغلانغان ئارغامچا بوقۇسىنىڭ
تارتقۇسىغا چېتىلىدۇ. م:

بۇ بويانلاق ئۇينىڭ بويىنىنى
يالاپ زىدە قىلىۋېتىپتۇ، باشقا بوياند-
لاق ئىشلىتىڭ.

يەنە «بويانلاقنى قارىنىغا
ئالماق»، «سۇندۇرماق» بو-
لۇپ كېلىپ، مەجازىي مەنىدە:
«ئاچچىقىنى باسالماي ئوتتۇرىغا
سەكرەپ چىقماق» نى، «ئىتا-
ئەتتىن باش تارتماق» نى ئىپادد-
لەيدۇ. م:

ئاچچىقىڭىزغا ھاي بېرىڭ، بو-
قۇسا - بويانلاقنى قارنىڭىزغا ئالغاند-
نىڭ نېمىگە پايدىسى؟

بويلام: ئېگىز بوي تار-
تىپ، ئۆسۈپ تۇرغان ياش تې-
رەك دەرىخى. م:

يوغىناپ تۇرغان بويلاملارنى
كەسكۈم كەلمىگەنىدى. لېكىن، تال
باراڭغا مۇشۇنداق ئۇزۇن تاتمىدىن

ئىككى - ئۇچى لازىم بولۇپ قالدى
ئەمەسمۇ؟

پالدۇ سالدىم بويلامغا،
يىقىلارمۇ ھويلامغا.
كۆيگىنىم بالا بولدى،
شۇ بىۋاپا ئايلامغا.

بودەك: ئۇجمە مېۋىسىد-
نىڭ ئاقىرىپ، ھەم چوڭ،
ھەم مەي باغلاپ پىشقىنى. مە-
جازىي مەنىدە: ئاق پىشماق،
سېمىز، يۈزى گۆشلۈك ...
دېگەننى بىلدۈرىدۇ. م:

بۇ بالا شۇنداقمۇ بودەك، ئۇز
پاقلان بولۇپتۇ - ھە؟

مەي باغلاپتۇ ئۇجمىلەر،
بودىكىدىن يەيلىمۇ؟
ئىككىمىزنىڭ ئىشىنى،
ئانىڭىزغا دەيلىمۇ؟
بودەك خېنىم، ئۇز خېنىم،
كۆيۈپ يۇرسەك مەيلىمۇ؟

بۇل: يامغۇردا قېلىپ
كۆپۈشكەن، نەملىشىپ بۇزۇل-
غان نەرسە، بۇغداي. بۇل بۇغ-
داينىڭ ئۇنىنى «بۇل ئۇن»
دەيدۇ. بۇل ئۇندا تاماق ئوخ-
شىمايدۇ، نېنى ئوبدان پىش-
مايدۇ («بۇل» سۆزىگە «تۇر-
كىي تىللار دىۋانى» دىمۇ ئىزا-
ھات بېرىلگەن) . م:

بۇل ئۇنۇڭدا ئاش سالدىڭ،

ئۈزۈك چىقتى.
جاغلىغىدىن يار تۇتسام،
تۈزۈك چىقتى.

بـۇزمىچىلاق: ئىسراپچىـ
لىق، بۇزۇپ - چاچماق. م:
نېمانچە بۇزمىچىلاق بۇ، كۆر-
گەن كۇنلىرىمىزنى ئۇنتۇپ قالمايلى،
ئىسراپى كېلىپ قالمىسۇن يانا؟

بـۇدۇڭشماق: تېپىرلىـ
ماق، تۇتۇقتىن ۋە باغلاقتىن
بوشىنىشقا ئۇرۇنماق، قولدىن
چىقىپ كېتىش ئۈچۈن ھەرىـ
كەت قىلماق. م:
بۇ قوي جىم تۇرماي بۇدۇڭـ
شۇپىرىپ، تېرىسى قىرقىلىپ كەتتى.
ھەر قانچە بۇدۇڭشساڭمۇ بوـ
شىنالمايسەن.
يامان توپاق بۇدۇڭشۇپ،
باغلاقنى ئۈزدى.
يار يامانلاپ، غۇدۇڭشۇپ،
قاپاقنى سۇزدى.

بـۇلجۇتماسلىق: مىدىر-
لاشـقا قويماسلىق، بوشاتماسـ
لىق، چىڭ تۇتۇۋالماق، قاتـ
ـتىق باشقۇرماق. بۇ ئالاھىدە
بىر خىل پېئىل بولۇپ، بوـ
لـۇشلۇق مەزمۇندا كەلمەيدۇ،
جۈملىدە پەقەت بولۇشسىز مەز-
مۇندا كېلىدۇ، شۇنداقلا كۆ-
پىنچە مەجبۇرىي دەرىجە بولۇپ
كېلىدۇ. م:
مەن ئۇنىڭ بېلىدىن بىر تۇـ
تۇۋالغانچە بۇلجۇتماي دەس كۆتۈـ
رۇپ يىقىتتىم.
بىز ئۇنىڭ ئالدىدا ئۇيان -
بۇيان بۇلجۇماق يوق، پۈتۈن دىقـ
قىتىمىز بىلەن ئولتۇردۇق.
يارىم بىزگە تويمايدۇ،
بۇلجىغىلى قويمايدۇ.
بىزنى شۇنداق بۇلجۇتماي،
ئۆزى يالغۇز ئوينايدۇ.

بوي: تۇگمەننىڭ ئاستىـ
دىن تاش بىلەن چاقپەلەكنى تۇـ
تاشتۇرىدىغان تۆمۈر. ئادەم ۋە
باشقا نەرسىلەرنىڭ بويى. ئۇـ
زۇنلۇق، ئېگىزلىك. م:
بۇ خېنىمنىڭ ھالىغا خادا بويـ
لىمايدىكىنا!
ناھايىتىمۇ بويلاغ ئىشەككەن،
نەچچە پۇلغا ئالدىلا؟
بۇ گىلەمنىڭ ئىنى بىلەن بوـ
يى چوڭ پەرقلەنمەيدىكەن.

بويلاغ: ئېگىز بوي (ئاـ
دەم ۋە ئات - ئۇلاغلارغا قارىتىـ
لىدۇ). م:
كۆزىمىز چۈشتى،
بويلاغ خېنىمغا.
سەكرەپ سۆيەمەن،
كەلسە يېنىمغا.

بويسىرى: بويىنىڭ ئېـ
گىز - پەسلىكىگە قاراپ، رەتـ
لىك تىزىلىش. م:
ساۋاقداشلار، بويسىرى تىزىـ
لىڭلار!

بوزلاق: توپىلاڭلىق، سۇ
كىرمىگەن بوش توپا، بوزاڭـ
لىق، ئېچىلمىغان يەر. م:
بىز ماللارنى قومۇش ۋە يانتاقـ
لار ياشىرىپ كەتكەن بوزلاققا قويۇـ
ۋېتىپ، بىر دۆڭنىڭ ئۈستىدە كۆزىـ
تىپ ئولتۇراتتۇق.

بوتا: ئالتۇن تاۋلىغۇچىـ
لارنىڭ مەخسۇس ئالتۇن ئېرىـ
تىشكە ئىشلىتىدىغان ئوچىقى.
تۆگىنىڭ تايلىقىنىمۇ بوتا (بوـ
تىلاق) دەيدۇ. م:
كېپەك ئالتۇن - خام ئالتۇن،
بوتىدا كۆيدى.
يۈرەك - باغرىم جانانىڭ،
ئوتىدا كۆيدى.
ئاشۇ ئوتقا ئۆزەڭ سالغان،
ئۆزەڭ ئالارسەن،
سەنمۇ ئېرىپ كۆيگەن چاغدا،
بىلىپ قالارسەن.

بوبىا: بوۋا، چوڭ دادا.
مەجازىي مەنىدە: بىلەرمەن سىـ
ياقىدىكى نەسىھەتگۇي ۋە تولا
ۋەزخانلىق قىلغۇچى كىشىلەرنى
مەسخىرە قىلىش ئۈچۈنمۇ ئىشـ
لىتىلىدۇ. م:
بۇ ئۆي مېنىڭ بوبامدىن داـ
دامغا، دادامدىن ماڭا مىراس قالغان.
ۋاي بوبا، بۇنچىۋالا ئەقىل
ئـۆگىتىپ كەتمەڭ، سىز بىلگەننى
بىزمۇ بىلىمىز.

بـايا (بـايام) : ھېلى،
سـەل بـۇرۇن، قىسقا ۋاقىت
ئىلگىرى (بۇ سۆز «بايامقى» ،
«بايـىقى» شەكلـىدە تـۇرلىـ
نىدۇ) . م:
بايىقى كىشى نېمە ئادەم؟
بايا سىز تېلېفون قىلغانمىدىڭىز؟
ئـۇلارنىڭ ماشىنىسى بايىلا ئۆتۈپ
كەتتى.

باجا: بىر تۇغقان ئاچا -
سـىڭىللارنى نىكاھـىغا ئالغان
ئىـككى ياكى بىر قانچـە ئـەر
بىر - بىرىگە باجا بولىدۇ. قۇـ
دىلار ۋە باجىلار ئومۇملاشتۇرۇـ
لۇپ «قۇدا - باجا» دېيىلىدۇ.
م:
«باجا باجىنى كۆرسە، كۆتى
قىچىشىپتۇ» .

بـاقما: بېقىۋېلىنغان باـ
لا. يەكلەش، غۇرۇرىنى يەرگە
ئۇرۇشنى ئىستىگەن كىشىلەر.
بۇنداق بېقىۋېلىنغان بالىلارنى
«باقما» دەيدۇ. كىرىيە تەرەپـ
لەردە «بېقىۋالدى» ، «بېقىلـ
ما» دەيدۇ. م:

باقما بالىنىڭ ئوتى يامان ئوخشايدۇ، ئۇ ماڭا ئۆز بالامدىنمۇ يېقىن تۇرىدۇ دېسىلە.

باشلام: ئېچىقنىڭ بې-شى. ئېتىزغا بېرىلىدىغان سۇ-نىڭ دەسلەپىنى ئىچىدىغان يەر. م:

سۇنى باشلامدا يىتىم - ئا-جىزلارنىڭ يىرىگە ئىچىڭلار.

باشۋاغ (باشباغ): ئات - ئۇلاغنىڭ ئېغىزدۇرۇقىغا باغلىنىدىغان قوشۇمچە ئارغام-چا، ئۇ تاسمىدىنمۇ ياسىلىدۇ. م:

ئاتنىڭ باشۋىغىنى چىڭ تۇتۇ-ۋال، بۇ ئات سەل شاش كۆرۈنىدۇ.

باشتۇڭ: بېشىغا ئەقىل توشمىغان، باشباشتاق، بى-باش، كەپسىز. م:

نېمانچە باشتۇڭلۇق بۇ! پە-قەت گەپ ئاڭلىمايسەنيا؟

باقى: قوينىڭ يېشىغا يەتمىگەن قوزىسى، كىچىك پاقلان (ئادەم ئىسمىنى بىلدۈ-رىدىغان «باقى» ۋە «ئۇ دۇن-يا»، «مەڭگۈلۈك» نى بىلدۈ-رىدىغان «باقىي» بىلەن ئوخ-شاش تەلەپپۇز قىلىنىدۇ). م:

بۇ ئىككى باقى، كۈزىچە ئوب-دانلا ئىككى ساغلىق بولۇپ قالدۇ.

بەلدەڭگۈ: ئىككى تەرىپى ئېگىز، ئوتتۇرىسى ئويمان يەر، تۈز يولنىڭ كۆتۈرۈلۈپ چىقىپ قالغان يېرى. م:

قاراڭغۇدا ئىككى قوزا بەلدەڭ-گۈگە چۈشۈپ كېتىپتۇ.

باتناش: قېيداش، خاپا بولۇپ قېلىش، رەنجىپ قې-لىش. م:

نېمە، مەندىن باتناپ قالدى-ڭىزمۇ؟ باتنىماڭ خان قىز ...

باتقى (باتقا): شەك-لەن، كۆرۈنۈشتە، يالغاندىن. م:

ئۇنى كۆرەر كۆزۈم يوق، نېمە ئامال، باتقىغا بولسىمۇ كۈلۈمسىرەپ، سالاملىشىپ ئۆتىمىز.

«بىشەكشىن» نىڭ تاتقىمۇ،
«ناشىبكەر» نىڭ تاتقىمۇ،
مۇدەممەتلىك يارىڭ يوق،
ھىجايغىنىڭ باتقىمۇ؟

بالىغ: ئۆيلەپ قويۇش يېشىغا يەتكەن، مۇستەقىل تۇرمۇش كەچۈرۈش ئالدىدىكى ئوغۇل. قول - ئىلكىدە بار، ۋەج - بايلىقى كۆپ ئادەم. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بۇ سۆز «بارلىغ» دەپ ئىزاھلان-

غان. م:

ئوغلىمىزمۇ بالىغ بولۇپ قال-دى، ئەمدى ئۆيلەپ قويۇشنىڭ غې-مىنى قىلمىساق بولماس.

ئاتا - ئانىسى خېلى قول ئىل-كىدە بار بالىغ ئادەملەر ئىدى. بالى-لىرىغا كەلگەندە سويغان پىيازغا ئوخشاپ قالدىغۇ - تاڭ!

بالىمان: نەي شەكىللىك چالغۇ، «پىي - پىي» دەپمۇ ئا-تىلىدۇ. ئۇ ئىككى غېرىچ ئۇ-زۇنلۇقتىكى، سۇ كىرمىگەن يەردە ئۆسكەن قومۇشتىن ياسى-لىدۇ. ئۇچىدىن پۈۋلەپ چېلى-نىدۇ. پۈۋلەيدىغان جايىنى قو-مۇش يىلتىزىدىن بىر ئاز ئېلاس-تىكلىقتا ئىگە قىلىپ ئالاھىدە ياسايدۇ. نەينىڭ ئاستىغا بىر، ئۈستىگە سەككىز دانە چاسا تۆ-شۈك تېشىلگەن بولۇپ، ئاھاڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن ئاشۇ تۆ-شۈكلەرنى بارماق بىلەن ئېچىپ - يېپىپ ئاۋازىنى تەڭشەيدۇ. با-لىمان ئەڭ قەدىمي چالغۇ ئەس-ۋابى، مۇقام پەدىلىرىنى ئورۇن-داشقا باب كېلىدۇ.

باستۇق: ئۆيدە ئولتۇ-رۇپ قالغان، ئەلچى كەلمى-گەن، توي يېشىدىن ئۆتۈپ كەتكەن قىز. ئېيتىلىشىچە، گۆدەك چېغىدا كىمكى نىكاھ ئوقۇلۇۋاتقان نەق مەيداندا تۇ-رۇپ قالغان بولسا، ئۇنىڭ نى-كاھى بەتلىنىپ قېلىپ، «باستۇق» بولۇپ قالارمىش. بۇ نىكاھىي بەتتىنى يېشىشنىڭ ئۇسۇلى — مېيت كۆتۈرۈپ ماڭغان جىنازىنىڭ ئاستىدىن ئۈچ - يەتتە مەرتەم ئۆتمەك لازىم ئىمىش.

باراق: قەبىلە - نەسەبى-نىڭ نامى. كىرىيە دەرياسىنىڭ ئەڭ ئايىغىدىكى يۇرت — «دەريا بويى كەنتى» دىكى چار-ۋىچىلار «باراق» ۋە «تەك» لە-قەملىك ئىككى قەبىلىدىن تەر-كىب تاپقان. بۇ يەردە تېرىقچى-لىق ۋە باغۋەنچىلىك قىلىنمى-غاچقا، مېۋە - چېۋە، سەي - كۆكتات يېمەيدۇ. قوقاسقا كۆمگەن كۆمەچ ۋە گۆش بىلەن ئوزۇقلىنىدۇ.

بۇ ئىككى قەبىلە بىر - بى-رىنى «باراقلا»، «تەكلە» دەپ پەرقلەندۈرۈش ئارقىلىق، نە-سەب - ئەجدادىنى سۈرۈشتە قى-لىدۇ. ئوغۇل ئۆيلەش، قىز چىقىرىشتىمۇ ئۆزىگە خاس ئۆرپ - ئادىتى بار. ھەر بىر قەبىلە ئۆزىگە نەسەبداش كەلمى-

گەن ئىككىنچى قەبىلىدىن قىز ئالمايدۇ ھەم قىز بەرمەيدۇ. ئاھالىسى دېگىدەك ئورۇق، قوللىرى ئەتسىز، كۆزى دەرھال قاراشقا ئالغاي كۆرۈنىدۇ. ۋاراقىراپ سۆزلەشكە ئادەتلەنگەن. ئۇلار ناھايىتى شالاڭ ئولتۇراقلاشقان. ئەڭ يېقىن ئۆيلەرنىڭ ئارىلىقى 3 ~ 5 كىلومېتىر، ئەڭ يىراق جايلاشقانلىرى 200 كىلومېتىر كېلىدۇ.

باداڭ: ئېغىز تەرىپى كىچىك، قورسىقى چوڭ قىلىپ توقۇلغان سېۋەت، ئۇ ناھايىتى يوغان ۋە ئېگىز قىلىپ يۇلغۇن ياكى تال چىۋىقلىرىدا توقۇلىدۇ. قورۇق يېمىشلەرنى، ئاشلىق، پاختا قاتارلىقلارنى ساقلاشقا ئىشلىتىلىدۇ. مەجازىي مەنىدە: قورسىقى ئالدىغا تومپىيىپ چىققان، پور قورساق ئادەم.

بالىخانا: ئۆگزىگە سېلىنغان قوشۇمچە ئۆي. ئۇ ئوت - سامان قاتارلىقلارنى ساقلاش، پارچە - پۇرات نەرسىلەرنى قويۇپ قويۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. ئەگەر بۇنداق ئۆي كەپتەر بېقىش ئۈچۈن سېلىنسا «كەپتەرخانا» دېيىلىدۇ.

باجىنگگىر: ئۇزۇن ساقىلىق، بوغقۇچلۇق بېتىنكە، ئاياغ.

باغلانجى: مال - چارۋىلارنى باغلاشقا يارىغۇدەك كىچىك ئارغامچا، تانا.

باغجال: (بۇ خوتۇن - قىزلار ئىشلىتىدىغان سۆز)، سەزگۈر، قۇۋ، يامان، قىلنى قىرىققا يارىدىغان ... دېگەن مەنىدە كېلىدۇ. م:

ئەجەب باغجال خوتۇنكىنا، بىز گەپنى باشلاپ - باشلىماي كۆڭلىمىزدىكىنى بىلىۋالدىيا؟

بەدەرەپ: نىجاسەت، چوڭ تاھارەت (پوق)، تاھارەتخانىنى بەزىدە «بەدەرەپخانا» دەپمۇ ئاتايدۇ.

بەستە: ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن يىغىلىپ، قاتمۇقات بولۇپ كەتكەن چىرىندا، ئەخلەت - چاۋار، مەينەتچىلىك، قاسماق. م:

بۇ يەرنىڭ تازىلىقىغا قايسى ئورۇن مەسئۇل؟ قارىغۇسىز بەستە بولۇپ كېتىپتىغۇ؟

ئۇستۇبىشىڭىزغا قاراپ بېقىڭ، نېمانچە بەستە بېسىپ كەتتىڭىز؟

بەيىنى: قوش قاناتلىق ئىشىكنىڭ يان ياغىچى. م:

بىچارە بالا بويىنىنى قىسقان ھالدا بەينىكە يۆلىنىپ، ئىشكتە تۇراتتى.

بەڭ: نەشە، كەندىر ئۆسۈملۈكىدىن پايدىلىنىپ ياسىلىدىغان چېكىملىك، «بەڭ» چېكىشنى ئادەتكە ئايلاندۇرىۋالغانلارنى «بەڭگى» دەيدۇ. م:

«بەڭگى - قەلەندەر، ئوغرى - قىمارۋاز».

«بەڭگىنى بالام دېمەڭ، توپاقنى كالام».

«بەڭنى چېكىپ خوي بولۇپسىز، خويى ئەسكى ئۆي بولۇپسىز».

بەتتە: پولو (قويغاش) نىڭ بىر تۈرى، «بەتتە پولو» دەپ قوشۇپ ئېيتىلىدۇ. بەتتە پولو ئۇستىگە قورۇما سېلىپ يېيىلىدۇ. م:

باشقىلارنىڭ ئىلتىپاتىغا تەلمۈرۈپ بەتتە پولو يېگەندىن، ئۆز ئۆيۈڭدىكى زاغرا - ئوماچ ياخشى.

بەتنەش: ئېھتىياتسىزلىقتىن قول - پۇتنى قايرىلىپ كېتىش. «بەتنىش» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. م:

پۇتۇم بەتنەپ كېتىپتىكەن، ماڭالماي قالدىم.

يۈگرەپ كېتىۋېتىپ، بەتنىپ بەردىم.

بەندەر: يول ئېغىزى، دوقمۇش. م:

...بەندەر - بەندەرگە ئۇنىڭ سۈرىتىنى چاپلاپ، ئوچراتقانلار دەرھال پادىشاھقا مەلۇم قىلسۇن، دەپ پەرمان جاكارلاپتۇ.

بىر كاتتا ساراي سالدىم،
كوچا ئاغزى — بەندەرگە.
ئىشقىڭدا راۋاب چالسام،
ئوخشاتتىڭ قەلەندەرگە.

بەرەھنە: قىپيالىڭاچ، كىيىم - كېچەكنى پۈتۈنلەي سېلىۋەتكەن، تۇغۇلما. م:

توۋا، چۈش دېگەننى! شۇنچە نۇرغۇن كىشلەر ئارىسدا، ئاندىن بەرەھنە يۈرگىدەكمىشمەن ...

بەقەسەم: كەڭ يوللۇق، رەڭدار قىلىپ توقۇلغان بىر خىل يىپەك رەخت. ئارىلاشما يىپ ئارقىلىقمۇ توقۇلىدۇ. قەدىمدە كىشىلەر بەقەسەمدە ئۇزۇن تون — چاپان كىيەتتى، كۆرپە - يېكەنداز تەييارلايتتى. توقۇمىچىلىق سانائىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ بەقەسەم ئىشلەپچىقىرىلمايدىغان بولدى. م:

بەقەسەم توننى كىيىپ،

سەيلە - تاماشاغا باراي.
ۋاقتىڭىز يەتسە كېلەرسىز،
كەچلىككە قاڭشاغا باراي.

بەقەم: يۇلغۇن ئوتۇنى، يۇلغۇن غولى (تۇتۇق قىزىل رەڭدە بولىدۇ)، يۇلغۇننىڭ قۇم ئاستىدىكى غول يىلتىزى. م:

يۇلغۇن دېگەن بەقەمكەن،
ئۇرۇق - تۇغقان ھەمقەمكەن.
چىن كۆڭلىدە بولمىسا،
ئاشنا دېگەن لەقەمكەن.

بەدرەك: ۋىجدانسىز، پەسكەش، زاتى پەس، رەزىل، ئىپلاس. م:

«ئابدۇراخمانخان پاشا» داستانىدا مۇنداق كەلگەن:

ئىسمايىل دېگەن بەدرەك،
پىيالىمنىڭ چۆلىدە،
غوجام پاشاغا قەست قىلدى.
شۇم كۆز تەگدى پاشاغا،
شۇنداقىمنا دېگەندە،
خوتەنلىكنىڭ يۈرىكى،
شەبنەم چۈشكەن قوغۇندەك،
بىرىلىپقىنا «تارس» قىلدى.

بەز: مەجازىي مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ. چىڭدىلىپ ياكى چىم - قىياق بېسىپ، كەتمەن ئۆتمەيدىغان بولۇپ قالغان يەرنى «بەز يەر» دەيدۇ. تىغ كەسمەيدىغان بەزى نەرسىلەرنىمۇ «بەز» سۆزى بىلەن سۈپەتلەيدۇ. گەپ ئاڭلىمىغاننى «بەز قۇلاق»، تەپسە تەۋرىمەس ئېغىر مىجەز كىشىلەرنى «بەزدەك»، «بەز ئادەم» دەيدۇ.

بەشلەم: ناۋاينىڭ قۇمارغان ناننى بەشتىن - بەشتىن قىلىپ دەستىلەپ تىزىشى. م:

قومۇرغان نانلارنى بەشلىۋىتىڭىزمۇ؟ قېنى، قانچە بەشلەم بولغانلىقىنى ساناپ بېقىڭ؟

بەشلەڭ: بۇرۇندا قەغەز (قارتا) ئارقىلىق ئوينىلىدىغان بىر خىل قىمار. قىمارۋازلار ئۇنى «بەشلەڭ ئويناش» دەيتتى، ھازىر مەنئىي قىلىنغان.

بەلكەتمەن (بەل): گۈرجەك (كىچىك، ھەم كۆل ئېلىش، ھەم ئوتاق ئوتاش قاتارلىقلارغا ئىشلىتىلىدىغانلىرى «بەل»، «بەلچە» دەپ ئاتىلىدۇ). م:

بۇ ئېرىقنى بەلكەتمەن بىلەن چېپىپ بولغىلى بولمايدۇ، ياخشىسى كەتمەن بىلەن چاپايلى.

بۇ بەلچە تاپ ئارىلىقىغا چۈشمەيدىكەن، قوناق مايسىلىرىنى كېسىۋەتتى.

تۇغرىماق، ياغاچ، ئوتۇن شاخلارنى توغرىسىغا كەسلىمەك. م:

بۇ ياغاچلارنى ئالدى بىلەن تەكشى بەلدىۋېلىپ، ئاندىن بىر تەرەپتىن يېرىپ چىقسىڭىز ياخشى ئوتۇن بولىدۇ.

بەلدەم (مىقدار سۆز): كەسلەم، توغرالغان ئوتۇن - ياغاچ، ئېگىز - پەس بولۇپ قالغان يول. م:

بۇ ياغاچلارنى بەلدەم - بەلدەم قىلىپ كېسىپ، تۈزرەكلىرىدىن بىر قانچە بەلدەمنى ئايرىپ قويدۇم.

بۇ يول بەلدەم - بەلدەم بولۇپ كېتىپتۇ، ھارۋىنى جالاقشىتىپ ئۇستىخانلىرىمنى ئاجرىتىۋەتكىدەك قىلدى.

بەگەك (بەرگەك): ئالدىقىنى ئۇچۇق، كىشىلەرگە ئۇنى - بۇنى بېرىدىغان، سېخىي. مەجازىي مەنىدە: مىجەزى سۇيۇق ئايال. م:

بەكمۇ بەگەك بولۇپ كەتمىسلە، خەير - ساخاۋەتنىمۇ ئۆز يولىدا قىلغىنىمىز ياخشى.

بەگنەي: ئىنچىكە ھەم ئۇزۇنسىغا يوغىنايدىغان قوغۇن.

بىزەرى: بىرئاز، ئانچە - مۇنچە، بىر مەزگىل. م:

باللىرىم، بىزنىڭ ياخشى پەسلى ئەمدى باشلىنىۋاتىدۇ، ئەتىلىككىلار توشقىچە بىزەرى تۇرۇپ، ئاندىن كېتىڭلار.

بىۋاراقى: بىر باشتىن، بىر تەرەپتىن، تەرتىپلىك، رەتلىك. م:

ئىش دېگەننى بىۋاراقى قىلىپ تۈگىتىمىز.

ساۋاقىڭنى بىۋاراقى ئۆگىنىپ، پىششىقلا بالام!

بىمەسەل: ئەدەپسىز، ھاياسىز، تايىنى يوق («مە» نوغۇمى سوزۇپ، ئۇرغۇلۇق ئېيتىلىدۇ). م:

ئادەم بار يەردە بىمەسەل گەپ قىلمىغۇلۇق ئوغلۇم.

بىبەك (بىر بەك): تاقارىشماق، ناھايىتى چىڭ تۇرماق، بىرەر ئىشقا دۇچ كەلگەندە بوش كەلمەسلىك. م:

گەپ قىلمىسام، بىبەك چىڭ تۇرۇپ، تاكاللىشىپ كەتتىڭىز يا؟!

بىزمان: كونا قىيىلغان پەيت، كەچقۇرۇن (بەزى جايلاردا «بازمان» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىدۇ). م:

بىزمانلىقتا ۋاقتىڭىز يەتسە،
بىزنىڭ ئۆيگە كېلىپ كېتىڭ.
تام كەينىدە ئىزىم بار،
ياغلىقىمدا ئۈزۈم بار.

بىزمانلىققا كەل يارىم،
ساڭا دەيتقان سۆزۈم بار.

يارىم نە كەتتى،
قەشقاغا كەتتى.
ئەتە كېلەمتۇ، بىزمانمۇ؟
يۇرەككە ئوت كەتتى.

بىــچاغ: چاغلىغۇسىز،
هــەددىــدىن زىيادە، قىياس -
مۆلچەردىن چوڭ. م:
ئۇ بىزگە بىچاغ زۇلۇم سالغان،
مانا ئەمدى خەقنىڭ ئاهى ئۇرۇپ،
شۇمشىيىپ قاپتۇ.

بىيدىنبىكا: هېچنېمى-
دىن هېچنېمە يوق، سەۋەبسىز،
بىكاردىن بىكارغا. م:
بىيدىنبىكا گېپىڭىزگە كىرىپ
زىيان تارتتىم.
قىلىدىغان ئىش بولمىسا بىيە-
دىنبىكاغا ساقلاپ تۇرمايلى، قايتىپ
كېتەيلى.

چىرىدىن مېڭىپ،
چىقتىم چاقاغا،
يول مېڭىپتىمەن،
بىيدىنبىكاغا.
ئالدىڭغا كەلسەم،
قاچتىڭ تالاغا،
ئىبىست كۆيگەنلىرىم،
مۇزلۇغ پاكاغا.

بىقۇز: ئازغىنا، كىچىك-
كىنە، ئېغىز (قوۋۇز) غا بىر
كەلگۈدەك. م:
بىقۇز چېغىڭىزدىن تارتىپ بې-
قىپ چوڭ قىلدىم، ئەمدى يوغناپ
قالدىڭىزمۇ بالام ...
ئالا قوينىڭ تېرىسىنى،
ياز كەلمەستە ئاشلامسىز،
بىبقۇزچاغدا دوس ئىدۇق،
يوغناپلا تاشلامسىز؟

بېشئوچۇق: نىكاهلانمى-
غــان، نــىكاهتىن ئاجرىشىپ
كەتكەن، هازىرچە بىر كىم بى-
لەن پۈتۈشمىگەن قىز، ئايال،
«بېشى باشتاق» دەپمۇ ئاتىلى-
دۇ.

بېشى باغلاغلىغ: تــوي
قىلىدىغان كىشىسى بار، باش-
قىلار بىلەن نىكاهلىنىشقا چاي
ئىچكۈزۈپ قويۇلغان قىز. م:
بــالــىنىڭ بېشىنى باشقىلارغا
باغلاپ قويۇپتىكەنمىز، بېشى باغلاغ-
لىغ بولمىغاندا قىزىمىزنى ئۆزلىرىدىن
ئايارمىدۇك؟ ...

بېســـىغ: ئالــدىراش،
باس - باس، چاپ - چاپ، ئې-
غىر - بېسىق، تەمكىن، مىجە-
زى چــۇس ئەمەس («تۈركىي
تىللار دىۋانى» دا «باسىغ» دەپ
ئېلىنغان). م:
هازىر قولۇم ناهايىتى بېسىغ،

كېيىنچە كۆرۈشسەكمىكىن؟
«ئۆزى بېسىغ، گېپى سېسىغ».

بېزەپ: ئىسراپ، بۇزۇپ -
چاچماق؛ كىر - پاسكىنا. م:
كىيىم - كېچەكلىرىڭىزنى نېماند-
چىزا بېزەپ قىلىۋەتكەنسىز؟

بــېــرەنــدى: مۇزدۇزنىڭ
كــۆن - تــېرىلەرنى كېسىشكە
ئىشلىتىدىغان ئەسۋابى. ئۇنىڭ
تىغى ياي شەكىللىك، دەستى-
لەنگەن بولىدۇ. بۇ سۆزنى بە-
زى جايلاردا «بوراندا» دەپمۇ ئا-
تايدۇ. م:

بىرەندىڭىز كەسمىسە،
چاقلامچىغا چاقلىتىڭ.
تاقەتىڭىزمۇ چېكى بار،
بىزنى بوشراق ساقلىتىڭ.

بىرە: «بىر» نىڭ مۆلچەر
شەكلى، مىقدار سۆزلەر ۋە ساند-
لار بىلەن بىرىكىپ مۆلچەرنى
بــىلدۈرىدۇ. ئالماشلار بىلەن
بىرىكىپ نامەلۇملۇقنى بىلدۈ-
رىــدۇ. «بىرە - بىرە» بولۇپ
كــەلسە، «ناگان - ناگاندا»،
«بەزى - بەزىدە» مەنىسىنى بىل-
دۈرىدۇ. «بەر، بېرىۋەت» دې-
گەن مەنىدە «بىرە!» بولۇپمۇ
كېلىدۇ. م:
بىرە ئــاي، بىــرە يېرىم تــال،
بىرە - ئىككى قېتىم، بىرە نېمە بول-
دىمۇ؟ بىرە قانداق ئىش يۈز بەردى-
مۇ؟

قارا كۆز هەر جايدا بار،
پىروزا كۆز بىرە - بىرە.
پىروزا كۆزنىڭ ئالدىدا،
قارا كۆز تېزەك تېرە.

«بــېــرىپ قېلىشى مۇم-
كىن» دېگەن مەنىدە «بىرە»
بولۇپمۇ كېلىدۇ. م:
بايرامغىچە ئىش هەققىنى بىرە،
ئۇنىڭغىچە سەۋر قىلايلى.

بىقۇۋۇل: قۇربى هېچنې-
مىگە يەتمەيدىغان، ئىلاجسىز،
ئامالسىز، بىچارە. م:
بى قۇۋۇل چاغلامدۇ يار،
بوينۇمنى ئەگمەيمەن ئاڭا.
مەن دېگەنگە بەرمىسە،
هەرگىزمۇ تەگمەيمەن ئاڭا.

بېجېدان: ئاياللارنىڭ با-
لــىياتقۇسى، چارۋا ماللارنىڭ
ماتكىسىنىمۇ «بېجېدان» دەيد-
دۇ.

بــىلــەك: باشقا، ئۆزگە
(«تۈركىي تىللار دىۋانى» دىمۇ
«بىلەك» دەپ ئېلىنغان). م:
ئۇرۇق سالدىم چۆنەككە،
سويما چۈشتى پىلەككە.
خاتىرىڭىز جەم بولسۇن،
قارىمايمەن بىلەككە.

بىيدۇ - بىيدا: بىزاۋىتا،

ھەددىدىن زىيادە دەردلەنمەك، يىغلاپ بىئارام بولماق، ئۆزىنى ئالدۇرۇپ قويماق. م:

قويىسلا، يىغلىمىسلا، ھەر قانچە. بىيدۇ - بىيدا بولغانلىرى بىلەن ئۆلگەننى تىرىلدۈرگىلى بولمايدۇ.

ئۆزەمنى بىيدۇ - بىيدا قىلىپ يۈرگىنىمگە ئىست!...

مېنى تاشلاپ
كەتكىنىڭگە يىغلىدىم،
كۆزنى ياشلاپ
كەتكىنىڭگە يىغلىدىم،
بىۋاپا يار، دەردى-
ھىجرانىڭ بىلەن،
بىيدۇ - بىيدا
ئەتكىنىڭگە يىغلىدىم.

بىجىق: ئەمچەك، تۇگۈنچەك. م:

«چۇجىنىڭ شۇملۇقىدىن تۇخۇنىڭ بىجىقى يوق».

ئانا، ماڭا بىجىق چىقىرىپ نان يېقىپ بەرگىنە!

تاۋار كۆڭلەك ئىچىدە،
لىغىلدايدۇ بىجىقىڭ.
تىكە - تەگمەي باتنايسەن،
يامانمىدى قىچىقىڭ.

بىرەمە: نەرسە - كېرەك، كىيىم - كېچەك ۋە باشقا ئىسمى نامەلۇم بولغان نەرسىلەر. م:

بالام، ساڭا بازاردىن جىق بىرەمە ئېپكەلدىم.

توبىغا كىيىپ بارغۇدەك بىرەمە يوق، توبىغا بارمايمەن.

يانجۇقۇمدا بىرەمە،
يارىم ساڭا بىرەمە.
ماڭا قىلدىڭ يەتكىچە،
ئۆلمەي قالساق كۆرەمە.

كىيىم - كېچەك — بىرەمە
بوغجۇمغا چىگىگىلىك.
قارايدىغان كۆزۈم يوق،
يار كۆڭلۈمنى ئېگىگىلىك.

بىرەتكە: ئاندا - ساندا، بەزى - بەزى، بىرەر - بىرەر. م:

دوختۇر، بىقىنىم بىرەتكە ئاغرىيدۇ!

يار جامالىڭ ئوخشايدۇ،
نۇقسانى يوق سۈرەتكە.
سەندىن كۆڭلۈم ئاغرىيدۇ،
يوقلىمىساڭ بىرەتكە.

بىخىل: ھە دېسە، ھەمىشە، دائىم، ئىزچىل. م:

گەپ ياندۇرماي تۇرسام، بىخىل تىللاۋەرسىڭىز قانداق بولىدۇ، مېنى قورقتى دەپ قالدىڭىزمۇ؟

نېمانداق بىخىل كۆزۈمنىڭ تېگىگە قاراۋېرىلا، گەپ-سۆزلىرى بارمىدى - يا؟

بۆگمەك: سۇنى (بۆگەچ

بىلەن بۆگەپ) توسماق، توختاتماق، يىغماق («تۈركىي تىللار دىۋانى» دىمۇ مۇشۇنداق ئىزاھلانغان). ئېچىقبېشى ۋە ئازمىنىڭ سۈيىنى توختىتىش، شال قويۇپ توسۇشنىمۇ «بۆگدۈق»، «بۆگمۇالدۇق» دەيدۇ.

بۇگەچ (بۆگەچ): نونىڭ ئاغزىنى توسىدىغان شاخ - شۇمبا، ئېچىقا باسىدىغان نەرسە. م:

نوغا بۇگەچ كەپلىشىپ قالغان چېغىۋا، سۇ بەكمۇ قېيىپ قالدى.

ئاغزىڭىزغا بۇگەچ كەپلەپ قويمىغاندىكىن، گەپ قىلىپ تۇرمامسىز؟

بۇۋەك: تۇغۇلۇپ يېشىغا توشمىغان بالا. م:

يىگى تۇغۇلغان بۇۋەكتە نېمە گۇناھ، مۇشۇ چاغقىچە ئېمىتمىسلە ئۇۋالىغا قالماملا؟

باشتا مېنى گوللايسىز،
يالاپ بۇۋەك بالىدەك.
ئەمدىلىكتە نېمىشقا،
پۇشۇلدايسىز كالىدەك.

بۇلە: مومۇن (موماياغاچ) ئەتراپىغا دۆۋىلەنگەن سامانلىق دان، مال ئايىغىدا يومشىتىلىپ، سورۇپ دانلىرىنى ئايرىش ئۈچۈن تەقلەپ قويۇلغان دۆۋە. م:

كۈنجۈت سەپىم دامانغا،
بۇلە يايدىم خامانغا.
قاچانلىققا بېتەرمىز،
يارىم بىلەن ئارمانغا.

بۇك: بۇكلۇك، قويۇق ئىپتىدائىي ئورمان، چاتقاللىق، ئۆتكىلى بولمايدىغان دەرەخلىكلەر. بۇك - باراقسانلىق. خوتەننىڭ شىمالىدىكى «ئىسلامئاۋات» يېزىسىغا بارىدىغان يول ئۈستىدە «يامانبۇك» دېگەن كەنت بار. ئۇنىڭغا يېقىن توقايلىقلار «يامانبۇكنىڭ جاڭگىلى» دەپ ئاتىلىدۇ. كىشىلەر ئادەتتە بۇ نامنى «يامانبۆك» دەپ خاتا تەلەپپۇز قىلىدۇ.

بۇكەرەش: چارۋا - ماللارنىڭ ھەزىم ئىقتىدارىدىن ئارتۇق ئوزۇقلىنىپ، يېگەن نەرسىسىنى سىڭدۈرەلمەسلىكى، بۇ خىل ئەھۋالدىكى مال «بۇكەرەپ قالدى» دېيىلىدۇ.

بازارلىق: شۇ بازار كۈنى ئۈچۈن تەييارلىق؛ بازاردا خەجلەيدىغان پۇل، بازاردا كىيىدىغان كىيىم؛ بازىرى ئۆتتىك مال، بازىرى ئۆتتىك كىتاب؛

مەينەت («قاسماق» نىڭ باش-
قىچە ئاتىلىشى). مەجازىي مە-
نىدە: جىنسىي ئالاقىدىن كې-
يىن يۇيۇنمىغان جۇنۇپ. م:

*يۈز - كۆزىڭىز بەك پاسماق
بوپ كېتىپتۇ.*

*يۇيۇنۇۋېتىڭ! ھۇ، پاسماق!
يۇيۇنمىغىنىنى! كاساپىتىڭدىن بەر-
كەت قالمىدى.*

پايكا (پايكىچى): بۇ-
رۇنقى چاغلاردا يېنىغا تاماكا
خالتىسى ۋە قاپاق چىلىمنى ئې-
سىپ، بازار - رەستىلەرنى ئارى-
لاپ يۈرۈپ خۇمارى تۇتقانلارغا
چىلىم - تاماكا چەكتۈرۈش ھې-
سابىغا تاپقان پۇلى بىلەن تى-
رىكچىلىك قىلىدىغان ئادەم.
پايكىچىلىقمۇ مەخسۇس كەسىپ
ئىدى. پاپىروس، يۆگەپ چې-
كىدىغان موخۇركىلىشلەپچىقى-
رىشنىڭ تەرەققىياتى پايكىچى-
لىق كەسپىنى ئىستېمالدىن
قالدۇردى.

پاتاڭ: بويۇن ئومۇرتقى-
سى، گەجگە بىلەن بويۇن ئارى-
لىقىدىكى پەي. مەجازىي مەنى-
دە: زەكەر، ئەرلىك جىنسىي
ئەزا. م:

*«ئاتاڭ ياخشىمۇ، پاتاڭ ياخ-
شىمۇ؟»*

*مايماق يېتىپ قالغان چېغىم،
پاتىڭىم ئاغرىپ قوپۇپتىمەن.*

پەگا: پەس، ئۆينىڭ
سۇپىسى ئالدىدىكى تار جاي.
م:

*ئۆيىمىز كىچىك، مېھمانلار پە-
گادا قالدۇق دېمەي رەنجىمەس؟*

*مېنى قويۇپ پەگادا،
تۆرگە ئۆتكەن ئۆزىڭىز.
يالغان گەپنى جىق قىلىپ،
قىزارمىدى يۈزىڭىز.*

پەشتاق: تەكشىلىكتىن
كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان دۆمبەل،
پەلەمپەي قىلىپ ئېگىزلىتىل-
گەن تاختاي سۇپا. مەجازىي مە-
نىدە: بېشى ئالتاغىل، تارتۇق
باش ئادەم. م:

*مەن بۇگۈن پەشتاققا چىقىپ
سۆزلىمەكچى.*

*ئۇنىڭ بېشى پەشتاقكەن، چې-
چىنى بەكمۇ تەستە چۇشۇردۇم.*

*يارىم كەتتى مال ھەيدەپ،
يايلاتقىلى قوشتاققا.
دادام مېنى بەرمەكچى،
دوقا ماڭلاي پەشتاققا.*

پەرسۇدە: بۇزۇپ - چاچ-
ماق، ئىسراپ قىلىپ تۇگەت-
مەك. م:

*نۇرغۇن ئېسىل قولبازما كىتاب-
لار «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا*

شەھەر ئىچىلىك، ئۆيى شەھەر-
دە ياكى بازاردا تۇرىدىغان ئادەم.
م:

بۇگۈن چىبەرقۇتىنىڭ بازىرى
بەك ئىتتىك بوپتۇ.
— ئۇ كىمكەن؟
— كىم بولاتتى، بازارلىق
دەگچى.

مەجازدا: بېكىنىپ ئولتۇ-
رىدىغان ئادەمنى، ئېتىبارى
يوق ئادەم، نەرسىلەرنىمۇ «با-
زارلىقى يوق» دەپ ئىپادىلەي-
دۇ.

بېخى سالماق: موزدۇز-
نىڭ چەم بىلەن رەختنى بىرىك-
تۈرۈپ تىكىش مەشغۇلاتى بو-
لۇپ، كۆچمە مەنىدە ئىشنى
ئەستايىدىل، پۇختا، چىرايلىق
قىلماقنى ئىپادىلەيدۇ.

بۇكلەك: باراقسانلىق،
كۆن نۇرى چۈشمىگۈدەك دە-
رەخزارلىق، ئۆسۈملۈكلەر زىچ
ئۆسكەن جاي. م:

مۇشۇ يەر بەك بۇكلەككەن،
مۇشۇ يەرگە يوشۇرۇنايلى.

بەۋا (باۋا): مۇۋاپىق،
لايىق.

پ

پاۋان (پالۋان): ئوۋ-
چى، مەخسۇس ئوۋچىلىقنى
كەسىپ قىلغان ئادەم. م:

ئاتغا چىقتىم كىيىك ئاتاي دەپ،
رۇزنۋاي پاۋان بىلەن.
زىمىمۇ قىنالدى بۇ جان،
ئەقلى يوق نادان بىلەن.

پاراق: قالايمىقان؛ دۆ-
لەتكە تاپشۇرىدىغان غەللە-ئاش-
لىق؛ كۆلكە (ئاۋاز ئىملى-
قى). قالايمىقانچىلىق مەنى-
سىدە ئىشلىتىلگەندە بۇ سۆز-
نىڭ ئالدىغا «پات» قوشۇپ
ئىيتىلىدۇ. م:

نىمانچە پاتپاراق بۇ.
ئۇ خۇشلۇقىدىن «پاراق» قى-
لىپ كۈلۈپ كەتتى.
خامانىنى ئېلىپلا غەللە-پاراق-
نى تاپشۇرۇۋېتەيلى.

پاسماق: پاسكىنا، كىر،

پۇتقا كىيىدىغان ئاياغنىڭ پا-
يى؛ پەشتاق — پاي؛ خامانغا،
مال ئايىغىغا دەسسىتىپ يوم-
شىتىش ئۈچۈن تاشلاپ بېرىدى-
غان ئەنجى — پاي؛ پۇل مۇئا-
مىلە سودىسىغا قاتناشتۇرۇلغان
بىر ئۈلۈش دەسمايە — پاي ...
م:

چىراغپاينى مەزمۇت ئورناشتۇ-
رۇڭ، چىراغ يىقىلىپ كېتىدۇ.

بىر پاي ئايىغىمنى ئىزدەپ
ھېچيەردىن تاپالمىدىم.

تەخسىپايغا ئاۋايلاپ دەسسەڭ،
پۇتىڭىز تېيىلىپ كەتمىسۇن.

مالنىڭ ئايىغىغا پات - پات
پاي تاشلاپ تۇرۇڭلار - ھە.

بۇ يىل پاي چېكى ساتسا،
جىقراق ئېلىۋالايلى.

پايپاس: سۆرەلمە، قى-
مىر - قىمىر. م:

ئەجەپمۇ پايپاس ئادەمكەنغۇ
بۇ، ئىچىمنى پۇشۇرۇۋەتتى.

پايپاسلىماق: سۆرۈلۈپلا
يۈرمەك، كەينىگە كىرىۋالماق.
م:

كۈن بويى پايپاسلاپ يۈرۈپ،
قانداقمۇ جان باقارسىز؟

پاساڭ (پاساڭداش):
«ۋاشاڭ ئېتىش» — كۆز كۆز-
لىرى يېمىشلەر يىغىلىپ، قو-
غۇنلار ئۈزۈلۈپ بولغاندىن كې-
يىن چالا قالغانلىرىنى ئىزدەپ
تېپىشنى «پاساڭ ئېتىش»،
«پاساڭداش»، «پىساڭداش»
دەيدۇ. م:

بۇگۈن بىر كۈندە مىڭچە يا-
ڭاق پاساڭداپتىمەن. قوغۇن پاساڭ
ئەتكىلى بارسام بىرەر سويىمۇ تاپال-
مىدىم.

پاتاس (ئاۋاز ئىملىقى):
بىرەر نەرسىنى چىشلەپ ئۈزگەن-
دە چىققان ئاۋاز. م:

چىشلەپ تۇرۇپ تازا كۈچەپ
بىر تارتىۋىدىم، «پاتاس» قىلىپ ئۈ-
زۈلدى.

پاتاسكا : يەرلىك ئۇسۇل
بىلەن ياسىلىدىغان بىر خىل يۇمشاق
كەمپۈت، ئۇ ناۋات ياساشتىن ئې-
شىپ قالغان ئايرىلما قىيامدا ئىش-
لىنىدۇ. يېپىشلىك ۋە تەملىك،
يۇمشاق بولۇپ، ئېغىزغا سېلىپ
بولغۇچە ئېرىپ كېتىدۇ. م:

چوكا ناۋات بېمەيمەن،
پاتاسكىدىن ئەپ بەرگىن.
ئۆزگە يارنى سۆيمەيمەن،
ئۆز يارىمنى تەپ بەرگىن.

پالچۇق: پاتقاق لاي؛ سۇ
ئۆرلەپ قالغان، يامغۇر سۈيى
يىغىلىپ قالغان يەر. م:

ئۆيكە كەلگىچە بەتىنكەمنى

پەرسۇدە بولۇپ كەتتى.

پەررەك: ياغاچتىن تىلىپ
چىقىرىۋېتىلگەن كېرەكسىز
شال. بۇرۇن تۆشۈكچىلىرىنى
ئايرىپ تۇرىدىغان نېپىز كۆمۇر-
چەك. نېپىز تۆمۇر. مەجازىي
مەنىدە: بەرداشلىق بېرەلمەس-
لىك، چىدامسىز نەرسە. م:

*پەررەك شال بىلەن كۆمگەن
ئۆگزىكەن ئۇ، ئېغىر نەرسە ئارتمايلى،
بولمىسا كۆتۈرەلمەي ئۆرۈلۈپ چۈ-
شىدۇ.*

*هارامزادىلىكنى بوش قىل،
بۇرنۇڭنىڭ پەررىكنى ئېزىۋەتمەي
يەنە!*

*بىز ئالدىراپ قول سالىدىغان
ئىشنى قىلمايلى، ئەگەر ئۇ بىزگە
چېقىلسا ۋاڭپەررىكنى چىقىرىۋېتە-
مىز!*

*پەررەك تۆمۇر-بوش تۆمۇر،
كەتمەن بولۇرمۇ؟
يارىدىن ئازار بيمىگەن،
دەردمەن بولۇرمۇ؟*

پەجىم: ئېلاستىكلىق،
مەهكەملىك. م:

*ئېغىزىڭىزنىڭ پەجمىنى چىڭ
قىلىڭ دېسەم ئۇنىمايسىز، مانا ئەم-
دى بالاغا قالدىڭىز!*

*ئازنىلىقا بارغاندا،
بېرەلەمسىز خەجمنى،
دۈشمەن چۈشەر ئارىغا،
بوشاتسىڭىز پەجمنى.*

پاتاڭگۇچماق: پۇتى يە-
گە تەگمەي، ئېگىزدە ساڭگىلا-
قالماق. ئىككى قولى بىلە-
بىرەر نەرسىگە ئېسىلىۋېلە-
پۇتىنى لەپەڭلىتىپ ئوينىماق
م:

*هېلىمۇ ياخشى، خۇدايىم ساق-
لاپ بىر توم پۇتاقنى چىڭ تۇتۇۋاپ-
تۇ. مەن بارسام پاتاڭگۇچلىغىلى تۇ-
رۇپتىكەن. بىر نېمىلەرنى قىلىپ يەر-
گە چۈشۈرۈۋالدىم.*

*پاتاڭگۇ ئۇچۇپ ئوينىماڭلار-
شاخ يىرىلىپ كەتسە پۇت - قولۇڭ-
لارنى زەخمىلەندۈرۈۋالىسىلەر.*

پاگى (پاگىر): خېمىر-
تۇرۇچ. ئىشلىتىشكە كۆزى-
قىيماي تەۋەررۇك ئورنىدا ساق-
لىغان ۋەج-مۇلۇكنىمۇ «پا-
گى» دەيدۇ. م:

*ئۆلەگ مانتا ئەتمەكچىدىم-
ئۆيدىكى پاگى كونىراپ كېتىپتۇ-
شۇڭا سىزنى پاگى بېرىپ تۇرامدى-
كىن دەپ كىردىم.*

*يانچۇقىڭىزدىكى پاگىنى تۇگىتىۋەت-
سەك، بېشىمىزغا يامان كۈن چۈش-
كەندە قانداق قىلىمىز؟*

پاي: سۇ مېيى ياندۇرى-
دىغان چىراغنىڭ تەگلىكى

ئــۇ خىيالىدا مىنى ياچقىغا پايتىما قىلىپ يۆگىمەكچى ئىدى.

پۇتۇڭدىكى پايتىماڭنى،
يارىڭ توقۇپ بەرگەنمۇ؟
ئۆي كەينىگە ئىز ساپسەن،
ئاخشام كەچتە كەلگەنمۇ؟

پەرەس: لىپمۇلىپ، قاچىنىڭ سۈيى بىلەن تەڭ. سۆز ئـاخىرىغا ئۇلىنىپ كېلىدىغان يۈكلىمە پېئىل. م:

تاغارغا پەرەس بۇغداي ئۇسۇپ قويۇپتىمىز، قانداق يۆتكەرمىز ئەمدى؟

ئــۇ ھەم خوتۇنپەرەس، ھەم پۇلپەرەس بىر نېمىكەن.

تەخسەمدە پەرەس لەغمەن.
ئاشقاننى قاچان يەمەن.
يارىڭ كۆڭلى بەك نازۇك،
گەپىڭ جايىنى دە (ر) مەن.

پەلەمما: ھىيلە - مىككىر، ئالداش. م:

ھۇنەرۋەن دېگەن راست ئىش قىلغۇلۇق. پەلەمما ئىشلەتسىڭىز، خېرىدارلىرىڭىز تىزىپ كېتىدۇ.

پەلەمماسى جىق بىر ئادەمكەنسىز!

يارىڭ پەلەمماسى تولا،
نازى، مۇئەمماسى تولا،
دامۇ ئارقان ئەتكىلى ئۇ،
زۇلپىدىن ئەشتى كولا.

پەلىڭ: مەدھەكەم، پىنھان، چىڭ يوشۇرۇلغان، پۇختا جايلاشتۇرۇلغان. ئادەمگە نىسبەتەن: پەملىك، نەرسە-كېرەكنى چىڭ تۇتىدىغان. م:

ئۇزاق سەپەرگە كېتىۋاتىسىز، نەرسىلىرىڭىزنى پەلىڭ ساقلاڭ!

پەلىڭ ئادەم دېگەن مېلىنى ئوغرىغا ئالدۇرمايدۇ.

يارىمنى دېسەم پەلىڭ،
ئالداپتۇ ئۇنى شەلىڭ،
پەمى بارنى تاپقاندا،
بىزمۇ بولىمىز ئەلىڭ.

پەسكارى: بىرەر ئىشنىڭ جىددىي باسقۇچتىن ئۆتۈپ كېتىشى. ئاچچىقلانغۇچىنىڭ ھورىدىن چۈشۈشى. م:

ئەنسىرىمەڭلار، مەن بارسام ئىش پەسكارىغا چۈشىدۇ.

ئاچچىقلىرى خېلى پەسكارىغا چۈشكەندۇ ئەمدى؟

پەرمال: ئۆي ئۆگزىسىنى ياپقان بالا ياغاچنىڭ ئىككى بېشىنى تۇتاشتۇرغۇچى چېتىق تاختاي. م:

تاختا بېشى پەرمالغا،
ئۇرۇس مىقنى قاقتىڭمۇ؟
ئوتىمىزغا چىدىماي،
نەمگە مەيدە ياقتىڭمۇ؟

پەللەمچى: ئالدامچى، ئاز-

كاردىن چىقاردىم. نېمىشقا دەمسىز، يوللار ئەجەپمۇ پالچۇق بوپ كېتىپتۇ ئەمەسمۇ؟

سۇنى بەك جىق سەپمەڭ، پالچۇق قىلىۋېتىسىز!

دەسسەتمىگىن پالچۇقتا،
ئايىغىمنى لاي قىلىپ.
مەيلىڭ بولسا كەلمەمسەن،
ئەلچى باشلاپ چاي قىلىپ؟

پارت (ھەرىكەت ئىملىقى): بىرەر نەرسىنىڭ قولدىن سىيرىلىپ چىقىپ كېتىشى. ئادەملەرنىڭ تېزلىك بىلەن قېچىشى. م:

مەن ئۇنى تۇتا - تۇتماي «پارت» قىلىپ قولۇمدىن چىقىپ كەتتى.

پارتاق (ھەرىكەت ئىملىقى): بىرەر ئادەم ياكى بالىنىڭ ناھايىتى تېز ھالەتتە يۈگۈرۈشى، بەزى ھايۋانلارنىڭ قېچىشىنىمۇ شۇنداق ئاتايدۇ. م:

مەن ئۇنى چاقىرىپ تۇرسام، پارتاقشىغىنىچە ئۆيدىن چىقىپ كەتتى.

پاقا بىلىق: بېلىقنىڭ بىر تۈرى، ئۇ پوستى ئالىچىپار، پولتاي كۆز، ئېغىزى يوغان، ئۆزۈن بۇرۇتلۇق كېلىدۇ، بۇنداق بېلىقنى يەرلىك

كىشىلەر يېمەيدۇ.

پاخما: ياۋا چىگە، باش... رايونلاردا ئۇنى «لوپنور كەند...رى» دەيدۇ. خوتەننىڭ جاڭ...گاللىرىدا پاخما كۆپ ئۆسىدۇ ئۇنى يانجىپ، قوۋزىقىدا چىگ... ئارغامچا ياسايدۇ.

پاتىكوشاڭ: قالايمىقاد...چىلىق، پاتىپاراقچىلىق، ئۇ... بېشىمچىلىق. م:

بىرنەچچە مەس كىرىۋاپتىكەن، تانسىخانىنى پاتىكوشاڭ قىلىۋەتتى.

پاتىكوشاڭ ئادەملەر بىلەن بىر سورۇنغا كىرىپ قالسا، ئولتۇرۇشنىڭ ھەرگىز مەززىسى بولمايدىكەن.

پايىما: قىش كۆنلىرى پۈتنى سوغۇقتىن ساقلاش ئۈچۈن تاپانغا يۆگەيدىغان كىگىز پارچىسى ياكى خام؛ تاغدا ياكى جاڭگال ياقىسىدا ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلەرنىڭ يۇڭ يىپ بەلەن گۈل چىقىرىپ توقۇپ پاقالچىقىغا ئورىۋالىدىغان تۇرمۇش بۇيۇمى، ئۇنى ئورىۋالسا يول ماڭغاندا پۇتى تالمايدۇ، سوغۇقتىن ساقلايدۇ ھەم چىرايلىق تۇرىدۇ. گۇما تەرەپتە ئۇنى «جاۋا» دەيدۇ. م:

ئۇنىڭ گۈللۈك پايىمىسى شۇنداق چىرايلىق يارىشىپتۇ.

ئۇيان - بۇيان ئۆتسەن،
ئايخاڭزاڭنى پەش قىلىپ،
قارىمغىن كۆزۇمگە،
يۇرەك-باغرىمنى
غەش قىلىپ.

پەۋادى: سېرىق رەڭلىك بىر خىل ناۋات، ئۇنى ناۋات قىيامىدىن ئايرىۋېلىنغان «لاي» دا تەييارلايدۇ. مەستە-خۇش قىلىدىغان بىر خىل دو-رىنىڭ ئىسمىمۇ «پەۋادى» دې-يىلىدۇ. ئۇنى ئىزچىل ئىستې-مال قىلسا خۇمارغا ئايلىنىدۇ. بۇرۇنقى چاغلاردا يېشىغا توش-مىغان كىچىك قىزلار بىلەن نىكاھلانغان بەزى ئادەملەر، قىزنىڭ ئىچىدىغان چېيىغا پە-ۋادى سېلىپ قويۇش ئۇسۇلى بىلەن ئۇنى مەست قىلىدىغان ئىشلار بار ئىدى. م:

ياغلىقىمدا پەۋادى،
شۇمۇپ يېسىلە.
سېۋەتىمدە تۇخۇم بار،
كۆمۇپ يېسىلە.
دوست - دۇشمەنىنىڭ ئالدىدا،
كۇلۇپ يۇرسىلە.

پەكا: تەكشىلىك، تۈز-لۈك. ئادەتتە دېھقانلار ئاغدۇ-رۇلغان تېرىلغۇ ئېتىزلىرىنى تۈزلىگەندە، ئېتىزنىڭ يۈزى تەكشىلەنمىگەن بولسا «پەكاغا كەلمەپتۇ» دەيدۇ. يەنە بىر تە-رەپتىن، سۇ باشلاپ قويۇپ سۇنىڭ تەكشىلىكى بويىچە ئې-تىز يۈزىنى تۈزلىسە «سۇ پەك-رى قىلدۇق» دەيدۇ.

بۇرۇنقى زاماندىكى سۇ تۈگمەنلىرىنى چوقۇپ ياساش ئۇسۇللىرىمۇ يۇقىرىقىلارغا ئوخشاش بولۇپ، تۆپە تاشنى ئايلاندۇرىدىغان ئوقنىڭ ئۈستى-گە قىلىچ شەكلىدە ياغاچ ياساپ ئاستى تاش ئۈستىگە سۇ قۇيۇپ تەكشىلىكىنى بىلگەندىن كې-يىن ئۈستى تاشنى ئورۇنلاش-تۇراتتى.

پەن: ھىيلە - مىكىر، تەدبىر؛ ئىلىم - پەن بولۇپمۇ كېلىدۇ. م:

ئەگەر پەن ئىشلەتمىگەن بول-سا، ئۇ مىنى ھەرگىزمۇ يىقىتالمايتتى.
ماڭا پەن قىلمەن دەپ ئويلى-ماڭ، پەننى بىلگىدەك پەمىم بار.

پەغپۇرچىن (جاي ئىس-مى): تارىخىي مەنبەلەردە يېزىلى-شىچە، خوتەن چىنماچىن، پەغپۇر-چىن قاتارلىق ناملار بىلەن ئاتالغان.

پەم: پاراسەت، ھوشيار-لىق. قىياس - مۆلچەر؛ ئە-قىل. م:

دۇرغۇچى، يالغان ئېيتقۇچى. م:

ھەي پەللەمچى،كەچتەكىنو-
خانىدا كۆرۈشەيلى دەيسىز، شۇنچە
ساقلىسام بارمىدىڭىز - يا؟

گېپىم - گەپ! ھەرگىز پەللد-
مەيمەن، پەللىسەم قارا يۈز بولۇپ
كېتەي!

كېلىمەن دەپ كەلمىدى،
يارىم مېنى پەللىدى.
باراي دېسەم ئانىسى،
قىزدىن يامان دەللىدى.

پەللە: نىشان - مەنزىل؛
بىر خىل باللار ئويۇنى؛ ئال-
داشقا دالالەت قىلماق (بۇي-
رۇق). م:

ئاداشلار ئەمسە ئويۇن باش-
لاندى، پەللىگە كىم بالدۇر بارالىسا
شۇ ئۇتقان بولىدۇ!

راست گەپ ئاقمىسا پەللە،
پەللىسەڭ ئاقىدۇ.

... ئەللەجانىم ئەللە،
ئالدىمىزدا پەللە.
يازنى بوشراق پەللە،
ئاق بوز ئاتنى چاپتۇرۇپ،
جىگدىلىك ئاراسىدا،
ئالتە خۇيتەن بولغاندا كەللە.

پەدىشەپ: (ئەدەبىي
تىلدا: پەردىشەپ) ئىككى كۆ-
ڭۈل ئارىسىدا ساقلىنىدىغان
ھايا، ھېيىقىش. م:

ئېغىزىم بار دەپ گەپنى قىلم-
ۋەرمىگۈلۈك، ئارىدىن پەدىشەپ كۆ-
تۈرۈلۈپ كېتىدۇ.

پەدىشەپ بىلەنراق ئىش قى-
لايلى، بەك ئوچۇق - ئاشكارا بو-
لۇپ كەتسە، جامائەتنىڭ ئالدىدا
سەت بولار؟

سىز ھايالىغ، مەن ھايالىغ،
پەدىشەپ بىلەن.
باغ كەينىدە ئۇچرىشايلى،
روزى - شەپ بىلەن.
روزى - شەپتە باغقا كىرسەم،
شۇنچە ئەپ بىلەن.
يولغا سالدى گوللامچى يار،
قۇرۇق گەپ بىلەن.

پەش: لەمپە؛ ئۆينىڭ
ئالدىغا ياسالغان پەس ئايۋان؛
سۆڭەكسىز گۆش؛ پەش (مۇ-
شۇكنى ھەيدەش)؛ كۆز - كۆز
قىلماق. م:

ئايلاندۇردى كۆكلۈمنى،
ناشتىدا بيگەن پەش گۆش.
نەۋاقىچە يۈرەرمەن،
ئالدىڭدا قىلىپ خوش - خوش.

مەلىڭىزدە بەش ئايۋان،
بەشلىسى پەش ئايۋان.
ياخشى ياردىن ئايرىلىپ،
ئاخىرغىچە پۇشايمان.

غاق. مەجازىي مەنىدە: بۇرنىدىن چىقىدىغان ماڭقا — سۇيۇقلۇق. م:

پوتلا - ماڭقىڭىزنى ئېقىتىپ يىغلاۋەرمەي، گەپنى ئوچۇق قىلىڭە!

بۇ يىل تېرەكلەر يىللاردىكىدىن بالدۇر پوتلا چىقاردى.

قەنچاي تۇتتۇم لېۋىمدە،
قورقماي قانغىدەك ئوتلا،
پاسارلىقتا ئۇخلايدۇ،
ئېرىڭ دېگەن كۆك پوتلا.

پوتەي: بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا ئىشلىتىلگەن يول مۇساپىسىنى ھېسابلايدىغان ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى؛ ھەربىي ئېھتىياج تۈپەيلىدىن يول بويىغا سېلىنغان (تۇرا). ھەر بىر پوتەينىڭ ئارىلىقى تەخمىنەن 73. 2 چاقىرىم (تۆت كىلومېتىرغا تەڭ). ياشانغان كىشىلەر ھېلىھەم «پالانى يەر بىلەن پوكۇنى يەرنىڭ ئارىلىقى مانچە پوتەي»، «بۈگۈن مەن مانچە پوتەي يول ماڭدىم» دەيدۇ. كېلەڭسىز، سېمىز ئادەملەرگىمۇ بۇ سۆزنى سۈپەت ئورنىدا ئىشلىتىدۇ. م:

پوتەيدەك سەمرىگەن بىر ئادەمكەنغۇ بۇ؟

ئىشتىھايىڭىزنى يىغمىسىڭىز، پوتەيلىشىپ كېتىۋېرىسىز!

پوقلاقخانە: چوڭ تەرەتنى «پوق»، «ئىدىرا»، «بەدەرەپ»، «گەندە»، «پىشاپ» دەيدۇ. بۇلارنىڭ ئاخىرىغا «خانە» (ئۆي) سۆزى قوشۇلۇپ كەلگەندە تەرەت سۇندۇرىدىغان جاي ئۇقۇمىنى بېرىدۇ.

پوستەك: باش قوناقنىڭ سىرتىدىن ئاقلانغان پاخال؛ تۇگمەندە تارتىلغان ئۇننى سۈپۈرۈپ يىغىدىغان تېرە. م:

قوناق ئاقلىسام كەچتە،
چىقتى بىر تاغار پوستەك.
بېشىمغا بالا تاپتىم،
دۈشمەننى كۆرۈپ دوستەك.

قانداق سۈپۈرەي ئۇننى،
پوستەك بولمىسا قولدا.
مەيلىڭ بولسا چىق يارىم،
ساقلاپ تۇرىمەن يولدا.

پوستەكچى: تۇگمەندە باشقىلارنىڭ ئۇننى تارتىپ، ئۇن سۈپۈرۈپ بېرىپ جان باقىدىغان ئادەم. سەلبىي مەنىدە: باشقىلارنىڭ ئازغىنە نەرسىسىنى ئېلىپ، شۇ كىشىنىڭ نامى بىلەن ھەيۋىسىنى كۆرسىتىدىغان ئادەمنىمۇ «پوستەكچى» دەيدۇ.

مەن ئۇنىڭ مۇشۇنداق قىلى-
دىغانلىقىنى باشتىلا پەملىگەن.
ئۇنىڭ سودا ئىشلىرىغا خېلى
پەمى بار.
پەم بىلەن ماڭمىسىڭىز تېيى-
لىپ كېتىسىز، يول بەك پاتقاقكەن.
يارنى سۆيسەم پەم بىلەن،
لېۋىم تولدى تەم بىلەن.
لېۋى تاتلىق يارنى دەپ،
يۈرەرمەنمۇ غەم بىلەن.

پەرغەپ: تۇتۇق بەرمەس-
لىك، قانات - قۇيرۇقىنى تۇت-
قۇزماسلىق. م:
مېنىڭ بۇ يۇرتتا تۇرۇشقا پە-
قەت رايىم قالمىغانىدى. شۇڭا چاپى-
نىمنى دولامغا سېلىپ بىر كېچىدىلا
پەرغەپ دېگەنچە خەقنىڭ كۆزىدىن
يوقتۇم.
پەرغەپ دەپ كېتەي ئەمدى،
تەقدىرگە پۈتەي ئەمدى.
يارىم مېنى خار كۆردى،
كۆزىدىن يۈتەي ئەمدى.

پەندۇرماق: ئازدۇرماق،
ئالدىماق. م:
خېلى دىققەت قىلغانىدىم، يە-
نە پەندۇرۇپ كەم تارتىپ بەرگەن
ئوخشايدۇ، ئۇرۇق ئاز كۆرۈنىدۇ.
چوڭ چىراغنى ياندۇرۇپ،
كىچىك چىراغنى چاندۇرۇپ،
بىز يارغا نېمە قىلغان،
ھەر دوقمۇشتا پەندۇرۇپ.

پۆكان: قۇشلارنىڭ دان-
خالتىسى؛ ئادەمنىڭ ئىشتىھا-
سى؛ يېرىم - يارتا پىشقان (خام-
قالغان) تاماق؛ دۆت، تولا يەي-
دىغان كىشىنى «پۆكانباي»
دەيدۇ. م:
«قۇشقا پۆكان خاپىلىقى، يە-
گىتكە خوتۇن خاپىلىقى».
... خالتىدا ئۇن بولسا،
پۆكانغا نان بولسا،
خەجگە پۇل بولسا،
كۆتىگە تەپسەڭمۇ،
كەتمەيدۇ خوتۇن.
تاغاردا ئاش بولماي،
ئاسقۇدا گۆش بولماي،
پۆكانغا نان بولماي،
ھەر قانچە قىلساڭمۇ،
تۇرمايدۇ خوتۇن ...

پوكانچى: قاسساپقا يال-
لىنىپ مال بوغۇزلىشىپ بې-
رىش ھېسابىغا جان باقىدىغان
كىشى، يەنە بوغۇزلانغان مال-
لارنىڭ ئۈچەي - قېرىنلىرىنى
تازىلاپ تۆكىدىغان ئادەم. م:
قاسساپچىلىق قىلاي دېسەم
دەسمايىغا پۇل يوق، پوكانچىلىق
قىلىشقا مەجبۇر بولدۇم.

پوتلا: باش باھاردا دەل -
دەرەخلەردىن چىقىدىغان توز-

نىڭ بىرسىكەنسىزغۇ؟
تـازا پـۇدەگچى ئادەمكەنسىز،
خـەقنى پۇدەپ جىبدەلگە سالسىڭىز
سىزگە نېمە پايدىسى؟

شامال چىقىپ قىلۋىدىن،
گۈل شىخىنى قايرىدى.
پۇدەكچىنىڭ پۇيدىگى،
بىزنى ياردىن ئايرىدى.

پـۇتـۇك: يېزىپ قالدۇ-
رۇلـغان خەت، نامە. دىمىغى
خـىڭىلدايدىغان، ئۇنى پۇتۇك
كىشى. بىر ئۇچى پۇتەي نەر-
سە، ئاخىرى ئېچىلمىغان كا-
مار. م:

نىيە قەدىمكى شەھىرىدىن قې-
زىۋېلىنغان تارشا پۇتۇكلەرنىڭ مەز-
مـۇنىدىن قارىغاندا، بۇ شەھەرنىڭ
دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك ئىشلىرى
ناھايىتى تەرەققىي قىلغان.

ئۇ ھەمىشە دىمىغىدا خىڭىل-
داپ سۆزلىگەچكە، «پۇتۇك» لەقە-
مى سىڭىپ قالغان.

«سەھۋالىم» دىكى لەخمىنىڭ
ئايىغى پۇتۇككەن. بىز ئۇنىڭ ئىچە-
گە كىرىپ بىرنەچچە ئارغامچا بويى
ماڭا - ماڭمايلا لەخمە تۈگەپ قال-
دى.

تومۇزدا خەت پۇتۇپ،
كۆيدى پېشانەم.
مەن ئۆلسەم يارانلار،
قالۇر نىشانەم.

پـۇتـۇكچى: باشقىلارنىڭ
خـېتىنى يېزىپ بېرىدىغان ئا-
دەم. بۇرۇنقى مەھكىمە ئورۇن-
لـىرىدا مىرزىلىق، كاتىپلىق
قىلغان ئادەم. م:

نامە سالدىم چىپەردىن،
پۇتۇكچىگە پۇتكۈزۈپ.
يار كۆڭلۈمنى غەش قىلدى،
جاۋابىنى كۈتكۈزۈپ.

پۇتمەك: ئىشەنمەك، قا-
يـىـل بولماق؛ خەت يازماق؛
كېمى توشماق (جاراھەت ئېغى-
زىنىڭ)؛ ئاخىرلاشتۇرماق. م:

ئاز ۋاقىتقا ئايرىلدۇق،
كەلگۈچە كۈتۈڭ ئەمدى.
ئۆلمىسەك كۆرۈشكەيمىز،
تەقدىرگە پۇتۇڭ ئەمدى.

پىچاقنىڭ ئىزى پۇتتى،
جاراھەت كۆزى پۇتتى.
كۆيۈكنىڭ پىراقىدا،
تەقدىرنىڭ ئۆزى پۇتتى.

پۇسات: سەل ئىلگىرى،
بىردەم بۇرۇن ... دېگەندەك ۋا-
قىت ئۇقۇمىنى بېرىدىغان سۆز
(ئالماش). م:

ئەتىگەننىڭ ياقى سىزگە ساقە-
لاپ ئولتۇرۇپ، پۇسات بولدى، تا-
لاغا چىقىپ كېتىۋىدى، ئەمدى بىز

پا (پاھ): قىزىق، هارا-
رەت (باللارنى قورقۇتۇش سۆ-
زى). «پاھ - پاھ» بولۇپ
كەلگەندە قىزىقىپ قالماق، ھە-
ۋەسلەنمەك مەنىسىدە كېلىدۇ.
م:
پا، چۆگۈنىنىڭ بىغى قىزىق-
كەن، قولۇم كۆيۈپ قالدى.
«ئالدانىسىز پا - پاغا، تەس-
تەك يەيسىز ھامپاغا».

پـــيىزى گىچ - گىچ:
قىيمىلىق تاماقلارغا سېلىنغان
پـــيـــازنىڭ پىشمىغانلىقىنى،
چاينىغاندا «گىچ - گىچ» قىلى-
غاندەك سېزىلگەنلىكىنى بىلدۈ-
رىدۇ. كۆچمە مەنىدە: مەسلى-
ھەت قىلىنغان ياكى ۋۇجۇدقا
چىقىۋاتقان بىرەر ئىشنىڭ تېخى
تازا ئىشەنچلىك ئەمەسلىكىنى
ئىپادىلەش ئۈچۈن «پىيىزى تې-
خى خام»، «پىيىزى گىچ -
گىچ» دەيدۇ.

پوپاڭ: ۋەزنى يوق، يەڭ-
گىل، ئىچى بوش. مەجازىي
مەنىدە: يوقىلاڭ ئىشلارنى
كۆپتۈرمەك، يوغىنىتىپ كۆر-
سەتمەك. م:
جىقلا كۆرۈنگەندەك قىلىۋى-
دى، كۆتۈرۈپ باقسام ناھايىتى
يەڭگىل، پوپاڭ بىر نەرسىكەن.
ئۆز ئىچىمىزدە يوغۇشتۇرىدى-
غان كىچىككىنە ئىشنى پوپاڭ سې-
لىپ، يوغىناتقاننىڭ نېمە پايدىسى؟

پوررەك: جىسمانىيىتى-
دىن گېپى چوڭ، ھالىغا باق-
ماي پو ئاتىدىغان ئادەم. م:
يار تۇتۇپسىز ئاڭلىسام،
گېپى يوغان پوررەكنى.
قاچامدىكەن ئۇيقۇڭىز،
تارتىۋەرسە خورەكنى.

پوخۇن: خېمىرنىڭ تاخ-
تىغا چاپلىشىپ قالماسلىقى
ئۈچۈن سېپىلىدىغان ئۇن،
سۇپىرىدىكى ئۇننى «پوخۇن»
دەيدۇ. بەزى جايلاردا «فوغۇن»
دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ. م:
ئۇننى پوخۇن قىلىپ تۈگەت-
سەڭ، خېمىرنى نېمىدە يۇغۇرىمىز؟
يوغىلاتتىم نوغۇچنى،
پوخۇن سېپىپ تاختىغا.
يار كەلمىسە مەن باراي،
دېگەن قارار — ۋاقتىغا.

پۇدەگ: دەي - دەيگە
سالماق، ئىچىنى ئېچىتماق،
قۇتراتماق. «پۇيدەكچى» بو-
لۇپ كەلگەندە قۇتراتقۇچى، ئا-
رىنى بۇزغۇچى مەنىسىنى بېرى-
دۇ. م:
سىزمۇ پۇيدەككە ماڭىدىغان-

ئادەمكىنا بۇ، خۇددى سامان تىققان تاغاردەك.

پــۇتلاش: كۇتۇلمىگەن، توسالغۇ، چاتاق. م:

يولغا چىقاي دەپ تۇرسام بۇ

ئىش پۇتلاشتى، ئەمدى ... نەدىكى

پۇتلاش ئىشقا ئارىلىشىپ قالدىما؟

ياز بولغاننى كۆرەرمىز،

قىش بولغاننى كۆرەرمىز.

پۇتىڭىزغا پۇتلىشىپ،

قاچانغىچە يۈرەرمىز؟

پۇزا: پاختا چىقىرىدىغان يەرلىك چىغرىقنىڭ ئوقى؛ خىمىرنى جىلىت قىلىپ يايىدىغان ياغاچ ئەسۋاب. چىغرىق پۇزىسى سىلىندىر شەكىللىك بىر جۈپ ياغاچنى ئۈز ئارا قارىمۇقارشى يۆنىلىشتە ئايلىنىدىغان قىلىپ، چىغرىق دەستىسىگە ئورۇنلاشتۇرۇپ ياسىلىدۇ. پۇزا ئــايلاندۇرۇلغاندا (قول بىلەن چۆرۈپ)، چىگىتلىك پاختا ئۇنىڭ ئارىسىدىن ئۆتىدۇ ۋە چىگىتى ئايرىۋېلىنىلىدۇ. م:

چىغرىقنىڭ پۇزىسى،

چىگىت چاينايدۇ.

يارىم پات - پات كەلمىگەچ،

ئىچىم قاينايدۇ.

مانتۇغا خېمىر قىلدىم،

پۇزىدا ئېچىلىك يارىم.

كۆڭلۇم تارتىدۇ سىزنى،

مەندىن بوش قىچىك يارىم.

پۇتاغ: ئۈزۈم تەكلىرىنى كۈزدە كۆمۈشتىن بۇرۇن ۋە ئەتىيازدا توپا ئاستىدىن چىقىرىلىدىن كېيىن، مېۋىلىمەيدىغان، قاتمىغان نوتىلىرىنى كېسىپ چىقىدۇ. مانا شۇ كېسىۋېتىلگەن ھارام شاخلارنى «تال پۇتىغى»؛ بۇ جەرياندىكى تېخنىكىلىق «مەشغۇلات»، «پۇتاغ» ياكى «پۇتاغ ئېتىش» بولىدۇ. خوتەندە دەل-دەرەختىن ئۆسۈپ چىققان شاخ — «پۇتاق» بىلەن «پۇتاغ» نى ئايرىم مەنىدە ئىشلىتىدۇ. م:

تال پۇتىغى ئەتكەندە،

بىللە كەستىڭ ئۈزۈمنى.

بىر قارايمۇ قويمايسەن،

سائىا تىكسەم كۆزۈمنى.

پــوتا: بەلۋاغ؛ ئىككى غۇلاچ ئۇزۇنلۇقتىكى مەخسۇس توقۇپ تەييارلانغان توقۇلما بولۇپ، ئۇنى سەپەرگە چىققاندا داستىخان قىلغىلى، يېمەكلىكلەرنى تۈگۈپ ساقلىغىلى، خەنجەر - پىچاقلارنى ئاسقىلى، چېلىشقا چۈشكەندە بەل تۇتۇشقىلى

كەلدىڭىز مانا ...

هازىرلا قېشىمدا بار بالا، پۇ-ساتىنىڭ ئىچىدە يوقاپ كەتتى.

پۇسات بولدى كەلگىلى،
يارىم قېشىمغا.
بەخت قۇشى قونغاندەك،
يالغۇز بېشىمغا.

پۇشۇقانماق: پۇشايمان قىلىپ ئىچىگە تىنماق، ئاچچىقىنى ئىچىگە يۇتماق. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بۇ سۆز «پۇ-شۇرقانماق» بولۇپ كەلگەن. م:

قاراقاشتا بار ماڭلاي،
يارىمنى ئۆزۈم داملاي.
پۇشۇقانماڭ قارا كۆز،
دەردىڭىزنى مەن ئاڭلاي.

پۇخ: دەردىنى بىرەر كىمگە دېيەلمەي ئىچىگە يۇتماق. دەرد - پۇخ بولماق، ئى-چىدە كۆلمەكنى «پۇخۇلداش» دەيدۇ. م:

ئۇنداق پۇخ بولۇپ يۈرمەي،
دەردىڭىز بولسا تەشكىلگە دەڭ بالام.

ئاخشام بىرىپ تۈگمەنگە،
چاپىنىڭنى ئۇن قىلدىڭ.
دەردى، پۇخسۇڭ تۈگمەي،
يۈرىكىمنى خۇن قىلدىڭ.

پۇخۇسلىماق: قېيىدىماق، غۇدۇرىماق، رەنجىپ يۈر-مەك. م:

بولغۇلۇق بوپتۇ، ھەر قانچە پۇخۇسلىغان بىلەن ئۇرنىغا كەلمەي-دۇ.

لاچىن سوقسۇن غازىڭنى،
قۇرغۇي سوقسۇن غارىڭنى.
پۇخۇسلىساڭ پۇخۇسلا،
كۆتۈرمەيمەن نازىڭنى.

پۇشقاق: چەت - ياقا (بۇلۇڭ - پۇچقاق)؛ ئىشتان-نىڭ پاچىقى. كېرىيە تەرەپلەر-دە چورۇق كىيگەندە پاقالچاق ئۈستىگە يۆگەيدىغان گۆللۈك پايتىمىنىمۇ «پۇشقاق» دەيدۇ. م:

باياتتىن قايسى بۇلۇڭ - پۇش-قاققا يوشۇرۇنىۋالغانتىڭىز؟

پۇشقىقىڭىزنى ئېگىزرەك تۈرۈ-ۋېتىڭ، لاي چاچراپ كەتمىسۇن.

پۇشقاق يۆگەپ پاچاققا،
جابدۇنۇپسىز يايلاققا.
كۆكۈل بەرمىسەم بۇتكەن،
سىزدەك دىلى مايماققا.

پۇسكەك: يەل توشۇپ سىرتىغا كۆتۈرۈلۈپ قالغان جاي، تومپايغان ئۇرۇن. م:

بولدى، پۇۋلىمە! يەل توشۇپ پۇسكەك بوپقالغان شارنى پۇۋلەۋەر-سەڭ ئېتىلىپ كېتىدۇ.

قورسىقى شۇنداقمۇ پۇسكەك

سوغا چۆمۈلمەك. م:
ــ بەك تەرلەپ كەتتىم، سوغا
پىشىنىپ كېلەيمىكىن؟
ــ قولىقىڭ ئاغرىپ قېلىپ
مەن داۋالتىمەن دەپ ئاۋارە، سەن
بولساڭ ئۆدەكتەك سوغا پىشىنىپ
ياتامسەن؟

پىشخىش: خومداندا پىـ-
شۇرۇلغان خىش. م:
ئۆيىنى سالدىم پىشخىشتا،
ئۈستى كەمپە، تېگى شال.
سەن سۆيمىسەڭ، مەن كۆيمە-
سەم،
قايسىمىزدا بۇ كاشال؟!

پاقا: ئاياللارنىڭ ماتكى-
سى؛ خوتەندىن باشقا رايونلاردا
قومچاقنى «پاقا» دەيدۇ. خو-
تەن رايونىدا پاقىنى «قوم-
چاق»، ئۇنىڭ لىچىنكىسىنى
«قارا قومچاق» دەيدۇ. م:
ھېلىقى ئەپەندىمنى نىماندىق
سەت گەپ قىلىدىكىن دەپتىمەن،
ئۇنىڭ يۇرتىدا قومچاقنى «پاقا»
دەيدىكەن قارىسلا.

پىرىق: سۇ يەپ قالغان
مېۋە، ئۆزۈم. كېرىيە تەرەپلەر-
دە پايدا-مەنپەئەتسىز كىشىنى
«پىرىق ئادەم» دەيدۇ. ئۆزۈم
تاللىرىنى ئادەتتە ئوتتۇرا يازدىن
كېيىن سوغارمايدۇ. چۈنكى
ئۆزۈم شىرنە باغلاش مەزگىلىدە
سوغىرىلسا شېكەر ماددىسى يو-
قايدۇ. شېكىرى يوق ئۆزۈم
«پىرىق» دېيىلىدۇ. م:
ئىپتىزىم تېرىق،
ئۈزۈمىسىم پىرىق،
يۈرىكىم زىدە،
چىرايىم سېرىق.
كۆزۈمنىڭ يېشى،
مەڭزىمدە ئېرىق.

پىتىنگان: چەيزە، تۇر-
پان رايونىدا «پىدىگەن» دەيدۇ.
م:
پىتىنگان سوغۇق نەرسە،
ئۈرۈقى جىق ئېتىدىن.
يارىم مېنى سۆيمەيدۇ،
يۈرىكىنىڭ قېتىدىن.

پىتىنگاندا سەي قىلسام،
يار يېمەيدۇ ئەزتىپ.
نەۋاقىچە يۈرەمەن،
يۈرىكىمنى دەز ئېتىپ.

پىسە: بەرەس (ئاق)
كېسەل. م:
ئىچىنىڭ قوتۇرلىقىدىن، ئەس-
كىلىكى تېشىغا چىقىپ پىسە بېسىپ-
تۇ.

پىسەندە (پىسەبەندە):
تىل-ھاقارەت مەنىسىدىكى ئىبا-
رە. م:

ئىشلىتىدۇ. پوتا ئەرلىك، مەردلىكنىڭ سىمۋولى سۈپەتىدە قەدىرلىنىدۇ. پوتىنىڭ يىپەك، يۇڭ ۋە بۆزدە توقۇلغان خىللىرى بار. م:

ئاسماندا ئايىم كېلىدۇ،
ھەر كەچتە دايىم كېلىدۇ.
پوتىسىغا ئالما تۈگۈپ،
يالغانچى يارىم كېلىدۇ.

پۇلۇق: مەخسۇس يەل - يېمىش قاچىلاش ئۈچۈن يۇلغۇن ۋە سۆگەت، توغراق تاللىرىدىن ئۆرۈپ توقۇلغان باغلىق قاچا، ئۇ ياپقۇچلۇق ۋە ياپقۇچسىز قىلىپ ئىككى خىل توقۇلىدۇ. قولدا كۆتۈرۈۋېلىشقا ئەپلىك.

مەجازىي مەنىدە: كوچىغا چىقىپ قالغان، نامى يامان ئايال. م:

قولۇڭدىكى پۇلۇقتا،
ئالما بارمۇ، ئانارمۇ؟
يارنى تاشلاپ كەتكىلى،
مېنىڭ كۆڭلۈم ئۇنارمۇ؟

تاۋۇزلىرىڭ چۇلۇقمۇ،
شاپتۇللىرىڭ سۇلۇقمۇ؟
ئارىمىزنى بۇزغىنى،
نامى چىققان پۇلۇقمۇ؟

پىسىپىق (پۇسبوق): بىر ئىشقا ئالدىرىمايدىغان، قىلغان ئىشى ئاۋۇمايدىغان، سۆرەم پايتىما كىشى. م:

شۇنداقمۇ پىسىپىق ئادەمكەنسىز، ئەتىدىن كەچكىچە قىلغان ئىشىڭىز مۇشۇمۇ؟

پىلىك: سۇ يېغى قويۇپ ياندۇرىدىغان چىراغنىڭ پىلىكى، ئۇ پاختا ياكى كونا مازدا ئېشىپ تەييارلىنىدۇ. پىلىك چىراغدىكى سۇ يېغى ئىچىگە مىلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇچىغا ئوت يېقىلغان پىلىك چىراغدىكى ياغنى ئۆزىگە سۈمۈرۈپ يېنىش ئارقىلىق يورۇقلۇق چىقىرىدۇ. م:

پىلىك ئەشتىم پاختىدا،
قىشتا ياتتىم تاختىدا.
مەن يارىمنى كۈيلەيمەن،
سەھەر ئېيتقان ناخشىدا.

پىتكە: ئازراق، كىچىككىنە. م:

بالامنىڭ قورسىقى بەك ئېچىپ كەتتى. نان بولسا پىتكە بەرسىلە!

خېلى ياخشى كۆمۈركەن، ھەممىسىنى بىز قالاپ بولالمىغاندىكىن، قولۇم - قوشنىلارغا پىتكىدىن ئۈلەشتۈرۈپ بەرسەك بولار.

پىشنىماق: يۇيۇنماق،

پەرەڭگى: پەرەڭ مىلتىد-
قى. يەرلىك ئاچا مىلتىق بى-
لەن قونداقلىق مىلتىقنى پەرق-
لەندۈرگەندە بۇ سۆزنى ئىشلى-
تىدۇ.

پۇشا: يۇرت نامى، خو-
تەن ناھىيىسىنىڭ مۇز تاغقا ياذ-
داش بىر كەنتى. بۇ كەنتتىكى-
لەر چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇل-
لىنىدۇ، ئۆمرىدە شەھەر كۆ-
رۇپ باقمىغانلار خېلى سانىنى
ئىگىلىگەچكە، ئۇيغۇر تىلىنىڭ
قەدىمكى شەكلى بىر قەدەر ساپ
پېتى ساقلىنىپ قالغان.

پىننەش: ھالدارلىق،
كىبىر - تەكەببۇرلۇق. م:
ئىبرى ئەمەل تۇتۇپ بولغىچە،
خوتۇنى پىننەش پەيدا قىلىپ قاپتۇ.

پەتەك: بويى ئۆسمى-
گەن، پاكاربويلۇق كىشى. ئە-
گەر بۇ سۆزنىڭ ھەر ئىككى بو-
غۇمى ئۇزۇك ھەم تېز تەلەپپۇز
قىلىنسا، مەنىسى ئۆزگىرىپ،
ئاياغنىڭ ئىچىگە سېلىنىدىغان
تەرلىك، تاپانلىق، پايتىما ئۇ-
قۇمىنى بېرىدۇ. م:
ئاۋازىنى ئاڭلاپ خېلى چوڭ
ئادەم ئوخشايدۇ دەپ ئويلىغانىدىم،
قارىسام بىر پەتەك نېمىكەن.

پۇل: نەرسە-كېرەك سې-
تىۋېلىشقا ئىشلىتىدىغان ئاق-
چا، ئەمما كونا زاماندا بىر يۇ-
مىلاق (يۇمىلاق تەڭگە، تى-
يىن، داچەن قاتارلىق مېتال
ئاقچا) بىر پۇل ھېسابلىناتتى.
م:
— ماۋۇ بىر پۇلنى بېرەي، ئۇ-
نىڭغا غازغا دان، ئىشەككە بېدە، ماڭا
يېمىلىك ئەكىلىپ بېرىڭ! — دەپتۇ
شاھ مەشرەپ قاراقاش بازىرىدا بىرمې-
لەنگە.

پاپى: پاكار، پەتەك كى-
شى؛ تەبىئىتى ناھايىتى ئىس-
سىق دورا ئۆسۈملۈكى. م:
«ئادەمنىڭ پاپىسى بولغىچە،
ئىشەكنىڭ تاپىسى بولغان ياخشى.»

پالتۇك: سۇكە (سۇپا)
نىڭ ئالدىدىكى ئويۇق يەر (پە-
گا). «ئۇنىڭ جايى پالتۇكتا»
دەپ ھۆكۈمەتسىز كىشىنى تەنە
قىلىدۇ. م:
يارنىڭ ئۆيى قولتۇقتا،
كۆڭلى ھاشىم تاتۇقتا.
بىزنى شۇنداق ياراتماي،
قالغۇدەكسەن پالتۇكتا.

پاتناق: لاي - لاتقا ئارى-
لاش كەلگەن سۇ، پاتقاق ئاق-
قان سۇ. م:
ئۆستەڭنىڭ سۈيى ئەجەب
پاتناق كەپتۇ، ئىتىزلىقنى لاي بې-

ماڭغان يولۇڭ ئاق بولسۇن،
سورىساڭ «ئامان - ئېسەن» دە.
كىم ئۇنۇتسا ۋەدىنى،
ئاشۇ بولغاي پېسەندە.

پېيمىدىماق: پەيت كۈت-
مەك، ئىزىغا چۈشمەك. م:
خېلى بولغان بۇ ئىشنى پېي-
مىدىغلى، ئاخىرى ئۇقتاسىغا كەل-
دى مانا! قولۇمغا بىر چۈشسە دەپ
پېيمىداپ يۈرمەتتىم، نەق ئۈستىدىن
چۈشۈپ تۇتتۇم.

پېسەپ (پەسەپ): شىر-
نە قايىنىتىش ياكى مەيزاپ سې-
لىش ئۈچۈن، سۈيى سىقىۋې-
لىنغاندىن كېيىن قېپقالغان
كېرەكسىز نەرسىلەر. م:
چارەك - ئىششەك ئۈزۈمدىن،
بىر سېۋەت پېسەپ سىقتىم.
يارىم كەلسە ئىچسۇن دەپ،
مەي - مەيزاپ ياساپ چىقتىم.
مەيزاپ ئىچىلى بىللە،
بىكار كەتمىسۇن كۈنلە.

پىشىشىغ: پىشقان نەر-
سە، يېمەكلىك. مەجازىي مەن-
دە: ئۆز كەسپىگە ماھىر، تەج-
رىبىلىك ئادەم؛ چىمپوق،
چىڭگىز (بېخىل) كىشى.
«پىشىشىغ» نىڭ ئالدىغا
«چىن» قوشۇلسا جەزمەن،
چوقۇم، كەم - كۈتىسىز دېگەن
مەنىلەرنى بېرىدۇ. «تۈركىي
تىللار دىۋانى» دىمۇ «پىشىشىغ»
دەپ ئىشلىنىغان. م:
بالىمىزنى ھۈنەرگە پىشىشىغ ئا-
دەمگە شاگىرتلىققا بېرەيلى.
بىر پۈلىنىڭ ئۈستىدە تىك تۇ-
رىدىغان پىشىشىغ ئادەمكەنسىز.

پارسۇق: تاسادىپىي،
ئۇشتۇمتۇت، كۈتمىگەن، ئويلى-
مىغاندا. م:
دېمەيدىغان گەپ ئىدى، ئې-
غىزىمدىن پارسۇق چىقىپ كەتتى.

پولوس: ئۆششۈك تەگ-
كەن، توڭلاپ ئېرىگەن قو-
غۇن، كاۋا. م:
ئۆششۈك تەگكەن پولوس قو-
غۇننىڭ تەمى قالمايدىكەن.

پاتمىچۇق: سۈسىز قۇر-
غاق يەرلەردە ياشايدىغان كەس-
لەنچۈك. بەزىدە شاگىرتنىڭ
ئۇستىغا يەتكۈچە بولغان ۋاقتى-
نىمۇ «پاتمىچۇقنىڭ كېلە بو-
لۇشىغا مىڭ يىل بار» دەيدۇ.

پەرەڭ ياغلىق: ئايالالار-
نىڭ باش ياغلىقى (ئىنگلىز
مېلى). م:
چىتتا كۆينەك كىيىپلا،
پەرەڭ ياغلىق چىگىپلا.
يۈز ئۆرىگەن نەدە بار،
بىرنى سۆيمەي كېتىپلا.

بارماقتا. پال - پالنى توك دەز-
مال قاتارلىقلارغا ئىشلىتىشكە
بولىدۇ. ئۇ خوتەننىڭ تاغلىرى-
دىن كۆپ چىقىدۇ. بەزى شې-
ۋىلەردە «يۇنجەمە» دەپ تەلەپ-
پۇز قىلىنىدۇ. پەن ئاتالغۇسىدا
«چىرىمتال» دەيدۇ.

پالۋاش: بېشى پارقىراق، پاينەكۋاش. م:

مەن بۇزاقدىن قارىسام،
سايىغ دېگەن تۇز كۆرۈنتۇ.
ئاق خەسدە كۆينەك كىيىپ،
پالۋاش قىرى قىز كۆرۈنتۇ.

پالۋاش ئۆدەك: ياۋا ئۆردەكنىڭ بىر خىلى، بەدىنىنىڭ توك-پەيلىرى سىرىققا مايىل، باش قىسمىنىڭ توكى يېشىل رەڭدە پارقىراق كېلىدۇ. م:

ئايدىڭكۆلنىڭ سۈيىدىن،
پالۋاش ئۆردەك ئۈتتىلا،
قاشنى ئېتىپ، كۆز قىسىپ،
كۆڭلىمىزنى ئۈتتىلا.

پەرقۇ: ئىچىگە ئۆردەك، توخۇ پەيلىرى تىقىلغان تەكىيە. م:

ئەتلەس كۆرپە ئۈستىگە،
پەرقۇ قويۇپ بەرسلە،
ھەر كۈنلىكى مەن بارماي،
ئۆزلىرىمۇ كەلسلە.

پەتتە: بىرەر كىمنىڭ ۋەكىللىك سالاھىيىتىنى بىلدۇرۇش ئۈچۈن مەيدىسىگە تاقايدىغان قارلىغاچ قۇيرۇق لاتا، نەشانە.

پەتلە: سەللىنىڭ يەلكە تەرەپكە (ئارقىغا) ساڭگىلىتىپ قويۇلغان ئۇچى.

پىستە: ئىتنىڭ بىر خىلى، ئىنتايىن پاكار ئىت؛ مېغىزى تاتلىق بىر خىل مېۋە - دەرەخ. م:

دەرۋازاڭنىڭ ئالدىنى،
ساقلايدۇ سىرىغ پىستە.
يارغا ھاجىتىڭ بولسا،
مەللىسىگە بېرىپ ئىستە.

بادام بەرسەم بىمەيسىز،
پىستە بەرسەم بىمەيسىز،
ئاغزىڭىزغا قارايمەن،
ئۇچۇق گەپنى دېمەيسىز.

پەۋاز: كىيىم - كېچەكنىڭ يەڭ، ئېتەكلىرىنىڭ ئىچى تەرەپكە قاتلاپ تىكىلگەن قىسمى. م:

كەمزۇل ياقا چاپاننىڭ،
پەۋازلىدىم يېڭىنى.
نەۋاقىچە ئاڭلايمەن،
سەن خېنىمنىڭ دېگىنى.

پاراموش: خاموش، ئىچى پۇشۇق كۆرۈنىدىغان ئا-

سىپ كەتكۈدەك ئەمدى.
ئۆستەڭنىڭ سۈيى پاتناق،
ئىچكىلى بولمايدۇ،
يارىم تېخى بىسناق،
سۆيگىلى بولمايدۇ.

پىڭتاس: ھېچقانداق شە-
پىسىز چاغ، جىمجىت ۋاقىت.
م:
خەلق ئېغىزىدا مۇنداق بىر
ھېكايە تارقالغان: كۆنلەرنىڭ بىرىدە
قوقاندىن تالىپلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ
قەشقەرگە دىن، ئىمتىياز تەمەسىدە
چىققان بىرى «خانلىق مەدرىسە» دە
ئۆلىمالار بىلەن ئېلىپ بارغان
بەس - مۇنازىرىدە يېڭىلىپ قېلىپ
«خوتەنلىك ياۋاش ئىمىش، شۇ
يەرگە باراي» دەپ سەپەرگە ئاتلىنى-
پتۇ. ئۇ قاراقاشنىڭ زاۋا دېگەن يېرى-
دىكى ئۆتەڭدە قونغاندا سارايۋەندىن
ئەھۋال قانداقراق دەپ سورىغاند-
كەن: «ئالەم پىڭتاس» دەپلا جاۋاب
بېرىپتۇ. بۇ گەپتىن ھەيران قالغان
ھېلىقى كىشى «بىرەر شەپە
يوقمۇ؟» دەپ سوراپتۇ. سارايۋەن
«جىملام - جىت تۇرىدۇ» دەپ گې-
پىنى توختىتىپتۇ. «ئەگەر، — دەپ
ئويلاپتۇ ھېلىقى كىشى، —
ئادەتتىكى بىر سارايۋەننىڭ گېپى مۇ-
شۇنداق سىرلىق بولسا، خوتەنلىك-
نىڭ تىلىنىڭ ئاستىدا تىلى بار، دې-
گىنى راست ئوخشايدۇ. ئۇلارنىڭ
يۇرتىغا بارساق قەشقەردىكىدىنمۇ
بەك شەرمەندە بولغىدەكمىز، بۇ يەر-
دىن دەرھال كېتىپ قالايلى» .شۇن-
داق قىلىپ «پىڭتاس» بىلەن
«جىملام - جىت» نىڭ مەنىسىنى
بىلمىگەن قوقانلىق زاۋىدىن قايتىپ
كېتىپتۇ.

پۇرپا (پىرپا) : تاراپ
كەتمەك، كۆز يۇمۇپ ئاچقىچە
يوقالماق. م:
«پاك» قىلىپ بىر پاي ئوق
ئېتىلغانتى، يىغىلغان ئادەملەر بىر-
دەمنىڭ ئىچىدە پۇرپا قىلىپ تارقى-
لىپ كەتتى.

پىشەنداز: ئۇشتۇمتۇت،
قاراپ تۇرۇپلا، يۈزدىن - يۈز-
گە. م:
مەن ئۇنى بۇنداق ئېغىزى يا-
مان چاغلىماپتىكەنمەن، توۋا، يۈزۈم-
دىن يۈزۈمگە پىشەنداز تىل سالدى.

پال - پال: بىر خىل تاغ
جىنىسى. ئۇ قارا رەڭلىك،
قات - قات ئاجرالمىسى بار،
كۆن نۇرىنى ئۆتكۈزمەيدۇ. كى-
چىك باللار كۆزەينەك ياساپ
ئوينايدۇ. پەن - تېخنىكىنىڭ
تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۇنىڭ
ئىقتىسادىي قىممىتى ئېشىپ

پەرداز — رەختكە بېرىلگەن سۇپەت. م:

بالام، تولا ئەنسىرەتمەي پات كېلەرسىز - هە!

بۇ ئەتلەسنى تېخى هازىر توقۇپ بولدۇم، ئەمما پاتلىمىدىم. پاتلىغاندىن كېيىن ئاندىن گۈللىرى ئېچىلىپ باشقىچە هۆسن كىرىدۇ.

پاتلىماق: خام، ئەتلەس قاتارلىقلارنى پەردازلىماق. م:

شايىڭىزنى پاتلامسىز،
پاتلاپ بولۇپ قاتلامسىز.
قىلغۇلۇقنى قىپ بولۇپ،
ئۇچرىغانغا داتلامسىز.

پوسوكلىماق: پالاقشىپ قالماق، بىراۋنىڭ ئارقىسىدىن سوكۇلدىماق. م:

ئارقىڭىزدىن پوسوكلاپ ماڭغىلى خېلى ئۇزاق بولدى، قاراپ قويايمۇ دېمىدىڭىز؟

پىيالما: جاي نامى، گۇما ناهىيىسىگە قاراشلىق، قاراقاشنىڭ زاۋۇا دېگەن يېرى بىلەن چېگرىداش، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى كەڭ كەتكەن چۆل ئاشۇ يېزىنىڭ نامى بىلەن «پىيالمىنىڭ چۆلى» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ يەر ئۆز بېشىدىن تالاي يېغىلىقلارنى ئۆتكۈزگەنلىكى بىلەن تارىختا مەشھۇر. ياقۇپ بەگ (بەدۆلەت) پىيالما يېزىسىدا 1865 - يىلى خوتەن هۆكۈمرانى هېبىبۇللاخان پادىشاهنى ئالداپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن. ئابدۇراخمان خان پادىشاهمۇ ئۆز غۇلامى ئىسمائىلنىڭ قولىدا مۇشۇ يەردە سۇيىقەستكە ئۇچرىغان.

پوم: كاللەك نەرسە؛ تۆگىگە خېمىر قىلىپ بېرىلىدىغان يەم. مەجازىي مەنىدە: پومېشچىكنىڭ قىسقارتىپ ئېيتىلىشى. م:

پولو يېمىگىلى بىر يىل بولغاندەك، لىگەننىڭ ئېشىنى ئىككى - ئۈچ پوملاپلا تۆگەتتىڭىز.

تۆگە دېگەن ئۇسسۇزلۇقىمۇ، ئاچلىقىمۇ چىدايدىكەن، پومدىن بىرنى يەۋالسا نەچچە كۈنگىچە بىر نەرسە بەرمىسىمۇ بولىدىكەن.

هەي ئەكسىيەتچى پوم! ئۆتمۈشتە بىزگە نېمە زۇلۇملارنى سالمىغان سەن.

پۇلدان: پۇل قېپى، تىزىدان، هەميان. م:

پۇتىڭىزغا ئېسىپسىز،
كۆندە تىككەن پۇلدانىنى.
بىزنى بەك يامان دەيسىز،
تېپىۋېلىڭ ئوبدانىنى.

پاخشە: ئېزىلىپ كەتكەن، مىجىلغان، ئىسكەتتىدىن

دەم. خامۇش (پارسچە) — تىنچ، جىم. م:

بەك پارامۇش كۆرۈنىسىز،
سىزگە نېمە بولدى؟

پۇرۇچ: قىيىندا، كېسىپ چىقىرىۋېتىلگەن لاتا؛ بىرەر كەسىپ-ھۈنەر بىلەن شۇغۇللانغۇچىنىڭ ئىش تۈرىگە ئېنىقلىما بولۇپ كېلىدىغان «چى، جى» مەنىسىدىكى قوشۇمچە. م:

خېلى جىق رەخ ئەكىرىپ بەرسەم، «كارت - كۇرت» قىلىپ كېسىپ ھەممىسىنى پۇرۇچقا چىقىرۋەتتىليا ئۇستام؟

دورپۇرۇچلۇقمۇ بولىدىغان ئىش ئىكەن، سەكسەن خالتىنى يېيىۋېلىپ جاننى جان ئەتكىلى بولىدىكەن.

پالكۇچ (پەلكۈچ): كونا مەكتەپلەردە كىتابتىكى خەتنى تۇتۇپ ئوقۇش ئۈچۈن مەخسۇس ياسالغان خەت كۆرسەتكۈچ؛ قىز - چوكانلار قېشىغا ئوسما سۈۋايدىغان پاختا يۆگەلگەن تەمەچ. م:

ئوسمىڭىز ئىچمەيتۇ يار،
پالكۇچقا چەككەن مازمىدى؟
سوزسىڭىز قاش - كۆزىڭىزنى،
باشتا قىلغان نازمىدى؟

پاسۇڭ: چىنە لېگەن، چوڭ گۈللۈك ياپپاڭ تەخسە. م:

پاسۇڭ تەخسىدە ئالما،
ئالمىنى سويالامىلا.
ئاخشامىلىققا ئۇچراشساق،
بىر سۆيۈپ قويالامىلا.

پەشخون: ناۋايلارنىڭ خېمىر دەستىلەيدىغان چوڭ تاختىسى، ئۇنى تونۇردىن قومارغان نانلارنى قويۇشقىمۇ ئىشلىتىدۇ. م:

تونۇر بېشىدا پەشخون،
تىزغان نېنىڭىز بەشخون.
بىزنىڭ كۆڭلىمىز سىزدە،
سىزنىڭ كۆڭلىڭىز چاچقۇن.

پاقلان: سۇتكە تويۇنغان قوزا؛ سېمىز — پاقلان بالا؛ ياخشى ئۆسۈۋاتقان زىرائەت مايسىسى. م:

يارىمغا كاۋاپ سالدىم،
ئەمما پاقلان گۆشىدا.
ئوينىۋالدۇق ئارمانسىز،
كۆڭلىمىزنىڭ خوشىدا.

پاقلان بولۇپ ئۆسۈپتۇ،
ئاچما يەرنىڭ قونىقى.
«ھە!» دېمەيدۇ قىچقارسام،
پاگمىكىنە قۇلىقى.

پات: تېز، چاپسان؛

بىر نوغۇلەك - مۇشتەك بار.

پىش - پىش (ئاۋاز ئىملىقى): ھۆل ئوتۇننى كۆيدۈرگەندە چىقىدىغان ئاۋاز؛ مۇشۇكنى چاقىرىشقىمۇ بۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. م:

پىش - پىش؟!... ئۆلگۈرنىڭ مۇشۇكى نەگىمۇ كەتكەندۇ؟

پىشىلدايدۇ - كۆيمەيدۇ،
ھۆل سۆگەتنىڭ ئوتۇنى.
ئۆز يارىدەك سۆيمەيدۇ،
خەق دىگەننىڭ خوتۇنى.

ئاۋا مۇشۇكۇم پىش-پىش،
ئاغىل مۇشۇكۇم پىش-پىش.
قايسى بىر گۇناھىمغا،
باشقا ئاتىسەن پىشىغىش.

پىشىت: مۇشۇكنى قوغلاشتا ئىشلىتىدىغان سۆز (بۇيرۇق پېئىل)؛ بەزى جايلاردا پىت (كىيىمدىكى) نى «پىشت» دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ. م:

ئەجەپ قاشاڭ مۇشۇككەن، «پىشت» دىسەممۇ كەتمەي مياڭلاپ يىتىۋالدى.

بالىنىڭ ئۈچ كىيىمىنى ئالماشتۇرۇپ قويايلى، بەك پىتلاپ كىتىپتۇ.

پىژگان: قوغۇننىڭ بىر تۈرى، چۇرۇك، تاتلىق كېلىدۇ. م:

پىژگان دىگەن ئەجەپ تاتلىق قوغۇن ئىدى. خىمىيىۋى ئوغۇت دىگەن نەرسە پەيدا بولۇپ، قوغۇنلارنىڭ تەمنى قويمىدى.

پىقىرما: توختىماي چۆرگىلەپ، شوخ ئوينايدىغان ئويسۇل. م:

«پىقىرما» غا چالايلى، راسا بىر ئويناتسۇن ئويسۇلنى. ئۇ ئويسۇل ئويناپ پىقىرسا، پۈتىنىڭ قانداق مىدىرلىغىنىنى بىلگىلى بولمايدۇ.

ت

تاغچىلىق قىلماق: تاغلىقلارغا چەرچىن مال سېتىپ، تېرە - يۇڭ يۆتكەيدىغان كەسىپ بىلەن شۇغۇللانماق.

چۇشكەن. م:

ئۇ ئۆزىنى ناھايىتى قالتىس ھېسابلىغان بىلەن، بەل تۇتۇشۇپ قالساق پاخشە قىلىۋېتىمىز دەڭلا!

ساق تۇخۇمنىڭ ئۇچى بىر كوي، مەن بۇ پاخشە تۇخۇمنى بىر كويغا بەشتىن ئالدىم.

مېنىڭ يارىم ئوقۇيدۇ،
ئەڭ چىرايلىق ناخشىنى.
تاڭارمىدىم بېشىمغا،
ئىسكەتى يوق پاخشىنى.

پاخشەك: بېشى تاز (يارا) كىشى، ھاقارەت مەنىسىدە «تاز». م:

ئۆتۈپ بېرىڭە پاخشەك! سىزگە گەپ قىلىدىغان ئىبغىزىم يوق.

كەپتىرىڭنىڭ باچكۇسى،
ئوخشاپ قاپتۇ پاختەككە.
بىزنى يامان دەپ بېرىپ،
تېگىۋاپسىز پاخشەككە.

پىنەك (پەنەك): يۆگىمە قىلىپ ئوراپ چېكىدىغان (تاماكا سالىدىغان تەرەپنى كانايچە قىلىپ) تاماكا قەغىزى.

پىلە: يىپەك (مەشۇت) چىقىرىدىغان غوزەك. خوتەندە پىلە بېقىش، يىپەك چىقىرىش ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. نىيە قەدىمكى شەھەر خارابىسىدىن چىققان پىلە غوزىسى تېخىنىكىلىق باھالاش ئارقىلىق 2500 يىللىق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكى ئىسپاتلانغان. قەدىمكىلەر خوتەننى «سېرىس» — يىپەك ئېلى دېگەن نام بىلەن يازما تارىخلارغا خاتىرىلىگەن.

پۇۋلەش: نان، ئاش - تاماقنىڭ كۆكىرىپ، پاختىلىشىپ قېلىشى. م:

زاغرا نانمۇ پۇۋلەشتى،
دامان نانمۇ پۇۋلەشتى.
يارنىڭ كۆڭلى پەس ئىكەن،
غەيرى بىلەن كۆرەشتى.

پۇشتەك: گادازا، قورساقتا تۇرۇپ قالغان يەل؛ ئىسقىرتما - سىۋىستىك. م:

ئۇنىڭغا زۇكام تېگىپتىكەن، بۇرنىدا پۇشتەك چېلىپ تۇزۇك ئۇخلىيالمىدى، بىزگىمۇ ئۇيقۇ بەرمىدى.

سىنىپقا كىرىشكە پۇشتەك چېلىنغىلى نەۋاق!

يار ئويناپتۇ بوزاقتا،
كۆرۈشمىز ئۇزاقتا.
بىزگە قىلغان - ئەتكىنى،
پۇشتەك بولدى قوساقتا.

يارىم كىچىك — مۇشتەك بار،
قوللىرىدا پۇشتەك بار.
ئازاردىن كۆڭلۈمدە،

ئاجىز بولغان تاماقنى «تۇزى تەيسىز» بولۇپ قاپتۇ، دەپ ئىپادىلەيدۇ.

توپا - تەرەت: چىراينى چاڭ - توزان باسقان ھالەتنى كۆرسىتىدۇ. ئەسلىدە «توپاتەلەت» دېيىلەتتى.

تو: «كۈچ، بېسىم» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. م:

«تولاغ ياغاچ، ئارقا تورى يامان (ئارقا تىرىكى كۈچلۈك)» دېگەنگە ئوخشاش ئىبارەتلەر بار. يەنە بىر مەنىدە: يوتقان - كۆرپىلەرنىڭ پاختا تورىنى «تو» دەپ ئاتايدۇ.

توسانجا: توساق، شاخ - شۇمبا بىلەن ياسالغان چىتلاق.

تومنان: يۇزىنى چوڭ ئاچماي ياقىدىغان ئاق ناننىڭ بىر خىلى. م:

يارىم بەرگەن تومناننى،
قبتىپ بيدىم ئۇزۇمگە.
يارنى كۇندە كۆرمىسەم،
ئۇيقۇ كەلمەس كۆزۈمگە.

تومۇغ *(تامۇغ)*: دوزاخ، جەھەننەم. *تومۇ ۋاقتى — كەلكۈن مەزگىلىدىن بۇرۇنقى سۇ قىس پەيت.*

تومۇچى: بىراۋنىڭ ئەلچىسى بىلەن مەسلىھەت قىلغان كىشى. (continues) ئەلـ-

ـپازىغا قاراپ ئىش تۇتىدىغان ھىيلىگەر كىشى. م:

كىچىك بالا دېگەن تومۇچى كېلىدۇ. ئۇنىڭ رايىغا بارسا ئادەمنى ئاۋارە قىلىدۇ.

تومۇداش: زۇكام بولۇپ قالماق، ھاۋلاپ قالماقنى ئىپادىلەيدۇ. بەزىلەر «تومۇقاش» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىدۇ.

تومۇلاش: يەرلەرنى چاناش، تۇپراقنى يۇمشىتىش. م:

باغ بيرىڭنى تومۇلاپ،
ئاپتاپقا سالدىڭ.
ئالما بېرىپ، گۇل بېرىپ،
كۆڭلۈمنى ئالدىڭ.

تۇرۇم: ياغاچ جاھازلارنى بىر - بىرىگە چېتىش ئۈچۈن كېسىپ چىقىرىلغان گىرە. م:

ياغاچنى مىخلىماي، تۇرۇم باغلاپ چاتسا مەزمۇت بولىدۇ.

تۇرگۇن: جۇرئەتلىك، دادىل. م:

ئۇنىڭ دادىسى بەك تۇرگۇن ئادەم ئىدى. ھېچ نەرسىدىن قورقمايتتى.

تېگەن: ئېتىزنىڭ قىر ياكى قاشلىرى، قېلىنراق سېلىنغان توساق.

تېۋەزۇن: كىچىك پالتا، قاسساپلار گۆش پارچىلاشقىمۇ

تــاكتاكچى: بۇرۇنقى زا-
ماندىكى كېچىلىك جېسەكچى.
مــەجــازدا: پايلاقچى، مارىلاپ
يۈرگۈچى، چېقىمچىنى سۈپەت-
لەيدۇ.

تاڭلا: ئەتە، تاڭدىن كې-
يىن. م:

تاڭلا بىش كۈندىن كىيىن،
تاڭلا ئاخشامدا كېلىڭ.
غىيرىلەر كەپ ئەتمسۇن،
كەچ نامازشامدا كېلىڭ.

تــانــاي: يۇرتما، ئىككى
تەرىپى ئېگىز، ئوتتۇرىسى پەس
جايلارغا سۇ ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن
ئورۇنلاشتۇرۇلغان ياغاچ نو.

تەپمە هالال: جان تالى-
شىپ قالغان مالنى تېپىپ مى-
دىرلىتىپ، ئاندىن بوغۇزلاش
هالىتىنى «تەپمە هالال» دەي-
دۇ.

مەجازدا: ۋاقتىدا بىر تە-
رەپ قىلىنماي، سۇلھى-سالاغا
قالغان سۆرەلمە ئىشلارنى سۈ-
پەتلەيدۇ.

تــەسلىك تارتماق: تەڭ-
لىكتە قالماق، ئىش بېجىرىشتە
قىينالماق. م:

ئــۇ ياندا مىخ، بۇياندا زىغ،
بەك تەسلىك تارتىپ قالدىم.

تەكە: بالدۇر پىشىدىغان
شاپتۇل سورتى. ئۇنىڭ ئاق،
قىزىل رەڭلىكلىرى، تۈكلۈك
تېپتىكىلىرى بار. م:

تەكە - شاپتۇل پىشىپتۇ،
سويۇپ بەرسەم يەلمۇ.
ئاخشامدا سۆيۈپ قويسام،
دوست - دۈشمەنگە دەلمۇ؟

تــەلپەكساز: تەلپەك تى-
كىش هۈنىرى بىلەن شۇغۇللان-
غۇچى.

تــەمتۇم ماڭماق: «تەمە-
تۇپ ماڭماق» دەپمۇ تەلەپپۇز
قىلىنىدۇ. ئەسلىدە «تەمتى-
رەپ» سۆزىدىن بۇزۇلغان. بو-
ۋاق بــالىلارنىڭ يېڭىدىن مې-
ڭىشنى ئۆگىنىۋاتقان هالىتىگە
قارىتىلىدۇ.

تــەيلــىك (تــەيلىگ):
«چىلڭ، مەزمۇت، چوڭ» مە-
نىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. ئەسلىدە
ئۇچارلىقلارنى تۇتىدىغان باسماق
(قىسماق) لارنى كۈچەيتىدىغان
زەيلەرنىڭ كۈچىنى كۆرسىتىدى-
غان سۆز ئىدى. زەيىنىڭ كۈچى
چىلڭ بولسا تەيلىگ، ئاجىز بول-
سا تەيسىز دېيىلەتتى. ئادەتتە
ئىشتىهاسى كۈچلۈك ئادەملەر-
نى «ئىشتەيلىگ» دەپ؛ تۈزى
ئۆتۈپ كەتكەن تاماقنى «تۈزى
تەيلىگ» بولۇپ قاپتۇ، تۈزى

قورسقىمنى ئاغرىتتى،
ئۇششۇپ كەتكەن تامۇتۇ.
بىزنىڭ ياردەك چىرايلىق.
بۇ ئالەمدە بامۇتۇ.

تاۋىكا: ئادەملەر دائىرە ياسىغان مەيدان، قىمار ئوينايدىغان جايمۇ «تاۋىكا» دېيىلىدۇ.

تەچى: تېرىككەك، ئاچچىقى يامان، ئاسان چېچىلىدىغان كىشى. م:

«تەچىگە دوست بولماڭ، ناتىيىنغا قەرزدار».

تە: ئاچچىقلىنىش، غۇدۇراش. م:

ئايۋان - ساراي سالدۇردۇم،
ئوتتۇرىغا خە قىلىپ.
نېمە قەستىڭىز بىيدى،
بىزنى مۇنچە تە قىلىپ.

بامدات ۋاقتى سە بولدى،
يارىم ماڭا تە بولدى.
ئارىدىكى گەپلەرنى،
ئانىسىغا دە بولدى.

تەدان: قۇۋ، ئۆز ئىشىغا پۇختا كىشى. م:

«تەدان تۈلكە تومشۇقىدىن ئىلىنار».

تەمبەل: ئۇستىخانلىق، بوي - بەستى چوڭ ئادەم. م:

شۇنچە تەمبەل ئادەمكەن، لېكىن ئىشقا سوكەن.

تەمەت (تەمبەت): «زادىلا، ھەرگىز، مۇتلەق» دېگەن مەنىلەرگە ئىگە. م:

بۇ ئادەمگە تەمبەت خوشۇم قالمىدى.

بۇ ئىشتىن تەمبەت خەۋىرىم يوق.

تەللە: پوپكا، يانغا ئېسىۋالىدىغان بوغچا. م:

ئېسىۋېلىپ تەللىنى،
ئايلىنىسىز مەللىنى.
خۇدايىمغا قالدۇردۇم،
ئىشنى بۇزغان دەللىنى.

تەسپىيى: كۆپ ھاللاردا ئىسىم بولۇپ كېلىدۇ. سۆرەلمە، چاپلاشقاق ئادەمنى تەسپاي دەپ ئاتايدۇ. خوتەن كلاسسىكلىرى ئىچىدە «تەسپايى» لەقەملىك شائىر ئۆتكەن.

تەلە: قۇدۇق سۇيىنى پۇتنىڭ كۈچى بىلەن تارتىپ چىقىرىشقا ئىشلىتىدىغان چاقپەلەك.

تەڭلىمات: كىگىزنىڭ بىر خىل تۈرى. قوي يۇڭىغا گۈل نۇسخىلىرى كىرىشتۈرۈلۈپ ئاندىن پىششىقلاپ ئىشلەنگەن كىگىز.

ئىشلىتىدۇ. م:
تېۋەزنىم چاقلاغلىق،
يۇلغۇن دەستە ساپلاغلىق.
قارا كۆزنىڭ دەردىدە،
كۆڭلۈم ئارام تاپماغلىق.

تىلىپ: تۇرۇپ، چام-غۇر، سەۋزە قاتارلىق كۆكتاتلارنىڭ سويۇۋېتىلگەن تاشقى پوستى. قايىنتىپ سىقىپ چىقىرىلغان مېۋە شۆپۈكلىرى.

تىنىپ كەتمەك: بايلىقى چېكىدىن ئاشماق، مول مال - دۇنياغا كۆمۈلمەك. م:
ئۇنىڭ دادىسى تىنىپ كەتكەن باي ئادەم.

تېگىنلا: خوتەن ناھىيەسىنىڭ بىر كەنتى، قەدىمكى مەنسەپ نامى «تېگىن» دىن كەلگەن.

تېۋەت: قاراقاش ناھىيەسىگە قاراشلىق بىر يېزا.

تەن ئالماق: ئىقرار قىلماق، قوبۇل قىلماق، لەۋزىگە ئالماق. م:
ئۆزۈم قىلغان ئىشنى، ئۆزۈم تەن ئالىمەن.

تەخپىتى: سەۋەبى، تۈپەيلى. م:
سىزنىڭ تەخپىتىڭىزدىن مۇشۇ كۈنگە قالدىم.

تارانچى (تاغ شېۋىسى): ئەركەك موزاينىڭ بۇقا بولۇشتىن ئاۋۋالقى ھالىتى (توپىچاق، توپاق، توپاقچاق).

تۇتا - قاپا (تۇتاقوپا): ئائىلىنىڭ دەرھال قولغا چىقىدىغان مۈلكى.

تەۋى (تاۋى): مىجەزى، كەيپىياتى، دىتى، روھىي ھالىتى. م:
بۈگۈن شۇنچىزا تەۋىم يوق قوپۇپتىمەن.

تامچى: تام قوپارغۇچى ھۈنەرۋەن. م:
ئۇستا تامچىدىن بىرنى تاپساق بولاتتى.

تانكا: مىس ياكى تۆچ بىلەن ياسالغان سەرەمجانلارنىڭ تېشىلگەن، ئاجراپ كەتكەن يېرىنى تۇتاشتۇرىدىغان كەپشەرلەش يېلىمى. م:
يەملەي دېسەم چۆگۈننى،
تۈگەپ قالدى تانكا.
مەيلىم يوقتا تەگمەيمەن.
زورلىمىغىن ئانكا.

تامۇتۇ: شوخلا، پەمىدۇر، كېرىيىلىكلەر «تاموتو» دەيدۇ. ياپون تىلىدىمۇ «تامۇتا» دېيىلىدۇ. م:

تـوغـرانـجـى: بىر توغرام
گۆش ياكى بىر توغرام نەرسە. م:
تۇتقان يارىڭ يوغانچى،
بەرگەن گۆشى توغرانجى.
ئاشۇنچىلىك ھالىغا،
چوڭ سۆزلەيدۇ نىمانچى؟!
تـوختام سۇ: ئاقمىغان،
توختاپ قالغان سۇ؛ يۇرۇشمى-
گەن ئىش، ئىقىش تاپالمىغان
سودىغا «توختام سۇدەك» دې-
گەن سۆز تەمسىل قىلىنىدۇ.
توپۇر: رەت، قاتار، تى-
زىلىپ تۇرماق، ئىستروي بول-
ماق. م:
قىنى باللار توپۇرغا كىلىڭلار،
مىڭىشنى باشلايمىز.
تـوشـاش (تـوشـماق):
ھەممە ئىشقا ئۇلگۇرمەك، بەر-
داشلىق بەرمەك، ئۆزى يىتىش-
مەك. م:
بىرسىنىڭ كەينىدىن بىرسى
كىلىۋەردى. ئۆزۈم يالغۇز توشاپ بو-
لالمىدىم.
«يىتىپ بيسە، تاغمۇ توشمايدۇ»
تـوقا: كەمەر (بەلۋاغ)
نىڭ ھالقىسى، ئېگەر- توقۇم-
لارنىڭ، باشقا تاسما ئەسۋابلار-
نىڭ ئۇچىغىمۇ بېكىتىلىدۇ.
م:
چاي خالتىسى ئاسماڭلار،
ئىشتان باغنىڭ توقىسىغا.
مىنىۋالماڭلار قىزچاقلار،
ئوغاللىنىڭ چوقىسىغا.
توقاچ: (مىقدار سۆز) م:
«بىر توقاچ نان، بىر تو-
قاچ سوپۇن» دېگەندەك نەرسى-
لەرنىڭ يۇمىلاق، يەككە ھالى-
تىنى بىلدۇرىدۇ. «قىيما تو-
قاچ، ياغلىق توقاچ (نان نۇس-
خىلىرى)، توقاچ يىلان (يى-
لانىنىڭ تۇگۇلۇپ يىتىشىلى-
شى)» دېگەندەك شەكىللەر
«توقاچ» سۆزى بىلەن سۇپەتلى-
نىدۇ.
تـوز: تۇگمەندىكى چاڭغا
ئايلىنىپ كەتكەن ئۇن، توزۇن-
دا؛ شۇ نامدا ئاتىلىدىغان
قۇش. م:
«توزغا كۆنگەن ئىت قوپارغو-
نىڭ ئاستىدا ئۆلۇر».
توۋرا: ئات - ئۇلاغلارغا بو-
غۇز بېرىشتە (سەپەر ئۇستىدە) ئىش-
لىتىدىغان خالتا. ئۇ يۇڭ رەختتە
توقۇلىدۇ. م:
ئىتىم بوغۇز چاينايدۇ،
يۇڭ توۋرىسى بىشىدا.
بىللە بولسام قانمايمەن،
مەن يارىمنىڭ قېشىدا.
«قالماق ئىتى بوغاز بيمەس،
بوغاز بيسە توۋرا تىشەر».

تەپكۇ: خام، شايى توقۇيدىغان دۇكاننىڭ تەپكۇسى. ئۇ شوينا ئارقىلىق دەپتۇنگە (ئارقاغ ۋە ئۆرۈشلىرى ئۆتكۈزۈلگەن تاراق) ئۇلانغان بولىدۇ ۋە پۇتنى قويىدىغان يەرگە بېكىتىلىدۇ. تەپكۇنى رىتىملىق دەسسەش ئارقىلىق دەپتۇن ھەرىكەتكە كېلىپ رەختلەر توقۇلىدۇ. سۇغا چۆمۈلگەندە سۇدا تىك تۇرۇپ پۇتنىڭ ياردىمى بىلەن لەيلەش ھالىتىمۇ «تەپكۇ بېسىش» بولىدۇ.

تەپ: بىر خىل كېسەلنىڭ نامى، بۇ خىل كېسەل ئادەمنىڭ پۇت - قولىنى ماغدۇرسىزلاندۇرۇپ، ئىشتىھاسىنى بوغۇپ، ئالىقان ۋە تاپانىنى قىزىتىپ بىئارام قىلىدۇ.

تىررىق: ئىشتىن قۇسۇر چىقىرىش، گەپتىن چاتاق ئىزدەش، يوق يەردىن پۇتاق چىقىرىش مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەجازدا: مۇشۇنداق مىجەزلىك كىشىلەرنى «تىررىقچى» دەپ سۈپەتلەيدۇ. م:

سىز ھەمىشە مېنىڭ ئىشىمدىن
تىررىق چىقىرىپ يۈرىسىز.

توپىلاڭ: توپىلىق يول ياكى توپىسى بوشاپ كەتكەن جاي. يەنە بىر مەنىدە: ئىسيان، غەلۋە - غوۋغا، غەلياڭلارنى بىلدۈرىدۇ. م:

دەرۋازا ئالدى بەك توپىلاڭ بولۇپ كەتتى.
توپىلاڭچىلار ئاخىر بېسىقتۇرۇلدى.

تولاغ: ۋەزنىلىك، ئېغىر، سالمىقى كۆچلۈك؛ قوغۇن - قاپاقلارنىڭ سىرتقى يۈزىدىكى سىزىق، يېرىق. م:

ئۇنىڭ گېپى بەك تولاغكەن.
ئاۋۇ قوغۇن بەك تولاغكەن.
ئاشۇنى ئالايلى.

قوغۇنلىرى تولاغكەن،
پىچىپ يەپ باقاي،
يارىم كەچتە كېلەمدۇ،
ئۆزىگە دەپ باقاي.

توغرىغا: توغراق يېلىمى، قېرى توغراقلارنىڭ تۈپىدىن ئاجرىتىپ ئېلىنىدۇ. ئۇيغۇر تېبابىتىدە ھەزىم يوللىرى كېسەللىكلىرى ئۈچۈن دورا قىلىنىدۇ. تۇرپاندىن تېپىلغان ۋەسىقىلەردە «توغراغۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. م:

چوكان خېنىمنىڭ ئىشىنى،
ئوخشاتقىنى توغرىغا.
كۆڭلۈم بولدى بىر قىسمى،
ئۇتتى يامان ئۇغرىغا.

تۇرى، خوتەننىڭ تاغ رايونلىرى-
-دا بويى پاكار ئەمما مەزمۇت
كەلگەن دىقماق ئاتلار بار. تاغ-
لىقلار بۇنى «تۇتى ئات» دەي-
دۇ.

تـۇغ - شەددە: مازارلار-
دىكى قەبرە، گۈمبەزلەرگە تىك-
لىنىدىغان بايراقچە، لاتا - پۇ-
رۇچ. بىر قىسىم كىشىلەر ما-
زار-ماشايىخلارنى سېغىنىپ ئا-
شۇنداق تۇغ-شەددىلەرنى ياساپ
قەبرىگە قويىدۇ.

تۇغ: ئەلەم، جەڭ بايرى-
قى. كېرىيە خەلقى توغاننى
«تۇغ» دەيدۇ. توغان ياسىدۇق
دېگەننى «تۇغ سالدۇق» دەي-
دۇ.

تۇغ باغلاش: پېرىخون،
باخشىلار «جىن چاپلىشىۋالغان
ئادەم» لەرنى داۋالاش ئۈچۈن،
ئايۋاننىڭ ئوتتۇرىسىغا گۈلخان
يېقىپ، ئوتنىڭ ئۇدۇلىدىكى
تۆڭلۈككە ئارغامچا ئېسىپ باغ-
لايدۇ. كېسەل كىشىنى ئار-
غامچىغا ئېسىلدۇرۇپ ئايلاندۇ-
رىدۇ. مانا بۇ ھەرىكەت «پېرە
ئـويـنىتىش»؛ باغلانغان ئار-
غامچا «تۇغ باغلاش» دەپ ئاتى-
لىدۇ. بۇ شامان ئېتىقادىدىن
قالغان ئۇدۇم.

تۆلۈم: قوي، ئۆچكە تې-
-رىسىنى پىششىقلاپ ئىشلەش
ئارقىلىق ياسالغان تېرە خالتا.
ئۇ مالنىڭ تېرىسىنى پۈتۈن پې-
-تى (قارنىنى يارماي) سويۇپ
ئالغاندىن كېيىن، يۇڭلىرىنى
ئاشلاپ، تېرىلىرىنى ئەيلەپ
(يۇمشاق ھالەتكە كەلتۈرۈپ)
خالتا ھالىتىگە كەلتۈرۈپ يا-
سىلىدۇ. ئۇنىڭدىن سۇ قاچى-
سى ئورنىدا، كېمىچىلەر كې-
-مىنى لەيلىتىدىغان لەيلەتمە
ئورنىدا پايدىلىنىدۇ. مەجازدا:
سېمىز ئادەم ۋە نەرسىلەرنى سۇ-
پەتلەيدۇ. م:

*تـۆلـۈم چاشقاندەك سەمرىپ
كېتىپتۇ.*

ئارپىنى ئالدىم تۆلۈمگا،
چۆرۈپ سالدىم دۆلۈمگا.
سىزگە كۆيگەن گۇناغا،
قالدىم مۇنچە زۇلۇمغا.
«تېرىق تۆلۈمدا، بېشىم بولۇڭدا.»

تـۆزلۈق: تۆز قاچىلايدى-
غان قاپاق ياكى ئۆلاغ؛ تۆزى
ئۆتۈپ كەتكەن تائامنى تۆزلۈق
دەيدۇ. مەجازدا: گېپى قاتتىق
(ئاچچىق) تەنىلەر بىلەن تول-
غان ھالدا سۆزلەيدىغان ئادەمنى
ۋە ئۇنىڭ سۆزىنى «گېپى تۆز-
لۈق» دەپ تەرپىلەيدۇ، تۆز چى-

توسان: بىباش، ئۇركۇ-
گەك، كۆندۈرۈلمىگەن. خوتەن
ناھىيىسىدىكى بىر يېزىنىڭ نا-
مى «توسانلا» دەپ ئاتىلىدۇ.
م:

توسانلىلىغ توسانلا،
مىجەزىڭنى رۇساللا.
نوختىلىسام بېشىڭنى،
ياۋاشلايسەن ئاسانلا.

تۆپىلىك: تەلپەكنىڭ
قاسقىنى (كۆرپىسى) ئۇلىنىد-
دىغان بۆك قىسمى (تېرە بىلەن
تىكىلىدۇ). تەلپەكلەر: قاس-
قان (كۆرپىسى)، تۆپىلىك،
تاشلىقى ۋە كىرپىكلىكى قاتار-
لىق تەركىبلەردىن تۈزۈلىدۇ.
ئۇيغۇرلار قىشنىڭ كېچىلىرى
مەخسۇس «تۆپىلىك» تىكىپ
بېشىغا كىيىپ ياتىدۇ. تۈزلەڭ-
لىكتىن پەرقلىنىپ چوقچىيىپ
تۇرىدىغان ئېگىزلىكمۇ تۆپىلىك
دېيىلىدۇ. م:

تەلپىكىمنىڭ تۆپىلىكىنى،
چىبەرقۇتتا تاشلايمەن.
كېلەر ئازنا كەل يارىم،
ئارقا باغدا ساقلايمەن.

تۆشتانقۇ: ئات-ئۇلاغنىڭ
ئۈستىدىكى توقامنى چىڭىتىش
ئۈچۈن قورسىقىدىن ئۆتكۈزۈپ
باغلىنىدىغان ئارغامچا.

تۆشلىمەك: ئىت ۋە باش
ـقا ھايۋانلارنى كۆكەس بىلە
قېتىپ باغلىماق. م:
يامان ئىتنى تۆشلەپ باغلىغۇ
لۇق.

تۆڭگانى (تۆڭگان)
مىللەت نامى، خۇيزۇلارنى
شۇنداق ئاتايدۇ.

تورۇن: (كېرىيىچە ئاتى
لىشى) تونۇر. م:

نان پىشارمۇ پىشماسمۇ،
كاۋا كۆمگەن تورۇندا.
بىتىلەككە ماڭمايمەن،
چۈلۈكۈم يوق بۇرۇندا.

تولۇمچە: شادلىق كارد-
ۋاتىنىڭ ئاستىغا تولۇم (يەل
توشقۇزۇلغان قوي تېرىسى)
باغلاپ ياسالغان قولۋاق. م:

تولۇمچىغا ئولتۇرۇپ،
ئۇقاتقا باراي.
ئېگىز يەردە ئولتۇرۇپ،
يارىمغا قاراي.

تومتاق: باش - ئايىغى
يوق ئىش ۋە ھەرىكەتكە قارىتىد-
لغان سۆز. م:
نېمە دېمەكچى ئىكەنلىكىد-
ڭىزنى بىلگىلى بولمايدىكەن. ئە-
لەدداۋام مۇشۇنداق تومتاق گەپ قىد-
لىسىز.

تۆتى: ئاتنىڭ بىر خىل

ئىشلىتىلىدۇ. كېرىيە تەرەپ-لەردە «تۇرۇمە» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. م:

قومۇشقا يېپ تۇرگەندەك ئىش قىلماڭ.

توپۇق ئۇيۇنى: قوي-ئۆچكىنىڭ ئارقا پارچىقى بىلەن سان گۆشىنىڭ تۇتاشقان ئارى-لىقىدىن چىقىدىغان سىڭىر سۆڭەكنى (توپۇقنى) ئاساس قىلىپ «توپۇق ئۇيۇنى» دەيدى-غان بىر خىل قىزىقارلىق ئو-يۇن شەكىللەنگەن. بۇ ئويۇن شەكلى مۇنداق: بۇرادەرلەر ئۆز ئارا غىزا ئۇستىدە بولۇپ قال-غاندا، ساھىبخان كۆڭلى تارت-قان بىرسىگە توپۇق بار گۆشنى چاندۇرماي بېرىدۇ. گۆشنى يەپ بولغاندا توپۇق سۆڭەك قا-چىسىغا چىققان مېھمان باركال-لا ئېيتىپ، توپۇقنىڭ شەرتلى-رىنى قوبۇل قىلىدۇ ۋە توپۇق-نى چىقىرىپ بېرىش ۋاقتىنى كېچىكتۈرۈشىدۇ. ئەگەر ئۇ كىشى توپۇقنى كېچىكشكەن مۇددەتكىچە ساقلىيالمىسا، ياكى تەلەپ قىلغان نەق مەيداندا چىقىرىپ بېرەلمىسە، يېڭىلگەن ھېساب-لىنىپ توپۇق ئىگىسىنىڭ كۆڭلى قانائەتلەنگۈدەك دەرىجى-دە داستىخان تەييارلاپ زىياپەت بېرىدۇ. ناۋادا شەرتلەر تەلەپ بويىچە ئورۇندىلىپ، توپۇق ئى-گىسىگە قايتۇرۇلسا، دەسلەپكى ساھىبخان قايتا مەشرەپ تەييار-لاپ يېڭىلگەنلىكىنى تەن ئالى-دۇ. بۇ خىل ئويۇن ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان.

تونۇك: تۈڭلۈك. كې-رىيە تەرەپلەردە «تونوك» دەپ ئومۇملاشقان. دېھقانلار ئۆيلى-رىنىڭ ئۆگزىسىدىن ئۆي ئىچى-گە يورۇق چۈشۈرۈش ئۈچۈن ئاچقان يورۇقلۇق تۆشۈكىدۇر. م:

تونۇك بېشىغا ئاي كەلدى،
دادىڭىز گاداي ساي كەلدى.

تورۇز: «تارازا» دىن كەل-گەن. خوتەننىڭ ھەممە يەرلىرى-دە «تاروز»، «توروز» دەپ تە-لەپپۇز قىلىدۇ. نەرسە-كېرەك تارتىدىغان خاپانلىق گىر. بىر خاپىنى بىر چارەك. يېرىم خا-پىنى يېرىم چارەك بولىدۇ. قالغان ئۇششاق بىرلىكلىرى: ئىششەك، ئۈچ ئىششەك، چاك-سا نىمشەك دەپ ئاتىلىدۇ.

تىرەڭ (تىرەن): «چاڭ-لىق، تېتىك» مەنىسىنى بىل-دۈرىدۇ. بەزىدە «تىرىڭ» دەپ-

قىدىغان كۆل ياكى جايلارنىمۇ
«تۆزلۈق» دەپ ئاتايدۇ. م:

ئەتكەن ئېشىكىز تۆزلۈق،
سالغان چامغۇرى مۆزلۈق.
قانداق قىلىمىز يارىم،
جانغا تەگدى يالغۇزلۇق.

تۆتقامىش: ئارام بەر-
مەي، دەرھال. م:

ھەي ئىست، بىكار قاچۇرۇپ قويدۇق، كەينىدىن تۆتقامىش قوغ-لىغان بولساق بولاتتى.

تۆكۈچ: نان خېمىرىنىڭ
يۈزىگە چېكىپ باسىدىغان گۈل-
لۈك «تامغا». ئۇ توخۇ پېيى-
دىن ياسىلىدۇ؛ ھازىرقى كۆندە
يېڭى نۇسخىلىرى ياسالدى. تۆ-
كۈچ نان خېمىرى ئىچىدىكى
ھاۋا پۇۋۇكچىلىرىنى تېشىپ
چىقىرىۋېتىش ھەمدە نانىنىڭ نە-
قىشلىك، ئۇنۇملۈك پىشىشى
ئۈچۈن رول ئوينايدۇ.

تۆگەللىگىن: «ھەممى-
سىنى، تامامىسىنى» دېگەن
مەنىنى بىلدۈرىدۇ. م:

ئېلىڭە، سىزگە تۆگەللىگىن بېرىۋتتىم.

بەزى تەلەپپۇزدا «تۆللى-
گىن» دەپمۇ قوللىنىلىدۇ. يە-
نە بەزىلەر «تۆگەل» دەپ تەلەپ-
پۇز قىلىدۇ. م:

مېنىڭ قىلغان ئىشلىرىم سىزگە تۆگەل ياقمايدۇ - ھە!

سەمەن تۈرۈغ، بوز ئايغىر،
كۈمۈش جوجەي، يۈگەنلىك،
يار ئۆزىنى چوڭ تۇتسا،
ئايرىلارمىز تۆگەللىك.

تۈنەگ: ھىجرىيە كا-
لېندارىدا رامىزاننىڭ 17 سى ۋە
27 سى، باراۋەت كېچىلىرى
مۇسۇلمانلار ئۇخلىماي تىلاۋەت
قىلىدۇ. مانا مۇشۇ كېچە «تۈ-
نەگ» بولىدۇ. بىر كېچە قو-
نۇپ قالغان قېتىقنىمۇ «تۈنەگ
قېتىق» دەپ ئاتايدۇ. م:

تۈنەگ قېتىقتەك چۈچۈمەل خې-نىم.

بۇگۈن ئاخشام بارائەت،
تاڭ ئاتقۇچە تۈنەمسىز،
يولغا چىقىپ ئىسقىرتاي،
باغ كەينىگە ئۆتەمسىز.

تۈپۈك: تۆكۈرۈك. م:

تۆكۈرگەن تۈپۈكنى ئېغىزغا ئالغىلى بولمايدۇ. تۈپۈكىڭىزنى بوشراق چېچىڭ.

تۈپەك: بۆشۈككە ئورۇن-
لاشتۇرۇلغان تەرەت قاچىسى.

تۈرگە: يىپ يۆگەيدىغان
بىر خىل ئۇسكۇنە. ئۇ چاقتا
ئېگىرىپ يىككە يۆگەلگەن يىپ-
لارنى قومۇشقا جەملەش ئۈچۈن

لارنىمۇ قوندۇرىدۇ. م:
باغدا تاغاچىڭ بولاي،
تاقاغدا قالغاچىڭ بولاي.
سەن مېنى يارىم دېسەڭ،
باشتىكى تاجىڭ بولاي.

تــوڭكاي: پاقالچاق سۆ-
ڭەك، ئۇشۇق، گۆشسىز ئۇس-
تىخان. م:
ئاچىلغان بىكا،
ساچىلغان بىكا،
كىشىنىڭ يارىغا،
گەپ قىلماڭ ئاكا.
خەقنىڭ يارىغا،
گەپ قىلساڭ ئاكا،
چاچراپ قوپقانچە،
توڭكاينى چاقا.

تــوشــنا (توشنى): تو-
لۇق، كېمى يوق، لىق. م:
بۇگۇن تەرگەن كالا تېزەكلى-
رىمىز تۆت تاغارغا توشنا كەلدى.

تۇرۇقى (تۇرقى): نەر-
سىلەرنىڭ نەق ھالىتى، كۆرۈ-
نۈشى. م:
بۇ ئادەمنىڭ تۇرغان تۇرقى-
دىنمۇ بىچارىلىقى چىقىپ تۇرىدۇ.

تىيتاڭ تومۇرى: گۇرەن
تومۇرى، جان يېرى، ئەجەللىك
جايى. بۇ سۆز كۆپىنچە مەجازىي
مەنىدە قوللىنىلىدۇ. م:
سىــزنىڭ مەجلىستە قىلغان
ســۆزىڭىز، ئۇنىڭ تىيتاڭ تومۇرىغا
تەگدى.

تــىــيزا: پۇلنىڭ ئاتىلى-
شى، ئىلگىرى پۇل ئاتالغۇسى
«تىيزا» دەپ ئــاتىلاتــتى. تا-
تازا ـــ باغلام - باغلام پۇل.

تىزىدان: ھەميان، پۇل
قاپچۇقى.

تېتىغ: تەم، ئېغىزدىكى
سەزگۇ.

تاختاپەرە: شال - تاختاي
بىــلەن ياسالغان ئېگىز جاي.
م:
ئۇنى ئەتىۋارلاپ تاختا پەرگە
چىقىرىپ قويدىڭىز.

تــامــاق چىش: مايماق،
قوپال ئۆسكەن چىش، ئارىسى
شالاڭ چىش. بەزىلەر «ھىڭگاي
چىش» دەپمۇ قوللىنىدۇ. م:
ئۇ پۇلتايكۆز، ھىڭگاي چىش
ئادەمكەن.

تــاي: بــاغلام، تېڭىق؛
ئاتنىڭ بالىسى. م:
پاختا، رەختلەرنى تايلاپ بې-
سىۋەتتۇق.
كېرىيلىكەر ئات بالىسى-
نى تاي دەيدۇ. م:
بارات قارانىڭ بايتىلى كېچە-
دىن تايلاپتۇ.

تاسما: كۆن - خۇرۇملار-

مۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.
تونۇق: نەرسىنىڭ رەڭ-
گىنىڭ سۇسلىشىپ كېتىشىنى
ئىپادىلەيدۇ. بەزىلەر «تۇتۇق»
دەپمۇ ئىپادىلەيدۇ. يەنە بەزىلەر
«خۇنۇك» دەپمۇ ئىپادىلەيدۇ.
بۇ ئۈچ سۆزنىڭ مەنە ئىپادىسى
ئاساسەن ئوخشاش.
تاشالىغ: باشقا يەرلىك؛
كەلگىندى. مۇساپىر. م:
*«تاشالىقنى ئىشىگە تارت، ئىت-
شىگە تارتما».*
تۇمتەل: قاپقاراڭغۇ،
ھېچ نەرسىنى كۆرگىلى بول-
ماسلىق.
تىمتەس: تىپتىنچ. ئا-
ۋازسىز ۋاقىت.
توقۇچاق: تۆمۈرتۇم-
شۇق، بەزىلەر «سوقۇچاق»
دەپ ئاتايدۇ. كېرىيىدە «توقۇ-
چاقلىق» دەپ ئاتىلىدىغان
جاڭگاللىق بىر جاي بار.
توخۇناق: «د» ھەرپى
شەكلىدە ئۆسكەن ياغاچلاردىن
ياسالغان ئىلمەك. ئارغامچى-
نىڭ ئۈچىغا باغلىنىپ يۈكلەر-
نى چىگىشتە، نەرسىلەرنى تار-
تىپ چىقىرىشتا ئىشلىتىلىدۇ.
مەجازدا: كۆڭلى ئەگرى، قەل-
بىنى بىلىپ بولمايدىغان ئادەم

ۋە ھەرىكەتلەرگە كىنايە قىلىن
دۇ.
تومتۇۋاق: ئاساسەن چول
چوڭ ھايۋانلارنى كۆزدە تۇتۇ
دېيىلىدۇ. ئەمەلىيەتتە، غەر
ئۇقمايدىغان ساۋاتسىز ئادەملە
گە «توم تۇۋاق» دەپ كىنا
قىلىنىدۇ.
تەڭگە: كۈمۈشتىن يا
سالغان پۇل، شەكلى يۇمىلاق
ئوتتۇرىسىدا تۆشۈكچىسى يوق
تەڭگىنىڭ بىر سەر، يېرى
سەر، مىسقاللىق شەكىللىرى
بار ئىدى.
تىيىن: مىستىن ياسال
غان تۆشۈكى يوق پۇل. ئۇنىڭ
بىر دانىسى بىر تىيىن دېيىلە
دۇ. مەجازدا: ئىنتايىن ئەرزى
مەس نەرسە ھېسابىدا تۆۋەنلە
تىشكە ئىشلىتىلىدۇ. م:
*ئۇنىڭ دەۋاسى بىر تىيىنگىمۇ
ئەرزىمەيدۇ.*
تاقاغ: ئىشىك تاقايدى
غان دەم ياغاچ. كېرىيىلىكلە
ئادەتتە «دەم» دەپ ئاتايدۇ. تا
قاغنى بولسا، كىيىم-كېچەك
لەرنى ئېسىپ قويىدىغان، ئىك
كى تۇۋرۇككە بېكىتىلگەن ئۇ
زۇنراق ياغاچنى شۇنداق ئاتاي
دۇ. ئۇنىڭغا قوش-قارچىغى

ــــخلىنىدىغان يېرىم چەمبەر شەكىللىك تۆمۈرنى كۆرسىتىدۇ؛ بەزىدە بۇيرۇق پېئىل ئورنىدا كېلىدۇ (ئىشىكنى مەھكەم تاقا). م:
ئالا ئاتىنىڭ تاقىلىقى يوق،
تال ـ باراڭنىڭ ياقىلىقى يوق.
دەرد ـ ئەلەمنى بىز تاتتۇق،
سىز خېنىمنىڭ خاپىلىقى يوق.

تاجاۋۇل: ئامال، ئىلاج، ئىمكانىيەت، چارە. م:
قولۇم قىسقا، چوڭ ئىشلارغا تاجاۋۇلۇم يوق.

تاكان: ئۇچى (بىسى) ئۇپراپ كەتكەن تۆمۈر سايمان. مەجازدا: ئىشنى ئاقسىتىدىغان، سۆرەلمە ئادەملەرنى، ئاسانلا جېدەل تېرىيدىغان ئادەملەرنى سۈپەتلەيدۇ. م:
تاكانلاشما مەن بىلەن،
ئۆي تۇتمايمەن سەن بىلەن.

تامبال: ئىشتان، شىم. تامبالنى يېزا ـ سەھرالاردا ئېغى كەڭ، پۇشقىقى ئازادە تىكىپ باغلاق ئۆتكۈزۈلىدۇ. م:
«ئامبال يارلىقى يامانمۇ؟ تامبال يارلىقمۇ»؟
تاجىخانغا كۆيمىگەن،
خوتەندە ئامبال قالمىدى.
تاجىخان دەپ يۈرگەننىڭ،
قوڭىدا تامبال قالمىدى.

تالجىقماق: هاردۇق يەتمەك، ماغدۇرىدىن كەتمەك، هېرىپ كەتمەك. م:
نەچچە كۈننىڭىلقى دىم ئالماي، بەك تالجىقىپ كەتتىم.

تاۋان تاشلاش: قېيىداش، قىلماقچى بولغان ئىشنى تاشلاپ قويۇش. مەسئۇلىيەتنى ئادا قىلماسلىق. م:
ئۇ ئىشنىڭ ھەممىسنى ماڭا تاۋان تاشلاپ قويۇپ كەتتى.

تاناۋىل: ئاش ـ تاماق يېمەك، غىزاغا تۇتۇنماق. م:
ئولتۇرغانلار بىر ـ بىرلەپ تاماققا تاناۋىل قىلىشتى.

تانا: «ئەنە» دېگەن ئالماشنى ئىپادىلەيدۇ، «غۇ»، «قۇ» قوشۇمچىسىنىڭ ئورنىنى باسىدۇ. يىپ ئېگىرىدىغان چاقنىڭ ئايلاندۇرۇشقا ئىشلىتىدىغان كىچىك شوينىسىنى كۆرسىتىدۇ. م:
بىزمانلىققا كەل دېدىڭىز كەلدىم تانا. لېكىن سىز يوق.
«چاقتا گۇناھ يوق، تانىسى بۇزۇق. قىزىدا گۇناھ يوق ئانىسى بۇزۇق».

تاچۇق: ئىككى تەرىپى ئېگىز جاينىڭ ئارىسىدىكى بوش-

دىن ياسالغان بەلۋاغ. ئۈششاق
تىلىنغان تېرە، كۆن - خۇرۇم
يىپلىرى. خوتەنلىكلەر پىچاق
ئاسىدىغان غىلاپلىرىنى چىراي-
لىق بويتاسمىلار بىلەن بېزەپ
ئاسىدۇ.

تا: «تار» سۆزىدىكى
«ر» نى چۈشۈرۈپ «تا» دەپ
تەلەپپۇز قىلىدۇ. «كەڭ - تار»
نى بىلدۈرىدىغان «تار» سۆزى-
دۇر. دېھقانلار ئىككى سۇكى-
نىڭ ئارىلىقىنى، ئۆي كارىدو-
رىنى «تا» دەپ ئاتايدۇ. م:

بۇ ئىشتان بەك تا كەپ قال-
دى.
ھارۋىنىڭ جابدۇقلىرىنى تاغا
جايلاشتۇرۇپ قوي.

تاق: تېز، چاپسان، ئىل-
دام (ھىلدام)؛ يالغۇز، جۈپتى
يوق. م:

تاق بولىكە خېنىم،
ساقلاتماي بىزنى.
ساق بولىكە خېنىم،
قوقاتماي بىزنى.

كېلىنىڭ دەيقاپ ئۆزى يوق،
«جۈپمۇ-تاق» ئويىنامدۇ-يا.
ئۇچراشقاندا گېپى يوق،
باشقا ئوي ئويلامدۇ - يا.

تات: ئېغىز سەزگۈسى-
نىڭ بۇزۇلۇشىنى «ئېغىز-
تات بولۇپ كەتتى» دەيدۇ
ئېھتىمال «داد» سۆزىنىڭ ئۆز
گىرىشى بولسا كېرەك. «تۇر
كىي تىللار دىۋانى» دىمۇ «تات»
دەپ ئېلىنغان. م:

ئالما سويسام ئۆتمىدى،
پىچاقلىرى تاتمىدى.
دېمەي دېسەم بولمىدى،
دەت ئىچىمگە پاتمىدى.

تاس: ئىستېمالدا «تاس
قالدى»، «تاستىن» دەپ ئىش-
لىتىلىدۇ. بىرەر ئىشنىڭ
خەۋپلىك ھالىتىنى ئىپادىلەي-
دۇ. م:

ئۇ ئۆگزىدىن دۈم چۈشكىلى
تاس قالدى.
ئانىكام كۆڭلى بۇزۇلۇپ، تاس-
تىن بىغلاپ سالاتتى.

تاقا: «تا» بىلەن «قا»
تاۋۇشى ئايرىم - ئايرىم سوزۇپ
ئېيتىلغاندا، مەسچىت - ئۆي-
لەرنىڭ دەرۋازا قورۇلۇشلىرى-
نىڭ ئۈستۈنكى قىسىملىرىنى
كۆرسىتىدۇ. ئۇزۇك تاۋۇش
ھالىتىدە ئېيتىلغاندا، يىپەك -
شايىلارنىڭ ئۆلچەم بىرلىكىنى
كۆرسىتىدۇ (بىر كىيىملىك
ئەتلەس تۆت تاقا بولىدۇ)؛
ئات - قېچىرلارنىڭ تۇۋۇقىغ

مۇت قىلىپ (توم يىپ قىلىپ)
توقۇلغىنى «چەكمەن» دەپ ئا-
تىلىدۇ. بۇنى قىشلىق كىيىم-
لەرگە ئىشلىتىدۇ.
مەجازدا: خام — تېز،
سۇپەتسىز توقۇلمىلارغا، پىش-
مىغان تاماقلارغا، يېتىلمىگەن
بالىلارغا، پەختابولمىغان ئىش-
لارغا قارىتا «خام» دەپ تۆۋەن-
لەشتۇرۇلىدۇ. نازۇك قىزلارنى
«تالىمىدەك خېنىمكەن» دەپ
سۇپەتلەشتۇرىدۇ. م:

كۆڭلىكىم بار تالىما،
كىيىپ بارسام قالىما.
مەكتىلىك خېنىملارنىڭ،
تايىنلىقكەن ھالىما.

تاۋىماق: تەڭ كەلمەك،
تېتىماق، بوش كەلمەسلىك.
م:
ئۇنىڭغا تاۋىمىسام، ئۆزۈمنى
ئەر دېمەسمەن.
ھەر بىرىمىز ئۇنىغا تاۋىغىدەك
يىگىتلەرمىز.

تارام: دەريا - ئېقىنلار-
نىڭ بۆلۈمچىلىرى. م:

بۇ دەريا توققۇز تارام،
ھەممىسى بايغا قارام.

مەجازدا: كۆز يېشىنىڭ
ھالىتىنى «تارام - تارام» دەپ
سۇپەتلەيدۇ. م:

قازناق ئۆيگە - باداڭغا،
پەرەس قىلىپ ئاش تۆكتۈم.
يار يادىمغا كەلگەندە،
تارام - تارام ياش تۆكتۈم.

تاقىلدىغۇچ: تۈگمەننىڭ
ئۇسكەنىسىدىن تاش تۆشۈكىگە
داننى چۈشۈرۈپ بېرىدىغان يا-
غاچ.

تاقىلدىغۇچ — «7» رە-
قىمى شەكلىدىكى ياغاچ بو-
لۇپ، ئۇزۇن ئۇچى چاناققا
(ئۇسكەندىن چۈشكەن داننى
تۇتۇپ تۇرىدىغان قاچىغا)،
قىسقا ئۇچى تۈگمەن تېشىغا
قويۇلىدۇ. تاشنىڭ ئايلىنىشى
بىلەن تاقىلدىغۇچ تىترەپ چا-
ناقتىكى داننى بىر - بىرلەپ
چۈشۈرىدۇ. تاقىلدىغۇچ بولمى-
سا ئۇن تارتىش مۇمكىن ئە-
مەس. م:

بۇ ھەقتە مۇنداق رىۋايەت
تارقالغان:

كىشىلەر تۇنجى تۈگمەننى يا-
ساپ چىققاندا، داننى تاشنىڭ تۆ-
شۈكىگە قانداق چۈشۈرۈشنىڭ ئاما-
لىنى تاپالماي بېشى قېتىپتۇ. مۇشۇ
چاغدا بۇ يەردىن شەيتان ئۆتۈپ
قاپتۇ ۋە ئادەملەردىن: «نېمە ئىش
قىلىۋاتىسىلەر؟» دەپ سوراپتۇ.
— تۈگمەن ياساپ ئۇن تار-

لۇق، يېرىق جاي. كېرىيە تە-
لەپپۇزىدا «تا» دەپ قوللىنى-
دۇ. م:

ياۋا كەپتەرلەرنىڭ ھەممىسى
ئاشۇ تاچۇقتا تۈنەيدۇ.
«قارىغۇنى تادا قىستىماڭ».

تايىنلىغىن: بىر يولى،
بىراقلا، ھامىنى. م:

ئاھ خۇدا، بىزنى بۇ كۈنگە
قويغىچە، تايىنلىغىن ئالدىغان ئاما-
نىتىڭنى ئالساڭچۇ!

تالاق: ئىسلام شەرىئىتى-
دە نىكاھنى تەرك ئېتىشنى بىل-
دۈرىدۇ. مەجازدا: ئالاقە ئۈ-
زۈلگەن مەنىلەرنى ئىپادىلەشكى-
مۇ ئىشلىتىدۇ.

تاۋىدان: ئولتۇراق ئۆي-
لەرنىڭ تېمىغا چىقىرىلىدىغان
پەشتاقتا. تاۋىدان ئۆي تېمى-
نىڭ ھەممە يېرىگە بويلاپ چى-
قىرىلىدۇ، ئۇنىڭغا نۇرغۇن
لازىمەتلىكلەر قويۇلىدۇ. ئۆي
تېمىغا كىچىكرەك قىلىپ ئو-
يۇپ چىقىرىلغانلىرى «تەكچە»
دەپ ئاتىلىدۇ (ئادەتتە ئويۇق-
چىدۇر). م:

ئاتا - ئانامدىن قالغان ئىككى
ئېغىز تاۋىدانلىق ئۆي بار ئىدى.
دادىڭىزنىڭ كىتاب-دەۋتەلى-
رى ئىچكىرىدىكى ئۆيىنىڭ تەكچىسى-
دە، ئاچقىپ بېرىڭ.

قىزىل ئالما، تاش ئالما،
تاۋىدانغا تىزىقلىق.
سىز يارىمنىڭ گەپلىرى،
يۈرىكىمگە يېزىقلىق.

تارشا: يېرىندى ئوتۇن،
ئۇششاقلانغان تەمەچ. ئەجدادلار
ئوت تۇتاشتۇرۇشنى ئاسان قى-
لىش ئۈچۈن تارشىلارغا گۈڭ-
گۈرت سۈيى يالىتىپ ئىشلەت-
كەن. بۇنى «تارشا گۈگۈت»
دەپ ئاتايدۇ. م:

ئوتۇننى چوڭراق قىلىپ بې-
رىڭ، تارشا قىلىۋەتمەڭ.

كۈلۈڭ قىشتا يارىشا،
ئوچاق بېشىدا تارشا،
كېپىكىڭىزنى ئويلاپ دەڭ،
ھالىڭىزغا يارىشا.

تالىما: خام (بۆز) نىڭ
بىر تۈرى. تالىمىنىڭ يىپى ئا-
لاھىدە تالىنىپ (پىششىق،
سىپتا) ئېگىرىپ تەييارلىنى-
دۇ. چىرايلىق، نەپىس توقۇ-
لىدۇ، داكىدەك نېپىز، ئەما
چىداملىق بولۇپ، ئېسىل كى-
يىملەرگە ئىشلىتىلىدۇ. ئىس-
تېمالدا، تېزرەك توقۇلىدىغىنى
(سۈپەتسىزرەكى) خام؛ نەپىس
توقۇلغىنى تالىما (يازلىق كى-
يىم ئۈچۈن)؛ ئالاھىدە مەز-

سۇرتىمنى سىزىۋال.

تاشاق: تاشلىق (ئادەم ۋە ھايۋاننىڭ تاشىقى) . م:

ئۇ ئاتقان چالما، ئۇنىڭ تاشقىغا تېگىپ كېتىپتۇ.

تاشاقماق: يولنىڭ سىرتى بىلەن ماڭماق. تاپ - سىزىقتىن چىقماق. م:

ئالا كالىنى يېتىلىۋالايلى، بولمىسا يول تاشاقاپ ئاۋارە قىلىدىكەن.

تاپاۋەت: ۋەج، مۇلۇك، كىرىم، ئىش ھەققى. پۇل تېپىشقا ئېپى بار ئادەمنى «تاپاۋەتلىك» ئادەم دەپ ئاتايدۇ.

م:

بىر نەچچە ئاي بولدى، سىرتتا تاپاۋەت قىلدىم.

تاتىغ: ئات - ئۇلاغقا ئارتىلغان يۈكنى «ئاتىغ» ، يۈكنى باغلاپ مەھكەملەيدىغان ئارغامچىنى «تاتىغ» دەيدۇ.

تاراغ: ئۈزۈم تاللىرىنى تاراش. تال شۇڭلىرىنى باراڭغا بىر - بىرلەپ ئارتىپ چىقىش.

م:

قولۇم بوشماي، تاللىرىم تاراغسىز قالدى.

ئۈزۈم تالنى پۇتايمەن،
شۇڭلىرىنى تارايمەن.
يارىم ئۆتسە ئالدىمدىن،
ماڭغىنىغا قارايمەن.

تاتقۇ: ئورۇق كۆمۈلگەن تۇپراقنى تەكشىلەيدىغان دەستىلىك ئەسۋاب. م:

پاختا ئاتتىم ئاتقۇدا،
يەر تۈزلىدىم تاتقۇدا.
چىقالامسىز ئالدىمغا،
بارسام ئېغىر ياتقۇدا.

بەل تاتقۇ: يەرلىك ئوچاقلاردا چوغ ۋە كۈللەرنى تارتىپ يۆتكەيدىغان تۆمۈر ئەسۋاب، ئادەتتە «تارتقۇ» سى تاشلىنىپ «بەل» دەپ ئاتىلىدۇ. كىچىك باللارنى بۆلەيدىغان بۆشۈكلەردە باللارنى تېگىپ چىڭىتىدىغان رەخت پوتىنى «بەل تاتقۇ» دەپ ئاتايدۇ.

تاپانچالماق: ئاچچىقىنى باسالماي پۇتنى يەرگە ئۇرماق.

م:

ئۇنىڭ ئەلپازى بوش ئەمەس،
تاپانچىلىپ چالۋاقاپ كەتتى.
ئۆستەڭ بويىدا كاتتۇ،
رابىخان دۇتا چاتتۇ.
رابىخانغا گەپ قىلسام،
سىڭلىسى تاپانچاتتۇ.

تاراڭگۇ: كالتەك، بادرا ياغاچ، مېۋە قاقىدىغان خادا.

م:

تىۋاتىمىز، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ
ئادەملەر.

— ياخشى بوپتۇ، تاقىلدى-
غۇچىمۇ ياسىغانسىلەر، — دەپتۇ
شەيتان. ئادەملەر بۇ گەپتىن ئەقىل
تېپىپتۇ - دە، تاقىلدىغۇچ بېكىتىپتۇ،
ئاندىن دان راۋان چۈشۈشكە باش-
لاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن تۈگمەن تې-
خىمۇ مۇكەممەللىشىپتۇ.

تايلاق: تۆگىنىڭ بالى-
سى، بوتا (بوتىلاق) نىڭ يەنە
بىر خىل ئاتىلىشى. م:

تاغنىڭ باغرىدا يايلاق،
يايلاقتا تۆگە - تايلاق.
يار ماڭا ئىشەنمەپتۇ،
ئارقامدا قويۇپ پايلاق.

تاڭ: ھەيران بولماق،
بىلمەس بولۇۋالماق، «بىلمەي-
مەن»، «ئۇقمايمەن» دېگەن
مەنىدە كېلىدۇ. بۇ سۆزنى يەنە
«ھاتاڭ»، «ھاتاڭەي» دەپ تە-
لەپپۇز قىلىدۇ. م:

تاڭ دېمەڭ، سىز ھەر قانچە
بىلمەس بولۇۋالسىڭىزمۇ بىز بىلىمىز.

تاماق: گال، بوغۇز
(تامغاقنىڭ بۇزۇپ تەلەپپۇز
قىلىنىشىدىن كەلگەن) غىزا-
دىكى «تاماق» تېز تەلەپپۇز قى-
لىنىدۇ. تاتىلايدىغان «تاماق»
بىلەن «تامغاق» تىن بۇزۇلغان
«تاماق» سوزۇپراق تەلەپپۇز
قىلىنىدۇ. م:

تامىقىم قۇرۇپ كەتتى،
سۇ ئەكەلگىن ئالدىمغا.
كۆرسەتمەيسەن قاراڭنى،
كەلمەمدىمەن يادىڭغا.

تاشلىق يەرنى تاتىلاپ،
تاماقنىڭ چىشى سىندى.
ئەتىۋارلىغان يارلار،
بوينۇمغا ئەجەپ مىندى.

تالالىغ: تۇرمۇشلۇق
بولغان، ئاتا - ئانىسىدىن مۇس-
تەقىل ياشاشقا ئۆزنىتىلغان ئا-
يال، ئەرلىك قىز. م:

ئۈچ قىزىمىزنىڭ ھەممىسى تا-
لالىغ بولۇپ بولدى.

تالا: («تا» بىلەن «لا»
سوزۇپ ئېيتىلىدۇ): يول،
سىزىق، پارچە - پارچە؛ ئۆينىڭ
سىرتى، ھويلا - ئارامىنىڭ سىر-
تى. م:

تەلپىكىم سەككىز تالا،
تۆتى ئالا، تۆتى قارا.
نەچچە يىل ئوتىدا كۆيسەم،
بىلمىگەن نادان بالا.

تالاغا چىقار بولساڭ،
قولغا پەنەر ئېلىۋال.
سېغىنغاندا قارارسەن،

مىقى. مەجازدا: ئاچچىقى يامان ئادەمنى «تەگۋاز» دەپ سۆپەتلەيدۇ. م:

تەگۋازنىڭ كۆكى ئاچچىق،
چەكسەم قورىدى گاللى.
بۇ ئالەم ئۆزۈن ئالەم،
بوشراق تاتىلى ھاللى.

يارىم تەگۋاز تەگەيدۇ،
مەندىن يۈزنى يۆگەيدۇ.
ئارىدا بىلىشمەسلىك،
قانداق قىلساق تۈگەيدۇ.

تەلىك: ئېگەر، توقۇمنىڭ ئاستىغا سالىدىغان كىگىز. ئەمەلىيەتتە ئاتتىن چىققان تەرنى سۈمۈرۈپ تۇرىدۇ.

تەڭلە: ياغاچ داس. بۇرۇنلاردا كىر يۇيۇش ئۇچۇن مۇۋاپىق ياغاچلاردا تەڭلە چېپىپ ياسىلاتتى. بۇيرۇق رايىدا: قولۇڭدىكى قورالنى ئۇنىڭغا تەڭلە، دەپ ئېيتىلىدۇ.

تەڭلە — «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «تەڭنە» دەپ ئېلىنغان.

تەلپەك: باش كىيىمى. ئەر - ئايالچە، يازلىق، كۈزلۈك ۋە قىشلىق نۇسخىسى بويىچە تىكىلىدۇ. ئىشلەتكەن ماتېريالى ۋە نۇسخىسى بويىچە ئالاھىدە ناملار بىلەن ئاتىلىدۇ. م:

كۆرپە تەلپەك بېشىمدا،
خومار كۆزلۈك قېشىمدا.
يارنىڭ ئوتى كۆيەدۇر،
ئىچىم بىلەن تېشىمدا.

تەرەببا (تەرەببال): ئۇشتۇمتۇت، تاسادىپىي، كۆتۈلمىگەندە. م:

ئۇ تەرەببالىقتا كېلىپ مۇش ئېتىپ كەتتى.

تەرى: يۈزى، چىرايى، تەلەتى. دېھقانلار تولا ھاللاردا بۇ سۆزنى ئىشلىتىدۇ. م:

تەرى قېلىن مايمۇن، تەرىڭىزنى تونۇغىلى بولمايدۇ، يۇمغىلى بىر ئاي بولغاندەك قىلىدۇ.

تېۋەڭ (تەۋەڭ): نان، چاي تىزىدىغان، گىرۋەك چىقىرىپ ياسالغان ياغاچ تەخسە. ھازىر تەۋەڭنىڭ ياسالغان ماتېرىيالى بويىچە: «تۆمۈر تەۋەڭ، مىس تەۋەڭ، ياغاچ تەۋەڭ» دەپ ئاتايدۇ.

تىتلاق: تۇتقىلى بولمايدىغان بولۇپ كەتكەن، چىرىگەن رەخت ياكى قەغەزنى «تىتلاق» دەپ سۆپەتلەيدۇ.

تىۋىل چۇشمەك: بىر ئىشنىڭ گەدەنگە كەپ قېلىشى يا-

ئۆزمىلەر پىشىپ قاپتۇ،
تاراڭگۇدا قاقساقچۇ.
قىز باللار چوڭۇپ قاپتۇ.
ۋاسالغۇدا باقساقچۇ.

تاماشىشا ئىش: ھەيران قالغۇدەك، ئاجايىپ مەنىلەردىكى ھېسسىياتنى ئىپادىلەيدىغان تەئەججۇپ سۆزى. م:

تاماشىشا ئىش، كىچىكلەر چوڭلارنى باشلاۋاتقان، ئىشەكلەر تۆگىنىڭ بۇرنىنى يېتىلەۋاتقان-ھە؟

تاقاراشماق: جاھىللىق، كاجلىق قىلماق، گەپكە كىرمەي مۇنازىرىلەشمەك. م:

خەق بىلەن تاقارشىپ يۈرگىچە، ماقۇل دېسەڭ بولمامدۇ؟

تاكانلاشماق: بىسى كەسمەس بولۇپ، ئۇپراپ كەتمەك. مەجازدا: ئىناۋىتى، رولى قالماسلىق، گېپى ھېسابقا ئۆتمەسلىك، ھۆرمىتى بولماسلىققا كىنايە قىلىنىدۇ.

تاكاللاشماق: گەپ قويۇپ بەرمەي، جېدەل قىلىشنى كۆرستىدۇ. م:

مەن توغرا گەپ قىلدىم، سىزگە تەربىيەت قىلدىم. مەن بىلەن تاكاللىشىۋەرمەي، بولدى قىلىڭ.

تەرراكى: كۆز بويامچى، ئالىغىلاپ، شىتىلە ئادەم. م:

ناھايىتى يامان تەرراكىكەن، كانىدەك چاپلىشىپ ئالمەن دېگىنىنى ئاپتۇ.

تەلەڭگە: لېگەن، لېگەن شەكىللىك ياپىلاق قاچا. م:

تەلەڭگەيۇ تەلەڭگە،
ئۆزەم تىزغان تەلەڭگە.
ۋەدىڭىز يالغان چىقتى،
بارماسمەنۇ مەلەڭگە.

تەگ: ئۇلى، كىيىمنىڭ تېگىنى بىلدۈرىدۇ. گاھىدا «تەكتى» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. تەگنىڭ يەنە باشقا مەنىلىرى بار. ئۇ بۇيرۇق رايى بولغاندا بىر نەرسىگە تېگىش قىلىشنى، ئاياللارنى ئەرگە تېگىشنى ئىپادىلەپ، «تەگ» دەپ بۇيرۇق قىلىنىدۇ. م:

تېمىڭىزنىڭ تېگى بوش،
زەي تارتسا يىقىلماسمۇ؟
«كۆڭلۈمدە پەقەت سىز بار»،
دېگەن گېپىڭىز راستمۇ؟

ئەرگە تەگسەڭ ماڭا تەگ،
دۆلەت كۆرەرسەن.
ماڭا تەگمەي ئاڭا تەگسەڭ،
تېزەك تېرەرسەن.

تەگۋاز: كۆك تاماكا ياكى تاماكىنىڭ قۇرۇتۇلغان يوپۇر-

جۆندەك: كىيىم -
كېچەكنى كونا، يىرتىق كىيىم-
لىك كىشى. كېرىيىدە «جوڭ-
داق» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىپ،
ئىگە - چاقىسىز، نەزەرسىز كى-
شىلەرنى ئىپادىلەشتە قوللىنى-
لىدۇ. م:

تاش ئاتمىغىن خوندەككە،
پۇتلاشمىغىن موندەككە.
قارايدىغان كۆزۈم يوق،
ساڭا ئوخشاش جۆندەككە.

قارچۇغۇيىنى قوندۇردۇم،
سارايدىكى قونداققا.
بىكار كەتتى ياشلىقىم،
تەتۈر پايىسما جونداققا.

جور (ئاۋاز ئىملىقى):
سۈنىڭ جورقىرىغان ئاۋازى.
م:

بالىڭىز ھېلى يەڭگۈشلىگەن
ئىگىنىمگە «جور» قىلىپ سىيىۋەت-
تى.

تۆشۈك قاپاققا ياغ ئېلىپتىكەن-
مىز، «جور» قىلىپ ئېقىپ كەتتى.

جو - جو: بالىلارغا
ئىشلىتىدىغان تىل، كىچىك
تاھارەت قىلىش ئۈچۈن بالىلار-
مۇ ئىشلىتىدۇ. م:

بالام جو- جو ئىتەمسىز، جو-
جو ئەتسىڭىز تالاغا چىقىڭ ماقما؟

ئانا! ئانا، جو - جو ئىتەتتىم،
ئىشتىنىمنى سالالمىدىم.

جۆللە: ناھەق تارتقان زى-
يان، زىيان تارتىۋاتقانلىقىنى
بىلىپ تۇرۇپمۇ ئامالسىز قال-
ماق. ئورۇنسىز تۆلەنگەن بە-
دەل. م:

شۇنچە قىلغىنىم نەلگە كەتتى،
دىلىنىڭ ئارامى جۆللىگە كەتتى.
جۆللىگە بەرسەكمۇ
بىرەرىمىز خېنىم.
تاپقان پايداڭنى،
كۆرەرمىز خېنىم.

جىق: كۆپ، نۇرغۇن،
ھېسابسىز، ئارتۇق. م:

بۈگۈنكى تويغا بەك جىق مېھ-
مان كەپتىكەن، ئۆزىتىپ بولالماي
ھېرىپ جۇللۇقۇم چىقتى.

«سىزنىڭ ماڭغان يولىڭىزدىن،
مېنىڭ ئۆتكەن كۆۋرۈكۈم جىق».

ئۆيىڭىزدە ئىش جىقمۇ،
قىلىشىپ بېرەي يارىم.
يالغۇزلۇق ئەسىر قىلدى،
كەلگەننى كۆرەي يارىم.

جىرىت (ئاۋاز ئىملىقى):
رەختنى يىرتقاندا ئاڭلىنىدىغان ئا-
ۋاز. م:

جىگدە شېخىڭىز ئىلدى،
تامبىلىمنى «جىرىت» قىلىپ.
دەيدىغان گېپىم باتتى،

كى تەۋە بولۇپ قېلىشى. ئەسلىدە «تېگىل كەلمەك»، «تېگىل بولماق» تىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. م:

بۇ ئىش ئاخىرى بېرىپ بىزگە تېۋىل چۈشتى.

تېيمىلاش: تاتىلاش، تىرناق زېدىسى قىلىش. م:

يۈزۈمنى تېيملاپ گۆشىنى تىلىۋەتتى.

توقلا: تېخى قوچقارغا كىرمىگەن قوي پاقلىنى توقلا دەپ ئاتىلىدۇ. م:

— بۇئېغىلدىكىلەرنىڭ ھەممىسى توقلا ماللار. تېخى تۈنۈگۈن ئېغىل ئايرىپ قويدۇق. بۈگۈن - ئەتە قوچقارغا (ھەيدەككە) كىرىدۇ.

تېۋىت چەگمەك: كۆچمە مەنىدىكى سۆز. ئادەمنى روھىي جەھەتتىن چارچىتىۋېتىدىغان ئىشلار بىلەن شۇغۇللانماق. تەس ئىشنى قىلماق.

ج

جوتتىكام جوت (جوتتام جوت) : كىچىك بالىلارنىڭ قەسەم مەنىسىدىكى سۆزلىرى بولۇپ، قىزىقچىلىقتا ئېيتىشىدۇ. م:

ئەگەر مەن بۇ ئىشنى بۈگۈن قىلمايدىغان بولسام، ئىگەكىم جوتتىكام جوت (جۆتىكەمنى كېسىپ بىرەي دېمەكچى) .

ئوبدان ئاكا، يىتىپ كەتكەن نەرسىڭىزنى مەندىن گۇمانلاندىڭىز، مەن ئالمىدىم. ئالغان بولسام جوتتىكام جوت بولسۇن.

جىمماق: جىم بولماق، شۈك ئولتۇرۇشماق. م:

ھەي خالايىق، ئەمدى جىم بولۇڭلار، چوڭلار كەلدى.

جۆ كېسىلى: بىر خىل يامان كېسەلدۇر. تېبابەتتە «ئىسسىتقا» دېيىلىدۇ. بۇكېسەل بىلەن ئاغرىغان كىشىلەر شۇنچە ئورۇق بولىدۇ، لېكىن يەپ تويغاننى بىلمەيدۇ.

بارلىق، جەمئىي. م:

ئېگىز ئاسماندا تۈۋرۈك يوق،
ئاقار دەريادا كۆۋرۈك يوق.
جىمى ئالەم گۇۋاھ بولسۇن،
سېنىڭدىن باشقا يارىم يوق.

جۇغ: يىغىندى، جەمئىي. بەستى - سىياق. يۈرىكى «جۇغ» قىلماق (ئاۋاز ئىملاسى). بۇ سۆزنىڭ ئاخىرىغا «جەمئىي» نى قوشۇپ ئىشلىتىپ بىرەر نەرسىنىڭ مىقدارىنى ئىپادە قىلىدۇ. م:

ساندۇقتىكى بۇغدايىنىڭ جۇغى جەمئىي، بەش - ئالتە تاغار كەلگىدەك.

ئۇنىڭ جۇغى كىچىك كۆرۈنگىنى بىلەن، غەيرىتى چوڭ.

بۇ گەپنى ئاڭلاپ يۈرىكىم «جۇغ» قىلىپ كەتتى.

جۇۋالدۇرۇز: بىگىز. مەخسۇس تاغار - قاپلارنى تىكىش، ياماش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئات - ئۇلاغلارنىڭ ئۇچىسىغا ئارتىدىغان مۆلە - ئۇچىلىقلىرىنىمۇ جۇۋالدۇرۇز بىلەن تىكىدۇ. م:

«ياخشىغا ئىشارەت، يامانغا جۇۋالدۇرۇز».

جۇۋا: يىرىك ئاشلىق سودىسى قىلىنىدىغان مەخسۇس ئاشلىق بازىرى. 20 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدىن كېيىن مۇنداق بازارلار تاقالغاچقا، «جۇۋا» سۆزى ئىستېمالدىن قالدى؛ قوي تېرىسىدىن تىكىلگەن قىشلىق ئۇزۇن كىيىممۇ «جۇۋا» دېيىلىدۇ (بەزى رايونلاردا «جۇگا» دەيدۇ). م:

بۈگۈن جۇۋىغا بۇغداي ئاز، قوناق جىق كىرىپتۇ. شۇڭا قوناقنىڭ ھەر چارەك باھا بېشىدا بىر نەچچە موچەن چۈشۈپ كەتتى.

«جۇۋىلىقنى ئۇرسا، جۇۋىسىغا تو كىرىپتۇ.»

جۇمباق: ئاياللارنى ماختاشقا ئىشلىتىلىدىغان ئەركىلەتمە سۆز؛ يىغىلىپ - كاللەكلىشىپ قالغان ئادەملەر توپى. م:

ھەممىڭلار بىر يەرگە جۇمباقلىشىپ يىغىلىپ قاپسىلەر، نېمە بولدى؟

خەنجەر پىچاقنى،
ئاستىم يېنىمغا.
كۆزۈمنى قىستىم،
جۇمباق خېنىمغا.
جۇمباق خېنىمنىڭ،
ھالى بەك يوغان.
ھالى يوغاننى،

كېلەلەمسىز «شىرنت» قىلىپ.

جىلە: دام-قىلتاق، ئو-
چار قاناتلارنى تۇتۇش ئۈچۈن
ئات قۇيرۇقى ياكى پىششىق
يىپتىن ئىنچىكە توقۇپ ياسال-
غان تور. مەجازىي مەنىدە: كى-
شىلەرگە تۇيدۇرماي كولىغان
مەنىۋى ئورا، قۇرۇلغان قىل-
تاق - دام؛ تېرىكتۇرمەك، ئاچ-
چىقلاتماق... م:

*بۇگۈن جىلىگە ھېچنېمە
چۈشمەپتۇ، ئەجرىمىز بىكار كەتتى.*

*يوق گەپنى قىلىپ، ئادەمنى
جىلە قىلمىسىڭىزچۇ؟*

*ئادەمگە جىلە قۇرۇپلا يۈرىدى-
غان، ئىچى يامان نېمىكەنسىز.*

قومۇشلۇقتا قۇرغان جىلە،
ئۆردەك تۇتارمۇ؟
يارنىڭ نازى جاننى قىيناپ،
دىلنى ئۇتارمۇ؟

دەسسىمەيمەن جىلەڭگە،
ئالدانمايمەن ھىيلەڭگە.
جىلە قىلساڭ قىلىۋەر،
چوڭ سۆزلىيسەن نېمەڭگە؟

جىملام - جىت: جىم-
جىت، شەپىسىز، تىپتىنچ. م:

*ئالەم جىملام - جىت بوپ
كەتتى. بىرەر شەپمۇ يوق...*

*ۋاراقشىپ تۇرغان قازانغا سۇ-
غوق سۇ قۇيغاندەك جىملام - جىت
ئولتۇرۇپ كەتتۇكيا، گەپلەشكەچ
ئولتۇرايلى.*

جىم: تىنچ، شۈك، ھە-
رىكەتسىز. م:

*— جىم بولۇڭلار! ۋارقىراش-
ماڭلار!*

*— بىر ۋارقىراپلا ھەممەيلەننى
جىم قىلىۋەتتىڭيا؟*

خېلى يامان بالىدۇك،
ياۋاشلىدۇق — نىم بولدۇق.
قارا كۆزنىڭ دەردىدە،
بويۇن قىسىپ جىم بولدۇق.

جىبىغ (جىجىغ): سى-
زىق، ئىزنا، تاپ، يول. مە-
جازىي مەنىدە: بىراۋ تەرىپىدىن
بەلگىلەپ بېرىلگەن نىشان،
يول. م:

*بۇ شىرەنى بېگىلا سىرلاتقان
ئىدۇق، بىرسى جىبىپ بەشپۇچۇق
قىلىۋېتىپتۇ.*

*جىجىپ بەرگەن جىجىقىڭىز-
دىن بىر قەدەم ئۇيان - بۇيان چى-
قىپ كەتمىدىم، دېگىنىڭىزنى قىل-
دىم، يەنە مەن يامانما؟*

مەن جىجىغان جىجىقتا،
يارىم قوناق تىككىندەك.
ۋاقتى يەتسە كەچلىككە،
كېلىپ كەتسۇن دىككىندەك.

جىمى: ھەممە، بارچە،

جۆنەڭنى ئاجرىتىۋېتىمەن.
ئادەمنى تولا ئىشلىتىپ، جۆن قىلىۋېتەي دېدىڭىز.

جۇمبۇر - جاۋەن: هارۋا ئېتىنىڭ بوينىغا سېلىنىدىغان ئەسۋاب بولۇپ، جۇمبۇر ئىچىدە-گە يۇمشاق نەرسىلەر سېلىپ تىكىلىپ، ئاتنىڭ بوينىنى زېدە قىلماسلىق ئۈچۈن جاۋەننىڭ ئاستىغا قويىدۇ.

جاۋەن: ياغاچتا ياسىلىپ، زەنجىر ياكى باشقا مەزمۇت ئارغامچىلار بىلەن هارۋىنىڭ شوتىسىغا چېتىلىدۇ. م:
پەيلى شاش ئات جۇمبۇر - جاۋەننى ئۈزۈپ، هارۋىنى ئۆرۈپ قېچىپ كەتتى.

جىكەش (ئوقتاش) : ئۆسمۈر قىزلار ئوينايدىغان بىر خىل ئويۇن بولۇپ، ئۇنى بەزى جايلاردا «ئوقتاش» ، «بەش تاش» دەپمۇ ئاتايدۇ.
ئويناش ئۇسۇلى: بىر توپ قىزلار دائىرە تۈزۈپ ئولتۇرۇپ، يۇملاق شېغىل تاشتىن ئالتىنى (بىرسى ئوق، قالغانلىرى قوشۇمچە، ئوقتاشنىڭ رەڭگى باشقا تاشلاردىن پەرقلىق) ئالىقىنىدىن سىيرىلدۇرۇپ چېچىپ، ئەپچىللىك بىلەن بىر - بىردىن تېرىۋېلىپ، ئوق تاشنى يۇقىرىغا ئېتىپ قولغا چۈشۈپ بولغىچە ئوينايدۇ. هەر بىر تاشنى تېرىۋالغاندا، شۇنىڭغا مۇناسىپ قوشاق ئېيتىدۇ.

جام: ياغاچتا ئويۇپ ياسالغان لېۋى نېپىز، كۆرمەك (چوڭقۇر) قاچا. ئۇنىڭدا تاماق يېيىشكە بولىدۇ. بۇرۇنقىلار شاراب قاچىسىنىمۇ «جام» دەپ ئاتاشقان. م:
«جام مەي گەر بويلەدۇر،
ئول جام ئۈچۈن قىلماق بولۇر.
يۈز جاهان هەردىم نىسار،
ئول مەي ئۈچۈن مىڭ جان فىدا.» (ناۋائى)
ئاش ئىچمەيمەن چىنىدە،
جام ئاياقتا ئۇسۇپ بەر.
سۆيىۋالاي لېۋىڭنى،
چۇمبىلىڭدە توسۇپ بەر.

جىڭگىلماچ: چاچنىڭ چۇۋۇلۇپ قالايمىقان بولغان هالىتى، بۇدۇر هالەتتىكى چاچ؛ مەجازىي مەنىدە: چىگىشلىشىپ كەتكەن مۇرەككەپ ئىش. م:
چېچىڭىزنى پۇل خەجلەپ بۇدىرە قىلدۇرۇش كەتمىگىدەك، تۇغما جىڭگىلماچ چېچىڭىز بار ئىكەن

خۇدايىم ئۇرغان.

جۇگۇ: «خۇش بولاي، سىزدىن خۇش بوپ كېتەي» مەنىسىدىكى ئىلتىجا، يالۋۇ- رۇش سۆزى. ئۇ «جۇگۇ - جۇ- گۇ»، «جۇگۇ بولاي» شەكلىدە كېلىدۇ. بۇ سۆزنى قىلغاندا گاللىنى (بوغدىيەك تېرىسىنى) قول بىلەن سوزۇپ تۇرۇپ ئېيى- تىدۇ. م:

جۇگۇ - جۇگۇ، مۇشۇ قېتىم
ھاجىتىمنى بىر راۋا قىلىڭا، كېيىن
ئىككىنچىلەپ تەڭلىككە سالماي؟!
ئۇ «جۇگۇ - جۇگۇ» دەپ
گېلىنى سوزۇپ يالۋۇرمىغان بولسا،
ئۇنىڭ تەرىگە قارايدىغان يەردىن
يوقتى.

جۇگۇلىماق: يالۋۇرماق، يېلىنىپ تۇرۇۋالماق. م:

خېنىمنىڭ ئالدىغا باردىم،
جۇگۇلاپ ياش تۆكۈپ چەندان.
يىتىپ قويمايدۇ ھالىمغا،
تىلى شەربەت، لېۋى قەندان.

جۇۋۇپىزى: شورۇك - شورۇك، ئېغىز غېرىچلاپلا تۇ- رىدىغان، بىر ئېغىز سۆزلەپ قويسا ئون ئېغىز جاۋاب ياندۇ- رىدىغان كىشى. م:

جۇۋۇپىزلىق قىلىپ تولا ئېغى-
زىمنى غېرىچلىماي تۇرسىڭىزچۇ؟
ۋاي جۇۋۇپىزى، شورۇكلاپ
كەتكىنىڭنى قارا سېنىڭ؟

جۇدۇن: بۇ ئەسلىي ھاۋا- نىڭ چاپقۇن ھالىتىنى كۆرسە- تىدىغان سۆز بولۇپ، مەجازىي مەنىدە: مىجەزى قوداڭ، ئاچ- چىقى يامان ئادەم، جېدەلخور، تولا قەغىشلىك قىلىدىغان كې- چىك بالا. م:

ئاسمان تۇتۇلۇپ ياغدى،
ھېلى يامغۇر، ھېلى قار.
قاپاق ئېچىپ كۈلمەيدۇ،
قوداڭ مىجەز - جۇدۇن يار.

جۇنۇپ: جىنسىي مۇنا- سىۋەتتىن كېيىن يۇيۇنمىغان پاسىق كىشى. م:

ئەتىگەندە بىرەر جۇنۇپ ئا-
دەمگە ئۇچراپ قالغان ئوخشايمىز.
شۇڭا كۈن بويى سودىمىز يۈرۈشمە-
دى...

جۆن: ئارقا تەرەپ؛ سۆڭگىچىنى سۆرەپ ماڭىدىغان ئات - ئۇلاغقا قارىتىلغان. مە- جازىي مەنىدە: تولا ئىشلەپ ھېرىپ ھالىدىن كەتمەك، ماغ- دۇرى كېتىپ ئۇستىخانلىرى ئاغرىپ كەتمەك. م:

يۈكنى جىق ئارتىپ، جۆن
قىلىۋەتكەن ئېشەككەن بۇ.
ئەگەر ئىنامىڭدا بولمىساڭ،

تىنغا قىراۋ باغلاپ كەتكەن ھا-
لەتىنىمۇ «جۇغداي باغلاپتۇ»
دەيدۇ.

جىگدە، ئۇجمە، ئۆرۈك قاتارلىق مېۋىلەرنىڭ قويۇق (زىچ) بولۇپ يەرگە ئېگىلىپ قالغان پۇتاقلىرىنىمۇ «جۇغ-داي» دەيدۇ. م:

بۈرۈتىڭىز جۇغداي باغلاپ كېتىپتۇ. بەك توڭغان ئوخشىما-سىز؟

بالام جۇغداي بىمەڭ، زۇكام-داپ قالىسىز ماقما!

ئۆرۈكتىن بىر جۇغداي ئۈز-گەن ئىدىم، بىر بولۇق چىقتى.

جۇدا: خوراپىي ئادەت بويى-چە ئايەت ئوقۇپ «ئۆچ - ئام-راق» قىلماق. مۇھەببەت، نى-كاھ ئەركىنلىكى يوق زامانلاردا كىشىلەر موللىغا پۇل خەج-لەپ، كۆڭلى چۈشۈپ قالغان ياكى ئۆچ بولۇپ قالغان ئادەم-نىڭ قورچىقىنى (شەكلى - ھەيكىلىنى) ياساپ، ئۇنىڭغا ئايەت ئوقۇش ئۇسۇلى بىلەن تەھدىت سېلىش ئارقىلىق مەق-سىتىنى ئىشقا ئاشۇرماقچى بول-غاندا، «جۇدا» قىلىش ئۇسۇ-لىنى قوللىناتتى. جۇدا قىلىن-غان ئادەم بارغانسېرى ئورۇقلاپ گۆشلىرى سىزىپ كېسەل بە-لەن ئۆلەرمىش. م:

— بالىمىز كۈندىن -كۈنگە سارغىيىپ سىزىپ كېتىۋاتىدۇ. بىر كىم جۇدا قىلغان ئوخشايدۇ دەپ قالدىم. كامىل مولىلامدىن بىرنى تې-پىپ، جۇدىنى ياندۇرساق بولاتتى...

قىلغان جۇداڭ ماڭمايدۇ،
بوينۇمدا تۇمار بولغاچ.
باشقىسىغا مەيلىم يوق،
ئۆز يارغا خۇمار بولغاچ.

جودا: جېدەل - ماجىرا؛ نىزا - سوقۇش. چاتاقچى ئادەم-نى «جوداكەش»، «جوداچى» دەپ سۆپەتلەيدۇ. م:

كۈندە قىلىسىز جودا،
بىزنى قورقىتىپ ئۇدا.
ئىسيات قىلغىلى بولماس،
كۆيگەننى قورۇق ھودا.

جوز: سۈرۈپ ئۆۋلىنى-دىغان تۈگۈنچەك دورا ئۆسۈم-لۈكى. تەبىئىتى ئىسسىق، سوغۇقى ئېشىپ كەتكەنگە مەن-پەئەت قىلىدۇ. م:

جوز سۈرۈپ بېرەي يارىم،
كاتەك تېشىڭىز نەدە؟
يالغاننى تولا ئېيتماڭ،
ھەممىدىن ھالال، ۋەدە.

جوزان: بىر خىل كې-سەل. «ماخاۋ» دەپمۇ ئاتايدۇ.

سىزنىڭ.

نەدىكى جىڭگىلىماچ ئىشنىڭ ھەممىسى سىزگە يولىقىدىكەن.

جارتاق: قوزا - ئوغلاق-لارنىڭ قالايمىقان سەكرەشكەن ھالىتى. مەجازىي مەنىدە: با-لىلارنىڭ چوڭلار ئالدىدىن قې-چىشى. م:

بۇ بالىزە بىردەم ئارامخۇدا قىل-مايدۇ كىشىنى، چاقىرىپ تۇرسام قو-لاق سالماي جارتاقلاپ كېتىپ قال-دى.

جۇل: كونىرىغان، يىر-تىلىپ كاردىن چىققان، تىتما بولۇپ كەتكەن كىيىم -كې-چەك، رەختتىن تەييارلانغان نەرسىلەر. كونا كىيىملىك ئا-دەمنى «جۇل ئادەم» دەيدۇ. م:

ھېسابىدىراق باھا قويامسىز؟ جۇل ئىگىنىنى مۇنداق قىممەت باھا-دا ساتىمەن دېسىڭىز، كىم ئالىدۇ ئۇنى؟

جۇل ئادەمنى ھەر قانچە قىل-غان بىلەن يۆگەپ بولغىلى بولماي-دىكەن. ئۇچىسىنى يۆگىسە پۇتى، پۇتىنى يۆگىسە بېشى...

جۇلغۇماق: قۇشلارنىڭ تۈك - پەر تاشلىشى. مەجازىي مەنىدە: كونا كىيىملەرنى تاش-لاپ يېڭىدىن كىيىم كىيمەك. م:

قۇش قاناتى جۇلغۇدى،
تۈكىنى تاشلاپ.
بىز ئۇينايمىز قاراكۆز،
قاچاندىن باشلاپ؟

جەزخو: جازانىخور، يۇ-قىرى ئۆسۈم بىلەن قىمارخانىدا پۇل تارقىتىدىغان ئادەم. م:

ئۇ جەزگە پۇل تارقىتىپ، جەزخورلۇق بىلەن بېيىپ كەتتى.

«دوستۇم مەمەت يا بويىغا چىقىپ ساپىمەن،
تۆت ئوشۇقنى دەتتىكام ئىتىپ ساپىمەن.
بىرسى چۆككى، ئۇچى ئالچۇ سەكرەپما چۇشتى،
جەزىخورغا ئۆتەكنى بىرىپ ئا-ران قۇتۇلدۇم.»

جىيى: تىلخەت، جاما-ئەت گۇۋاھلىقىدىن ئۆتكەن توختام، ھازىر بۇ سۆز ئىستې-مالدىن قالدى. م:

— ئوبدان بىگىم، قولۇمنى زور بىلەن باستۇرۇپ، تىلىمدىن جې-يى ئالسىلا لىلالىق بولارمۇ؟ ئۇنى ياراتقان ئىگەم راۋا كۆرەرمۇ؟

جوغداي: سىرغىپ چۇشكەن سۇنىڭ توڭلاپ چوكا مۇز ھالىتىگە كېلىشى؛ بۇرۇ-

زىلچە گىلەم تۆپىدە.
كۆڭۈل تاپساق تاپارمىز،
ئۇرنۇاتماڭ كۆكىدە.

جاراستان (جەرستان): ئادەم كۆپ يىغىلغان مەيدان، سورۇن، هازىر بولسا بىرەر ئۆيدىكى توي ياكى باشقا ئادەمگەرچىلىكلەرنى شۇ نام بىلەن ئاتايدۇ. م:

ئۇ مۇشۇكنىڭ قۇيرۇقنى راسا چىمداپ تۇرۇپ، «مەن سىزگە جاراستاندا پىچاق چىقارماڭ، دىمەممىدىم مۇشۇكۇم» دەپ تەنە قىلغان ئىكەن، مۇشۇك مىرقىراپتۇ.

يارىم مىنى پەندۇردى،
بىرىم يولدىن ياندۇردى.
جاراستانلىقى يوقكەن،
ئەل ئالدىدا چاندۇردى.

جانىپى (جانىبى): تۇپەيلى، سەۋەبكارلىقى. م:

بىر شائىرنىڭ غەزىلى مۇنداق يېزىلغان:

جانىپىڭدىن كۇندە كۆزگە ئۇيقۇ كىرمەيدۇ غۇلى،
جانىپىڭدىن بولدۇم ئاخىر، ئاھ مۇھەببەتنىڭ قۇلى.

جاغال: سىرىققا مايىل رەڭ؛ يېرىمى پىشقان (پىشالماي خام قالغان) قوناق. مەجازىي مەنىدە: ھەددىدىن زىيادە ئۇنلۇك، يېقىمسىز، ۋارقىراپ سۆزلىگۈچى؛ ئالىجوقا، بىلەرمەنلىككە ئامراق كىشى. م:

بۇ يىل قوناققا بالدۇر ئۇششۇك تېگىپ جاغال بوپ قالدى.

جاغال ئۆچكىدەك ۋارقىرىماي، پەسراق گەپ قىلىڭا!

خىلى ئۇگلۇق چاغلىسام، جاغال بىيتىمكىنا بۇ!

جاغالۋاي: قارچۇغا تىپىدىكى گۆشخور قۇش. ئۇ كىچىك چۇجىلەرنى، كەپتەرلەرنى ئوۋلاپ قاچىدۇ. جۇغى كىچىك، تۇكى بوز قارا كېلىدۇ. م:

ئۇۋا سايتۇ جاغالۋاي،
ھويلىدىكى تېرەككە.
ئوت ياقتىڭىز تۆپىلەپ،
لاخشى بولغان يۈرەككە.

جۇۋان: ئەر، يىگىت. هازىر بۇ سۆزنىڭ ئىستېمال مەنىسى تەتۈر ئىشلىتىلىپ، توختالغان، ئۆي ـ ئوچاقلىق بولغان ئاياللارنى «جۇۋان» دەيدىغان بولدى. م:

شۇ قېتىمقى بىغىلىقتا نى ـ نى نەۋ جۇۋانلار جىبىندىن جۇدا بولۇپ، كۆزى ئوچۇق ئالەمدىن كەتكەندى.

بۇ خىل كېسەلگە گىرىپتار بول-
-غۇچىلارنىڭ بەدەن ئەزالىرى
چىرىپ تەدرىجىي هالدا تۆكۈ-
لۈپ كېتىدۇ. داۋالاش تەرەققىي-
-ياتى ئىلگىرى سۈرۈلگەن بۇ-
گۈنكى كۈندە جوزان كېسىلىنى
داۋالىغىلى بولىدۇ. خوتەنىنىڭ
لوپ ناهىيىسى دول يېزىسىنىڭ
شەرقىي شىمال تەرىپىدە، ئاپ-
-تونوم رايون بويىچە مۇشۇ خىل
كېسەلگە گىرىپتار بولغانلارنى
يىغىپ داۋالايدىغان دوختۇرخانا
بار.

جىيغۇ (جىيغۇچ):
دېهقانلار ئېتىزغا تاپ ئاچىدىغان
ئۇزۇن ساپلىق ئەگمە تىغى بار
ئەسۋاب. ئاختامىلىقتىن ئا-
رەك، تاپ ئېچىپ ئۇرۇق سې-
لىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

جاڭگال توخۇسى: قىر-
غاۋۇل.

جەگرەن: جەرەن، ئاھۇ،
كېيىك. م:

بىرنى بىرگە قاتۇرمىز،
چۆلدە جەگرەن ئاتۇرمىز.
قارا كۆزنىڭ دەردىنى،
قاچانغىچە تاتۇرمىز.

جاندار (جاندارات): ئۇش-
شاق جان ئىگىلىرى، كىيىم-
كېچەكتە پەيدا بولىدىغان سىر-
كە، پىت، بۈرگە قاتارلىقلاردىن
باشقا، ئورمانلىقلاردىمۇ بار بول-
غان ئۇششاق جانۋارلار. م:

ئىچ كىيىمنى يەيەڭگۈشلە-
مىسەم بولماپتۇ، جاندارات بوپ قال-
غان ئوخشايدۇ، قىچىشتۇرۇپ ئارام
بەرمىدى.

جاۋا: پالاس، گۈل-نە-
قىش چىقارماي توقۇلغان يۇڭ
ھەم بۆز گىلەم.

جاۋا — ئىپتىدائىي گىلەم
بولۇپ، يۇڭدا قول بىلەن تو-
قۇيدۇ. جاۋا تۈز يەرگە قېقىل-
غان قوزۇقا يۇڭ يىپلارنى تار-
تىپ، ئۇنىڭ ئارىلىقىدىن ئار-
قاق يىپ ئۆتكۈزۈپ چىڭداش
ئۇسۇلى بىلەن، تار ئەمما ئۇ-
زۇن قىلىپ توقۇپ پۈتكۈزگەن-
دىن كېيىن، بىر-بىرىگە چې-
تىپ تىكىپ بىر پۈتۈن جاۋا
هالىتىگە كەلتۈرۈلىدۇ. ئۇنى
سۇكە، كارىۋات ياكى ئاق يەرگە
سېلىپ ئىشلەتسە، ئۇزاق يىل-
لارغىچە چىدايدۇ. يەرلىكلەر
ئۇنى «جاۋا گىلەم» دەپ ئا-
تاپ، باشقا گىلەمدىن پەرقلەن-
دۈرىدۇ. تاغلىقلارنىڭ پاچاققا
يۆگەيدىغان توقۇلمىسىنىمۇ
«جاۋا» دەيدۇ. م:

جاۋا گىلەم سۇكىدە،

ــسە، چىچى ئۇزۇن بولىدۇ» دەيدىغان گەپ بار.

چەچ (چاچ): كۆك رەڭلىك بىر خىل ئەتىۋار تاش، ئاياللار بارمىقىغا سالىدىغان ئۈزۈككە كۆز ياسايدۇ.

چوق قىلماق: بىراۋنىڭ ئىشىدىن قۇسۇر چىقىرىپ ھەمىشە چوقفىسىدىن باسماق، روھىي جەھەتتىن ئەزمەك، ئۆنمۇ، بۇنىمۇ بولمايدىغانغا چىقىرىپ تەمتىرەتمەك. م:

ناھايىتى گىجىك ئادەمكەن بۇ، بىشىمدا قاراپ تۇرىۋىلىپ چوق قىلىۋەتتى.

چىك - چىك: ئۆچكىنىڭ چاقىرىلىشى.

چۇھ: ئات - كالىنى ھەيدەش.

چۈك: باللار ئوينايدىغان «گاگاچۈك» ئويۇنى. ئۈچ غېرىچ كېلىدىغان ياغاچ كالتەك (گاگا ياكى گاڭگا) ۋە بىر غېرىچ ئۇزۇنلۇقتىكى كېسىك ياغاچ ــ «چۈك» تىن تەشكىل تاپقان. گاگا بىلەن چۈكنى ئۇرىدۇ. چۈك يېتىپ بارغان ئارىلىقنى قەدەملەپ ھېسابلايدۇ. كىم يىراققا ئۇرغان بولسا شۇ ئۇتقان ھېسابلىنىدۇ.

چۇشۇك: ئايالارنىڭ ئاي-كۈنى توشماي تۇرۇپ، قورسىقىدىن چۈشۈپ كەتكەن بالا.

چۈك: تونۇرغا يېقىش جەريانىدا ساقىپ كەتكەن، پۈچۇلغان نان.

چېلىش: قىڭغىر، ئەگرى، قېيىپ كەتكەن ياغاچ ماتېريالى. ياغاچچىلىق، بىناكارلىقتا ئىشلىتىدىغان سۆز. م:

«يىتتىڭ ماڭسام پېلىش، ئاستا ماڭسام چېلىش».

چېپىغ: قوناق، كېۋەز، كۆكتات مايسىلىرىنىڭ تۈۋىنى چاناپ يۇمشىتىش. م:

چېپىغ ئېتىش، چېپىغ مەزگىلى.

چىتە (چىدە): بۇرۇنقى ۋاقىتتا مەھبۇسنىڭ پۇتىغا سېلىپ قويۇلغان چېتىغ-ئىشكال.

چوچولا: چالا كۆيگەن ئوتۇن. م:

يارنىڭ ئوتىدا كۆيۈپ،
بولدى باغرىم چۇچۇلا.
بىزمۇ ئادەم باللىسى،
دەردكە بوشراق پوچولا.

چورۇك: ئاسان سۇنىدىغان، كوس - كوس ئاجرايدىـ

ئاشنا تۇتساڭ جۇۋان تۇت،
بىلمىگەنىنى بىلدۇرمۇ.
ئۇۋاق ئۇزۇمدە سوقماق ئېتىپ،
«ئاسسلا غوجام» دەپ بىيدۇرەر.

بايتال ئېتى جەدىكەن،
قۇيرۇقلىرى يەردىكەن.
قىز باللىغا ئەر چىقمىسا،
جۇۋانلىغا نەدىكەن؟

چ

چىيمان: دۆڭدە ئۆسكەن يۇلغۇننىڭ غازىڭىدىن ھاسىل بولغان ئوغۇت، يۇلغۇن تۈۋىگە يىغىلىپ قالغان چىرىندى، دېھقانلار چىيمان بىلەن يەر ئوغۇتلايدۇ، كۆزگە توپىلايدۇ.

چاغلىق: تايىنلىق، چەكلىك. م:

بۇغداي باغلىغان باغلىق،
رەڭدە بويىغان ياغلىق.
مەن كۆيسەم تازا كۆيدۇم،
سىنىڭ كۆيگەنلىرىڭ چاغلىق.

چەتىنىش (چەتنىمەك): كۆز تەگمەك. م:

بۇ خېنىم ئازراق چەتىنىپتۇ،
تۇمار ئېسىپ قويايلى.

چۆمەش: (كېرىيە شېۋىسى، ئادەتتە «يۆمە» مۇ دېيىلىدۇ) يىپ بىلەن يۆگەش ياكى قامالاپ چىگىش.

چۆچەك: كوزىنىڭ كەچىك شەكلىدە ياسالغىنى، ئادەتتە پىيالىغا تەڭ كېلىدۇ.

چاكەش: چاھ — لەخمە قازغۇچى. خوتەندە «چاكەش» نامى بىلەن ئاتىلىدىغان مەھەللە بار. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ مەھەللىگە ئولتۇراقلاشقانلارنىڭ ئەجدادلىرى ئىلگىرىكى چاغلاردا لەشكىرىي قىسىمدا مەخسۇس يەر ئاستىدىن لەخمە قازىدىغان تەشمە تەشكۈچىلەر ئىكەن.

چۇشمە تام: ھەر تەرەپ، ھەممە يەر. م:

چۇشمى تامدا لاغايلاپ يۈرمەك.

چاچ: گۆشنىڭ ئىچىدىن چىقىدىغان پاتاڭ، ئاق، سېرىق رەڭلىك سىڭىر. «چاچنى يې-

بۇ ئەسۋابنى «جادۇ» دەيدۇ.

چاپپي: ئەتراپىدا شادىسى يوق ئاددىي كارىۋات.

چاپان ـ چارا: لاقا ـ لۇقا، تۇگۈنچەكلەنگەن كىيىم ـ كېچەك. م:

ئۇ چاپان ـ چارىسىنى يۇدۇپ كېتىپ قالدى.

چاپۇتلىماق: پۇتلاپ يىقىتماق، دۈم يىقىتماق.

چاتاق: دەرەخنىڭ ئاچىماق شېخى، يولنىڭ ئىككى تەرەپكە ئايرىلغان جايى، خوتەن ناھىيىسىدە «چاتاق» دەپ ئاتىلىدىغان بىر كەنت بار.

چاتىماق: دەل ـ دەرەخنىڭ چاتىقىنى (هارام شاخلىرىنى) كەسمەك. كېسىپ ئېلىۋەتمەك، چاتاق، ئەتمەك.

چاتراق (چات): ئىككى پۇتنىڭ ئارىسى، ئىككى پاچاق ئارىسىدىكى بوشلۇق. «چاتايلاق» (چات ـ ئارىلىق) دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

چاتاغ: دەل ـ دەرەخنىڭ هارام شېخى، چاتىۋېتىشكە تېگىشلىك نوتىسى.

چاچۇق (چاكو): يۇزىدە چېچەك ئىزلىرى بار ئادەم، چېچەك ئىزناسى بار يۈز، چوقۇر.

چاچاق (چايچاق): كىچىك ئاياق (چوڭ ئاياقتىن ئاش بۆلۈپ ئىچىشكە. بالىلارغا تاماق ئۇسۇپ بېرىشكە ئەپلىك).

چاچاپ: تاختاي تەگلىك ئارىسىدىن بوشلۇق قالدۇرۇپ، شادا ياغاچ ئورنىتىپ، تۆت تۇتقۇچ چىقىرىپ ياسىلىدۇ. تۇتقۇچلىرى زەمبىلگە، پاچاقلىرى كارىۋاتقا ئوخشايدۇ. ئۇستىگە نەرسە ـ كېرەك قويۇپ قويۇلىدۇ. جەسەتنىمۇ چاچاپ ئۇستىگە قويۇپ يۇيىدۇ.

چاقوڭدا قويماق: ئوڭدىسىغا يىقىتماق، ئىقتىسادىي جەھەتتىن ۋەيران قىلىۋېتىش، روھىي جەھەتتىن تۇگەشتۇرۇش، ئالداپ زىيانغا ئۇچرىتىشنى «ئوڭدا قويماق»، «چاقوڭدا قويماق» دەپ ئىپادىلەيدۇ.

چاۋاش (چالۋاش): چېچىغا ئاق ئارىلىغان، چېچىنىڭ يېرىمىغا ئاق چۈشكەن ئادەم.

چوقا: قاتتىق سېغىز توپا، بۇ خىل چوقا بىلەن تۆمۈرچىلەر ئوچاق ياسايدۇ.

چوقلاق: ئېگىز دۆڭ،

غان (يېقىملىق تەلەپپۇز) چۇ-
رۇك ياغاچ، چۇرۇك قوغۇن،
دېگەندەك. م:

بۇ قىزنىڭ گەپ - سۆزى شۇنداقمۇ چۇرۇك ھەم ئۇماقلىغ ئىكەن.

چاچراتقۇ: يۇز - كۆزىگە چېقىلدىغان بىر خىل تارقاق سۇلۇق يارا؛ كومىلەك قىلىنىغان خېمىرنى قىزىتىلغان ياغقا تاشلاپ قازاننى دۇملەپ قويۇپ پىشۇرۇلىدىغان بىر خىل يېمەكلىك. چاچراتقۇ قازان ئىچىدە «پاڭ - پۇڭ» ئاۋاز چىقىرىپ چاچرايدۇ. بۇنداق ئادەتنى «چاچراتقۇ سېلىش» دەيدۇ. بەزى جايلاردا قىسماقنىمۇ «چاچراتقۇ» دەيدۇ.

چۇلاڭ: سېغىز لايدا ياسىلىپ ئىچىگە سۇ قويۇپ، پۇۋلەپ چالىدىغان بىر خىل ئىپتىدائىي چالغۇ. ئۇنى پۇۋلىسە قۇشنەك چۇرۇقلىغان ئاۋاز چىقىرىدۇ.

چوم: تۆگىنىڭ ئۇستىگە توقۇلىدىغان توقۇم.

چۇشەگ: مالنىڭ ئايغىنى قۇرۇتۇش ئۇچۇن ئېغىلغا تاشلىنىدىغان كېرەكسىز ئوت - چۆپ، توپا؛ ئوتلاقتا قويۇپ بېرىلگەن ئات - ئۇلاغلارنىڭ يېراققا كەتمەسلىكى ئۇچۇن، پۇتىنى چېتىپ قويۇشنىمۇ «چۇشەگ» دەيدۇ.

چالاش: بەدەنگە ئۇزۇق يېتىشمەسلىك، ياغىسراش سەۋەبىدىن ماغدۇرسىزلىنىش. تېرىگە، بەدەننىڭ تۆش قىسمىغا داغ پەيدا بولۇش بىلەن ئالامەتلىنىدىغان كېسەل. تۆشتەكى ۋە قول دۇمبىسىدىكى تېرە ئوتتا كۆيۈپ چالىشىپ كەتكەندەك كۆرۈنىدۇ. م:

«ئادەمنىڭ ئەسكىسى سالاش، كېسەلنىڭ يامىنى چالاش».

چاغلاش: بىرەر ئىشنى پايدا - زىيان تەرىپىدىن سېلىشتۇرماق، دەڭسىمەك، مۆلچەر قىلماق، قىياس قىلماق. م:

«ئۆزۈمنى چاغلىماي شىلتىنىڭ ئېتىپتىمەن، پالاسقا يۆگىنىپ ئۇچ كۈن يېتىپتىمەن».

بىرەر نەرسىنىڭ ئاز - كۆپلىكى ۋە باشقا جەھەتتىكى مىقدارىنى بىر قۇر قاراپ، باھالاشنى كۆرسىتىدۇ.

چاپقۇ: گۆش، پىياز توغراشقا، چاناشقا باب، ئۇچ تەرىپى كېسىك، تىغى ئېغىر بىر خىل قىڭراق. بەزى جايلاردا

ساقلىنىدۇ.

چورۇق: ئاياغ كىيىمنىڭ بىر تۈرى. ئۇنىڭ شىرە چورۇق، كالتە ساخ، ئۇزۇن ساخ ... دېگەن خىللىرى بار. شىرە چورۇق — تاغلىقلارنىڭ قوي، ئۆچكە، كېيىك تېرىلىرىدىن تىكىپ كىيىدىغان ئىپتىدائىي ئاياغ كىيىمى. ئۇ پەقەت تاپاننىلا يۆگەپ تۇرىدۇ، تۆت تەرىپىدىن زەي ياكى شوينا بىلەن تارتىپ باغلاپ (بوغۇچلاپ) قويىدۇ. كالتە ساخنىڭ سېخى (قونچى) ئوشۇقنى ياپقىچىلىك ئۇزۇنلۇقتا بولىدۇ، چەمى (تاپانلىقى) كالا تېرىسىدىن، باشلىقى، سېخى ئەيلەنگەن قوي، ئۆچكە تېرىسىدىن تىكىلىدۇ. ئۇزۇن ساخ بولسا ئۆتۈككە ئوخشاپراق كېتىدۇ. م:

«كۆرگەن كۇنۇڭنى ئۇنۇتما، شىرە چورۇقۇڭنى قۇرۇتما».

چونتەكچى: يانچۇقچى، يانچۇق ئوغرىسى.

چونتەك: يانچۇق. كۆچمە مەنىدە: ئالدام خالتا. م:

هوشيار بولۇڭ، ئۇنىڭ چونتىكىگە چۈشۈپ قالماڭ!

چۈپۈل قويماق: تالان-تاراج قىلماق، نەرسە-كېرەكلىرىنى بۇلاپ كەتمەك، يەپ-ئىچىپ تۈگەتمەك. م:

بىچارىنىڭ ئۆيىگە بىر توپ ئادەم بېسىپ كىرىپ، ھەممە نېمىسىگە چۈپۈل قويغاننى ئاز دەپ، بىر ھازا ئۇرۇپتۇ.

چۇمۇراش: مىلەش، تۇگۇرۇش، پاتۇرۇش، چۆكۈرۈش. بۇ سۇ، چاي ياكى قېتىقتا ئوخشاش نەرسىلەرگە نانىنى تەگكۈزۈپ يۇمشىتىپ يېيىشنى كۆرسىتىدۇ. پۇت-قول ۋە نەرسىلەرنى سۇغا پاتۇرۇشنىمۇ «سۇغا چۇمۇراش» دەيدۇ. م:

ياغلىقنى سۇغا چۇمۇراپ، ھۆل قىلدىم.

چۇققۇ (چۇقۇ): چوڭقۇر، تېرەن، ئوي. ئورنى چۇققۇ كولىماق. يەر تۈزۈلۈشى ئېگىز-پەس جاينى «ئويداڭ-چۇقۇ» دەيدۇ. خوتەن شەھىرىنىڭ يەر ئورنى پەس بولغان چوڭ سودا بازىرى «چۇققۇ بازار» دەپ ئاتالغان.

چۇلۇق تاۋۇز: بەك پىشىپ ياكى ئۇزۇن ساقلانغانلىقتىن ئىچى سۈيۈپ (چۇلۇقلاپ) قالغان تاۋۇز، قىش كۇ-

ئەڭ ئۈستى، دەرەخنىڭ ئۇ-
چى، چوققا، كۆز يەتكۈدەك
ئاسمان ... «چوققىنەك» دەپمۇ
تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. م:
ئاسمانىنىڭ چوقلىقىدا كۆرۈن-
مەك، دەرەخنىڭ چوققىسىگە چىق-
ماق.

چىگىت چاقماق: ئىشەن-
چلىك ئىشتىن چىققان چاتاق،
ئازراق يارامسىز تەرىپى بار
ئىش-ھۈنەر. م:
— ئابدۇرەشىتنىڭ ئىشلىرى
قانداق بولدى؟
— ئازراق چىگىت چاقىدىغان
ئىشلىرى بارىكەن، تۈرغاچ تۇردى.

چۆپگەز: تامچى، سۇۋاق-
چىنىڭ گەز ياغىچى، ئۇنىڭ بى-
لەن تام خىشلىرىنىڭ تۈزلىكى-
نى، سۇۋاقنىڭ تەكشىلىكىنى
تەكشۈرىدۇ. ناۋا-شاۋكىلارنى
سۇۋىغاندا ئىشلىتىلىدۇ.

چوقات: دەرەخ غولىدىن
كېسىۋېتىلگەن شاخ-پۇتاقلار-
نىڭ ئىزىدىن چىقىپ تۇرغان
«كۆز». «چوقاتماق» مۇ دې-
يىلىدۇ. م:
چوقاتقا دەسسەپ چىقماق،
چوقاتماق يىرتىۋەتمەك.

چوقال: تونۇردىكى كۆ-
يۈپ بولغان ئوتنى چوخچىلاش،
يىغىش، تۈزەشتۈرۈشكە مەخ-
سۇس ئىشلىتىلىدىغان ياغاچ
دەستىلىك تۆمۈر سايمان.
قىشنىڭ كۈنى ئۆستەڭلەردىكى
مۇزنى چوقىلايدىغان مەخسۇس
سايمانىنىمۇ «چوقال» دەيدۇ.
ئۇنىڭ تۆمۈر بېشى ئۇچ تىغلىق
بولۇپ، ئىككى ياقىسىدىكى
قارماق، ئوتتۇرىدىكىسى نەيزە
شەكلىدە بولىدۇ. ھارۋا شوتى-
سىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىككى
ياقتىن كۆتۈرۈلۈپ قايچىلى-
شىپ كېسىشكەن ياغاچنىمۇ
«چوقال» دەيدۇ.

چوتا: قىمار سورۇنلىرىدا
ئۇتتۇۋالغۇچىلار باشقىلارغا ئايى-
رىپ بېرىدىغان پۇل. قىمارۋاز-
لارغا ئۆي-سورۇن ھازىرلاپ
بېرىش ھېسابىغا ئۇتتۇۋالغان-
لاردىن ھەق يىغىدىغان كىشىنى
«چوتاچى» دەيدۇ.

چوپسا: خارەتنىڭ ياغاچ
جاھازلارنى ئېكەكلەپ سىلىق-
لاشقا ئىشلىتىدىغان سايمىنى.

چوراڭ: چىۋىق بىلەن
توقۇلغان، ئېگىز ھەم يوغان
قورساقلىق سېۋەت، ئادەتتە
«چوراڭ سېۋەت» دېيىلىدۇ.
ئۇنىڭدا ئاش-ئوزۇق، پاختا،
قۇرۇق مېۋە-چىۋە قاتارلىقلار

قونىدۇرۇلغان مېغىزلىق — زىغزىغ.

چىلگە: قوغۇننىڭ بىر خىلى، ئۇ باشقا قوغۇنلاردىن بۇرۇن پىشىدۇ. شەكلى يۇمىلاق، كىچىك بولىدۇ. «چىلگە قوناق»، «چىلگە شال» ... قاتارلىقلارمۇ بالدۇر پىشىدۇ. دانىسى يۇمىلاقراق، ئۇششاق بولىدۇ.

ساقال - بۇرۇتلىرىنى كالتە ئالدۇرۇپ، بەدىنىگە چىپ كەلتۈرۈپ، چاققانغىنا كىيىنىپ يۈرىدىغان يىگىتلەرنىمۇ «چىلگە نوچام» دەپ ھەزىل قىلىدۇ. م:

ۋاي چىلگە نوچىلىرىم، سوغاققا، پوخاققا ئاۋۋي يوق، قىلىنراق كىيىنىۋېلىڭلار.

چىگ - چىگ: ئۈچكىنىڭ ئوغلىقىنى چاقىرىش ئىملىقى.

ئۈچكىنى ھەيدەش، كەتكۈزۈۋېتىش ئۈچۈن «چەگ، چەگە!» دېيىلىدۇ.

چىگە: جاڭگالدا ئۆسىدىغان بىر خىل ئۇسۇملۇك، باشقا رايونلاردا «پاخما» دەيدۇ. ئۇنىڭ قوۋزىقىنى پىششىقلاپ ئىشلەش ئارقىلىق ئارغامچا تارلىغىلى، توقۇمىچىلىق خام ئەشياسى قىلغىلى بولىدۇ. چىگىدە ئېتىلگەن ئارغامچا ۋە شوينىلارنىمۇ «چىگە» دەيدۇ.

چىم بولماق: بەلنىڭ قايرىلىپ كېتىشىنى «بېلىم چىم بولۇپ كەتتى» دەيدۇ. پاشا - چىۋىن چاققان چاغدىكى سېزىمنى «چىم» قىلىپ چاقتى دەيدۇ. ئايرىم ئەزالاردىكى بىر خىل سانجىپ ئاغرىيدىغان قىسقا، ئۆتكۈنچى ئاغرىقنى «چىممىدە قىلدى»، «چىم قىلىپ ئاغرىدى» دەيدۇ.

چىم - چىم قىلماق: چىمىلدىماق، كۆز قاماشقانلىقتىن چىمىلداتماق، يۇمچۇقلىماق. م:

ئالىيېشىل چىراغلار كۆزلىرىمنى چىم - چىم قىلىۋەتتى.

چىرتىڭ: مىجەزى چۇس، چېچىلغاق، ئاسان ئاچچىقلىنىدىغان كىشى. كىرىيىدە «چىتتىن» دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ. م:

چىرتىڭ ئادەم، چىرتىڭلىق قىلماق.

چىت: چىتەن، شاخشۇمبا بىلەن ھويلا - ئارام، باغ ئەتراپىغا ياسالغان ئىھاتە تو-

نى بەزى كېسەللەرگە شىپا بو-
لىدۇ.
چــۇۋۇق (چــۇۋۇلۇق):
چــۇۋۇلغان، رېتى بۇزۇلغان،
پاخپاق، گادىرماچ، چۇۋۇپ -
قۇراشتۇرۇلمىغان. م:
چۇۋۇلۇق سىۋەت، چۇۋۇق يىپ.
چــۇلۇك: ئۆي (ئۆكۇز)
كۆندۈرگەندە، بۇرنىغا ئۆتكۈزد-
دىغان ھالقا شەكىللىك ياغاچ.
چۇكە: تۈگمەننىڭ ئېھ-
تىياجىدىن ئارتۇق سۇيىنى ئاق-
ـقـۇزۇۋېتىدىغان يان ئېرىقى؛
تەشەك، ئېچىغ؛ «چۇشۇرگە»
دەپمۇ ئـاتـىلىدۇ. كېرىيىدە
«چۇگە، چۇگ» دەيدۇ. قازانغا
قــوناق ئۇنى چالىدىغان چالغۇ
(ئۇچى ئاچا ياغاچ) نىمۇ «چۇ-
كە» دەيدۇ. چۇكە بىلەن قازاند-
دىكى ئۇماچنى قوچۇشنى «چۇ-
كىدەش» دەيدۇ.
چــۇگــۇمــەچ: ئىنچىكە،
ئۇششاق شاخ. م:
*ئۇ شۇنداق بىر بالىنى ئۇچرى-
تىپتۇ — ئۆزى تەمەچىنەك، پۇتى
چۇگۇمەچىنەك ...*
چۆچكىن: شاش، ئەقلى
يېتىلمىگەن ئۇسمۇر بالا.
چۇلغاش: جۇغلاش، يى-
غىش، جەملەش، بىرجايغا دۈ-
ۋىلەش.
چىم - چىم ئۇينىماق:
«چـــىـــم - چىم ئويناش» بىر
خىل باللار ئويۇنى، كۆپىنچە
قىزلار ئوينايدۇ.
بىر بالا يەنە بىرىنىڭ قو-
لــىــنىڭ دۇمبىسىنى «چىم -
چىم ... چىم» دېگەچ يەڭگىل-
يەڭگىل چىمدايدۇ ۋە ئۇشتۇم-
تۇت «گالا - گالا - گالا ...»
دەپ ۋارقىراپ چاققان كەلگىنى
يەنە بىرىنىڭ گېلىنى قىچىقلاي-
دۇ.
چىيماق: چېلىشقاندا پۇ-
تى بىلەن قارشى تەرەپنىڭ پۇتى-
نى ئالماپ (چىرماپ) تۇرۇش-
نى «چىيماق سېلىش» دەيدۇ.
چىيماق سېلىشنى شەكلىگە قا-
راپ: «ئىچ چىيماق» ، «تاش
چىيماق» ، «يان چىيماق» دەي-
دۇ.
كــۆچمە مەنىدە: قۇسۇر-
چى، بىرەر ئىشتىن باھانە ئىز-
دەپ باشقىلارغا كاشىلا سالغۇ-
چىنى «چىيماقچى» دەيدۇ.
چــىــۋىغ: كــۆڭلەكنىڭ
يــەڭ - پەشلىرىنى زىننەتلەش
ئۈچۈن كۆپتۈرمە قىلىپ بوك-
كەن سىزىقچە، مېھمانغا ئىش-
لىتىدىغان كۆرپىنىڭ ئەتراپىغا

دەملەرنى كەمسىندۈرىدىغان سۆز.

چىكارىگەر: مۇناسىۋەتسىز، بىتەرەپ، ئالاقىسى يوق. م:

مەن سىز بىلەن چىكارىگەر، نېمە قىلغۇڭىز كەلسە ئۆزىڭىز بىلىپ قىلىۋېرىڭ!

چىڭگىز: پىخسىق، ئالغۇ-بەرگۈسى قاتتىق ئادەم. م:

خوجايىن تولىمۇ چىڭگىز، سىزگە نەپ بەرمەيدۇ.

چىپ: لىق، تولۇق، ئارتۇق - كېمى يوق. بەزىدە «چىپچاڭ»، «چىمپۇچىپ» بولۇپ كېلىدۇ. م:

چىمپۇچىپ بىر كەمچە ياغ. بۇ ئاياغ پۇتۇمغا چىپچاڭ كەلدى.

چىپىلجۇق: بىر خىل روھىي كېسەل ۋە شۇ خىل كېسەلنىڭ سەۋەبچىسى دەپ قارىلىدىغان ئامىل. بۇ خىل كېسەلگە گىرىپتار بولغان ئادەمنى «چىپىلجۇق چاپلىشىپتۇ» دەيدۇ. بۇنداق ئادەمنىڭ روھىي ھالىتى بىنورمال بولۇپ، مىسكىن، مەجنۇندەك بولۇپ قالىدۇ.

چىپىلغاق: ئۆزىگە مۇناسىۋەتسىز ئىشلارغا قول تىقىدىغان، كۆرگەنلا ئىشقا ئارىلىشىدىغان ئادەم. باشقىلار قىلىۋاتقان ئىشلارغا چىپىلىدىغان كىشى.

چىپىن: پۇتۇن نەرسىنىڭ بىر تەرىپىنى پارچىلاش. م:

داستىخاندىكى مەزەنى چىپىن قىلماڭلار باللىرىم، بۈگۈن ئۆيگە ئۇياتلىق مېھمان كېلىدۇ.

شاپتۇلنى ئالسىڭىز سىۋۇتتى بىلەن ئېلىڭ، چىپىن قىلمايمەن!

چىپىندا: خارەت (ياغاچچى) كەكە ۋە چوت بىلەن چىپىپ، يونۇپ چىقىرىۋەتكەن تارشا. م:

ياغاچنى بەك چىپىندا قىلىۋەتمەي ئىشلىتەيلا!

چىلەك: كرېست شەكىللىك ئىز-نىشانە؛ تاغلىقلارنىڭ يۇڭ يىپ تارلايدىغان (ئېشىدىغان) «+» شەكىللىك سايمىنى. مەلۇم مەقسەتلەر بىلەن قوغۇن-تاۋۇزلارغا، دەرەخ-ياغاچلارغا چىلەك سىلىپ، بەلگە قىلىپ قويىدىغان ئىشلار بولىدۇ.

چىغرىق: يەرلىك ئۇسۇلدا پاختا چىقىرىدىغان (چىگىت ئايرىيدىغان) ئاددىي ئۇسكۈنە،

ساق. گۈللۈك پاختا رەختلەر-
نىمۇ «چىت» دەيدۇ. م:
*«تولا ئەرگە تەگكەننىڭ ياقد-
سى چىت، تولا خوتۇن ئالغاننىڭ
ياقسى يىت».*

چىتلىماق: چىت باغلى-
ماق، چىتەن قىلماق، شاخ-
شۇمبا بىلەن توسماق. م:
*قوغۇنلۇقنىڭ يول تەرىپىنى
جىگدە شېخىدا چىتلاپ قويدۇم.*

چىگىيدەك: مال يېغىنى
قازاندا ئېرىتكەندىن كېيىن،
ئېرىمەي قالغان قالدۇق —
قېتىشما.

چىلامچى: جارچى، كو-
چىلاردا «ئەييۇھانناس» قىچ-
قىرغۇچى، بۇرۇن كىشىلەر
ئات-ئۇلىغى ۋە بالىسى يوقى-
لىپ كەتسە، چىلامچى ئارقى-
لىق كوچا-رەستىلەردە چىللى-
تاتتى.

چىچماق (ۋولگار سۆز):
ئارقا تەرەت قىلماق، پوق ئەت-
مەك. ئارقا تەرىتى «پوق» دەپ
ئاتىلىدىغان ئادەم ۋە هايۋانلارغا
قارىتىپ ئىشلىتىلىدۇ. «تۈر-
كىي تىللار دىۋانى» دا بۇ سۆز
«سىچماق» دەپ ئېلىنغان. م:
*بالا چىچىپ قويدى، ئىت
چىچتى، توخۇ چىچتى*

*قورقۇپ كېتىش ياك-
جىسمانىي جازاغا بولالماي ئىرا-
دىسىدىن يېنىش — ئىشنى بۇ-
زۇپ قويۇش «ئىشتانغا چىچ-
ماق»، «ئىشتانغا چىقىرىۋەت-
مەك»* دەپ مەجازىي مەنىد
ئىشلىتىلىدۇ.
*باللار ئارىسىدا سۆزىدىن،
پۈتۈشكەن ئىشتىن يېنىۋېلىش-
سىنى «چىچماق»، «چىچىۋال-
ماق»* دەيدۇ.

چىمپۇتمەك: قاتتىق ئە-
شەنمەك، قايىل بولماق. م:
بۇ پاكىتلىرىڭىزغا چىمپۇتتۇم.

چىن پىششىغ: راست،
چىن، پىشقان، ھەقىقىي،
راستى بىلەن. م:
*چىن پىششىغ گەپ، چىن
پىششىغ شۇنداق*

چىلپاق: پارچە قىلىن-
غان، چىپىن قىلىنغان، يې-
رىمدالغان، بىر پۈتۈنلۈكى بۇ-
زۇلغان. ھەججىمى كەمتۈك.
«تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بۇ
سۆز «چالپاق» دەپ ئېلىنغان.
م:
*چلپاق رەخت، چلپاق قىلىن-
غان ئۇما.*

چىمچۇق: چىدىماس،
بىچىقىم، زىيادە پىششىق ئا

ماق، نىشانلىماق. م:

بۇ بىر پاي ئوقنى ئوبدان چەنلەپ ئات!

چەندەك: بىرەر نەرسىنى تەڭ بۆلەكلەرگە ئايرىش ئۈچۈن ياغاچتىن ياسالغان ئۆلچەملىك گەز. ئۇنىڭغا قىناق (بەلگە) سىلىنغان بولىدۇ.

چەلكەش: نۆۋەت، ئىلگىرى - كېيىن، ئالدى - ئارقىسى، نۆۋەت ئورنى ۋە تەرتىپىنى يەڭگۈشلەش، ئالماشتۇرۇش. م:

ئۆتكەن قېتىم سىزنىڭ بىرىڭىزنى بالدۇر سوغاردۇق، ئەمدى باشقىلارنىڭ يېرىدىن باشلايمىز. چەلكەش قىلمىساق خەقنىڭ پىكرى چىقىدۇ.

ھېلى ئالدىغا، ھېلى كەينىگە گەپ قىلىدىغان، گېپى چەلكەش ئادەمكەن بۇ!

چەمەك: تۇرگىسىنى ئىدىلىپ قويىدىغانغا ئىشلىتىدىغان ئاچا. بەزى جايلاردا «چۆمەك» ياكى «چۇگىمەك» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. قول-پۇتنىڭ چىمچىلىقىنىمۇ «چەمەك قول»، «چەمەك پۇت»، «قولۇمنىڭ چەمىكى» ... دەيدۇ.

چەللە: ئاپتاپتىن، قار - يامغۇردىن دالدىلىنىش ئۈچۈن ئۆينىڭ ئالدىغا ياسىلىدىغان سايىلىق، لاپاس. قوغۇنلۇق ۋە باشقا زىرائەتلەرنى بېقىشقا ياسالغان كەپىنىمۇ «چەللە - باراڭ» دەيدۇ.

قۇرۇق داۋراڭ سېلىش، قۇرۇق پو ئېتىشنى «چەللىدە ئات چاپتۇرۇش» دەپ مەسخىرە قىلىدۇ.

چەلەنگۈش: گادىرماچ، باش - ئايىغىنى ئايرىماق تەس. م:

ناھايىتى چەلەنگۈش بىر ئىشقا ئارىلىشىپ قالدىم.

چا: («چاھ» تىن كەلگەن — ئورەك، زىندان، چوڭقۇر) قوقىنىدىن ئايرىلمىغان بۇغداي، پاكىز ئادالانمىغان ئارپا - بۇغداي دانلىرى، بۇغداي - ئارپا قوقىنى. «بۇغداينى چادىن ئايرىۋالدۇق» دېيىلىدۇ. ئۆي قۇشلىرىغا بېرىش ئۈچۈن ئايرىپ قويۇلغانلىرىنى «چا - چاقماق» دەيدۇ.

چام: مەلۇم ئۆلچەم بويىچە ئايرىلغان ئىش ئورنى. ۋەزىپە قىلىپ بۆلۈپ بېرىلگەن ئەمگەك، ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىش، يول - توغان ياساش،

قول بىلەن ئايلاندۇرۇپ ئىشلىتىلىدۇ. ھازىرقى زامانىۋى چىغىرىقلارمۇ ئاشۇ ئاددىي چىغرىقنى ئەندىزە قىلىپ ياسالغان.

چىپاچى: ئالا-بۇلىماچ، ئىرماش-چىرماش بوياپ، سىزىپ بېزەپ قىلىۋېتىلگەن نەرسە. م:

قەغەزنىڭ يۈزىنى بوياپ چىپاچى قىلىۋېتىپتۇ، ھېچ ئوقۇغىلى ۋە پەرق ئەتكىلى بولمايدۇ.

چىنىمەك: تەڭلىمەك، ئۇزاتماق، سۇنماق، قارىغا ئالماق. قولنى چىنىمەك (كۆرسەتكۈچ بارماقنى ئۇزىتىپ كۆرسەتمەك)؛ مۇشت چىنىمەك (ئۇرماقچى بولۇپ مۇشتىنى چىقارماق)؛ نان چىنىمەك (نان سۇنماق)؛ مىلتىق چىنىمەك (بىراۋنى نىشان قىلىپ مىلتىقنى تەڭلىمەك، ئېتىش ئۈچۈن قارىغا ئالماق). م:

«چىنىگەن يامانمۇ، سالغانمۇ؟»

چىغىناق: قۇلاقتا سالدىغان زىرىنىڭ بىر خىلى. ئالتۇن ياكى كۈمۈشتىن ياسىلدۇ. ئۇنىڭ پەسكە ساڭگىلاپ تۇرىدىغان زەنجىرلىرى بولىدۇ.

چىچاق: باش كىيىمى كىگىز ئۇستىدىن رەختتە قاپلاپ، سىيرىپ تىكىدۇ. باشنى ئىسسىق ئۆتۈپ كېتىشتىن ساقلاش رولى بار. تەكلىماكان قۇملۇقىغا يېقىن ئولتۇراقلاشقان كىشىلەر ۋە تاغ ئاھالىلىرى ھېلىھەم چىچاق كىيىشنى داۋاملاشتۇرماقتا.

چەپچەك: چۆگۈنىنىڭ يەرگە تېگىپ تۇرىدىغان يۇملاق تەگلىكى، پۇت ئورنىدا چۆگۈننى پۇختا ئورناشتۇرۇپ تۇرۇش رولىنى ئۆتەيدۇ. م:

«چۆگۈن ئالساڭ چەپچەكلىكنى ئال، خوتۇن ئالساڭ ئەمچەكلىكنى».

چەن: قىياس، مۆلچەر، بەلگە. بىرەر نەرسىنىڭ ئاز-كۆپلۈكى ۋە باشقا جەھەتتىكى مىقدارىنى بىر قۇر قاراپ چەقىپ ئايرىشنى «كۆز چەندە ئايرىش» دەيدۇ. بىرەر نەرسىگە بىرەر نىشان ـ بەلگە قىلىپ قويۇشنى «چەن سېلىپ قويۇش» دەيدۇ. ۋەكىللىك سالاھىيىتىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن مەيدىسىگە تاقىۋالىدىغان پەتتە (بەلگە) نىمۇ «چەن» دەيدۇ.

چەنلىمەك: قارىغا ئال-

ئارىلايدىغان (چارلايدىغان) ئا-
دەم.
چالۇ (چالا): لەڭمەن
ئاش سۇزىدىغان ساپلىق ئەس-
ۋاب، سۆگەت-تال چىۋىقلىرىدا
توقۇلىدۇ. هازىر سىمدا توقۇ-
لۇپ ئىشلىتىلىۋاتىدۇ. خوتەن-
دىن باشقا جايلاردا «چويلا»
دەيدۇ، ئەهمىيەتسىز گەپ-
سۆزلەرنى «چالۇدا توختىماس
گەپ» دەپ مەسخىرە قىلىدۇ.

خ

خا (خە): ئۆينىڭ ئۆگ-
زىسىنى ياپىدىغان بالا ياغاچنىڭ
ئۇچى قويۇلىدىغان لىم. ئۇ
ئۆي ئۆگزىسىنىڭ مەركىزىگە
قويۇلىدۇ. م:

ئۆينى سەل - پەل چوڭراق
سالغانكەنمىز، بالا تامغا ئىلمەي ئوت-
تۇرىغا خا تارتىشقا توغرا كەلدى.

سارايلىرى بەك كاتتا،
ئوتتۇرىدىن خەلەملا.
يۇمشاق باش كۆرۈپ بىزنى،
بوزەك ئېتىپ سەلەملا؟

خاي (خاهى): خالاش،
خاهىش، مايىل. م:

ئېگىز - ئېگىز تاغ باشىدىن،
سىرىلدىم تۈزگە.
قىزىل گۈلنىڭ كامالچىسىدەك،
ئېگىلدىم سىزگە.
خاهى بىلىڭ، خاهى بىلمەڭ،
مەن كۆيدۇم سىزگە.
ئوتىڭىزدا ئۆلۈپ كەتسەم،
ئۇۋالىم سىزگە.

خايناخەي: توساتتىن، هېچ
سەۋەبسىزلا، قاراپ تۇرۇپلا.
م:

شۇنچە ئادەمنىڭ ئارىسىدا
خەيناخەي تىل سالغىنىڭىز نېمىسى؟
خەقنىڭ قىزىنى خەيناخەي
تىللاپ، ئۇرۇپ خارلىسىڭىز ئۆزىڭىزگە
ياخشى ئەمەس.

خارەت: ياغاچچى، ياغاچ-
تىن هەر خىل جابدۇق ياساش
كەسپى بىلەن شۇغۇللانغۇچى،
هۇنەر ئىگىسى. م:
«خارەت، قىلغان ئىشى هايەت»

خان: گۇما، قاغىلىق

تــام - سېپىل سوقۇش، تاش يىغىش قاتارلىقلاردا ئىشلەمچى (هاشار) لەرگە بۆلۈپ بېرىلگەن ۋەزىپە، مەلۇم دائىرىدىكى ئو- رۇن. «چـامـغا ئىشلىمەك»، «چامنى تۈگەتمەك» دېيىلىدۇ.

چارا: ياغاچ قاچىنىڭ بىر خىلى، ئوتتۇرا هەجىملىك ئا- ياق. چاچاقتىن چوڭراق بولى- دۇ. م:

ئۇ بازاردا ئاياق، چارا - چا- چاقلىرىنى دەستىلەپ تىزىپ قويغان- دى.

چاسۇ (چاسا): يولنىڭ كېسىشكەن ئېغىزى، تۆت بەن- دەر، بازار - رەستە. م:

«ئــېغىلدا هاڭرىغان ئېشەك، چاسۇدا هاڭرىسا هېساب».

چــاســا: تــۆت بۇرجەك، تۆت چاسا، كۋادرات. ياغـاچنى يـونۇپ، قىر چــقىرىپ تــۆت تــەرەپلىك قــىلىشنى «چاسى- لاش»، «چاسا قىلىپ تەييار- لاش» دەيدۇ. بەزى كىشىلەر- نىڭ يۈز شەكلىگە قاراپ «چاسا يۈز» دەپ تەسۋىرلەيدۇ.

چايلىق: يەرلىك دورا - دەرمــەكــلــەرنى ئارىلاشتۇرۇپ، تەڭشەپ تەييارلانغان دورا چاي. ئـۇ ئىستېمال قىلغۇچىلارنىڭ

تەبىئىتى ۋە ئېهتىياجىغا ئاد سەن هـەر خىل تەڭشىلىد هـەر خـــل تەركىبلەر بويە ئىش قوشۇپ تەييارلىنىدۇ.

چاگان سالماق (تاغ ش- ۋىسى): ۋاراڭ-چۇرۇڭ قى- ماق، ۋارقــىراپ-جـارقىرا سۆزلىمەك مەنىسىدە. «ۋارق- رىماڭ»، «چۇقان سالماڭ دېگەننى «چاگان سايلاپ كە- مەڭ» دەيدۇ.

چاقما: مەخسۇس تەييار لاپ پىشۇرۇلغان كالا ۋە قوتاز رنــىڭ كــالــلا-پاچىقى، ئۇن «كاللا-پاچاق» مۇ دەيدۇ. ئۇت كاللىنىڭ چىش ۋە سۆڭەكل رىنى چېقىپ چىقىرىپ تەييا لىغاچقا، «چاقما» دەپ ئات غان. م:

«كــالــلىنىمۇ بىمە، چىشىن چاقما».

سۇ دولقۇنى ئۇرۇپ (چ قىپ) گۆمۈرۈلۈپ چۇشك جـايـىنىمۇ ۋە شۇنداق جاينى ئـالدىغا ياسالغان تاش، ياغ توسىنىمۇ «چاقما» دەيدۇ.

چــالامــچى: جېسەكچ بۇرۇنقى چاغلاردا كېچىسى هەللە - يۇرتنى ئوغرى - يالغ دىن ساقلاش ئۈچۈن ئەتراپ

چىلىقتا پىشار - پىشماس يەپلام ئېـ
تىزلىقتا ماڭدۇق.

ئەتكەنمىدىڭ ئاتىلا،
پىشمىغان — خام خاتىلا،
باشتا كەتكەن ئۆزەڭدىن،
مەيدەڭنى بوش تاتىلا.

خام خەسە: زاۋۇتتا توـ
قۇلغان بوياقسىز قوپال رەخت
(خەسە) . ئاۋاملار خەسە رەختىـ
نى «ئاق خەسە» ، «سۈت خەـ
سە» ، «خام خەسە» دەپ ئۈچ
تۈرگە ئايرىپ پەرقلەندۈرۈش
ئارقىلىق، ئۇنىڭ سۈپىتىنى باـ
هالايدۇ. خام خەسە ئۈچىنچى
دەرىجىدە تۇرىدۇ. م:

خام خەسنى كىيگۈم يوق،
سۈت خەسىدىن ئەپ بېرىڭ.
غەيرى بىلەن مەيلىم يوق.
ئۆز يارىمنى تەپ بېرىڭ.

خام قەغەز: «خوتەن قەغەـ
زى» نامى بىلەن شۆھرەتلىنىۋاتقان
قەغەزنى يەرلىكلەر «خام قەغەز»
دەپ، ئىلمىي يازمىلاردا «ئەۋرىشىم
قەغەز» دەپ ئاتايدۇ. بۇ قەغەزنىڭ
«خام قەغەز» دەپ ئاتىلىشى ئۇنىڭ
«خام» لىقىدىن ئەمەس بەلكى، قەـ
غەز بوتقىسى قېلىپقا تارتىلغان ئەسـ
تەرلىك خام ئۈستىگە تەكشى يېيىـ
تىلىپ تەييارلىنىدىغانلىقىدىن كېـ
لىپ چىققان.

تەۋەررۇك مەدەنىيەت مىراسـ
لىرىمىز — كلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ
كۆپ قىسمى مۇشۇ قەغەزگە يېزىـ
لىپ، بىزگىچە يېتىپ كېلەلىگەن.
خام قەغەز هازىرمۇ ياسىلىپ كېلىۋاـ
تىدۇ. ئۇنىڭ ئورنىنى زاۋۇت قەغەـ
زى ئىگىلىدى. خام قەغەزنى دوپپىـ
غا پىلتە قىلىش، دورا - دەرمەك
تۈگۈشكە ئىشلىتىدىغان بولدى.
كىشىلەر زاۋۇت قەغىزى بىلەن خام
قەغەزنى پەرقلەندۈرۈش يۈزىسىدىن
باشقا قەغەزلەرنى «سۈت قەغىزى»
دەپ ئاتىشىدۇ.

خالىزىن: ئۇنتۇپ قېـ
لىش (زېھنىدىن خالىي قىـ
لىش) ، ئەستىن كۆتۈرۈلۈپ
قالماق، بىخۇد بولماق. م:

ئاپلا، خالىزىن بوپتىمەن،
كەچتە كىنوغا كىرمەكچى بولۇپ
كېلىشكەنتۇق، بارماپتىمەن.

خالىزىن بولدۇڭمۇ يارىم،
كەلمەدىڭ كەلمەك بولۇپ.
سەن بولۇپ قالدىڭ قاچاندىن،
ۋەدىسى ئىلمەك بولۇپ؟

خاۋالەت: خىرە - شىرە،
ئۇيقۇ، غەپلەت. م:

خاۋالەت باسقاندەك ئىش بولـ
دى، ئەتىگەنلىكياقى قېشىدىن قوپـ
ماي ئولتۇرغانتىم، تالاغا چىقىپ
كىرگۈچە نەپەستىن قاپتۇ ئەمەسمۇ؟

قاتارلىق ناھىيىلەردە ئەر كىشى-
لەر ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇپ
چاقىرىدىغان ھۆرمەت سۆ- زى.
«خان» يۇقىرى مەرتىۋىلىك،
ئىمتىيازلىق تەبىقىدىكىلەرنىڭ
نەسەب ئەمەل ئاتالغۇسى بو-
لۇپ، ھازىر ئايالللارنىڭ ئىسمى-
نىڭ ئاخىرىغا ئۇلاپ ئىيتىلىش
ئارقىلىق جىنسىنى ئىپادىلەي-
دۇ. ئەمما گۇما، قاغىلىق تە-
ۋەلىرىدە بارلىق ئەرلەرنىڭ
ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا «خان» نى
قوشۇپ چاقىرىدۇ. م:

*سۇلتان ئابدۇرىشىتخان، ئاب-
دۇراخمانخان، مىجىتخان، ئابدۇللا-
خان، بەختىخان، تاجىخان...
دېگەندەك.*

خامتاراج: ئاجىز- كۈچ-
سىز كىشىلەرگە سەدىقە ئورنىدا
پارچىلاپ ئۈلەشتۈرۈپ بېرىلى-
دىغان گۆش. م:

*ناھايىتىمۇ سېمىز قوي ئىدى،
يۇت ئېتىپ قايتىكەن، ئۆلتۈرۈپ مە-
ھەللىدىكىلەرگە خامتاراج قىلىپ بې-
رىۋەتتىم.*

خاميا: توگمەن تېشىدا
يۇمشاپ چۈشكەن ئۇننى جۇغ-
لايدىغان ساندۇق. مەجازىي مە-
نىلەردە: ئۆزىنى چاغلىماي تە-
ۋەككۇل قىلىشقا ئامراق كىشى-
لەرنى «خامپىغا سەكرەپتۇ»
دەپ تەنە قىلىدۇ. م:

*ئالدىراپ خامپىغا سەكرىمەل
بىر ئىشنى قىلغاندا ئاقىۋىتىنى ئو
لاپراق قىلغۇلۇق.*

*سەكرەپ چۈشتۈم خامپىغا،
ئۇننى ئۇستۇم خالتىغا.
باشتا بىلسەم كۆيمەستىم،
سەندەك ئەقلى كالتىغا.*

خام: بۆز، ماتا؛ پىشمى-
غان تائام، پىشمىغان يەل - يې-
مىش. م:

*ھەي باراتقاي - باراتقاي،
خام چاپاننى ياراتماي،
چەكمەن چاپان تاپالماي،
توڭلاپ قالغان باراتقاي.*

*يەل تۇرۇپ ئۆلسۇن دېگەندەك،
خام كۆمەچ بەرگەن سەتەڭ.
ئانىسى سەكراتتا ياتسا،
قېشىنى تەرگەن سەتەڭ.*

*ئۆستەڭ بويىدا ياتىپ،
خام تاماكۇنى تاتىپ.
مەن بۇ يەردە ماي تاتىپ،
سەن يۇرەمسەن ھال تاتىپ؟*

خامخاتىلا: چالا پىشقان،
پىشار - پىشماس... م:

*ئوت ئۆچۈپ قالاي دېگەندە
ناننى كۆمگەن ئىكەنمىز، ئالدىراش*

شەك ئۆرۈك» دەيدۇ. م:

ئارقا سايدىن كان ئېچىپ،
خەشەك تاسقاپ قول تالدى.
ئالتۇندەك ئوماق يارنىڭ،
ئېرى ئۆلۈپ، تول قالدى.

خەشەك ئۆرۈك يېمىسلە،
قاماپ قالار چىشلىرى.
يۈرىكىمنى خۇن قىلدى،
ئاخشام قىلغان ئىشلىرى.

خېرىت: رەخت؛ ئىشلە-
تىشكە تەقلەپ قويغان ئەشيا.
م:

خېرىتنى ياخشى تاللىيالماپ-
سىز، بولمىسا تىكىلىشى بوپتىكەن.

خېرىتنى كېسىپ بۇزدى،
ناسالقى ھۇنەرۋەنلەر.
يارنى كۈنلىدى مەندىن،
بىيتايىن ئۆلەرمەنلەر.

خىپچا: مېۋىلىك دەل-
دەرەخلەرنى ئۇلاغ قىلىشتىكى
بىر خىل تېخنىكىلىق ئاتالما
(بەزى رايونلاردا «غىپچا» دەي-
دۇ). مېۋىلىك دەرەخلەرگە ئە-
لا سورتلارنى ئۇلاشنىڭ بىر
نەچچە خىل ئۇلاش ئۇسۇلى بو-
لۇپ، «خىپچا ئۇلاغ» دا ئالدى
بىلەن مېۋىگە كىرگەن دەرەخ-
تىن ئۇلاغ قىلىشقا باب كېلى-
دىغان پىشقان شوڭ (نوتا)
تەييارلىنىدۇ. ئاندىن كېيىن
ئۇلانماقچى بولغان دەرەخ غول-
ىنى مۇۋاپىق جايدىن كېسىپ
تاشلاپ، كېسىلگەن يۈزلۈكتىن
يېرىق چىقىرىپ، يېرىققا تەييار-
لانغان نوتىنى كىرگۈزۈپ (نو-
تىنى قەلەمچە قىلىپ)، ئۈس-
تىدىن مەھكەملەپ تېڭىپ قو-
يىدۇ. مانا بۇ نوتا «خىپچا»
دېيىلىپ، ئۇلاش ئۇسۇلى بول-
سا «خىپچا ئۇلاغ» ئاتىلىدۇ.
م:

سىزنىڭ ھېلىقى ياغلىق ئۆرۈ-
كىڭىزدىن خىپچا كېسىۋالسام بولار-
مۇ؟

كۆز ئۇلغى قىلغاندىن، خىپچا
ئۇلاغ قىلسا ياخشىكەن.

بۇلتۇر سالغان كۆچەتنى،
خىپچىلىماي، كۆز قويدۇڭ.
سەندە نۇقسان يوقمىدى،
ماڭغىلا سۆز قويدۇڭ.

خىپچاق: ئىخچام، چاق-
قان، يىغىنچاق: م:

بۇ ناھايىتى خىپچاق سىلىنغان
ئۆيىكەن، مەن ئۆي سالغاندا مۇشۇن-
داق خىپچاق ئۆيدىن بىرنى سالسام
بولغۇدەك.

مېنىڭ لايدۇلقىم باشقا،
سېنىڭ خىپچاقلىقىڭ باشقا.
كۆكۈلنىڭ رايى دەپ يارىم،

خاۋالەت ئۇيقۇدا ياتسام،
ئېتىڭنى قامچىلاپ ئۆتتۈڭ.
كىيىڭمۇ يوق، سۆزۈڭمۇ يوق،
يۈرەككە دەرد سېلىپ ئۆتتۈڭ.

خامۇت: هارۋا جابدۇقى، ئۇ ئاتنىڭ بويىنىغا سېلىنىدۇ. م:

ئاتنىڭ بويىنى يامان چاغدا خامۇت يالاپ زىدە قىلىۋېتىپتۇ. ئەمدى قانداق قىلارمىز؟

ئاتنىڭ بويىندا خامۇت،
ئالاي دېسەم كىشنەيدۇ.
ئاران كەلگەن بۇ يارىم،
سۆيەي دېسەم چىشلەيدۇ.

خەتى: ئېسى، كۆڭۈل خاتىرىسى، يادى. م:

شۇ چاغدىكى ئىشلار ھېلىقە- دەك خەتىمدىن چىقمايدۇ.

يىگىئىبرىققا ــ تەتىگە،
بىرىپ كەلدىم پەيتىگە.
بىز نېمىشقا كەلمەيمىز،
قارا كۆزىنىڭ خەتىگە؟

خەتلىمەك: يازماق، تىز- ىملىماق، خاتىرىلىمەك. م:

مېنىڭ ئېتىمنىمۇ خەتلەپ قو- يارسىز، تىزىملىكتىن ئېتىم چۈشۈپ قالسا بولماس.

يارنىڭ ئېتى خەتلەكلىك،
چوڭ دەپتەرگە ــ تىزىمغا.
تاپالمايسىز سەۋەبلىك،
جۇشىسىڭىزمۇ ئىزىمغا.

خەتچى: باشقىلارنىا خەت - چەكلىرىنى يېزىپ بې رىشنى مۇقىم كەسىپ قىلغان كىشى. بۇرۇنقى چاغلاردا سا ۋاتلىق كىشىلەر بەكمۇ ئاز بول غاچقا، خەت - ئالاقە، دۇئايە سالام يازدۇرىدىغان هاجەتمەنلە خەت يازالايدىغان كىشىلەرنى ئىزدەپ نە - نەلەرگە باراتتى. خەتچىلىك كەسپىنىڭ بازىرى ئىتتىك ئىدى. مەدەنىيەت سە- ۋىيىسىنىڭ ئېشىپ بېرىشى بە- لەن ساۋاتسىزلار ئازايدى، بۇ خىل كەسىپ ئىستېمالدىن قال- دى... م:

بىر «سالامنامە» دە مۇنداق يېزىلغان:

خەتچى موللام يېزىپ بەرسە
سالام خېتىمنى.
ئاشۇ خەتتە بايان قىلسا،
مۇھەببىتىمنى.
مەيلى بولسا يوقلاپ كەلسە
مەندەك يېتىمنى.
يارغا بېرىپ كۆرستەردىم،
يۈرەك قېتىمنى.

خەشەك: ئالتۇن كانلى رىدىن قېزىپ چىقىرىلغان شې غىل، ئۇششاق تاش؛ ئۇۋا هەم بەتتەم ئۈرۈكنىمۇ «خە

لىپ ساقلاش، نەپسى شەھۋىتىد-
نى بېسىۋېلىش. م:
بالا تېخى كىچىك، ھەرقايسى-
لىرىنىڭ تەڭلىكىگە چىدىماي بال-
دۇرراق تويىنى قىلىپ بېرىۋەتتۇق.
بىر مەزگىل خۇناۋېيتىشىپ بېرەلا.

خون: دەستە، بىر دەستە
نان، مەزە. ئادەتتە بىر دەستە
(داستىخان قىلىپ يۆگەلگەن)
بىر خون دېيىلىدۇ. بىر خون
نان ئۈچتىن ئون بىرگىچە بول-
غان تاق سانلار بويىچە تەييارلى-
نىدۇ. م:
بۇ يىل بارائەتتە ئون خون
داستىخان تەييارلىغانتىم، چاي ئىچ-
كۈزىدىغانلار جىق بولغاچقا يەتكۈ-
زەلمىدىم.

خونچا (خونچاياق): يا-
غاچتىن قىرىپ ياسالغان تەخ-
سە. ھازىرمۇ بەزى ئۆيلەردە ئە-
تىۋارلىنىپ ساقلانماقتا. م:
خونچاياققا ئالما تىزدىم،
چىن ئاياققا ساگزىنى.
ھېتلىقىمغا ئەپ بېرىڭ يار،
قوش قەۋەت ئايىخاگزىنى.

خوندەك: باشقا ئۆرۈك-
لەردىن بالدۇر پىشىدىغان ئۆ-
رۈك. ئۇنىڭ «تۇكلۇك خون-
دەك»، «ياغلىق خوندەك» دې-
گەن تۈرلىرى بار. م:
ياغلىقىمنىڭ ئۇچىغا،
تۇگۇۋالاي خوندەكنى.
ئۇن سەككىز مىڭ ئالەمدىن،
تاپالمايسىز مەندەكنى.

خوسۇمەت: گىنە - ئادا-
ۋەت، قورساقتىكى مۇرام -
غوم. م:
ئۆتكەندە سەل - پەل قىزىرى-
شىپ قالغانىنىڭ خوسۇمىتىنى ھېلى-
غىچە قىلىپ يۈرەمسىز؟
بۇ ئادەمنىڭ ئاداۋىتى ئەجەپ
قاتتىق دەڭلا؟
قولۇڭدىكى ئۈزۈكىنىڭ،
كۆزىدىكى ئالماسمۇ؟
ماڭا قىلغان خوسۇمەت،
كېيىن ئۆزەڭگە ياناسمۇ؟

خۇق: تەھدىت، باشقىلار
تەرىپىدىن سېلىنغان قورقاق.
م:
سىزنىڭ خۇق تەڭلىگىنى-
ڭىزدىن قورقىلى كىچىك بالىمىدىم،
بوشراق خۇق تەڭلەڭ!

خام قىش: كېسەك، پى-
شۇرۇلمىغان خىش. م:
ئىلگىرى خام قىش بىلەن
سالغان ئۆيىگىمۇ، ھۆكۈمەت تەكشۈ-
رۇشكە ئادەم قويغان ئىدى. ھازىر
بولسا پىششىق قىش بىلەن سېلىشقا
گەپ قىلمىدى.

گۆھەرنى ئۇرمىغىن تاشقا.

خىپچىنماق: يۆگەنمەك، كىيىمگە چىلك ئورىلىپ ئۆزىنى شامالدىن دالدا قىلماق. م:

خىپچىنىپراق ئولتۇرۇۋېلىڭ، بولمىسا، ئۇزاق يولدا شامال تېگىپ زۇكامداپ قالىسىز.

يوتقىنىڭنى خىپچىپ يات،
ئىشىك تەرەپكە قىچىپ يات.
ئەلياتقۇدا مەن باراي،
كۆزنى يوغان ئېچىپ يات.

خوتەك: ئېشەكنىڭ بالىسى — تەخەي. خوتەكنى چاقىرغاندا «خوت... خوت» سۆزى ئىشلىتىلىدۇ. م:

پۇتنى ئېلىپ كۆتەككە،
مىنىۋالدىم خوتەككە.
ئىشىنىپ زىيان تارتتىم،
سەندەك گېپى مۇتەككە.

خولۇپ: ئازادە، قىياستىن يوغان (ئابيۇمى)؛ تاماق ئىچكەندىكى ئاۋاز. م:

بۇ ئۆتۈك پۇتۇمغا خولۇپ كېلىپ قالدى.

خولۇپلاتماي ئىچكىلى بولمامدۇ ئاش دېگەننى؟

پۇتۇم كىچىك، مەسەم يوغان،
خولۇپ كېلەرمۇ؟
مەسە كىيىپ توينغا بارسام،
ئەللە كۈلەرمۇ؟

خىللاندۇ: باشقىلا... ئېشىپ قالغان، ياراتمىغ... شاللىنىپ قالغان نەرسە. م... زىي مەنىدە: ھېچكىم يارا... غان، ئەر ياكى خوتۇن چىق... غان، بېشى تاق ئادەم. م

ئەتىگەنراق ئۆيدىن چىقم... بالدۇر كەلگەنلەر ياخشىسىنى ئىل... ئەپكېتىپتۇ. بىزگە يايا خىللاندۇ... قاپتۇ، مانا!

ئېغىزلىرىنى چايقاپراق گ... قىلىسلا، نەدىكى بىر خىللاندى... سايە قىلمىسىلىمۇ ئەرتېپىلىپ قالا...

خۇن: قان؛ جىنسىي ... زادىن چىققان مەنىي، ئايالل... نىڭ ھەيزدار مەزگىلىدىكى ... زۇق قانىنىمۇ «قىزىل خۇ... كەلدى»، «ئاق خۇن تەگدى... دەيدۇ. م:

ئادەمنىڭ خۇنىغا كەلس... ياخشى ئاتتىن بىرنى ئالامنا؟!

بىچارە ياخشى مەزلۇمتى، خ... كېسىلى بىلەن ئۆلۈپ كەتتى.

تېۋىپ ئاخۇنۇم، خۇن تۇ... مايدىغان خاپىلىققا قالدىم، ئۇن... بىر داۋاسى تېپىلارمىكىن دەپ قا... لىرىغا كەلدىم.

خۇناۋېيىتىش: سەۋر... لىنىش، بىر مەزگىل تاقەت...

قاملاشمىغان ئادەم. م:

نەدىكى خولا ئۇتۇننى ئېلىپسىز، قانداق يارىمىز بۇنى؟

ۋاي خۇدايىمەي، جەينەكچىلىك قىز بالىنى بىر خولا ئادەمگە بېرەمدىكەن؟

ئۆرۈك قېقى كۆلاكەن،
مېنى دەيسىز بالىكەن.
مەندىن ئايرىلىپ بېرىپ،
تاپقىنىڭىز خولاكەن.

خېنى: ئۇزاق مەزگىل تېرىلماي تاشلىنىپ قالغان، تاشتەك قېتىپ قالغان يەر. خوتەن ناھىيىسىدە «دامتۇ خېنى» نامى بىلەن ئاتىلىدىغان يۇرت ناملىرى بار. بۇ ئەسلى «خانلىق يەر، خان يېرى» دىن ئۆزگەرگەن. م:

ئۇرۇق سالغان يەرلىرى،
كەتمەن ئۆتمەس خېنىمۇ؟
ئايدا، يىلدا بىر كەلسەڭ،
مېنىڭ كۆڭلۈم قېنىمۇ؟

خېخىيدەك: بۇغدىيەك، بوغۇز (گالدىكى تۈگۈن جاي). م:

قولى ناھايىتى كۈچلۈك نېمىكەن، خېخىيدىكىمنى بىر سىقىۋاپتى، تىنالماي قالدىم.

خوۋانى: ئۆرۈكنىڭ بىر خىلى. خوۋانى ئۆرۈكنىڭ قورۇتۇلغىنى «خوۋانى گولا» دېيىلىدۇ. م:

«بولتۇر يېدى خوۋانى، ئەمدى چىقتى زوۋانى».

بەكمۇ ئوبدان قورۇپتۇ،
خوۋانىنىڭ گولىسى.
چوكانلىنى ئويناتقان،
ئوغاللىنىڭ پۇلىسى.

خىڭ: بىلىپ تۇرۇپ بىلمەس، ئۇقماس بولۇۋالىدىغان ئادەم. ئۆزىنى ئۇپراتمايدىغان ئادەمنىمۇ «مىجەزى خىڭ ئادەم» دەيدۇ. م:

ئالەمنى سۇ بېسىپ كەتسىمۇ، ئوشۇقىغا چىقمايدىغان تازا بىر خىڭ ئادەمكەن ئۇ. بېيىندا خەقلەر ئۇرۇشۇپ قولى سۇنۇپ، قاپاقلىرى يېرىلسىمۇ سورىساق، ئۇقماس بولىۋالدى.

ئاياغ ئالسام بازاردىن،
خەقلەر ئۇنى «جىڭ» دەيدۇ.
بىر چىرايلىق يار تۇتسام،
ئۇنى بەكمۇ «خىڭ» دەيدۇ.

خىراجە: تېۋىپلارنىڭ ئىچ سۈرۈش ئۈچۈن بېرىدىغان بىر خىل دورىسى. ئۇيغۇر مىللىي تېبابىتىدە يىلدا بىرەر قېتىم ئۈچەي، ئاشقازاننى خىراج قىلىش سالامەتلىككە پايدىلىق

خام قىش ئۆينىڭ تېمىنى،
گەنجى بىلەن ئاقلايمەن.
يارنىڭ قىلغان گېپىنى،
يادىمدا چىڭ ساقلايمەن.

خال (خالىجاي): تەرەت-
خانا، بەزى شىۋىلەردە «ئىسترا-
خانە»، «پوقلاقخانا»، «بەدە-
رەپخانا» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلى-
دۇ. م:

ئاغزىغا ئىككى تاختاي قويسا،
خالا بولىدىغان نېمكەن ئۇ.

خىپايماق: ھۆرپەيمەك،
جۇۋىسىنى تەتۈر كىيىپ كاج-
لىق قىلماق. مىجەزى جۇ-
دۇن، ھەدېسىلا مۇشت كۆتۈر-
گىلى تەييار تۇرماق. م:

خەق بىر ئېغىز سۆزلەپ بول-
غىچە خىپايساڭ ئەشۇنداق جېدەل
چىقمامدۇ؟ ئىشتا سالماق بول، خەق-
نىڭ سۆزىنى ئاڭلىماي جېدەل قىل-
غىنىڭنىڭ نېمە پايدىسى؟

خاپا بولماق: ئىزا تارت-
ماق، بىراۋدىن خىجىل بول-
ماق. خوتەندىن باشقا رايونلاردا
بۇ سۆز «رەنجىپ قالماق»،
«كۆڭلى ئاغرىماق» مەنىسىدە
ئىشلىتىلىدۇ. م:

— قېشىڭىزغا كەلگىلى خېلى
بولدى. خاپا بولۇپ گېپىمنى دېيەل-
مەي قالدىم...

— يا بىز يات ئادەم بولمى-
ساق، نېمىشقا خاپا بولاتتىڭىز؟ قو-
رۇنماڭ، ئازادە ئولتۇرۇڭ.

خوخا: ئېتىز - ئېرىق
بويلىرىدا، ئۇنۇمسىز يەرلەردە
ئۆسىدىغان ئېگىز بويلۇق ئوت.
خوخىنىڭ ياپرىقى كەڭ، تىكەن-
لىك كېلىدۇ. سۆسۈن رەڭ
گۈللەيدۇ. بۇ ئوتنى ئېشەكتىن
باشقا ھايۋان يېمەيدۇ. م:

ئورماڭنى ئوراي دېسەم،
خوخا كىردى قولۇمغا.
سەندىن باشقىسى يوق دېپ،
چاقىرىپسەن تويۇڭغا.

خۇۋالاشماق: پىكىردە
بىرلىككە كەلمەك، پۈتۈش-
مەك. بۇ سۆز قىز - يىگىتلەر-
نىڭ ئۆزئارا بىر - بىرىنى خالاپ
مۇھەببەتلىشىشىگە نىسبەتەن
ئېيتىلىدۇ: م:

مەن قاسىمكامنىڭ قىزى بە-
لەن خۇۋالاشتىم، تويىنى خامان تې-
پىندىن كېيىن قىلىدىغان بولدۇق.

يولنى ماڭدىم تۈز بىلەن،
خۇۋالاشتىم سىز بىلەن.
مېنىڭ كۆڭلۈم سىز بىلەن،
سىز يۈرۈيسىز كىم بىلەن.

خولا: قوپال، غودۇر -
بۇدۇر، يونۇلمىغان ياغاچ. مە-
جازىي مەنىدە: قوپال، بەستى

شۇنچە تەسلىكتە قۇراشتۇرغان ئىش، بىر ئېغىز گەپ بىلەن خېمىغا يېنىپ كەتتى، مانا!

خودا: خۇمار، ئادەتكە ئايلانغان مىجەز، «خوردا» دەپ-مۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئالدىنقى بوغۇمى تۆۋەندىن يۇقىرىغا جاراڭلىق، كېيىنكى بوغۇمى تۇز ۋە قىسقا (ئۇزۇك) ئېيتىلىدۇ. م:

نەشىنى تولا چېكىپ، خودا بوپكەتكەن بەڭگىگە كەيىپ تەسىر قىلالمايدۇ.

تازا ئەر خودىسى خوتۇنمىكىنا ئۇ، بىر ئايدا نەچچەيلەندىن ئاجرىشىپ، نەچچەيلەنگە تېگىدىغان؟

خاپان: تۇرۇز (تارازا) نىڭ نەرسە سالىدىغان ساندۇقچىسى. م:

بۇگۈن بازاردا تۇرۇزنىڭ خاپىنى هاۋىنىڭ ئالدىغا چۇشۇپ كېتىپ سۇنۇپ كەتتى. شۇڭا هېچقانچە پۇل تاپالمىدىم.

چوڭ خاپانلىق تۇرۇزنىڭ،
قاسقىنى سىنىپ كەتتى.
ۋاپا قىلمىغان ياردىن،
مەرىم بەك يېنىپ كەتتىم

خاپان كاللا: كاللىسى چوڭ. م:

ئۆزى بىر خاپان كاللا بولغان بىلەن، ئەقلى چاغلىق ئادەمكەن.

سورۇندا دۇتار چالدى،
ماڭا دارتىپ باللا.
مېنىڭكى خىلىممىتتى،
پۇلتاي كۆز، خاپان كاللا.

خاشقاپاق (هاشقاپاق): قاپاق پارچىسىغا كۆز - قاش، بۇرۇن، ئېغىز سىزىپ يۈزىگە تارتىدىغان نىقاب. مەجازىي مەنىدە: ياپما قاپاق ئادەم. م:

يۈزىمىزگە خاش قاپاق تارتىپ بېرىپ، قىز باللىنى راسا بىر قورقۇتمايلىما؟

ئەجەپمۇ سەت، هاشقاپاق بىر ئادەمكىنا بۇ!

خالۋاپ: گىلەم توقۇيدىغان هۇنەرۋەن. م:

خالۋاپ دېگەن مۇكچىيىپ ئولتۇرۇپ گىلەم توقۇيمىزكەن. ئەمما، شۇ گىلەمنى ئېپ ساتقانلار باي بولىدىكەن دېسلە؟ ئۆيدە تۈزۈكرەك بىرەر پارچە گىلەممۇ يوق.

گىلەم توقۇپ خالۋاپلار،
ئۆيىدە بىر گىلەم يوق.
يارىم كېلىمەن دەيدۇ،
باشلاي دېسەم ئۆيەم يوق.

خام تاسما: ئۆكۈز تېرىسىدىن (ئەيلەنمىگەن تېرىدىن) تىلىۋېلىنغان تىلماق. ئۇنىڭدىن كەمەر (بەلۋاغ)،

دەپ قارايدۇ. م:

ئەتىكەندە ئازراق خىراج دورى-سى ئىچكەن ئىدىم. مانا ئەمدى خا-لا ئىزدەپ كۆزۈم تېشىلەي دېدى.

خالاڭ-خۇتۇڭ: قۇۋۋەت-سىز، ناچار يېمەكلىك. م:

يېڭى تۇغۇتىن قوپقان ئادەم-گە خالاڭ-خۇتۇڭ تاماق بېرىۋەرمە-گۈلۈك، بولمىسا يات ماغدۇرىغا كې-لەلمەيدۇ.

خامان تېپىن: خامان ئې-لىش مەزگىلى. م:

ئۆتكەن يىلى خامان تېپىندە ئون چارەك بۇغداي قەرز بەرسەم، ھازىرغىچە قايتۇرۇپ بېرەي دېمىدى. شۇڭا ئۆزەم توتۇپ كېلىشىم.

خىيالى: بىپەرۋا، چاتىقى يوق، پەرۋاسىز. م:

ئاغزىمنىڭ بىر قات تېرىسى چۇشكىدەك بولۇپ سۆزلىسەم، خى-يالى ئولتۇرغىنىڭىز نېمىسى، مەن ئەتىدىن تامغا سۆزلىدىممۇ؟

خىت: ئېشەكنى مېڭىشقا ئۈندەيدىغان بۇيرۇق. م:

ناھايىتمۇ كاج ئېشەككەن. «خىت» دېيىلا تۇرمىسا ماڭمايدى-كەن.

خوجۇن: يېزىقتا «خور-جۇن». ئىككى پايلىق، نەر-سە-كېرەك قاچىلايدىغان سەپەر خالتىسى. ئۇنى ئات - ئۇلا... ئارتقىلىمۇ، يەلكىگە تاشلا... ماڭغىلىمۇ بولىدۇ. ئۇنى... يۇڭ يىپتا توقۇلغانلىرى... «قىل خوجۇن»، گىلەم نۇ... -خىدا توقۇلغانلىرىنى «زىلچ... خوجۇن»، پاختا يىپتا توقۇ... غانلىرىنى «بۆز خوجۇن» دە... دۇ. م:

موللايى كاتىپ،
خوجۇننى ئارتىپ،
يامانلىغاق بوپقاپلا،
قاچاندىن تارتىپ؟

خوي: تونۇرنىڭ ھاۋا... سى، تونۇردىكى ئوتنىڭ تەپتى... نى مۇۋاپىقلاشتۇرماق، مىجەز... م:

شاگىرتلىرىم، تونۇرغا قاراڭلا... نانىنىڭ خويى ئۆتۈپ كەتمىسۇن... نېمانچە خويىڭىز ئەسكى بوپ... قالدى؟ خويلىنىپلا يۈرۈيدىغان بو... لۇۋالدىڭىز؟

تونۇرنىڭ خويى كەتسە،
ياققان نانلار تۇرمايدۇ.
يارىمنىڭ خويى ئەسكى،
ۋەدىسىگە تۇرمايدۇ.

خىمغا يانماق: ئالل... قاچان پۇتۇشكەن ئىشنىڭ ب... زۇلۇشى، يېنىشىپ كەتمەك... يېنىۋالماق. م:

سىز مايمۇن بولمىغاندىكىن،
دورىمۇچۇقلۇق قىلماي ئۇڭچە بىر
ئىش قىلىپ باقمامسىز؟
سودىگەرنىڭ ئالدىدىكى قە-
پەستە بىر شاتۇتى كۆردۇم، بەكمۇ
دورىمۇچۇقكەن. ئىگىسى نېمە دېسە
شۇنى دوراپ سايرايدىكەن.
ئەتىگەندە سايرايدۇ،
تال بوستاندا تومۇچۇق.
سەھەردىن بىر يار تۇتسام،
چىقىپ قالدى دورىمۇچۇق.

دومىلىماق: زورمۇزور تە-
ڭىلمەك، ناپسەنت نەرسىنى
خەققە تاڭماق، تەڭلەپ بولۇپ
بەرمىگەن نەرسە. م:
«ئۆتمەس ماتا، دوملاپ ساتا».
ئەتىۋارلىق ئۇ نەرسىڭىزنى
دوملاۋەرمىڭا ئادەمگە، تېپىلماسنىڭ
خورمىسىدەك قىلىپ كەتتىڭىز.
قىرىم مەسە تىكتىڭمۇ،
يېپلىرىنى موملىماي.
سىڭلىسىنى بەرسىكەن،
ئاچىسىنى دوملىماي.

دومبا: پاكار بوي، يو-
غان قورساقلىق مىس چۆگۈن.
چۆگۈننىڭ قاپاق چۆگۈن، چاي
چۆگۈن، چىلاپچا (مەخسۇس
مېھمانلارنىڭ قولىغا سۇ بېرىش-
كە ئىشلىتىدىغىنى) قاتارلىق
تۈرلىرى بولۇپ، شەكلى ۋە
ئىشلىتىلىش ئورنى بىر - بىرى-
گە ئوخشىمايدۇ. دومبا قول
يۇيۇشقا ئىشلىتىلىدۇ. م:
سۇ تەڭشىدىم دومبىغا،
يۇيۇۋالغىن قولۇڭنى.
ئەمدى ساڭا مەيلىم يوق،
تېپىۋالغىن يولۇڭنى.

دۇت: تۇتۇن، تاماكا ئى-
سى. م:
بېنى بېتىپ، دۇت چىقىرىپ،
تەرىك ئىسلاشتى.
تالىيىڭنىڭ كاجلىقىدىن،
بەختىڭ قىسلاشتى.

دۇمبال: تاياق، مۇشت،
تېپىك. م:
ئۇز گەپ ئاڭلىمىسىڭىز دۇمبال
يەيسىز باكا؟
ئۇز گېپىڭ يوق قاچانغىچە،
ماڭا دەيدىغان.
باكار قالغان چولام بارمۇ،
دۇمبال يەيدىغان.

دۇمباللىماق: ئۇرماق،
كالتەكلىمەك، دۇمبىسىگە
مۇشتلىماق. م:
بۇ ئوغرىنى دۇمباللاۋېرىپ،
ئۆلتۈرۈپ قويماڭ يەنە.
خوتۇن بولغان گۇناھقا، كالا
دۇمباللىغاندەك دۇمباللاۋېرەملا.
دوغىلارنىڭ كەسپى شۇ،
باينى كۆرسە دوڭغاقلىماق.

يوگەنباغ ۋە ئېگەر-توقۇم جابـ-
-دۇقلىرىغا باغلانچى ياسايدۇ.
مەجازىي مەنىدە: بېلى بوش،
روھى چۈشكۈن، ئېزىلەڭگۈ.
بەزى شېۋىلەردە «لىڭتاسما»
دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. م:

خام تاسمىدا تۆشتارتقۇ قىلـ-
سام، پەقەت چىدىمىدى.
كەيمە چاچىنىڭ ئۇچىغا،
گويەك چەككىنىڭ راسما؟
ئۇچتۇرۇم يىگىت تۇرساق،
چاغلىدىڭمۇ خام تاسما.

خام تاما: ئەمەلگە ئاشـ-
-مايدىغانلىقىنى بىلىپ تۇرۇپ
تەمە قىلىنغان ئىش. ئۇنىڭ
توققۇزى بىكار كېتىدىغان تە-
ۋەككۇلچىلىك ئارزۇسى. م:

خام تاما بىلەن زەيكەش يەرنى
ئېلىپ، زىياننى يەتكۈچە تارتىپسىز.
ئەمدى بۇرنىڭىزغا سۇ كىيگەندۇ؟
كۆندۈرمىگەن تاي مىنىپ،
ئېگىز دۆڭگە چاپتىڭمۇ؟
خام تامانى جىق قىلىپ،
باشقا ئەلەم تاپتىڭمۇ؟

خەتنە: يەتتە ياشتىن
ئاشقان ئوغۇللارنىڭ زەكىرىنىڭ
ئۇچىدىكى تېرىنى كېسىپ ئې-
-لىۋېتىپ، سۈننەت قىلماقنى
خەتنە قىلىش دەيدۇ. بۇ كە-
سىپ بىلەن شۇغۇللانغۇچىنى
«خەتنىكەش» دەپ ئاتايدۇ. با-
لىلارنى خەتنە قىلىش باش با-
ھاردا ۋە كەچ كۈزدە ئېلىپ بې-
رىلىدۇ.

خاراۋان (خىراۋان):
ھەيۋەتلىك، ئېگىز، چوڭ. بۇ
كۆپىنچە دەل - دەرەخلەرنىڭ
قىياپىتىنى ئىپادىلەشتە قوللى-
نىلىدۇ. م:

ئەجەپمۇ خاراۋان ئۆسكەن يا-
ڭاقكىنا بۇ!
دەريانىڭ ئۇقاتىدا،
خىراۋان تېرەك بىزنىڭ.
سىزنىڭ كۆيمىگەن بىلەن،
كۆيىدۇ يۈرەك بىزنىڭ.

د

دورىمۇچۇق: دورامچى،
خەق نېمە قىلسا شۇنى قىلغۇ-
چى، مۇستەقىل ئىش قىلمايـ-
-دىغان تەقلىدچى. م:

ياغىچىلىڭ ئەگرى ـ دۇناي،
دۇناي بولسا مەن يۇناي.
بىرەر بولساڭ كۆڭلۈڭنى،
ھەممە شەرتىڭگە ئۇناي.

دوگنا: ساراڭ قېتىش، دوق ـ دوق مىجەز ئادەم. م:
ئەجەپ دوگنا مىجەز ئادەمتى،
قانداقمۇ چىقىشىپ ئولتۇرغانسىز؟

دۇزا: تور. قارچۇغا، ئۆردەك قاتارلىق ئۇچار قاناتلارنى ئوۋلاش (تۇتۇش) ئۇچۇن مەزمۇت يىپتا توقۇلىدۇ. م:
دۇزا قۇردۇم دۆڭ تۆپىسگە،
قارچۇغا تۇتماق ئۇچۇن.
غۇنچە قىستىم يار چېكىسگە،
كۆڭلىنى ئۇتماق ئۇچۇن.

دۇتىنىما (دۇتىنىماق): قېيىدىماق، خۇيلانماق. تولا قېيىمدايدىغان ئادەمنى «دۇتلۇغ» دەپ تەنە قىلىدۇ. بەزى شېۋىلەردە «باتىناش»، «باتىنماق» بولۇپ كېلىدۇ. م:
دۇتناپ ھالىڭىز قالمىدى، ئەمما ئۇنىڭ پەرۋايى پەلەك ئەينا.
دۇتلۇغ ئادەم بىلەن چىقىشماق بىر تەسكەن، ئاسانلا دۇتنۇۋېلىپ كۆڭۈلنى ئارامدا قويمايدىكەن.
ئاغچام شولۇق،
مىجەزى دۇتلۇغ.
نېمانچىرا قىينايدىكىن،
بىۋاپا قۇتلۇغ.

دو: دورى، ئىقبال، ئامەت؛ نۆۋەت. م:
نىياز ھېكىمبەگ دو سۇرگەن چاغدا، پۇقرانىڭ كۆڭلى پەقەت ئارامدا تۇرمىغانىكەن.
ھەممە دەسمايىڭىزنى دوغا تىككەن بىلەن بولمايدۇ.
ئەمەس سىزنىڭ ئۇنىڭىز،
مەن قىچقىرسام «ئو» دېگەن.
ئويلاپ بېقىپ ئىش قىلىڭ،
كۇندە كەلمەس دو دېگەن.

شە ئالدىڭىز پو بىلەن،
يۇرت سورىدىڭىز تو بىلەن.
ئاداش بولماڭ زوۋۇلەن،
ۋاپا قىلماس دو بىلەن.

دىۋەڭ: دۆت، ئەقىلسىز، ئەقلى ئاجىز ئادەم. م:
ئاھ يارىم، جېنىم يارىم،
ئۆزى ئۇز لىۋەن يارىم.
ئىززىتىنى بىلمىگەن،
ئەقلى يوق، دىۋەڭ يارىم ...

دىرۋاڭ: ئات ۋە باشقا كۆندۇرۇلگەن ھايۋانلارنىڭ جىسىم تۇرماي سەكرىشىدىكى ھالەت. بەزى شېۋىلەردە «دىرۋىلاڭ» دەپمۇ ئىشلىتىلىدۇ. مەجازىي مەنىدە: ئاچچىقىنى باسالماي چېچاڭشىماق، سەكرىمەك. م:

يوقسۇللارغا ئاۋاڭ سىلىپ،
بېرەلمىسە دۇمباللىماق.

دومسايغاق: ھە دېسە خۇيلىنىپ چىرايىنى تۇرۇۋالىدىغان كىشى. م:

قارچۇغام بار بەك ئالغۇر،
چۆلدە ئۆردەك قۇشلايدۇ.
بىر يارىم بار دومسايغاق،
تومشۇقىنى ئۇچلايدۇ.

دومسايماق: چىرايىنى پۈرۈشتۈرۈپ ئىسلىمەك، رەنجىمەك، نازلانغان قىياپەت، باتنىماق. م:

— قاپقىڭىز چۈشۈپ دومسىيىپ قاپسىز، نېمە بولدى.
— دومسايسام دومسايدىم، سىزنىڭ نېمە چاتىقىڭىز!

كېپىك ئاتقىلى تاغقا چىقىپ،
ئىچتىم نان بىلەن قايماق.
يار تۇتسام تاغ قىزىدىن،
خۇيى ئەجەپ دومسايماق.

دۇشە: ئوتياش-كۆكتات تۇغرايدىغان كىندىكى بار كاساڭ شەكىللىك ياغاچ قاچا، مەزمۇت ياغاچتىن ياسالغان يۇملاق توغراش تاختىسى. قاساپلارنىڭ گۆش چاناپ، گۆش پارچىلايدىغان كۆتىكى. م:

پىياز چاناپ، گۆش توغراپ،
دۇشەم يېرىلىپ كەتتى.

يارنىڭ كۆڭلى نېمىشقا،
خەققە بېرىلىپ كەتتى.

دۆش: ئېتىزنىڭ چىقمايدىغان يېرى، لاي چ شۇپ ئېگىزلەپ قالغان يەر. م

ئېتىزنىڭ دۆشنى ئېلىپ بو لۇپ ئاندىن ئۇرۇق سالايلى.

ئاخشاملىقتا ئايدىڭدا،
ئېتىز قىرلاپ دۆش چاپتىم.
يارىم چىقماي ئۆيىدىن،
ئۆگزىسىگە تاش ئاتتىم.

دوغاپ: قېتىق بىلەر مۇز ئارىلاشتۇرۇپ ياسىلىدىغان سوغۇق ئىچىملىك؛ دەرياغ كەلكۈن كەلگەن مەزگىلد لاي-لاتقا ئارىلاش كەلگەن سۇ نىمۇ «دوغاپ سۇ» دەيدۇ. م:

يارىم ئىچىپ دوغاپنى،
يۈرىكىنى سەگىتسۇن.
كۆڭلى بولسا بىزلىگە،
گەپنى بوشراق ئەگىتسۇن.

كەلكۈن سۈيى دوغاپ سۇ،
ئېتىزغا لاي تاشلارمۇ؟
خالىدا سۆيەپ قويسام،
يارنىڭ كۆڭلى ياشنارمۇ؟

دۇناي: مايماق، ئەگ ري-بوگرى. م:

«دۇناي جىگدىدىن بادىرا چىق ماس، دېھقان بالىسىدىن كادىر.»

بىرەر نەرسىنىڭ تىكلەنگەن ھا-
لىتى، ئىككى پۇتلۇق ھايۋان-
لارنىڭ «دىك - دىك» قىلىپ
سەكرىشى. م:

ۋارقىرىغاننى ئاڭلىمىدىڭىزمۇ؟
ئورنىڭىزدىن دىك قىلىپ تۇرمامسىز؟
توشقاندەك دىكىلداپ ماڭغىلى
تۇردىڭىزغۇ ئەمدى؟

توشقان دىك-دىك سەكرەيدۇ،
بەسەي، تۇرۇپ جىق يەيدۇ.
بەسەي، تۇرۇپ بەرمىسە،
دادام مىنى چىق دەيدۇ.

دادىكام: دادا، ئاتا؛ كې-
لىنلەرنىڭ قېيناتىسىنى ھۆر-
مەتلەش سۆزى، «دادىكا» بو-
لۇپمۇ كېلىدۇ. م:

دادىكام ھەجگە ماڭماق بو-
لۇپ، يول مېڭىپ ئاران بالادا تەس-
تىق ئاپتۇ. شۇڭا بىزمۇ بىرەر - ئىك-
كى مىڭ كوي تۇتمىساق بولماس
دەپ، ئۆزلىرىدىكى پۇلنى بىرەرمىكىن
دەپ كەلگەن ئىدىم.

چاقتا ئىگىرىك يىپىم بار،
شەرۋانىخان ئىپتىم بار.
ئەرگە تەگسەم ھورۇنكەن،
دادىكامغا كېپىم بار.

دادىي: باللاز تىلى،
«دادا» مەنىسىدە. م:

دادىي، ۋېلىسىپىتىمنىڭ چاقى-
سى ئېتىلىپ كەتتى، قاراپ بەرگىنە،
ئاكامغا دېسەم ئۇنىمىدى.

داپشۇنماق: باغلاقتىكى
ئىتنىڭ قاۋاپ سىلكىنىش ھا-
لىتى، خىرقىراپ ئادەم تالاشقا
خىرىس قىلىشى. مەجازىي مە-
نىسىدە: ئايرىۋەتسىمۇ ئۇنىماي
بىر-بىرىگە ئېتىلىپ تۇرغان
جېدەللەشكۈچىنى «داپشۇندى»
دەيدۇ. م:

بۇ ئىت يامان، ئادەمنى كۆرسە
قاۋاپ داپشۇندۇ.
بولدى، ھەر ئىككىڭلار ئاچ-
چىقىڭلارغا ھاي بېرىڭلار، نېمانچە
داپشۇنۇۋېرىسلەر؟

قەنت تەمى ـــ ناۋات تەمى،
يارىم دەملىگەن چايدا.
بىر چوكاننى تالىشىپ،
داپشۇنماقتىن نىم پايدا.

داپشاق: يوزى قېلىن،
ئىزا تارتىشنى ئۇقمايدىغان ئا-
دەم. م:

«گېپى تولا شاق - شاق،
يۈزى قېلىن ـــ داپشاق».
تېرىۋالدىم ئېگىزدىن،
بىر تاغاردا باشاقنى.
يار تۇتقانغا مىڭ پۇشمان،
يۈزى قېلىن ـــ داپشاقنى.

دۆلەت: راھەت - پارا-
غەت، باياشاتلىق؛ مەملىكەت -
يۇرت؛ ئۇ يەنە ئادەم ئىسمىمۇ

ئــەجەپ شاش ئات ئىكەن،
دىرۋاڭ سېلىپ مىنگىلى قويمىدى.
كۆندۈرمىگەن توپاقتەك دىرۋـ
لاڭلىماي تۇرىڭا.
دىرۋىلاڭشىپ چاپار ئات،
يولدا بولساڭ نېرى قاچ.
يار مېنى سېغىنغانسەن،
بارغىنىمدا قۇچاق ئاچ.

دىــڭگايماق: نەرسىلەرنىڭ تىك ھالىتى، بېشىنى كۆتۈرمەك. تاغ شېۋىسىدە: تاغ چوققىسىدا ئادەم قارىسىنىڭ كۆرۈنۈشى. مەجازىي مەنىدە: ھاكاۋۇرلۇق، بويۇن قوپارماق. م:

ئاۋۇ دىڭگىيىپ تۇرغىنى نېمىكىنا ئۇ؟
چوققىدا بىر باش دىڭگايدى،
كىمكىنە ئۇ؟
ھۆرمىتىڭىزنى قىلساق بوشراق دىڭگىيىۋىلىڭ، ماقما؟
ھەددىڭىزدىن ئاشتىڭىز،
سلاپ قويسا دىڭگىيىپ.
يولىڭىزغا ماڭارسىز،
ئەمدى بوشراق ھىڭگىيىپ.

دىلكا: نەققاش، تام-تورۇسلارنى گەج ئويما قىلىپ زىننەتلىگۈچى ھۈنەرۋەن. م:

دىلكا چاقىرىپ كەلدىم،
گۈل چەككىلى مۇرىغا.
دۈشمەن گويىنى سولايمىز،
ئۆزى قازغان ئورىغا.

دېكىلىلىك: بېرى كېلىلىك، مەيەرگە كېلىلىك. م:

دېكىلىڭا بالام، سىزگە دەيدىغان گېپىم بار.
دېكىلىڭا يارىم دېكىلىڭا،
لېۋىڭىزنى يېقىن ئەكىلىڭا.
مېھرىمىزدىن شەرۋەت تۆكىلىڭا
سىزگە يېقىن كۆڭلىمىز،
خۇشال ئۆتسۇن ئۆمرىمىز،
دېكىلىڭا يارىم دېكىلىڭا...

دىككاڭشماق: سەكرىمەك، ئويان - بۇيان ئۆتمەك. م:

بەك دىككاڭشىپ كەتتىڭىزغۇ،
ئىچىمنى ئېلىشتۇرۇپ.
يېتىم بالا دىككاڭشىپ،
كېتىپ بارار قوي بىلەن.
پوتىسىغا نان تۆگۈپ،
قولدا تاياق، نەي بىلەن.

دىككىدە: ۋاقىت ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان سۆز، بىر سەكرەپ، شاق قىلىپ. م:

مېنى ئىشقا بۇيرىدى دەپ رەنجىمەي، دىككىدە بېرىپ كېلىڭا؟
تامغا چىقتىم دىككىدە،
يەرگە چۈشتۈم پوككىدە.
سۆيىۋالدىم يارىمنى،
ئېغىزىغا چوككىدە.

دىــك (ھــەرىــكەتنامە):

رالىچ) بولۇپ قالغانلارنىڭ پۇ-
ت-قولىنى ياغلاشقا ئىشلىتىلى-
دۇ. م:

داۋغاننىڭ يېغى ئىسسىق،
ياغلاپ بېرىڭ ئالقانىنى.
ناۋاقىچە ئېيتىسىز،
مېنى ئالداپ، يالغانىنى.

داۋغاز: مۇبالىغىچى، كۆپتۈرۈپ سۆزلىگۈچى. م:

ئۇ ناھايىتى داۋغاز ئادەمكەن، بارنىمۇ - يوقنىمۇ دەۋېرىدىكەن.

ئايدىڭكۆلدە ــ سازلىقتا،
ئۇتلايدىكەن ياۋا غاز.
تېپىلارمۇ ئالەمدىن،
ساڭا ئوخشاش داۋغاز.

داۋزا: دەرۋازا، ئىككى قاناتلىق ئىشىك. قاناتلىرى ۋە ئەتراپىدىكى راملىرى ئالاھىدە گۈل - نەقىش بىلەن ياسىلىدۇ، بەزى جايلاردا تۆمۈر ياكى تۇچ بىلەن قاپلايدىغان ئەھۋاللارمۇ بار. م:

كېچە مەسچىت ئالدىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتسام مەسچىتنىڭ داۋزىسى ھاللاڭ تۇرۇپتۇ، ئۆزلىرىنى قەدەم باستىمىكىن دەپتىمەن.

قوش قاناتلىق داۋزاڭنى،
چېكىپ ئۆتسەم بىلمىدىڭ.
مەن سېنى ئىززەتلىسەم،
كۆزۈڭگە ھېچ ئىلمىدىڭ.

دانچۇق: چاشقان، قوش-قاناتلارنى تۇتىدىغان قىسماقنىڭ يەم-دان باغلاپ قويىدىغان جايى. بەزى شېۋىلەردە «دانچۈك» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. م:

ئورۇق كولاپ يەپ كەتكەن كېپىنى تۇتاي دەپ قوغۇنلۇقتا قىسماق قۇرغان ئىدىم، دانچۇقتا قولۇم تېگىپ كېتىپ قولۇمنى تۇتتۇۋالدى، شۇڭا تاڭدۇرغىلى ماڭدىم.

قىسماق قۇرۇپ خامانغا،
يەم چەگدىڭمۇ دانچۇقتا.
نادان چاغلىما بىزنى،
سالالمايسەن يانچۇقتا.

دايمال: كونا پاسوندىكى شال-تاختاي ئىشىكلەرنىڭ ئىككى يېنىغا قوشۇپ ئورناشتۇرۇلغان ياپسا ياغاچ؛ مېۋىسىنى كۆتۈرەلمىگەن دەرەخ شاخلىرىنى سۇنۇپ كەتمىسۇن ئۈچۈن تىرەپ قويغان ئاچا ياغاچنىمۇ «دايمال» دەيدۇ.

داقاغ: ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيلەرنىڭ تۈۋرۈك ئارىلىقىغا قېقىلىدىغان مۇھاپىزەت ياغىچى. ئۇ تۈۋرۈكلەرنىڭ مەھكەملىكىنى تەمىن ئېتىدۇ ۋە ئۆينىڭ بىرەر تەرەپكە قېيىپ كېتىشىدىن ساقلايدۇ. بەزى

بولۇپ كېلىدۇ. م:
— ھارمىغايلا، سەپەر ئۇبدان ئۆتتىمۇ؟
— دۆلـەت زىيادە، ناھايىتى ياخشى سەپەر بولدى.

ئەگە تەگسەڭ ماڭا تەگ،
دۆلەت كۆرەرسەن بەختىخان.
پەشلىرىڭنى قىستۇرۇپ،
تېزەك تېرەرسەن بەختىخان.

بۇ جاپانىڭ چېكى نەدە،
مۆھلىتىنى كۆرمىدىم.
ئۆي تۇتۇپ ساچىم ئاقاردى،
دۆلىتىنى كۆرمىدىم.

دۇتـخانە: تونۇرنىڭ شامال ئۇرىدىغان تۆشۈكى. بەزى شېۋىلەردە «دايخانا» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. م:

دۇتخانىنى چىڭ كۆمەي،
نانىڭ ساقىقى كۆيدى.
ئۆز قاراسىدا كەلمەي،
يارىمدىن كۆڭۈل ئۆيدى.

داۋا: لـەت، ئەدىـپنى بەرمەك، بىسقا قىقىش. ئەگەر بۇ سۆز «داۋخور» بولۇپ كەلسە، «لەتخور، ئاھانەتكە ئاماراق، ئىزا قېپى» ئۇقۇمىنى بېرىدۇ.

ئۇنىڭ ھەر ئىككى بوغۇمى تېز، ئۇزۇك ۋە جاراڭسىز تەلەپپۇز قىلىنىش ئارقىلىق، «مەلھەم، شىپا» مەنىسىدىكى «داۋا» (بۇ سۆزنىڭ ئالدىنقى بوغۇمى تېز ۋە ئۇزۇك، كېيىنكى بوغۇمى ئېغىزنى يوغان ئېچىپ جاراڭـلىق ئېيتىلىدۇ) دىن پەرقلەندۈرۈلىدۇ. م:

ھاي دېسە ئۇنىماي داۋىڭىزنى يېگەنسىز!؟ خوپ بولدىما!؟

بەك داۋخور بوپقاپسىز، ئىزامۇ ئۆتمەيدىكەن سىزگە.

ئۇلۇشكۇنمۇ دېدىڭىز،
تۇنۈگۈنمۇ دېدىڭىز.
بى سىناقنى يار تۇتۇپ،
داۋىڭىزنى يېدىڭىز.

داۋىسىنى بەرمەك: ئەدەپلىمەك، ئەدەپلەپ قويماق. م:

مەن بىلەن تولا غىرىلدىشىۋېرىدىغان بولسا، قاراپ تۇرسۇن داۋىسىنى تازا بېرىپ قويىمەن!

باغلاپ قويىدى ئېغىلغا،
ئالا ئىنەكنىڭ بالىسىنى.
چوڭ سۆزلىگەن نوچىنىڭ،
بېرىپ قويىدى داۋىسىنى.

داۋىغان: تاغ، يايلاقلاردا بولىدىغان ئوتخور ھايۋان. ئۇنى بەزى رايونلاردا «بورسۇق»، «سوغور» دەپمۇ ئاتايدۇ. تېبابەتچىلىكتە ئۇنىڭ يېغى ئىسسىق دەپ قارىلىپ، پالەچ (پا-

كىمنىڭ كۆچى يەتمەيدۇ دەپ بوغان
چــىچاتتىڭىز، كىچىككىنە بالىنىڭ
ئاستىدا ياتىسىزغۇ؟
دامبۇلخور پوچى،
سۆزىڭىز نوچى.
تۇتقان ئاشنىڭىز،
جاڭگالدا قوچى
دامبۇل: لاپ، پو. م:
يامان دامبۇل قىلىپ كەتتى-
ڭىز، كېلىڭا قېنى، ئىككىمىز بىر بەل
تۇتۇشۇپ باقايلى!
ھاڭگۇ تىرەك جام بولا،
پاختا يىپتا خام بولا.
كۆرۈپ قويدۇق سىزنىمۇ،
ئەمدى ئاتماڭ دامبۇلا.
داملىماق: ماختاپ ئۇ-
چۇرماق، داڭ - تۆسپىنى قىلى-
ماق. م:
ئۇنىڭ كۆنى دائىم كىشلەرنى
داملىماق بىلەن ئۆتىدۇ.
دەزمال سالدىم كۆينەككە،
چاي دەملىدىم چەينەككە.
يار ئۆزىنى داملايدۇ.
قاراپ باقسۇن ئەينەككە.
دام: قــىلتاق، ھىيلە -
مىكىر. م:
بوپتۇ، بۇ قېتىم خەقنىڭ دا-
مىغا چۈشۈپتىمەن ئەمدى...
قاراپ باققىن تاۋىڭغا،
ئىشەنمىگىن نامىڭغا.

ئەمدى ھەرگىز چۈشمەيمەن،
سىنىڭ قىلتاق - دامىڭغا.
دەپە: نــۆۋەت، قــېتىم
(داپخور بىلەن ئوخشاش). م:
دادا، بۇ دەپە ئىشنىڭ يولىنى
بىلمەي، سودىدا زىيان تارتتىم.
ئوزۇن كۈن ئۆتۈپ كەتتى،
ئولتامدۇق ھە - پە دەپ.
قاچانغىچە گوللايسىز،
كېلىدىغان دەپە دەپ؟
دەپــسەن: پــىيما، دەپ-
تۈن. م:
پۇتۇڭغا كىيىپ دەپسەن،
پاتقاقنى كېچىپ كەپسەن.
بىزنى كىم يامان كۆرسە،
بولغاي يەر بىلەن يەكسەن.
دەگــلــىــگ (دەگلىك):
ئــالــلىقاچان ئېيتىپ قويغان،
دەپ قويغان گەپ - سۆز. م:
ئۇ ئانىسىغا بۇ گەپنى ئالىلقا-
چان دەگلىگ.
ئۇنى بەك ئاغزى چىڭ چاغلى-
ماڭ، ئىشەنمىسىڭىز كۆرۈپ باقارمىز،
بــىزگە «دېمەيمەن» دەپ قويغىنى
بىلەن خەققە دەگلىگ.
كۆنچى ئۇستام تىرنى،
غولىقىدا ئەيلەگلىگ.
يارغا قىلغان سۆزۈمنى،
يەڭگىسىگە كەچ دەگلىگ.
دەگىسىز: ئېيتىشقا ئۇل-

جايلاردا «تاقاغ» دەيمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. م:

ئەنجان ۋەدىڭ ئۆي سالدىم،
مەھكەملەپ داقاغ تارتىپ.
مەن بۇ يەردە ساقلاغلىق،
سەن ئۇينامسەن ھال تارتىپ؟

دالتەك: چېقىمچى، گەپ توشۇغۇچى، ئارىدا گەپ يۈرۈشتۈرۈپ نىزا تېرىيدىغان ئادەم. چاپانچى. م:

يىپ يۆگىسەم غالتەككە،
چۈشۈپ كەتتى كاتەككە.
ئىككى داچەن شاڭ بارمۇ،
گەپ توشىغان دالتەككە.
«تائامنىڭ ئەسكىسى نانتەك،
ئادەمنىڭ ئەسكىسى دالتەك».

دالۋاي: كۆز - كۆز قىلىش، ئورۇنسىز داڭلاش، كېرىيە تەرەپتە «دالۋان» دەيدۇ. م:

تېپىلماسنىڭ خورمىسدەك ئەجەپ دالۋاي چۆرۈپ كەتتىڭىزغۇ ئۇ بىر نىمىڭىزنى!

قولۇڭدىكى سىنچاينى،
داستىخانغا ئۆرىمە.
تومۇچۇقتەك يارىم بار،
خەقنى دالۋاي چۆرىمە.

دامبۇ: سۇ ئامبىرى ۋە ئۆستەڭنىڭ توسۇلۇپ توملاندغان قېشى. م:

ئەتە ھەممىمىز سۇ ئامبىرىغا دامبۇ سوققىلى بارىدىكەنمىز.

نەچچە ئاي ئىشلەپ سانجۇدا،
شىغىل توشۇپ دامبۇغا.
تاتقا چىقساق يار بىلەن،
ئەجەپ قالدۇق يامغۇردا.

دارا: ئۇدۇل، نەق، دەل. ئىككى چېقىل (داۋان) نىڭ ئارىسىدىكى ھاڭ، جىلغا. م:

مۇشۇ يولدىن چەتنىمەي دارا ماڭسىڭىز، ئۇنىڭ ئۆيىگە بارىسىز.

«...پەھلىۋانى قاتىل ئىككى چېقىل ئارىسىدىكى دارىدىن شۇنداق ئۆتۈشكە، ئالدىنى بىر توپ لەشكەرلەر توسۋاپتۇ.»

تاغنى ئايلىنىپ،
ئۆتتۇم دارادىن.
يارىم كىچىكتى،
بەرگەن قارارىدىن.

يارىم مىنى قىچقىرامىش،
دارا كەلسۇن دەپ.
داكا ياغلىق ئالغاچ باردىم،
ھىيتتا چەگسۇن دەپ.

دامبۇلخور: پوچى، ئۆزدنى - ئۆزى ماختايدىغان، ئەمما قولىدىن ئىش كەلمەيدىغان ئادەم. م:

قانداغا دامبۇلخور، ماڭا ھېچ-

لارنى ئۇچىدىن بېكىتىشكە تى-
رەپ قويىدىغان ياغاچ؛ تىنىق.
هاردۇق؛ ۋاقىت ئۇقۇمىنى
بىلدۈرىدىغان رەۋىش. م:
ئىشكىنىڭ ئىلغۇچى سۇنۇپ
كېتىپتۇ، شۇڭا دەملەپ قويدۇم.
كەنت مۇدىرى ئايرىپ بەرگەن
يەرنى تۇزلەپ بولۇپ، بىردەم دەم
ئالغاندىن كېيىن، يەنە باشقا يەرنى
تۇزلىدۇق.

ئىشىك ئۇچىدىن دەملەگىلىك،
يان ياغاچقا يەملەكلىك.
لەۋزى يالغان شۇ يارىم،
مەن ساقلىسام كەلمەگىلىك.

«ساڭا بىقسپ مەن، ئىشككە
بىقسپ دەم».

دەللەك: مەرد، گەپ - سۆزى جايىدا، ئوچۇق - ئاشكارا. م:
ئۇنىڭ ماڭا ھەممىدىن بەك
ياقىدىغان يېرى گەپ - سۆزىنىڭ
دەللەگلىكى.

سىزنى مەن چاغلاپتىمەن،
ئوبدان يىگىت، دەللەك يىگىت.
لەۋزى يالغانلىق ياراشماس،
بىزنى بوش پەللەك يىگىت.

دەمبەس: نىيەت، ئىرادە، غەيرەتكە كېلىش. م:
ھەممىمىز بىرلىكتە دەمبەس
قىلساق، بۇ ئىشنى بىر دەمدە تۈگەتىمىز.

تاش توشۇدۇق ئاچچىغىدىن،
ھە- ھۇ بىلەن دەمبەستە.
يارىم كەتتى يامانلاپ،
ئارتىپ بىزنى سۆيمەستە.

دەڭگىرەك: ئۆزى كىچىك، ئەمما گېپى چوڭ، پوچى، گەدەنكەش كىشى. م:
ئۆزىنىڭ بويىنىڭ كىچىكلىكىگە باقماي، چوڭ گەپ قىلىدىغان
تازا بىر دەڭگىرەك نېمىكەن ئۇ.

ئىشك ئالدى تال تېرەك،
تال تېرەككە سۇ كېرەك.
چاغلاپ يۈرگىن ئۆزۈڭنى،
ھالى يوغان دەڭگىرەك.

دەسمى: تىجارەتكە سېلىنغان مەبلەغ، ئانا پۇل - سېلىنما، دەسمايە. م:
نېمىدىن قورقىمىز، چۆكۈپ
كېتىدىغان دەسمى يوق.

«دەسمايەڭ ئاز بولسا، تىجارەتنى كىچىك ئىشتىن باشلا».

يازدا ئوينايلى جىنىم،
باغدا ئوينايلى خېنىم.
دەسمىيىمنى ئاز كۆرسەڭ،
كۆزدە ئوينايلى خېنىم.

دېۋەز: ئۆينى ئايرىۋېلىنغان بوغداي كېپىكىدىن قايتا تاسقاپ چىقىرىلغان قىزىل ئۇن. ئىلگىرى ئاچارچىلىق زا-

ـگـۈرمىگەن، ئېيتىقسىز قال-
غان، چالا قالغان گەپ. م:

بىر گەپنى دەگسىز قاپتىمەن،
ئەتە غۇنچەمنىڭ تويى بولىدىكەن.
ئىككىمىزنىڭ يۈرىۋاتقىنىمىزنى
تېخى ئانامغا دەگسىز. كېيىنچە دې-
سەممۇ بولار.

ئاسماندىكى يۇلتۇزلارنى،
سانىسام چەكسىز.
يارغا مېنىڭ ئېيتقان سۆزۈم،
ئانىسىغا دەگسىز.

دەپتــۇن: يـۇڭنى پىش-
شىقلاش ئارقىلىق تەييارلىنى-
دىغان قىشلىق ئاياغ، بەزى
شېۋىلەردە «پىيما» دەپ تەلەپ-
پۇز قىلىنىدۇ. م:

دەپتۇن كىيىپ قار كېچىپ،
پاچاق تالدىمۇ يارىم؟
قارىغىدەك ھالىڭ يوق،
كۆڭلۈك قالدىمۇ يارىم؟

دەپتىن: ئەتلەس توقۇش
دۇكىـنىغا تارتىلغان مەشۇت
يىپنى ئۆرۈپ چىگدايدىغان تو-
قۇش سايمىنى. م:

دەپتىننى ئۆرۈك چىگراق،
خان ئەتلەس توقار چاغدا.
يۈرەكنى قىلىڭ چوگراق،
ئوينايلى بېگى باغدا.

دەلتە: دەلدۈش، زېھنى-
دىن ئازغان، مەجنۇن قېتىش
ئادەم. م:

تازا بىر دەلتە ئادەممۇ نېمە -
بۇ، بىكارغا ھېجىيىپ يۈرىدىكەن.

كۆزلىرىڭگە كۆزنى تىكسەم،
دەلتە چاغلاپ قاچما يار.
ئۆتنە ئالەم بۇ، بىكارغا
ئوتقا ياغنى چاچما يار.

دەميان: دېھقان ئۆيلىرى-
نىڭ قاناتلىق ئىشىكلىرىنىڭ
ئىككى تەرىپىگە ئورناشتۇرۇل-
غان دەم (يان) ياغاچ. م:

ئىشىكنىڭ دەميان ياغىچى بو-
شاپ قاپتۇ. قۇرت بيگەن بولسا كې-
رەك، ئالماشتۇرۇۋېتەيلى.

ئىشىكتىكى دەميانغا،
ئۇرۇس مىخى قاقىلى.
ئالتە كۈنلۈك ئالەمدە،
بىزمۇ ئويناپ باقىلى.

دايانماق: تايانماق، قو-
لىغا ھاسا ياكى ياغاچ ئېلىپ
شۇنىڭ ياردىمى بىلەن ماڭماق.
م:

قولۇمدا دايانماققا ئېلىۋالغان
ھاسا بولمىغان بولسا، ھاشىملارنىڭ
ئىتى مېنى تالاپ قوياتتى.

ئەگمەچ ھاسا - ھۆل ھاسا،
دايانسىگىز سىندىمۇ؟
ئارىمىزغا جان يارىم،
خوخا - تىكەن ئۈندىمۇ؟

دەم: ئـىشىك - دەرۋازى-

مىس يارماق. ئاتالغۇ جەھەتتە «پۇل» نى «داچەن» دەپ ئومۇملاشتۇرۇپ ئاتايدۇ. بىر داچەننى «بىر پۇل» دەپ پەرقلەندۈرىدۇ. مەجازىي مەنىدە: پىخسىق ئادەمنى «داچەننىڭ تۆشۈكىدىن مىڭ قېتىم ئۆتىدىغىنى» دەپ مەسخىرە قىلىدۇ. م:

تەپكۈچ ئەتسەم داچەندە،
چۈشۈپ كەتتى ئۆگزەڭگە.
نىمانچىرا قېپىدايسەن،
ئاران بىرنى سۆيگەنگە.

دەكچە: كىچىك قازان (قورۇما-قورداق قورۇشقا ئىشلىتىدىغان). م:

ئالما تىزدىم تەكچىگە،
قورىما ئالدىم دەكچىگە.
تەڭ كەلگىلى بولامتى،
ئوماق يارىم — گەپچىگە.

دۈمبە: قوينىڭ قۇيرۇق مېيى؛ ئادەمنىڭ ئۇچىسى. م: *«ئەتىكى دۈمبىدىن، بۇگۈنكى ئۆپكە ياخشى». «تاپىنى قىچىشسا، دۈمبىسىنى قاشلاپتۇ».*

سۈيى تاغدىن گۆشكىردە،
پىيىزى باغدىن گۆشكىردە.
كەلسىلە ئالسىلا،
بىرنى يەپ باقسىلا،
دۈمبىدە ياققان گۆشكىردە.
دۈمبەمگە مىندۈرسەم سېنى،
ھەر جايدا كۆلدۈرسەم سېنى.
خالىغان چاغدا سۆيەردىم،
باغرىمغا ئۇندۇرسەم سېنى.

دۈمبەلچەك: ئېگىزرەك جاي، ئېگىز - پەس دۆڭلۈك (دۆش بىلەن ئوخشاش). بەزى ئادەملەر دوڭغىيىپ تۇرۇپ دۈمبىسىگە باشقىلارنى چىقىرىپ قولى يەتمەيدىغان نەرسىلەرنى ئېلىشقا ياردەم قىلىشىنىمۇ شۇنداق ئاتايدۇ. م:

تاۋداندىكى كىتابنى ئالالماي، ئاخىرى ئاكام دۈمبەلچەك بولۇپ بەرگەندە ئاندىن ئالدىم.

ئېگىز ئىكەن سەگۈنچەك،
بولۇپ بەردىم دۈمبەلچەك.
سەگۈنچەكنىڭ ئۇچىدە،
سۆيۈۋالدى كۆلگۈنچەك.

داپەندى: پېرە ئويۇندا قوشاق ئېيتىپ، داپ چالىدىغان كىشى.

دامان: گىردە ناننىڭ بىر خىلى. گىردىگە قارىغاندا يۈزى كەڭرەك ئېچىپ يېقىلىدۇ. م:

دامان ياقتۇرۇپ كەلدىم،
قايماققا ملەپ يەمسىز.
سىزنى دەپ ساراڭ بولدۇم،
ئويناپسىز كۈلۈپ غەمسىز.

مانلاردا ئۇنىڭدا يوقسۇللار نان
يېقىپ يېگەن. م:

*نېمىسىنى دەيلا، ئۇنىنى تاس-
قاپ ئېقىدا ئايدا بىر قېتىم ئاقلىق
ئەتتۇق، دېۋىزىدە نان يېقىپ باللا-
رنىڭ قورسىقىنى گوللاپ تۇردۇق.
ئۆزلىرىنىڭ ئالدىغا نان دەپ ئاچى-
قىشقا يۈزۈم كۆيىدى.*

*كەپتەر قوندى پەغەزگە،
پاختەك قوندى پەغەزگە.
قانداق قىلاي باللىرىم،
نان ياقمىسام دېۋەزدە.*

دەرەپشە: موزدۇزلارنىڭ
ئاياغ كىيىمنى تىكىش ئۇچۇن
ئىشلىتىدىغان ئەسۋابى. م:

*شۇنچە يۇمشاق خۇرۇمغىمۇ
دەرەپشە ئۆتمىدى دەپ، سۇ پۈركۈپ
چۆپتەك هۆل قىلىۋېتىپسىز، ئۇنىڭ-
دىن قىلىن پاشنىلەرنى سوغا چى-
لامسىز؟*

دۆك: ئۇلگۇجە، هەممى-
سى، بىراقلا. م:

*بوپتۇ، بۇ مالنىڭ هەممىسىنى
مەن دۆك ئالاي.*

دىرەۋىزۇن: گېئومېتى-
رىك شەكىلدە ياغاچتىن گۇل
ياساپ چىقىرىلغان توسۇق تام.
ئۇ دالانغا، ئۆينىڭ سىرتىغا قا-
رىتىلغان تەرىپىگە ئورۇنلاشتۇ-
رۇلىدۇ. دىرەۋىزۇن هەر خىل
چاسا شەكىللىك گۇل نۇسخ
-لىرى بىلەن قۇراشتۇرۇلغ
بولىغاچقا، ئادەمگە بىر خ
گۈزەللىك تۇيغۇسى بېغىشلا
دۇ. هازىرقى كۆندە دىرەۋىزۇ
ياسايدىغانلار كۆپ قالمىدى
م:

*دالانىڭدا دىرەۋىزۇن،
سارايىڭدا سىم كاتۇ.
مەندىن ئاجرىشىپ كەتسەڭ
سەن جۇمباقنى كىم ئاتۇ.*

دېپىنماق: بىر نەرسىگ
يۆلەنمەك، تايانماق. م:

*ئانام قېرىپ كۈچىدىن كەتتى
هاسىغا دېپىنمىسا ماڭالمايدۇ.*

دېۋىنمەك: ئات - ئۇلاغ
-لارنىڭ بېقىنىغا سۇنجاقلىماق
ئېگىز چېقىل - داۋانلارغا يا
ماشماق (بۇنى تاغلىقلار «تاغق
دېۋىندۇق، دېۋىپ ماڭدۇق»
دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ). م:

*بىر قوتۇر ئېشەككە مىنىپ
كەنمەن، بىر قېتىم دېۋىپ قويسا
تۆت قەدەم سوكۇلداپ يەنە توختاي
دۇ. بەك تالجىقتۇرۋەتتى.*

*ئۆرىگە دېۋىپ ماڭدىم،
تۆۋەنگە ئېقىپ.
ئۇسساپ كەلدىم، چاي قىلغىن
كالاڭنى سىغىپ.*

داچەن: بورۇنقى پۇل

غۇزدەك چىرقىراپ كەتتى.

دۇگجىمەك: ئالدى - كەينىگە مۇدۇرىمەك. م:

ھاراق ئىچىپ مەست بولغاندەك ئالدى - كەينىڭىزگە دۇگجۇپ يۇرىسىزغۇ؟

ھاراق ئىچىپ دۇگجۇپ يۇرۇپ،
يولدا قاپتىمەن.
مەستلىكىمدىن بوشىغاندا،
مۇزلاپ قاپتىمەن.

دۇكان ياغىچى: گىلەم، ئەتلەس دۇكانلىرىغا تەييارلانغان ياغاچ. م:

ئوتان قالمىدى دەپ، دۇكانلىق ياغاچنى بىرىپ قالايدىغان ئىشمىدى؟

دۇكان پاچىقى: گىلەم توقۇيدىغان دۇكان قۇرۇلمىسىنىڭ ئىككى ياندىكى تۈۋرۈك ياغىچى.

دۇكان گۇندىسى: گىلەم دۇكىنىنىڭ تەگلىكى.

دۇكان قېلىپى: گىلەم دۇكىنىنىڭ ئارقاق يىپى ئاراشلىرىنى ئايرىيدىغان ياپىلاق شال ياغاچ.

دۇكان: توقۇمىچىلىق (خام، شايى، ئەتلەس، تاغار، گىلەم...) دۇكىنى. م:

ئەتلەس تارتتىم دۇكانغا،
گىلەم تارتتىم دۇكانغا.
كۆڭلۈم باغلىنىپ قالدى،
نازى تولا چوكانغا.

دۇقال: دۇچ كېلىدىغان توسقۇنلۇق. پەسىل ئۆزگىرىش مەزگىلىدىكى بوران - چاپقۇن. م:

ھارۋىڭىزدا چوقال بار،
ئالدىڭىزدا دۇقال بار.
قىز بالىغا كۆز قىسماق،
يۈتلىشىدۇ - ساقال بار.

دوداي: كالپۇكى سېمىز، دورداي كالپۇك. م:

دوداي كالپۇك، ھىڭگاك چىش،
داۋزا قولاق، ئورا كۆز،
مېنى ياردىن ئايرىغان،
رەھىمسى يوق قارا يۈز.

دۆر (دۆرى): ئەتلەس توقۇيدىغان بوياپ - رەڭلەپ تەييارلانغان مەشۇت يىپىنى تۇرىدىغان مەخسۇس چاق.

دوكا: تىجارەت، سودا - سېتىقى ئېقىش تاپقان، سودىدا سۇرۇپ ماڭغان كىشى (ھەر ئىككى بوغۇم سوزۇپ ئېيتىلىدۇ).

داڭقان: قېلىن قىلىپ قۇيۇلغان كىچىك قازان، ئۇنىڭ قولاقلىق ۋە پاچاقلىقلىرى بار. ياشانغانلار داڭقاندا پىشۇ-

داق يەر: قاتتىق يەر، كىگىز - كېچەك سېلىنمايدىغان يەر. م:

داق يەردە ئولتۇرۇپ قالدىڭىز،
خاپا بولماسسىز.

خوتەن قېيى قۇملۇق يول،
ئاتنى چاپتۇرۇپ ھەيدە.
نازىڭنى كۆتۈرمەيمەن،
كۆزۈمدىن يىت داق مەيدە.

داقىراتما: لەگلەكنىڭ بىر خىلى، ئۇچۇرغاندا داقىراپ ئاۋاز چىقىرىدۇ. م:

— دادا، ماڭىمۇ سەمەتنىڭ لەگلىكىدەك داقىراتما قىلىپ لەگلەك ياساپ بەرسەڭ.

داقىراتماق: قول-پۇتنى يەرگە تەگكۈزمەي سۆرەپ تارتىپ ماڭماق. م:

بىچارىگە ئەجەب ئىچىم ئاغرىدى. ئۇنى داقىرتىپ سۆرەپ ئېلىپ كەتتى.

داڭگال: چالما، بۇغداي-قوناق يىغىۋېلىنغاندىن كېيىن ئېتىزدىكى توپا ئاستىدا قېپقالغان كۆتىچەك. م:

«توخو داڭگال چوقۇشەپتۇ،
ئۆچكە جاڭگال.»

داڭگال ئاتسام ئالماڭغا،
چۇشۇپ كەتتى كۆلچەككە.
سەن مېنى يامان دەيتىڭ،
تېگىۋاپسەن لۇكچەككە.

دالان: كەڭرى قىلىپ سېلىنغان يازلىق تاشقىرىقى ئۆي. م:

ھوجرىدىن چىقسام دالانغا،
قوپتى يارىم جايىدىن.
باغلىۋاپتۇ بېلىگە ياغلىق،
چوچىلىق ئاق شايىدىن.

دەييارى (دەريايى): بەقەسەمنىڭ بىر خىلى، يوللۇق يىپەك رەخت. م:

مەخمەل چاپان، شايى تامبال،
دەييارى كۆينەك.
بىزگە قاچان نېسىپ بولار،
شۇ يارنى سۆيمەك.

دىڭگوس: ئاقساق، دىڭگوك. پۇتى زەخىم يېگەن ئادەمنىڭ ئاقساپ پۇت سۆرەپ ماڭغان ھالىتى. م:

دىڭگوسلايسىز، پۇتىڭىزغا
تىكەن كىردىمۇ؟
ئاخشام نەگە يوقالدىڭ دەپ،
قىستاپ ئۇردىمۇ؟

دىستىلىمەك: خېمىرنى ئەيلەپ پىشۇرماق. باشقىلارنى مىنىۋېلىپ تىزلىماق. م:

خېمىرنى دىستىلەپ تازا ئەيلەسە، نېنى يېيىشلىك بولىدۇ.

ئۇنىڭ مەيدىسىگە تىزىمنى قويۇپ راسا بىر دىستىلەپتىم، توڭ-

— خەلپە جامايىغا دېمىگەند-
ما؟

— ھەممىسىگە دەگلىك، ئاڭ-
لىغان.

— بىزنى بۇ يەرگە كەلمەيدۇ
دەگلىك، شۇڭا ئۆزىمۇ كەلمىگەن
گەپ.

دېۋىپ مېڭىش (دېۋىتىپ
مېڭىش): ئېگىزلىكلەرگە چىقىش
ئۈچۈن ماڭغاندا جان-جەھلى بىلەن
كۆچىنىپ (دېۋىنىپ) مېڭىش.
ئات ۋە ئېشەكلەرنى مىنگەندە، ئىك-
كى پاچاق بىلەن ئۇلاغنىڭ ئىككى
بىقىنىغا نىقتاپ (دېۋىنىپ) مې-
ڭىش. دېۋىش بىلەن تېز كەتكەن

ئۇلاغنى «دېۋىپ كەتتى» دەپ ئاتاي-
دۇ. م:

— تېز بول، ئاتنى دېۋىت،
سول تەرەپكە قاچايلى.

دومـىسـىيىش: قېيداش،
نارازى بولۇپ تۇرۇۋېلىش. م:

بۇ خېنىم ئەتىگەننىڭياقى دوم-
سىيىۋالدى، قاپىقىنىمۇ ئاچمىدى.

قانداق، دومسىيىپ قاپسىزغۇ،
بىرسى بىلەن بىرنېمە دېيىشىپ قال-
دىڭىزما؟

ئـانا، ماڭا ئېلىپ بېرىدىغان
قىزنىڭلار ئوچۇق چىراي، خۇش كۆ-
ڭۈلراق بولسۇن، دومسايغاق خوتۇن
بىلەن بىر ئۆيدە تۇرماق تەس.

ر

راخـاپ: خوتەندە قېتىق
ئـارىلاشتۇرۇلغان مۇز سۈيىنى
راخاپ دەيدۇ. م:

ئەتىگەندىن كەچكىچە،
ئىشكايلامنى ئەگىبىسىز.
بىكار يولنى ئاز مېڭىپ،
راخاپ ئىچىڭ سەگىبىسىز.

راخـنـا: ئەسلىي يالد-
ڭاچ، ئۇياتلىق ھالەتنى ئېپادى-
لەيدىغان رەھنە (بەرەھنە) سۆ-
زىدىن كەلگەن. ئەمما تۇرمۇش
ئـىستېمالىدا بۇزۇلغان، كې-
رەكسىز بولۇپ كەتكەن نەرسى-
لەرنى سۈپەتلەشكە ئىشلىتىدۇ.
م:

ئەمدى بۇ نەرسىنى ئىشلەتكى-
لى بولمىغىدەك، بۇزۇلۇپ راخنا بو-
لۇپ كېتىپتۇ.

روُلغان تائام مەززىلىك بولىدۇ
دەپ قارايدۇ. م:

گۆش پىشۇرغان داڭقانغا،
ئۇماچ چالمىغىن يارىم.
كىچىككىنە بۇ جانغا،
دەردنى سالمىغىن يارىم.

داڭقانپۇتى گەپ: بېشى بىلەن ئاخىرى زىت گەپ، قو-لاشمايدىغان سۆز. م:
ئاغزىم بار دەپ ئۇنداق داڭقان-پۇتى گەپ قىلساڭلار، بىز كۆتۈرەل-مەيمىز.

ئۇجمىنى بەك جىق يېمەڭ،
ياتقۇزىدۇ تەپ قىلىپ.
كۆڭلۈمنى زىدە قىلماڭ،
داڭقانپۇتى گەپ قىلىپ.

داش (داشقازان): چوڭ تاۋابگاھلاردا شىلان قاينىتىشقا ئىشلىتىدىغان مەخسۇس قازان. چىرا ناھىيىسىدىكى «ئىمامى غەززالىم مازىرى» دا 50 چارەك (900 جىڭ) گۈرۈچنى دەم ياتقۇزۇشقا بولىدىغان بىر داش قازان بولۇپ، ئۇ 1870 - يىل-لىرى قەشقەردە قۇيۇلۇپ مەز-كۇر جايغا ۋەخپە قىلىنغان. بۇ قازان ھازىر خوتەن ۋىلايەتلىك مۇزېيدا ساقلانماقتا. م:

سۇمەگە ئىسسىپ داشنى،
قايناتتۇق شىلان ئاشنى.
يارىم سىلماس بولدى،
بۇ مىسكىن، غېرىپ باشنى.

داش (داشمان): جوغ... پىيىلىك جايلىشىشى قازان شە... كىللىك ئويمان يەر. كېرىيە ... ھىيىسىدە «تاغداشمان» «سۆكە داشمان» نامى بىلە... ئاتىلىپ كېلىۋاتقان يەر نامل... ىرى بار. م:

تاغداشماندىن ئاشقۇچە،
ئىشىكىم ھېرىپ قالدى.
يارىمنى سۆيەي دېسەم،
سىڭلىسى كىرىپ قالدى.

داشقايناق: قالايمىقان... تەركىبى مۆرەككەپ سۆز ۋ... ئىش؛ باش - ئاخىرىنى ئايرىغى... لى بولمايدىغان ھادىسە. م:
ناھايىتى بىر داشقايناق ئىشنىڭ ئى... چىگە كىرىپ قالدىغۇ كىشى!

دىغراپ قالغان: ھايۋان... لارنىڭ كۆيلەش - تۇتۇلۇش... مەزگىلىدىكى جىنسىي تەلىپى... ئېشىپ قالغان ھالىتى. مەجا... زىي مەنىدە: ئەرگە تەگكۈسى... كېلىپ قاپتۇ دېگەننى «دىغراپ... قالغان» دەپ ھەجۋىي قىلىدۇ...

دەگىلىگ: «دەپ قوياغ... لىق، ئىيتىپ قوياغلىق، دەپ... ئويلاغلىق، ئىيتىغلىق» دېگە... مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. م:

يۈك يۈگەنچىسى؛ كونىرىغان، چىرىگەن، كىيرەكتىن چىققان نەرسە.

رەنە: گۆرۈ. موھتاجلىق تۈپەيلىدىن ئىلكىدە بار بولغان پۇللۇق نەرسىلىرىنى بىراۋغا ئامانەت قويۇپ ئۇنىڭ ئورنىغا پۇل ئېلىپ ئىشلەتمەك «رەنىگە قويماق» دېيىلىدۇ.

رەم: بىر خىل خۇراپىي ھەرىكەت، كىشىلەرنىڭ تەقدىر ۋە قىسمىتىگە دائىر بېشارەتلەر كۆرسىتىلىدۇ. رەم ئېچىشنى كەسىپ قىلغان كىشىنى «رەممال» ياكى «رەمچى» دەپ ئاتايدۇ.

رەبتى: خۇي - پەيلى، مىجەزى قاتارلىقلارنى بىلدۈردۇ. م:

رەبتى كېلىشمىگەن ئادەم بىلەن ئۆي تۇتقىلى بولمايدۇ.

رەپتا: رايى، مايىللىقى. م:

جاھاننىڭ رەپتىگە بېقىپ ئىش قىلغان ئادەم زىيان تارتمايدۇ.

رەپ - رەپ: كونا، رەزگى نەرسە.

مەجازدا: گەپ - سۆزى ۋە ھەرىكىتىنىڭ تايىنى يوق ئادەملەرنى رەپ - رەپ دەپ سۆپەتلەيدۇ.

رىڭ: ھوشيار، سەگەك تۇرۇشنى ئىپادىلەيدۇ. م:

تولا ئۇخلىماي رىڭ ئولتۇرۇڭ.

رۇكولداش: توخۇنىڭ كۇرۇك بولغان چاغدىكى ھالىتىگە ئېيتىلىدۇ.

مەجازدا: ئىشىنىڭ ساپاسى يوق، تولا گەپ قىلىدىغان ئادەملەرنى سۆپەيلەيدۇ.

راھەندە: يۈز - ئابرۇيى تۆكۈلگەن، پالاندى بولغۇچىلارغا قارىتا كەمسىتىپ ئېيتىلىدۇ. م:

قارىڭ بۇ راھەندىنى، قايسى يۈزى بىلەن يەنە رەستىگە چىققاندۇ!؟

كېيىنكىلەر «راھىندى» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىدۇ.

رولاشتۇرماق: يۈزلەشتۈرمەك، ئۇدۇللاشتۇرماق. م:

بۇ ماتېرىياللارنى بىرمۇ بىر رولاشتۇرۇپ چىقايلى.

ئۇنىڭ قېشىغا بارسام بىلەك گەپ قىلىدۇ. ئاخىرى ئىككىسىنى رولاشتۇرماي بولمىدى.

رەسمانە: كونا يۇسۇن، كونا پەدىدىكى، ئادەتتىكىچە نەرسىلەرنى ئىپادىلەشكە ئىشلىتىلىدۇ. م:

رەڭگۇا: گىلەم توقۇش ئۇچۇن تەييارلانغان رەڭلىك شوينا. م:

رەڭ بىلەن زەمچە سالدىم،
رەڭگىنى ئۇبدان ئىچسە دەپ.
شۇنچە قىلسام كارىڭىز يوق،
كۆڭلى بىزگە چۈشسە دەپ.

رەۋەندە: ئېشەك، قېچىرلار بىلەن ئاشلىق يۆتكەپ ساتىدىغان كىشىلەرنى رەۋەندە دەپ ئاتايدۇ. ئۇلار مالنى ئۇلاغ بىلەن يۆتكەيدۇ. م:

رەۋەندىنىڭ ئېشىكىدەك قاشاڭ بولماڭلار.

رەۋەند: (رەۋەن) بىر خىل دورىلىق چۆپ.

رەندە: خارەتچىلىك ئەسۋابى. ئۇنىڭ داس رەندىسى، توقماق رەندە، رىزىگاھ رەندە، پەرداز رەندىسى دېگەن تۈرلىرى بار.

رەسىدە: قىزلارنىڭ بويىغا يەتكەن مەزگىلى. تالالىق قىلىشقا توشقان قىز.

خوتەن رايونىدا كىچىك بالىلارنىڭ ھەممىسىنى (قىز - ئوغۇل ئايرىماي) «نارەسىدە» دەپ ئاتايدۇ.

رەستە: كوچا، مەيدانلار، ئۇيغۇرلاردا بۇ سۆز ناھايىتى كەڭ مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

«ئېغىلدا ھاڭرىغان ئ
شەك رەستىدە ھاڭرىماپتۇ» د
گەن تەمسىلدىكىدەك.

رىزە: پارچە، ئۇششاق ئۇۋاق. ئەگەر قوش ئېيتىلمە «رىز-رىزە» دېيىلسە، پاچاق-پ چاق بولغان، ئۇۋۇلۇپ كەتكەن مەنىسىدە كېلىدۇ.

رىزىگا: نەپىس، نازۇك ھۈنەر تەلەپ قىلىدىغان ئىش. مەجازدا: بۇ ئۇستامنىڭ رىزەگاھلىقى يوق (كۆيۈنۈپ، چە-رايلىق ئىش قىلمايدىغانلارنى سۈرەتلەپ) دەپ كىنايە قىلىنىدۇ.

رۇۋۇدا: جۇل-جۇل بولۇپ كېتىش، ئىشلەتكىلى بولمايدىغان بولۇپ كېتىش. م:

قارىسا ئۇنىڭ ئىسكەتكە
شۇنچە رۇۋۇدىلىشىپ كەتكەن بارمۇ؟

رۇساللاش: توغرىلاش، تۈزلەش، رۇس قىلىش مەنە-سىنى ئىپادىلەيدۇ.

مەجازدا: ئەخلاقىي جە-ھەتتىكى يارىماسلىقنى تۈزە-تىشنى «رۇساللاش» دەپ ئوب-رازلاشتۇرىدۇ.

رەزگى: تاغلىقلارنىڭ پا
چاقا يۆگەشكە ئىشلىتىلىدىغان

ز

زامات: دەرھال، شۇئان دېگەن مەنىدە «شۇ زامات» دەپ قوللىنىلىدۇ. «بارغان زاماتلا»، «كەلگەن زاماتلا» بولۇپ كېلىدۇ. م:

ئۇ ياستۇققا باش قويغان زاماتلا ئۇيقۇغا كەتتى.

زاڭ: قوناق ئۇنىنى يۇمشاق تاسقاپ، قويۇق ئۇماچ قىلىپ پىشۇرۇپ قاچىلارغا ئېلىپ، ئۇستىگە قورۇما ئېلىپ يېيىلىدىغان تاماق.

زاڭلىق: مەسخىرە، ھەزىل قىلماق، ئەيىبلىمەك. كېرىيىدە «زاغى تۇتۇش» دېيىلىدۇ. م:

خەقنى زاڭلىق قىلماڭ، بۇنداق ئىش سىز - بىزنىڭ بېشىمىزغىمۇ كېلىشى مۇمكىن.

زاھەت: كۆمەچ ناننىڭ بىر خىلى. خېمىرنىڭ ئىچىگە تاش تىقىپ، قوقاسقا كۆمۈپ پىشۇرۇلىدۇ. مۇنداقتا زاھەتنىڭ ئىچى خام قالماي تەكشى پىشىدۇ. سەپەر ئۇستىدە، جەزىرە ۋە جاڭگاللاردا قىلىپ يېيىلىدۇ.

زال: مىجەزى ئېغىر، ھېچ ئىش پەسەنتىگە كەلمەيدىغان، تەدبىرلىك، تادان. جۈملىدە «زال ئادەم»، «زاللىشىپ كەتكەن ئادەم» دېيىلىدۇ.

زاراخەتمە (ساراخەتمە): نورۇزنىڭ ئالدى - كەينىدە ئۆتكۈزۈلىدىغان بىر خىل ئاممىۋى پائالىيەت. پۈتۈن مەھەللە بىر تۇزگە قازان ئېسىپ، ئۆزئارا بىر - بىرىنىڭ تامىقىنى يەيدۇ. دۇئا - تىلاۋەت قىلىپ، شۇ يىلنىڭ مەمۇرچىلىقىنى، سۇنىڭ مول بولۇشىنى، ئاغرىق - سىلاق، ئۇيۇناتنىڭ كۆتۈرۈلۈپ كېتىشىنى تىلەيدۇ.

زاك: بىر خىل تاغ جىنسى، بوياق تەييارلاش ئۇچۇن ئىشلىتىلىدۇ. «زاك» قا مايىل رەڭلەرنى «زاك رەڭ»، زاك رەڭ ئېشەكنى «زاك ئې-

«رەسمانە ئۆتۈك، رەسمانە ئىشلار» دېگەندەك.

روياپ: روياپ بولماق، روياپقا چىقارماق دەپ كېلىدۇ. بىر باشقا ئېلىپ چىقماق، ۋۇجۇدقا كەلتۈرمەك دېگەن مەننى ئىپادىلەيدۇ.

رويخەت: تىزىملانغان ئىسىملىك. ئىستېمالدا رويخەتكە كىرگۈزۈلدى، رويخەتتىن قالدۇرۇلدى (رويخەتتىن ئۆچۈرۈلدى) دەپ ئىشلىتىلىدۇ.

رەخ: ئۆي تېمىنىڭ ئىشىك، كېشەك ئورۇنلاشتۇرۇلغان كامارلىرىنىڭ يان تەرپىنى كۆرسىتىدۇ. م:

دېرىزە رەخلىرى ئاھاك لاي بىلەن، ئىشىك رەخلىرى قوم لاي بىلەن سۇۋالدى.

رۇبرۇ: ئۇدۇلمۇ ئۇدۇل، نەقمۇ نەق.

رەللە بولماق: جىلە بولماق، كۆڭلى پاراكەندە بولماق، ئىچى پۇشماق.

راۋات (رابات): ئۆتەڭ، قونالغۇ، كارۋان ساراي.

راۋيتە: مۇئامىلە، ئېلىش - بېرىش قاتارلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ.

رايىش: مىجەز جەھەتتىن ياۋاش، مۇلايىم تەبىئەتلىك روھىي ھالەتنى ئىپادىلەيدۇ. م

ئۇنىڭ ئايالى بەكمۇ رايىش
ئايال. ئەزەلدىن نامەھرەم ئىشلارنى
قىلمايدۇ.

رام قىلماق: ئىختىيارىنى
ئالماق، ئۆزىگە ئىجىل - ئامراق
قىلماق.

روچىۋىن: چىۋىننىڭ بىر
خىلى. رەڭگى يېشىل، جۇغى
چوڭ كېلىدۇ. خوراپىي چۈشەنچىلەر بويىچە بۇ خىل چىۋىن ئۆلگەنلەرنىڭ روھىنى كۆتۈرۈپ يۈرىدۇ دەپ قارىلىدۇ. مەجازدا: «روچىۋىندەك قاشاڭ نەرسىكەن بۇ» دېيىلىدۇ. بۇ
ئارقىلىق روچىۋىننىڭ بىزەڭ، قاشاڭ تەبىئىتى سېلىشتۇرۇلىدۇ. م:

روچىۋىندەك ئايلىنىپ،
بارسام قېشىڭغا كۆرمىدىڭ.
تەلمۈرۈپ تۇرسام يېنىڭدا،
قايرىلىپ بىر سۆيمىدىڭ.

رۇچاق: باللار ئوينايدىغان كىچىك ئوقيا. ئۇنى بەزى
شېۋىلەردە «لىچاق»، «نە
چاق» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىدۇ.

رەڭلەش: بوياق بېرىش،
بوياش. م:

تاملارنىڭ ھەممىسىنى ئالا
قويماي بوياپ چىقتىم.

«گۇرۇنجىسىدىن بۇرۇن زەدى-
كى دەم يەپتۇ».
زەگۇندە: ۋادەك ۋە قو-
شام قىلىپ سېلىنغان ئۆيلەر-
نىڭ ئۇلتىنىغا ياتقۇزۇلغان ئۇل
ياغاچ، ئۇ پۇتۇن قۇرۇلمىنى
كۆتۈرۈپ ۋە تۇتاشتۇرۇپ تۇرى-
دۇ.
زەللە: مېھماندارچىلىق،
توي - تۆكۈندىن قايتقاندا ئۆيى-
گە ئالغاچ كېتىشكە يۆگەپ بې-
رىلىدىغان ئاش - تاماق.
زەمبىل: ئوغوت، توپا ۋە
باشقا نەرسىلەرنى توشۇيدىغان،
ئىككى ئادەم ئىككى بېشىدىن
كۆتۈرىدىغان دېھقانچىلىق ساي-
مىنى، ئۇنىڭ «تاختا زەم-
بىل»، «توقۇما زەمبىل»،
«غالتەك زەمبىل» قاتارلىق
تۈرلىرى بار.
زەدى (زەردە): ئازار،
ئەلەم، «زەدى قىلماق»، «زە-
دىسى قاينىماق»، «زەدە بول-
ماق».
زەن: زېھىن، ئەس،
ھوش، ئەقىل، خاتىرە («زە»
ئۇرغۇلۇق سوزۇپ ئېيتى-
لىدۇ). م:
بۇ ئىشقا زەنىم يەتمەيۋاتىدۇ. بۇنى
پەقەت زەنىمگە ئالالمايۋاتىمەن.

زەيپانە: زەئىپ، ئەرلى-
كى ئاجىز، مىجەزى پەس. م:
مەيلىڭ بولسا مەيخانە،
چىلىم بولسا سەيخانە.
مېنىڭ يارىم مەردانە،
ئۆتەپ بارسۇن زەيپانە.
زەپتىزىرائەت: دېھقانچىلىق
زىرائەتلىرىنىڭ ئومۇمىي ئاتى-
لىشى. م:
خۇدا خالىسا بۇ يىل زەپتىزىرا-
ئەتلىرىمىز ئوخشايدىغاندەك.
زىمات: مەلھەم، داۋا -
نەپ، پەرۋىش.
زىندىپاي: بوسوغا، ئى-
شىك كېشىكىنىڭ توپىغا تې-
گىپ تۇرغان قىسمى. م:
سېسىپ قاپتۇ زىندىپاي،
توپىغا پىتىپ.
ئەگلىك ئەتكەن سارىۋاي،
ئۇپىغا قىتىپ.
زىغ - زىغ: يىكەنداز
كۆرپىنىڭ لەۋلىكى، كۆرپى-
نىڭ چۆرىسىگە بۆرتمە قىلىپ
قوندۇرۇلغان كىرپىك، جايلاردا
ئۇنى «زىق - زىق» دەپمۇ تەلەپ-
پۇز قىلىدۇ. «مېغىزلىق» مۇ
دەيدۇ.
بىرەر ئىشتا بەك ئەستايى-
دىللىق قىلىپ كېتىشنى «زىغ-
لاپ كېتىش» دەپ كىنايە قىلى-

شەك» دەيدۇ. جاڭگالدىن چىـ
قىدىغان يەنە بىر خىل يېقىلغۇ-
نىمۇ «زاك» دەپ ئاتايدۇ.

زاكا: بالىلارنى يۆگەيدىـ
غان كىچىك كۆرپە، بوۋاقلار-
نىڭ پۇت - قولىنى بىر يۆنىـ
لىشتە تۈز ياتقۇزۇپ زاكىغا ئو-
راپ مەخسۇس شوينا (ئۆرۈمە)
بىلەن تېڭىپ قويۇشنى «زاكىـ
دىماق»، «زاكىداش» دەيدۇ.
ئۆز يېشىدىن ئەقلى چوڭ كەلـ
گەن بالىلارنى «زاكىسىدا پىـ
شىپ قالغان» دەپ مەستلىكى
كەلگەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ.

زاغرا: قوناق ئۇنىدا تو-
نۇرغا يېقىپ پىشۇرۇلغان نان.
ئاددىي خەلقنىڭ جانلىق تىلىنى
«زاغرا تىلى» دەيدۇ.

زەپ (زاپ): تازا بىر،
ناھايىتى، بەك.

زەي: كىچىك ھايۋانلار-
نىڭ ئۇچەيلىرىنى پىششىقلاپ،
ئېشىپ ياسايدىغان «يىپ».
يۇڭ، ياختا ئاتىدىغان ئاتقۇغا
تارتىشقا، خامان سورۇيدىغان
ئارا - كۆيگەكلەرنى چىگىش قا-
تارلىقلارغا ئىشلىتىلىدۇ. قۇ-
رۇق پو ئېتىش، لاپ - قاپ
بىلەن سۆزلەشنى «پاختىنى
زەي سالماي ئېتىش» دەپ مەسـ
خىرە قىلىدۇ.
خارەت (ياغاچچى) لەرنىڭ
مەخسۇس سايمان بىلەن ياغاچ
يۈزىگە ئۇزۇنسىغا سىزىق (نە
قىش) تارتىشىنى «زەي تار
تىش» دەيدۇ. راملارغا، كۆز-
نەكلەرگە قويۇلغان ئىنچىكە
تاسما ياغاچلارنى زەيلىك ياكى
«زەي قويۇش» دەيدۇ.

زەدىۋال: ئۆي تاملىرىغا
تۇتۇلغان مەخسۇس رەخت، زە-
دىۋال ئۇچۇن تەييارلانغان ۋە
شۇنىڭغا لايىق رەختلەرنى «زە-
دىۋاللىق» دەيدۇ. بۇنداق
رەختلەرنى بۇرۇن خام (ماتا)
ئۈستىگە گۈل بېسىش يولى بە-
لەن تەييارلايتتى. قومۇش ئار-
قىلىق ئىنى تار، بوياق بىلەن
گۈل چىقىرىلغان «زەدىۋاللىق»
بورا توقۇلاتتى. بۇنى «تام بو-
رىسى» دەپ ئاتايتتى. م:

ۋاساجۇپ ئايۋان - سارايىنىڭ،
زەدىۋالى يوق ئىكەن.
ئالدىراپ بەرگەن كۆكۈلىنىڭ،
ئەتىۋارى يوق ئىكەن.

زەدەك: (سەۋزە). قۇيـ
غاش (پولو) نىڭ مۇھىم خۇ-
رۇچى. قوش جىنسلىق، ئەر-
كەك تەبىئەتلىك ئايالنى «ئەر-
كەك زەدەك» دەيدۇ. م:

ئاغرىدى. «زىڭگىدە» ئاغرىدى.
زۇۋۇك: لابا، رادىئو كا-
نىيى. م:
كەپتەر باقسالڭ دەمدە باق،
ئۇنلەپ بىرەر كوۋۇكتا.
بىگىياچە يار تۇتنوم،
سۆزلەپ بىرەر زۇۋۇكتا.
زوك (ئاۋاز ئىملىقى) :
ئىبھتىياتسىزلىقتىن قاتتىق
ئولتۇرۇپ قالغان چاغدىكى ھا-
لەت. م:
زوككىدە ئولتۇرۇپ قالدىم.
زومچاق (زوخچاق) : دۆ-
ۋە، تۇز يەردىن كۆتۇرۇلۇپ چىققان
جاي. م:
زومچاق - زومچاق قەبرىلەر.
زۇغۇي: ئىچى يامان،
چىدىماس، خەققە يامانلىق
ئىستەپلا يۇرىدىغان ئىچى تار ئا-
دەم. كىرىيە تەرەپتە «زۇغۇ»
دەيدۇ. «زوغۇي ئادەم» ، «زۇ-
غۇيلۇق قىلماق» .
زوۋۇلەن: قەستەن، زور-
غا، زورموزور. جۇملىدە: «تا-
ماقنى زوۋلەن يىمەك» ، «زو-
ۋلەن سوقۇشماق» دەپ كېلى-
دۇ.
زۇۋۇلا: نان يىقىش ئۇ-
چۇن تەڭ مىقداردا ئۇزۇپ تەي-
يارلانغان خېمىر، كىرىيە تە-
رەپلەردە «زۇۋۇل» ، «زۇگولا»
دەيدۇ.
رىزىق-ئامەت، بەخت-تە-
لەيىنىڭ چوڭ-كىچىكلىكىنى
«زۇۋۇلىسى شۇنداق ئۇزۇل-
گەن» ، «زۇۋۇلىسى چوڭ»
دەپ تەرىپلەيدۇ.

س

ساۋاغ: دەرس. ئۇنى ئۆ-
گەتكۇچى — ساۋاغ بەرگۇچى.
ئۆگەنگۇچى — ساۋاغ ئالغۇ-
چى.
كونىچە مەكتەپلەردە ئو-
قۇتقۇچى — مۇدەررىس، بىللە
ئوقۇغانلار — ساۋاقداش، ئۆي-
لىرىگە بېرىلگەن تاپشۇرۇقنىمۇ
«ساۋاغ» دەپ ئاتىغان. م:
— *ساۋاغنى تەكرارلاپ بول-*

نىدۇ.

زىرىپ: بىرەر ئىشنى تو-
جۇپىلەپ ئىشلەيدىغان، كۆڭلى
ئۆز ئادەم. ئادەم ئىسمى بولۇپ-
مۇ كېلىدۇ. م:

ئۇ تولىمۇ زىرىپ ئايال، ھوي-
لا-ئاراملىرىنى چىنىدەك پاكىز تۇتى-
دۇ.

زىل: تاۋى نازۇك، كۆ-
ڭلى ئىنچىكە، بىرەر ئىشنى
ئۆزىگە ئېلىۋېلىشقا مايىل. م:

ئۇ بەكمۇ زىل ئادەم، كۆڭلىگە
تېگىپ قويماڭلار.

ئۇكاموي مۇنداقمۇ زىللىشىپ
كەتمەڭ.

مەكتەپلەردە دەرسكە كىرىش -
چىقىشتا چېلىنىدىغان قوڭغۇراقنى
«زىل» دەيدۇ.

زىلچى (زىلچا): گىلەم-
نىڭ يەنە بىر ئاتىلىشى. رەڭگى-
ۋا چىگىپ توقۇلىدىغان گۈل-
لۈك خوتەن گىلەملىرى ئەسلى-
دە «زىلچا» ياكى «زىلچى گى-
لەم» دۇر. بۆز يىپ بىلەن ئار-
قاغ - ئۆرۈش قىلىپ توقۇلىدى-
غانلىرى «بۆز گىلەم»، مۇشۇ
ئۇسۇلدا يۇڭ شوينا بىلەن تو-
قۇلىدىغانلىرى «جاۋا گىلەم»
ياكى «تاغ گىلىمى» دېيىلى-
دۇ. زىلچىدىن تىكىلگەن
«زىلچى خورجۇن» قاتارلىقلار
بار. م:

خوتەن دەيدۇ ئىلچىنى،
گىلەم دەيدۇ زىلچىنى.

زىرە («رە» ئۇرغۇلۇق
سوزۇپ ئېيتىلىدۇ): زىيان
پايدىسىز - نەپسىز، زەرەر. م

ھازىرچە باغ - يوغىدا دارىسى-
ڭىز زىرە قىلىدۇ، لېكىن توخۇ شور-
پىسى ئىچىسڭىز زىرىسى يوق.

زىخ: بىر خىل چاتقال
ئۆسۈملۈكنىڭ مېۋىسى. ئال-
قات مېۋىسىگە ئوخشاپ كېتى-
دۇ، رەڭگى قىزغۇچ، بوغداي
چوڭلۇقىدا بولىدۇ، ئالاھىدە
دورىلىق قىممىتى بار. كاۋاپ
سانجىش، قويماق پىشۇرۇش
قاتارلىقلارغا تەييارلانغان يول-
غۇن شېخىنىمۇ «زىخ» دەيدۇ.

زىققا: دەم سىقىلىش كې-
سىلى، نەپەس يولىدىكى كې-
سەل.

زىتى: ئەسلىي، تېگى -
تەكتى، كېلىپ چىقىشى، زا-
تى. «زىتى پەس»، «زىتىغا
تەگمەك» دېگەن ئىبارىلەر بار.

زىڭ (ئاۋاز ئىملىقى):
باشنىڭ ۋە بىرەر ئەزانىڭ سان-
جىلىپ ئاغرىشى. م:

بېشىم «زىڭ» قىلىپ

ــسىپ *ئۇلىيالايتتى. ساق ھالقا ـ*
چەمبەرنى كىرىشتۈرەلەيتتى.

ساڭايان (سىڭايان):
مايماق، قىڭغىر نەرسە؛ يان تە-
رەپ؛ بىر نەرسىنىڭ يېرىمى.
«تۈركىي تىللار دىۋانى» دا
«ساڭار» سۆزى «يېرىم» دەپ
ئىزاھلانغان. م:
قوينىڭ ساڭا پاچىقىنى
يەپ بولدۇم.

ساڭقا: تېزەك، تېزەك-
لەش، شاتراق، ئىچ سۈرۈك،
شاتراقلاپ قېلىش، «پىرت-
پىرت» پوق. م:
— بۇ بالا ساڭقاراپ قاپ-
تۇ، خالىي جايدىن كېلەلمەي
قالدى.

ئەھمەد شاھ قاراقاشىنىڭ
«نەزەر مۆپتىغا خەت» دېگەن
شېئىرىدا مۇنداق مىسرالار بار:

بايان ئەيلەي يەنە بىر- بىر،
بۇ ئاتنىڭ ئەيىبىنى، ئاڭقا،
قىڭىر قۇيرۇق، سىڭا سۆڭگەچ،
پۇتى مايماق بويى لاڭقا،
بىرى تەپكەك، بىرى مۆڭگەك،
بۇ ئەيىبلەر ئۈستىگە ماڭقا،
ساماندىن بەش كۆشۈك يەپ،
ھەر قەدەمدە بىر تۈرۈپ ساڭقا،
تۇغۇلماس ھېچ ۋىلايەت
ئىچرە بىر ئات، بۇ قىياپەتتە.

سانسان: بىمەزگىل تۇ-
غۇلغان، قىشتىن سالامەت چى-
قالمىغان، ناتايىن بولغان قوزا.
ساندا بولغىنى بىلەن قاتارغا
قوشۇلۇپ مال بولالمايدىغان
مال.

ساۋىماق (ساۋىداش):
يۇڭ ياكى پاختىنى چىۋىق بى-
لەن ئۇرۇپ يۇمشاتماق.
كۆچمە مەنىدە: ئۇچۇقلى-
ماق، باللارنى كىچىك تاياق
بىلەن ئۇرماق. م:
يۇڭنى مەن ساۋىداپ بەردىم،
ئاتقۇچى ئاتتى.
باللىنى ساۋىدىم دەپ، ئۇنچى-
زامۇ ئۇرۇش بارمۇ؟

سەرگەز: خامنىڭ بىر تۈ-
رى. ئادەتتىكى خامنىڭ ئۈس-
تىگە نەقىش ئويۇلغان ياغاچ
تامغا بىلەن گۈل بېسىپ تەي-
يارلىنىدۇ.

سەچى: يېزا ئاھالىلىرى
گۆش، نان قويۇپ ساقلايدىغان
پەشتاختا. ئۇ بىر تال تاختى-
نىڭ ئىككى بېشىدىن تورۇسقا
ئېسىپ قويۇلىدۇ. ئۈستىدە
لازىمەتلىكلەر ساقلىنىدۇ. شا-
دىلىق قىلىپ مەخسۇس ياسى-
لىدىغانلىرىمۇ بار. م:
سەچىدىكى گۆشنى كۆرسە،

دۇگمۇ؟
— بۇگۈن ئاخۇنۇم ساۋاغ بەرمىدى.

سايپاق: پۇتىنى سۆرەپ ماڭغۇچى، سۆرەلمە، ئىشنى ئاستا قىلىدىغان ئادەم. م:

گۈل قىستۇردۇم قالپاققا،
قۇ باغلىدىم پايپاققا.
نېمىشقىمۇ كۆيدىمكى،
سۇپرا تاپان سايپاققا؟

كېرىيە تەرەپتە يۇمىلاق ـ يېسى تاشنى «سايپاقتاش» دەپ ئاتايدۇ. بۇنىڭ بىلەن ياغاق ئوينايدىغان ئويۇنى بار. بۇنىڭـ دا، نۇرغۇن ياغاقنى تىزىپ قو ـ يۇپ تاش بىلەن بۇزۇپ ئويناي ـ دۇ. بۇنى «سايپاق ئويىنىدىم» دەيدۇ.

سايلىغ-سايلىغىن: بىرەر نەرسىنىڭ رېتى بىلەن، تەرتىپلىك تىزىپ قويۇلۇشى. م:

بالام، ئوتۇنلارنى سايلىغ تىزىـ ۋېتىڭ.

پاسارنى سايلاپ بوغىۋەتكىن.
بەك چېچىلىپ كېتىپتۇ.
تال پۇتاغىنى — چاتاغىنى،
توشۇۋەتەي، سايلىغىن.
چىدىمىدىم ئىشقىڭغا،
جېنىمنى ئال تايلىغىن.

سايغاق: بېلىقنى سانـ جىپ تۇتىدىغان ئارا، ئۇ ياغ ساپلىق ئىككى تىللىق تۆمـ سانجىغۇچ. دەريا ياقىسىدىكـ ئاھالىلەر بۇ خىل ئەسۋاب بـ لەن سۇدىكى بېلىقنى تۇتۇۋالـ دۇ. م:

— بۇ بېلىقنى سايغاقتا سانـ جىپ تۇتۇۋاپسىز ـ هە؟

ساللىخى: جېدەل ئىز دەپ يۈرىدىغان، ئاچچىقلىشىمـ قالسا ئاجراتقىلى بولمايدىغان جېدەلخور، چاپلاشقاق. م:

تۇۋا، بىلمەي يۇرۇپتىكەنمىز، ئۇ دېگەن ئۇچىغا چىققان ساللىخـ كەن ئەمەسمۇ؟

سالاكەش: ئارىچى، كېـ لىشتۇرگۇچى، مۇرەسسە قىلـ غۇچى، ياكى سالاچى. م:

— «ئارىچىغا ئالتە تاياق» دەپ، سالاكەشلىك قىلغانىنىڭ زىيىـ نىنى تارتتىم.

— كىم سىزنى سالاچىلىق قىلسۇن دەپتۇ، خوپ بولدى.

سارىگەر: سېھىرگەرلىك كۆرسىتىدىغان ئادەم. گېپنوز قىلغۇچى، كۆزنى غەلەت قىلىـ دىغان هۈنىرى بار ئادەم. م:

بۇرۇن توختى سارىگەر دەپ بىر ئادەم ئۆتكەنتى، ئۇ قالتىس هۈـ نەرلەرنى كۆرسەتەتتى. پۇتنى كېـ

سالقىلىغكەن.

نــەدىكى ناسالقى ھۇنەرۋەنگە ئۇچراپتىكەنمىز. ئىشنى كۆڭۈلدىكـ-دەك پۈتكۈزۈپ بەرمىدى.

سەپە سىلىش: ئىشنى بىر - بىرىگە ئىتتىرىپ تۇرۇۋې-لىش، يان بېلىگە قاراپ ئىش قىلىش، ھۇرۇنلۇق. م:

بىر - بىرىمىزگە سەپە سىلىشە-ۋەرسەك، بۇ ئىش ئون كۈندىمۇ تۈ-گىمەيدۇ.

سىز ياش، باشقىلارغا سەپە سالماي ئىشلەۋېرىڭ!

سەلكەش: ئالماش، ئىل-گىرى - كېيىن. م:

پۇتىڭىزغا ئاياغنى سەلكەش كىيىپسىز!

خېرىدار دېگەن سەلكەشراق كەلسە ياخشىكەن، بىر يولى كەلسە ئالدىرىتىپ قويىدىكەن.

سەرەمجان: نەرسە - كې-رەك، ئۆي بىساتلىرى. م:

ئۆي سەرەمجانلىرىنى تەق قى-لىپ بولدۇم. ئەمدى تويىمىزنى ئۆت-كۈزۈۋالساقلا بولىدۇ.

سەرەمجانلاشتۇرماق: رەت-لىمەك، يىغىشتۇرماق، ئىخچام قىلماق. م:

ئــۆي ئىچىدىكى نەرسىلەرنى ئوبدان سەرەمجانلاشتۇرۇپ قويۇپ ماكايلى، قاچان كېلىشىمىز ناتايىن.

سەم (سەمى): ئەس، يادى. خىيال. م:

سەمىڭىزگە سالمىغان بولسام، شۇنچە چوڭ ئىشنى ئۇنتۇپ كېتى-دىكەنسىز.

بۇگۈن كۈنگە پەيشەنبە،
سەمىڭىزدىن چىقتىمۇ؟
نامەرد بىلەن دوست بولۇپ،
بۇرنىڭىزدىن چىقتىمۇ؟

سەللىمازا: پۇتۇنلەي، پاك - پاكىز، ئۈزۈل - كې-سىل. م:

دوختۇر ئۇنىڭ كېسىلىنى سەللىمازا ساقايتىۋەتتى.

سونجاق: پۇتىنىڭ ئار-قىسى. م:

سونجاقتا دەسسەپ يۈرۈپ، ئايىغىڭىز مايماق كېتىپتۇ.

سونجىقىمغا دەسسىۋەتتىڭىز!

سوغا: ياغاچنىڭ ئىچىنى ئويۇپ ياسىغان سۇت ساغىدى-غان ماتال. م:

بەك ئوسساپ كەتكەن ئادەمگە چوڭ سوغىدا سۇ ئىلىپ بەرسەك، ھەممىنى دەم ئالماي ئىچىسە چاتاق چىقىدۇ. بىر چاغدا بىرسىمۇ بىر سوغا سۈنى ئىچىپ، ئارقىسىغا يوقاپ چۈشكەن.

مۇشۇكمۇ مياڭلايدۇ.

سايناخ: لاس، مەشۇت تارتقاندا غوزىكىدە قېپقالغان يىپەك. ئۇنىڭدىن پاختا ئورنىدا پايدىلىنىپ يوتقان ـ كۆرپە تورى ئەتكىلى، جىلىتكە، چاپانغا ئىشلەتكىلى بولىدۇ. سەيناخ ئىشلىتىلگەن كىيىم ـ كېچەك، تورلار ھەم يەڭگىل، ھەم ئىسسىق ساقلاش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە.

سەكسەنپۇت: «سەكسەن ئاياغ» مۇ دېيىلىدۇ. ئۇ كەلكۈن ئاپىتى يۈز بەرگەن ئېغىزلارنى توسىدىغان كۆپ پاچاقلىق ياغاچ. سەكسەنپۇت يار ئېغىزىغا تاشلانغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئالدىغا شاخ ـ شۇمبا، تاش قاتارلىقلارنى بېسىپ سۇنىڭ ئېقىش يولىنى ئۆزگەرتكىلى بولىدۇ.

سەرخانە: چىلىمنىڭ بېشى. ئۇ سېغىزدا ياسىلىپ خۇمداندا پىشۇرۇپ تەييارلىنىدۇ. سەرخانە ئېچىشتانغا كەيگۈزۈلىدىغان قالپاق. ئۇنىڭ ۋەزىپىسى ئۇۋۇتىپ تەييارلانغان تاماكىنى قاچىلاش ۋە ئوت يېقىلغاندىن كېيىن، تۈتۈننى ئېچىشتانغا يەتكۈزۈش ئارقىلىق قاپاق سۈيىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىشتىن ئىبارەت.

سەل (قىيان): قاتتىق ياغقان يامغۇرنىڭ جىلغىلاردىن چۈشكەن سۈيى؛ سەل ـ پەل (ۋاقىت ئۇقۇمى). م:

تۇنۇگۈنكى يامغۇرنىڭ سېلى قوي ـ قوزىلارنى ئېقىتىپ كەتتى.

سەل ئېقىتىپ كەلگەن شېغىل زىرائەتلەرنى ياتقۇزۇۋەتتى.

سەل تۇختاپ تۇرۇڭ، باكا بولغاندا كۆرۈشەيلى.

سەڭگىۋاراڭ: جوندەك، كىيىم ـ كېچەكلىرى يىرتىق، مازلىرى ئۇچۇپ تۇرىدىغان. م:

مەمتاخۇن قايتىپ كەپتۇ، كىيىملىرى سەڭگىۋاراڭ، قارىغىلى بولمايدۇ.

سالاش: جېدەلدىن قورقمايدىغان، چاپلىشىۋالىدىغان، چېقىلىپ قويسا قۇتۇلغىلى بولمايدىغان ئادەم. م:

ــ بالام، ئۇ بەكمۇ سالاش بىر نېمە، سەن ـ پەن دېيىشىپ قېلىشتىن ئېهتىيات قىلغىن ـ ھە؟

ــ خاتىرجەم بولۇڭ ئانا، ئۇنداق سالاشقاتتىن قورقاتتىممۇ؟

سالقىلىق: ماھىر، ئۆز ئىشىغا پۇختا. م:

بۇ ئۇستام ھۈنەرگە ئەجەب

بۇ ياڭاقنىڭ مېغىزى سوم چى-قىدىكەن.

ئاخشام بىگەن تائام زىيان قىلدى بولغاي، بۈگۈن ئەتىيىنىمغا سوم سۇۋارە بىر نەرسە چىقىپ كەتتى.

سوقاش: جېدەل - ماجىرا، ئۇرۇش، جەڭ. م:

بۈگۈن قۇلۇپتا سوقاش كىنو قويىدىكەن، كۆرگىلى بارايلى!

بولدى قىلىڭلار، سوقاشماڭلار، سەت تۇرىدۇ.

سوقىچاق: سوقا؛ ئىللىپىس شەكىللىك؛ جاڭگال دۇمباقچىسى — تۆمۈر تۇمشۇق. م:

بۈرۈن يۇزنىڭىز سوقىچاقتى، ھازىر خېلى يۇمىلاقشىدى.

— مەن سوقىچاق كۆردۈم.

— نەدە؟

— ھويلىدىكى تېرەكنى چوقىلاۋاتىدۇ.

سۆڭگەچ: ساغرا، پەللەك. م:

ھەسەن ئىشى بولمىسىمۇ تۆت يولنىڭ بەندىگە چىقىپ تۇرغان ئىكەن، بىر ئات مەيىنى ئېيقىچىپ سۆڭگىچىگە ئۇسۇپ، ئۇنىڭ سۆڭگىچىنى ئىككى پارچە قىلىۋېتىپتۇ.

سۇكە: سۇپا، ئۆي - ھويلىلارغا يەر يۈزىدىن ئېگىزلىتىپ سېلىنغان توپا «كاردۇۋات». جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ يېزا - قىشلاقلىرىدىكى ھەممە ئۆيلەردە سۇكە بار. م:

تاش چىلگە پىشىپ قالدى،
پوستىكىدىن ئاقلايمەن.
سۇكە سالغان ئايۋاندا،
مەن يارىمنى ساقلايمەن.

سۆكە: ئاياللار قۇلىقىغا ئاسىدىغان ئالتۇن جابدۇق («سۆ» نى سوزۇپراق تەلەپپۇز قىلىدۇ). م:

زەمزەم سۈيى بۇلاقتا،
سۆكە مونچاق قۇلاقتا.
يارىم چىقاي دېمەيدۇ،
ياتامدىكىن سۇلاقتا.

سۆل: پىشمىغان، خام قالغان نان. ئىشقا خام، ئىش قىلىپ كۆنمىگەن ئادەم. م:

بۇ نان سەل سۆل قاپتىكەن.

كىچىكىدىن ئەمگەك قىلىپ كۆنمىگەن ئادەم، ئىشقا سۆل كېلىدۇ.

سۇلاغ: سۇ تۇتۇش، زىرائەتلەرنى سۇغىرىش؛ گۇندىخانا - تۈرمىگە كىرىپ قېلىشنىمۇ «سۇلاغقا چۈشتى» دەيدۇ. م:

سۇكال: كالته، قىسقا.
م:
ئۇ، سۇكال قۇيرۇق بايتالنى
مىنىپتىكەن، ھالى بۇ يەردە يوق.
بۇ چاپان بەك سۇكال تىكى-
لىپ قاپتۇ. شۇڭا پەقەت كىيگۈم
كەلمىدى.

سوقماق: ئۈزۈم، ياڭاق-
نى قوشۇپ ياسايدىغان يېمەك-
لىك. ئۇ قۇرۇق ئۈزۈم بىلەن
ياڭاقنى ياغاچ ئاياققا سېلىپ
تاش بىلەن خېمىر بولغىچە ئې-
زىپ، ئاندىن كېيىن يۇمىلاق-
لاپ ياسايدىغان ئوزۇقلۇق بو-
لۇپ، تاتلىق ھەم قۇۋۋەتلىك.
قورساقنى ئاچۇرمايدۇ. سەپەر
قىلغاندا ئېلىپ مېڭىشقا ئەپ-
لىك. م:

ئاشنا تۇتساڭ جۇۋان تۇت،
بىلمىگەننى بىلدۇرەر.
ئۇۋاق ئۈزۈمدە سوقماق ئېتىپ،
«ئاسلا غوجام» دەپ بېيدۇرەر.

سوقماق ئەتسەم مېغىزدا،
تەمى قالدى ئېغىزدا.
مېنىڭ سۆيگەن ئامرىقىم،
كۆتۈپ قالدى سىرغىزدا.

چىغىر يول، ئەگرى - توقاي
تاغ يولى. م:
تاغ يولىدا — سوقماقتا،
شىرە چورۇق تېشىلدى.
يارنىڭ كۆڭلى مەندىكەن،
گۇمانلىرىم يېشىلدى.
سوقماق يول ئېگىز - پەس يول
ماڭغان كىشى بىلىدۇ.
يارنىڭ ئالدىغا بارسام،
نازى بىلەن كۈلىدۇ.

سوقتا: ئەتلىك، چىلك
بولىدىغىنى رەڭگىدىن كۆرۈنۈ
تۇرغان زىرائەت مايسىسى. م
بۇ يىل مايسىلار ناھايىتى
سوقتا ئۆستى، مول ھوسۇلدىن ئۈ
مىد بار.

سوقچى: يېتىم بوۋاق،
ئانىسىدىن كىچىك ئايرىلىپ
قالغان قوزا، ئوغلاق. م:
بۇ سوقچى بارغانسېرى يېغ-
لاڭغۇ بولۇپ كېتىۋاتىدۇ.
بۇ ئانىسىدىن كىچىك قالغان
سوقچى قوزا، نان بېرىپ قاتارغا قو
شۇۋالدۇق.

سوزماق: رەگەتكە، كا
مالەك. قەدىمكى مەنچاناق
(تاش ئاتىدىغان قورال) قا تەق
لىد قىلىپ ياسالغان بالىلار ئو
يۇنچۇقى. ئۇنىڭدا قۇشلارنى
ئوۋلايدۇ.

سوم: بىر خىل، ھەممى
سى ئوخشاش، مېغىزلىق؛
پىروسنىڭ پارقىراق قەغىزى. م

كىي تىللار دىۋانى» دا بۇ سۆز
«سىروۇخ» دەپ ئىزاھلانغان.
م:
ئـوبـدان سۇرۇختىن بەش،
ئوننى ئالمساق تال باراڭ چۈۋۈلۈپ
كېتىدۇ.

سۇتخەسە: نېپىز، ئەڭ
ئاق خەسە. بۇ سۇتنىڭ ئاقلى-
قىغا تەمسىل قىلىنغان سۆز بو-
لۇپ، بوزراق كەلگەن خەسىنى
«خـام خەسە»، ئاق خەسىنى
«سۇت خەسە» دەيدۇ. م:
كۆينەك دېگەننى سۇت خە-
سىدە كىيگۈلۈك، خام خەسە قانچە
يۇغان بىلەنمۇ ئاقارمايدۇ.

سۇپسۇن: ناھايىتى شا-
لاڭ، تەكتى كۆرۈنۈپ تۇرىدى-
غان. م:
سۇنى سۇپسۇن چېچىڭ، شا-
لاميەت قىلىۋەتمەڭ.
نـاننىڭ يۇزىگە پىيازنى بەك
سۇپسۇن سۈۋاڭ.

سۇپـتـە: نېپىز، تېگى
كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان. بۇ نەر-
سـە-كـېـرەكلەرنىڭ مەسىلەن،
خامنىڭ تولىمۇ نېپىز توقۇلغاد-
لىقى، قەغەزنىڭ بەكمۇ نېپىز-
لىكى، تام سۇۋاقلىرىنىڭ ناھا-
يىتى نېپىز بولۇپ قالغانلىقىنى
ئـىـپادىلەيدىغان سۆز. كۆچمە
مەنىدە: قىز-چوكانلارنىڭ يۈزى
تۆۋەن، ئىزا تارتقانلىقىنى ئىپا-
دىلەشكە ئىشلىتىلىدۇ. م:
بۇ رەخت بەك سۇپتە توقۇلۇپ
قاپتۇ، چىدىمىغۇدەك.
ئـۆگزىنىڭ لىپىي بەك سۇپتە
بېپىلىپتۇ. يامغۇر ئۆتۈپ كەتمەمدۇ؟
قىزلىرى بەكمۇ يۈزى سۇپتە
ئادەم بوپتۇ.

سۇمە: مازارنىڭ گۈمبى-
زى. باشقا مەقبەرىلەردىن ئالا-
ھىدە ھەيۋەتلىك ياسالغان قەب-
رە. م:
ئىمامى ئاسىمخان مازىرىغا تا-
ۋاپ قىلغىلى بارغان ئىدۇق، سۇمەگە
كىرەلمەي كەلدۇق.

سۇلـەي: ئىشتىھاسىز،
تاماق يېيىشنىڭ تايىنى يوق
ئادەم. ئوت يېمەس قوي، كا-
لىنىمۇ شۇنداق ئاتايدۇ. م:
نـېمانچە سۇلەيلىك قىلىسىز،
بىگەننىڭ قولىدىن ھەممە ئىش كې-
لىدۇ. جىق - جىق يەڭ.
ئۆزىنىڭ سۇلەيلىكىگە باقماي
بۇ قوي ئۇچنى قوزىلاپ قويىدى.
شۇڭا سىزنىڭ ئۆيىڭىزگە كالا سۇتىد-
گە كەلدىم.

سۇرە: قۇرئاننىڭ سۇرى-
لىرى؛ مجەزى تۈز، ساددا؛
ئۇدۇلىغا ئىش قىلماق. م:

سۇلاتقا چۈشمىگەن ئاشۇ بىر بالا قالغان ئىدى. ئۇمۇ بوش قالـ ماپتۇ.

سۇۋارى: قاتارى، ھەمـ مىسى. م:

ئـۇ ئىغىزىغا سۇۋارى ئالتۇن چىش سالدۇرۇپتۇ.

سۇقايناغ: ئۇيغۇر تائامـ لىرىنىڭ بىر تۈرى، ئەتىيازنىڭ سىرىقتال مەزگىلىدە ئاق چامـ غۇر ياكى يېڭى چىققان بىدىنى پـىشۇرۇپ، چىلانغان ناننىڭ ئـۈستـىگە ئىلىپ يەيدۇ. بۇ «سۇقايناغ» بولىدۇ.

سـۇنۇش: تەڭلەش، ئۇـ زىتىپ بېرىش. م:

ـــ ھەي،ئاۋۇقەلەمنى سۇنـ ۋېتىڭا!

ـــ قولۇمنى سۇنۇپ تۇرغىلى نەۋاخ، ماڭا بەرمەي باشقىلارغا بەرـ گىنىنى!

سۇۋۇك: جۇلدۇركېپەن، يـۆلەپ بولغىلى بولمايدىغان، يۆلىگەنسىرى دولىسىنى چىقىدـ رىپ يۈرىدىغان ئادەم. م:

مـۇنـچىۋالامۇ سۇۋۇكلىشىپ كەتكەن بارمۇ؟

سۇ پاتقۇچ: جەڭ قورالـ لىرىغا تەقلىدىي ياسالغان باللار ئويۇنچۇقى. ئۇ ئازغان ياغىچدـ نى غىرىچ ئۇزۇنلۇقتا كىسىپ تەييارلاپ ئىچىدىكى پورنى چىدـ قىرىۋەتكەندىن كىيىن پاختىدـ ۋەن قىلىپ ئاتسا، ئوق ئاۋازىدـ دەك ئۈنى چىقىدۇ. ئوقمۇ خىدـ ــلى يىراققا، دەللىگەن يەرگە (نىشانغا) بېرىپ تېگىدۇ.

سۇۋاغچى: ئۆي تاملىرىدـ نى سۇۋاپ زىنىنەتلىگۈچى ھۈـ نـەرۋەن. بۇرۇن تامچى بىلەن سۇۋاغچى باشقا ـ باشقا كەسىپ ئـىگىسى ئىدى. ھازىر ئىككى كـەسـىـپ بىرلىشىپ كەتتى. كـۆچـمـە مەنىدە: كىشىلەرگە تۆھمەت قىلغۇچى، يوق ئەيىبـ نى ئارتالايدىغان تۆھمەتخور.

سـۇغۇتۇش: قىزىق نەرـ سـىـنى سوۋۇتۇش، پۈۋلەش. يىراقتىن تەرلەپ كەلگەن ئاتنى يېتىلەپ تەرلىرىنى قۇرۇتۇشمۇ «ئات سۇغۇتۇش» دېيىلىدۇ.

كۆچمە مەنىدە: بىر ئىشـ ـتـىـن كـۆڭۈل سوۋۇتۇش. «تـۈركىي تىللار دىۋانى» دىمۇ «سوغوش» دەپ يېزىلغان. م:

ھاۋا سۇغۇشقا باشلىدى.

سۇرۇخ: تۈز بادرا، رۇس ئۆسكەن ياغاچ. تامغىغا ئىشلىدـ تىدىغان قىزىلبوياقنىمۇ «سۇـ رۇخ» (قىزىل) دەيدۇ. «تۇرـ

سىرىغ ئاياغ: ئايىغى يا-
راشمايدىغان، زىيان سالىدىغان
ئادەم. بىرەر ئىشى يۇرۇشمى-
گەندە «قايسى سىرىغ ئاياغنىڭ
ئىــزىــدىن ئاتلىغانتىمكىن؟»
دەيدىغان، ئۆي ئىچىدە ئارقا -
ئارقىدىن ھادىسە يۈز بەرسە «بۇ
ئۆيدە سىرىغ ئاياغ بار. شۇڭا
پــالاكــەتــتىن ئاجرىيالمايمىز»
دەيدىغان ئادەت سۆزى بار.

سىتىقچى: كونا - يېڭى،
ئــەسكى - تۇسكى نەرسىلەرنى
ئېلىپ ساتقۇچى. م:

ئۆزەمگە ئالغان ئاياغ ئىدى،
ئالغان يەردە خىلى ئازادە كەلگەن،
ئۆيگە ئەكەپ كىيىپ باقسام ماڭال-
ـمىدىم، سىتىقچىدىن ئالغانمىكىن
دەپ قالماڭ.

سىينى-ساپ: مۇكەممەل،
دەزى يوق. م:

جاھاندا ھېچنېمە سىينى ساپ
بولۇپ كەتمەيدىكەن، قانداق قىلى-
ـغۇلۇق؟ ئالتۇنمۇ ساپ بولمايدى-
ـكەن.

ســـيماق: تېرىق ئۇنىدا
چـېـلـىـپ ئېتىلىدىغان ئۇماچ
ئاش.

سىقماق: ئۇيغۇر تائاملى-
ـرىنىڭ بىرى. ئۇ قوناق خېمى-
ـرىنى بارماق ئارىلىقىدىن قاينا-
ۋاتقان قازانغا سىقىپ چىقىرىش
ئۇسۇلى بىلەن تەييارلىنىدىغان
بولغاچقا، سىقماق دەيدۇ. م:

ئەتىگەن بىرقاچا سىقماق ئىچ-
ـكەن ئىدىم، مەيدەم ئاغرىپ كەتتى.
يــىغىننى مۇنچىزا ئۇزۇن ئېچىشنى
بىلگەن بولسام، بەلكە نان تۇگۈۋا-
لارمەنكەن.

ســـمكار: ھۈنەرۋەننىڭ
ئىشىغا بېرىلىدىغان ھەق. م:

— كۆينەكنى ياخشى تىكىپلا،
سىمكىرىغا نەچچە پۇل ئالالا؟
— توۋۋا دېسىلە، قوشنا تورۇپ
سىلىدىغان سىمكار ئالامتىم.

ســـنجى: توپا تام ياكى
خام كېسەك تاملار بىلەن قوپۇ-
رۇلغان ئۆيلەرنىڭ بالا ياغىچى،
تــامنى بېسىپ كەتمىسۇن ئۇ-
چۇن تام يۈزىگە ياتقۇزۇلىدىغان
مۇھاپىزەت ياغىچى. بالا ئاشۇ
ســنجىنىڭ ئۈستىگە قويۇلى-
ـدۇ. م:

تام سىنجىڭىز مەزمۇتمۇ؟
بالا بېسىپ كەتمىسۇن.
جۇدالىقنى خۇدايىم،
بىزگە نېسىپ ئەتمىسۇن.

سىرىلۇق (تاغ شېۋىسى):
تاغ چېقىللىرىنىڭ تەبىئەت ھادىسى-
ـسى تۇپەيلىدىن گۇمۇرۇلگەن، سىيى-
ـرىلىپ چۈشكەن يېرىنى «سىرىلۇق»

قـۇرئاندا بىر يۈز ئون تۆت
سۈرە بار.
ئۇ سۈرىگە بىر ئادەم، كۆڭلىدە
يامانلىقى يوق.
سۈرىسىگە ئىش قىلماي، ئۇيە-
لاپ باقىلى.

سۇڭگۇچ: باغقا سۇ ئۆت-
كۈزىدىغان ئېرىقنىڭ تام شورد-
سى. م:

كىچە بولسا ياتمايمەن،
سۇڭگۇچۇڭدىن پاتمايمەن.
گېپىڭ بولسا ئېيت ئەمدى،
سېنىڭ دەردىڭنى تارتمايمەن.

سېپىۋالدى: ساپما ئاياغ،
(پالاق ئاياغ). يۇيۇنغاندا، تا-
ھارەتكە چىققاندا كىيىشكە ئىش-
لىتىلىدۇ. «شىپىلداق» مۇ دې-
يىلىدۇ. ئۇ كېيىنكى ۋاقىت-
لاردا پەيدا بولغان تۇرمۇش بۇ-
يۇمى بولغاچقا، ئۇيغۇرچە ئاتال-
غۇسى يوق. جەنۇبلۇقلار ئىش-
لىتىلىش ئورنى بويىچە شۇنداق
ئىسىم قويغان.

ساخال: ئاھادە تاملارنىڭ
ئۈستىگە قادالغان تىكەنلىك
شاخ. ئۇ ئوغرى - يالغاندىن
ساقلىنىش ئۈچۈن قويۇلىدۇ.
م:

گەپ «ماقۇل» دىن، تام سا-
خالدىن ئاشمايتۇ.
گـەپـكە ساخال ياماشتۇرماي
تۇرىڭا!

سـايى: سەيياد (ئۇۋچى).
مىلتىقنىڭ تۆمۈر نوكىشى ئىچىگە
ئويۇلغان بۇرما شەكىللىك سىزىقچا.
م:

بۇ مىلتىقتا ساينى تارتقاند-
كەن، ئوقى نەقلىگەن يەرگە تېگە-
دۇ.

ساي: ھېلىلا، باياتىنلا.
م:

— دادىڭىز كۆرۈنمەيدىغۇ؟
— تېخى ساي ئىشقا كېتىۋد-
دى...

«ساي» نىڭ «سايا، سا-
ياتتىن» دېگەندەك تەلەپپۇز قى-
لىنىشىمۇ بار.

ساپ: ئۈزۈم دانىچىلى-
رىنى تۇتۇپ تۇرىدىغان يىپچا؛
كـەتمەن، بەلكەتمەن قاتارلىق-
لارنىڭ دەستىلىكى؛ كېپىش؛
ئـارىلاش- مىسى يوق، پاكىز؛
تەكىت مەنىسىدىكى سۆز. م:

«ئۈزۈمنى يەڭ، سېپىنى سو-
رىماڭ.»
ساپ بىر ئادەمكەنسىز.
پالدۇنىڭ سېپى ياغاچتىن، بە-
نە ياغاچنى كېسىدۇ.
بۇ ساپ مەيزاپ، ئىشەنمىسە-
ڭىز ئىچىپ بېقىڭ.

تۇرۇپلا ياساپ يۇرىدىغان كىشى-
لەرنىمۇ «سىيدام» دەيدۇ. م:
سىيدام خان، سىيدام بەگ.

سىيكە: ئاياللارنىڭ قۇ-
لىقىغا ئاسىدىغان زىرىنىڭ
ئۇششاق دانىچىلىرى؛ كىيىم-
كېچەكتە بولىدىغان بىر خىل
پارازىت. كۆچمە مەنىدە: سىر-
كىدان، بېشىنى پىت باسقان
ئايال. م:
زىرەمنىڭ سىيكىسى ئاجراپ
كېتىپتىكەن، زەرگەر قېشىغا باردىم.
ئۇچام قىچىشىپتى، كۆيند-
كىمنى سىلىپ باقسام سىيكە بوپقاپ-
تۇ.
ۋاي سىيكىدان، ھالىغا باقماي
ھال تارتقىنىنى كۆرەيمۇ؟

سىرە: باسلىق (زىرائەت-
نىڭ بەك بولغىنى)، دانلىق،
دانىمۇ دانە. م:
بۇ يىل بۇغداي سۇيىدىن قال-
مىغان ئىدى، ئۆتكەن يىلدىكىدىن
خېلى سىرە بولدى.

سىيى بۇجى: قىيپاش،
ئۇچ بۇرجەك. م:
بۇ سىيى بۇجى يەركەن، سى-
يالكا سالغىلى بولمىغاچقا ئۇرۇقنى
قول بىلەن چېچىشقا توغرا كەلدى.
ئۆي سەل سىيى بۇجى سىلى-
نىپ قاپتىمۇ-نېمە؟ قىيپاش كۆرۈ-
نىدۇ.

سايىل: تىلەمچى، ئاب-
دال، قەلەندەر. م:
ئىشىك ئالدىغا سايىل كەپتۇ.
نان ئاچىقىپ بېرىڭلار!
سايىلنى قۇرۇق قول قايتۇ-
رۇش ياخشى ئەمەس.

سائىگۇل - سۇئىگۇل:
كىيىم - كېچەكلىرى، تەقى -
تۇرقى سەنگىۋاراڭ، چېچىلاڭغۇ
كۆرۈنۈش.

سۇۋاي قاپتۇ: چارۋا مال-
لارنىڭ ئەركەك ماللارغا تۇتۇل-
ماي (نەسىللەنمەي) قېلىشى.
م:
بۇ يىلقى كالىلار جاڭگالدىن
تولىسى سۇۋاي چىقىپتۇ.
يەرلىك قىزىقچىلار تۇغ-
ماس ئاياللارنى «سۇۋايغانلار»
دەپ ئوبرازلاشتۇرىدۇ.

ساياپ كەتتى: يوقاپ
كەتتى، ئۆز جايىنى تاپالمىدى
دېگەن مەنىدە. م:
ئۆتكەن ئايدا قارىسام ئەللىكچە
كەپەر بار ئىدى. بۈگۈن قارىسام
ئۇن بەشچىسى يوق تۇرىدۇ. ساياپ
كېتىپتۇ.
كۆچمە مەنىدە: ئۆز جايىغا
مېھرى يوق ئادەملەرنى «سا-
ياق» دەپ كىنايە قىلىدۇ.

دەيدۇ. خوتەن ناھىيە لاگرۇ يېزى-
سىدىكى چوڭ بىر داۋاننى «سىرد-
لۇق چېقىل» نامى بىلەن ئاتايدۇ.

سىكىلەك: يېگىدىن ند-
كاھلانغان قىز، قىزلار ئەرگە
تەگكەندىن كېيىن «سىكىلەك»
دەيدۇ. ئادەتتە قىزلار چېچىنى
كاكۇل قىلىپ ئۆرۈيدۇ. ند-
كاھلانغاندىن كېيىن ئىككى
ئۆرۈم قىلىپ ئۆرۈپ ماڭلاي
چاچ كېسىدۇ. بۇنى «سىكى-
لەك چاچ» دەيدۇ. سىكىلەك
چاچ ئۇنىڭ ئەرلىك بولغانلىقى-
نى كۆرسىتىدىغان نىشانە ھې-
سابلىنىدۇ.

سىگىتاش: پال-پال، ئۇ
خوتەننىڭ تاغلىرىدا كۆپ. با-
لىلار كۆزەينەك ياساپ ئويناي-
دۇ. توك ئۆتكۈزمەيدىغان خۇ-
سۇسىيىتى بولغاچقا، توك دەز-
مال قاتارلىقلارغا ئىشلىتىلى-
دۇ.

سىرىلماق: بىر خىل با-
لىلار ئويۇنى. رەندىلەنگەن سى-
لىق تاختاينى يانتۇ قويۇپ تاخ-
تاي ئۈستىدىن پەسكە سىيرى-
لىپ ئوينايدۇ. بۇ خىل ئويۇن-
نى «سىرىلماق ئويۇنى» دەي-
دۇ.

سىرىلما: بىر خىل ئۇس-
سۇل شەكىلىنىڭ نامى. قەدەم
ھەرىكىتىنى سەزدۈرمەي ئويناي-
دۇ.

سىدىرىلىش: سىيرىلىپ
چۇشۇش — ئېگىز تامدىن ياكى
ئېگىز دەرەختىن سىيرىلىپ
پەسكە چۇشۇش. م:

*شۇنچە ئېگىزدىن سەكرىگۇ-
لۇكمۇ؟ سىدىرىلىپ چۇشكەن بول-
سىڭىز، پۇت - قولىڭىز زەخمە بول-
ماستى؟*

سىلىكىش: بوش - بىكار
قالماق، ئالدىراش ئەمەس. قو-
لى بېسىق ئەمەس. م:

*قولۇم خېلى سىلىكىپ قېلىۋ-
دى، يەنە ئالدىراش بولۇپ قالدىم.*

سىڭارى (ساڭىرى):
دەك، تەك قوشۇمچىسى، شۇ-
نىڭدەك، شۇنىڭغا ئوخشاش.
م:

*شۇنىڭ سىڭارى سىزمۇ شۇنى
دوراپسىز.*

سىيدام: گۈل بېسىلمى-
غان، زىننەتلەنمىگەن رەخت.
م:

*مەن سىيدام رەختتىن ئىكىن
كىيەي دېسەم، ئىرەكتىمىز گۈللۈك
چىت ئېلىپ بېرەي دەيدۇ.*

مەجازىي مەنىدە: ئۆزىنى

تەيلى.

شالاق - شۇلۇق (ئاۋاز ئىملىقى): سۇ بىلەن باشقا نەرسىلەرنىڭ ئۇرۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان ئاۋازلارغا ئىشلىتىلىدۇ.

شاراق - شۇرۇق: (ئاۋاز ئىملىقى): شاخ-يوپۇرماقلاردىن كېلىدىغان ئاۋازلارنى ئىپادىلەشكە قوللىنىلىدۇ. مەجازدا: مىجەزى يەڭگىل ئادەملەرنى سۈپەتلەيدۇ. م:

«شاراق - شۇرۇق داڭ كۆتۈرەر، پىسى-پىسى پۇت كۆتۈرەر».

شاراق - شۇرۇق ئاۋاز كەلدى، قارسام قويلارنىڭ ھەممىسى قوناۋلىققا كىرىپ بولاپتۇ.

شاتاق - شۇتۇق (ئاۋاز ئىملىقى): قاتتىق جىسىملارنىڭ ئۇرۇلۇشىدىن كېلىدىغان ئاۋازلارنى ئىپادىلەشكە قوللىنىلىدۇ. م:

ملتىقنى قولۇمغا ئېلىپ «شاتاق - شۇتۇق» بېسۇۋدىم، ئۇ ھارامزادىلەرنىڭ جان، ئىمانى چىقىپ كەتتى.

شاڭ: تارتۇق، ھەدىيە ياكى ئىنئاملارنى ھەجۋىي كەيپىياتتا ئىپادىلەشكە ئىشلىتىلىدۇ. م:

مېنى چىقىپ قويغىنىڭىزغا قانچىلىك شاڭ بەردى؟!

شالاق: تەنتەك مىجەزلەرگە مەجاز قىلىنىدۇ. م:

بەك شالاق (شاللاق) ئادىمى بولۇپسەن، ھاي دىمەي تۇرمىسا جەرەستاندا ئادەمنى خىجىل قىلىدىكەنسەن.

گۇلنى قىسىپ قولاققا،
سۇغا باردىم بولاققا.
ئەمدى كۆڭۈل بەرمەسمەن،
ۋاتىۋاتاق - شالاققا.

شانا: ماتا، شايى - ئەتلەس توقۇيدىغان دۇكاننىڭ ئۆرۈش يىپلىرىنى كۆتۈرۈپ - چۈشۈرىدىغانغا ئىشلىتىدىغان ياغاچ ئەسۋاب (تەلەپپۇزدا «شا» بىلەن «نا» تېز تەلەپپۇز قىلىنىدۇ). م:

«بۆزنى بوزغان شانىسى، قىزنى بوزغان ئانىسى».

شانۇ («شانا» دەپمۇ قوللىنىلىدۇ): يىپ، بىر نەچچە تال ئىنچىكە يىپنى ئېشىپ تەييارلىغان شوينىنىمۇ شانا دەپ ئاتايدۇ. كېرىيە تەلەپپۇزىدا «شىپ» دەيدۇ (تەلەپپۇزدا «شا» بىلەن «نا» ياكى «نو» ئۇرغۇ بىلەن سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ). م:

ش

شاپ: بىر خىل ئۆسۈم-
لۈك (ئوت) يوپۇرمىقى؛ پى-
چاق بىسىدەك كەسكۈر. ئىس-
تېمالدا: تېز، ئىتتىك، چاپ-
سان، ئىلدام مەنىسىدە قوللى-
نىلىدۇ. تىغ - ئەسۋابلارنىڭ
ئىتتىكلىكى مەجازدا «شاپتەك»
دەپ سۈپەتلىنىدۇ. م:

ئاچملىققا تىرىغان بۇغدايلىقتا
شاپ جىق، ئورغاق سالغاندا ئاۋايلى-
مىسا بولمايدۇ.

بۇ پىچاق شاپتەك بولۇپ كې-
تىپتۇ. ئېگىزگىرەل ئەپ قويۇڭلار.
باللار قولىغا ئېلىۋالمىسۇن.

كەنجى قوناقنى ئوتلايمەن،
توپ قالدۇرۇپ تاقلايمەن.
كىلەر بولساڭ شاپ كەلگىن،
چاي قايىنتىپ، ساقلايمەن.

شاپ بۇرۇتلۇق يىگىتنىڭ،
يارى شۇنداق ئۆزمىكىن.
شۇنچە قىلسام بىلمەيدۇ،
كۆكۈللىرى مۇزمىكىن.

شات: خۇشال (شوخ)
مەنىسىدە كېلىدۇ. «شاد» سۆ-
زىنىڭ ئۆزگىرىشىدۇر. م:

يارىم نىمە دەپ كەتتى،
شاتلىقىمنى ئەپ كەتتى.
ئەجەب تەسكەن ئايرىلماق،
يۈرەككە ئوتنى سەپ كەتتى.

شات - مات: كەسكىن
مۇئامىلىلىك، ئىشنى كېسىپ
قىلىدىغان، بىر سۆزلۈك ئادەم-
لەرنى سۈپەتلەشكە ئىشلىتىلى-
دىغان ئىبارە. م:

ئەنسىرىمەڭلار، شات - مات
ئادەم بىلەن سودا قىلماق ئاسان.

ياردىن ۋاپا - نەپ بولسا،
شات - مات دېسە گەپ بولسا.
كۆزنى قىسىپ بولغىچە،
ئىككى سەكرەپ كەپ بولسا.

شاپ - شۇپ: ھەرىكەتنىڭ
تېز ئورۇندىلىشىنى تەلەپ قى-
لىدىغان ئۆتۈنۈش ۋە بۇيرۇق
رايى بولۇپ، «شاپ - شاپ»
دەپمۇ قوللىنىلىدۇ. م:

ھە، بۇرادەرلەر! شاپ - شاپ
بولۇڭلار، بۇ ئىشنى بىر تۈگىتىۋې-

شە شالۇ ئېقىپ تۇرىدىغان ئا-
دەم.

شاتىراق: ئىچى سورۇپ
قېلىش كېسىلى (چارۋىلارنىڭ).
مەجازدا: يەڭگىلتەك، لەۋزد-
ىنىڭ تۇتامى يوق، دېمەيدىغان
گەپلەرنى يېيىپ يۈرىدىغان ئا-
دەملەرنى شاتىراق دەپ سۈپەتلەي-
دۇ.

شاتىراق گۇلا: پىشىپ ئۆ-
تۈپ كەتكەن ئۆرۈكتىن قورۇ-
تۇلغان گۇلە (قاق).

شالامپەت: هۆلچىلىك،
پاتقاق، لاي، پېتىق. م:
سۈنى ئازراق سەپمەپسىز، ئۆي
ئىچى شالامپەت بولۇپ كېتىپتۇ.

شاتكاك: گېپى تۇزلۇق،
تەنە گەپ قىلىشقا خۇشتار ئا-
دەم.

شايى: يىپەك (ئەۋرىشىم)
يىپ بىلەن يەرلىك ئۇسۇلدا توقۇل-
غان سىيدام رەخت.

ئۇيغۇر تېبابىتىدە شايى
رەختتە كىيىم كىيىشنى تەكىت-
لەيدۇ. ھەمدە ئۇنى ئىشلىتىپ
مۇھىم دورىلارنى ياسايدۇ. شا-
يى رەخت: خوتەننىڭ ئەڭ ئەن-
ئەنىۋى مەھسۇلاتلىرىدۇر. م:
ئۆز - ئۆزىنى چاغلاسۇن،
بىلىنى مەھكەم باغلاسۇن.
بىزنى دېگەن چوكانلار،
ۋاي يۈرىكىم دەپ يىغلاسۇن.
ئەتلەستە كۆڭلەك،
شايىدا تامبال،
كىيمەيمەن ئاكا دەپ يىغلاسۇن.

شاپالداق: چىۋىن ۋە
باشقا نەرسىلەرنى ئۇرۇپ ئۆلتۈ-
رىدىغان پالاق.

شاخچى: گىلەمنىڭ چۆ-
رىسىگە چىقىرىلغان كانار ئىچە-
دىكى گۈل.

شاخاپ (شاخاپچە): چوڭ
ئېقىندىن ئايرىلىپ چىققان بۆلەك-
چە، تارماق ئېقىن.

شاپاقچى: مەجازدا نا-
كەسىپ كىشىلەرگە، يامان ئات-
لىق ئادەملەرگە كىنايە قىلىنى-
دۇ.

شاجا: دوغا چىققۇچى،
خېرىدارلىق قىلغۇچى.

شاخىنا: سۈيۈق كەلگەن
چوڭ تاھارەتكە قارىلىتىلىدۇ.
بەزىدە ئېزىلىپ كەتكەن هۆل
مېۋىلەرنىمۇ شۇنداق سۈپەتلەي-
دۇ. م:
بۇ بالىنىڭ قورقىنىدىن ئارقا
مەھەللىسىدىن شاخىنا كەتتى.

شادا: قوناق ۋە كېۋەز-
لەرنىڭ قۇرۇق غولى. توخۇ،
كەپتەرلەرگە تەييارلانغان قوممە-

ھەي ئانىسى، ماڭا شانا تەي-
يارلاپ بېرىڭلار، تاغارنىڭ ئاغزىنى
بوغىمەن.
بېيىتتا: «باغلىۋالدىم بېلىمنى،
يارىم بەرگەن شانىدا» دەپ كەلگەن.

شانائەت: تۆھمەت، يا-
لا، ئۆزىدە يوق ئەيىب. م:

يالغۇز تاشلىناي چا[ر]غا،
يالغۇز ئىسلاي دا[ر]غا.
ھەر ئىشنى ئۆزەم قىلدىم،
شانائەت بولمىسۇن يا[ر]غا.

شاخا: يەرلىك ئۇسۇل
بىلەن تەييارلىنىدىغان شۇلتا.
ئۇ توغراق ئوتۇنىنى كۆيدۈ-
رۈپ، كۈلىدىن تەييارلىنىدىغان
داشقال. شاخا ماتا رەختلەرنى
سۇپەتلەش (ئۇشتىلەش)، خام
پاتلاش، خوتەن قەغىزى يا-
ساش، سوپۇن ياساشقا ئىشلى-
تىلىدۇ. م:

خامنى يۇيۇپ شاخادا،
ئۇشتە ئەتكۈلۈك.
ۋاپاسىزنىڭ قېشىدىن،
نېرى كەتكۈلۈك.

شاكىراپ: تۇز سۇيى.
شور سۇيىنى شاكىراپ دەپ ئا-
تايدۇ. «بەتتەم» بولۇپ كەت-
كەن ئېغىزنى «شاكىراپ بولۇپ
كەتتى» دەپ مەجاز قىلىدۇ.
م:

داشنىڭ سۇيى شاكىراپ،
ئىچكىلى بولمايدۇ.
يار كۆڭۈلنى ئەگدى دەپ،
كەچكىلى بولمايدۇ.

شالدىر شاخىناق: ئۇچار
قۇشلارنى ئۈركۈتكۈچى نەرسە.
ئۇ قاپاق پۇچۇقلىرى ۋە باشقا
ئاۋاز چىقىرىدىغان نەرسىلەرنى
ياغاچقا ئۆتكۈزۈپ تەييارلىنىد-
دۇ. شاراق - شۇرۇق ئاۋاز چى-
قىپ، قاغا - قۇشقاچلارنى ئۈر-
كۈتىدۇ.

شاتاۋا: زاۋۇتتا توقۇل-
غان گۈللۈك رەخت. ئىلگىرى-
كى چاغلاردا چەتتىن كىرگۈ-
زۈلگەن زاۋۇت توقۇلمىلىرىنى
«گەزلىمە» دەپ؛ رەڭدار گۈل-
لۈك گەزلىمە رەختلەرنى «شاتا-
ۋا» دەپ ئاتىغان. كېيىنكى
چاغلاردا يىپەكتىن توقۇلغان
رەڭلىك گۈللۈك رەختلەرنى
«شاتاۋا» دەپ ئاتايدىغان بول-
غان. م:

شاتاۋادا كۆڭلىكى،
كوچىدا ماڭغان خېنىم.
ۋەدىگە ۋاپا قىلماي،
لەۋزىدىن يانغان خېنىم.

شالۇ: شۆلگەي، ئېغىز-
دىن ئاقىقان سۇ.

شالۇك: ئاغزىدىن ھەمى-

غاق) : ئورۇق، ئەتسىز ئادەملەرنىڭ كۆرۈنۈشىگە ھەجۋىي قىلىنىدۇ.

شەلغەم: سەل ھەيدەپ كەلگەن ئۇۋاق تاش.

شەقىقى (شەقى) : بېشىنىڭ يېرىمى ئاغرىيدىغان بىر خىل كېسەل. بەزى مەنبەلەردە تاڭ يورۇغاندىن كېيىنمۇ ئۇخلايدىغان ئادەملەرنى «شەقىقىي» دەپ ئاتايدۇ.

شەلىگ (شەھەرلىكتىن بۇزۇلغان) : شەھەر ئادىمى. م:

ئاۋۇلار ئالتە شەلىگ ئادەملەر. «شەلىگ شىبكەرلىك، بىزىلىق جىگەرلىك».

سۇلتان بېگىم سورايدۇ،
بۇلار نەلىگ، ئۇلار نەلىگ؟
بىز خەققە نېمە قىلغان،
ئۆيىدە ياتىدۇ شەلىگ.

شەلپەرى (شەلپەر، شەلپەرە) : قىزىل رەڭلىك رەخت. مەجازدا: يۈزى تۆۋەنلىكنى «شەلپەردەك قىزاردى» دەپ سۈپەتلەيدۇ. م:

بۇ بالىنىڭ يۈزى بەك تۆۋەنكەن. مېنى كۆرۈپ يۈزى شەلپەردەك بولۇپ كەتتى.

شەر (شەھەر) : مەجازدا: تالاشقان ئىشنى، كۆڭۈل سۇ ئىچمىگەن يەرنى تاشلاپ كېتىشنى «ئالە شەرىڭنى، كۆرمەي تەرىڭنى» دەپ كىنايە قىلىدۇ.

شۇپۇك: سۆگەت، تېرەك بولجالىرىنىڭ ئۇزۇن چىۋىقى.

شۇپەك: گازىر قاتارلىق شاكاللىق يېمەكلىكلەرنىڭ قاسىرىقى.

شۇپۇ: ھۆل مېۋىلەرنىڭ تېرىسى. بەزىلەر «شوپتەك» مۇ دەيدۇ.

شۇپۇ شالتاق: مېۋە - چېۋىلەرنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى.

شوخا: تىكەن. جىگدە، ئۆرۈك قاتارلىق تىكەنلىك دەرەخلەرنىڭ تىكىنىنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى. مەجازدا: گېپى قاتتىق تېگىدىغان (يۈرەككە سانجىلىدىغان) ئادەمنى ۋە ئۇنىڭ سۆزلىرىنى «شوخىدەك» دەپ ئوخشىتىدۇ. م:

توخۇدەك بار ئۆزىڭىز،
شوخىدەك گەپ - سۆزىڭىز.
يارغا ئازار قىلغىلى،
چىدايدىكەن يۈزىڭىز.

شۇدلۇغ: گەپ - سۆزى،

ىنىڭ تال - تال تاياقچىلىرى.

مەجازدا: ئورۇق - ئېگىز ئادەم- لەرنىڭ تۇرقىنى شادا پاچاق دەپ سۈرەتلەيدۇ.

شاپتۇل مۇنىكى: توغاچ ۋە شاپتۇللارنى ئۇرۇقچىسىدىن ئايرىماي قۇرۇتۇپ تەييارلانغان قۇرۇق مېۋە. ئادەتتە «مۇنەك» دېيىلىدۇ.

مەجازدا: ئورۇقلاپ قو- رۇق بېسىپ كەتكەن چىرايلارنى كەمسىتىپ سۆپەتلەيدۇ.

شاپتۇل قاقماق: بۇ مە- جازىي ئىبارە بولۇپ، نارازى بو- لۇپ بويۇن تولغاشنى، بېشى- نىڭ ھەرىكىتى ئارقىلىق ئىپادە بىلدۈرمەكنى كۆرسىتىدۇ. م:

مەن گېپىڭىزنى ئۇنىڭغا ئۇق- تۇردۇم. لېكىن ئۇ بويىنى بىلەن شاپتۇل قېقىپ گېپىمنى ئىلىك ئال- مىدى.

شاۋىكا: ئۆيلەرنىڭ تام بىلەن ئۆگزە تۇتىشىدىغان جايى- غا چىقىرىلىدىغان گۈلدار ئەگ- مە.

شەخەك: شېغىل-قۇم، ئالتۇن قازغاندا چىقىدىغان تاش-توپا.

خەشەك: ئاپتاپتا، يام- غۇردا قېلىپ شاكال بولۇپ قالغان گۆلە. م:

خەشەك گۈلا بىگەنمۇ؟
قوساق ئاغرىپ يۈگەنمۇ؟
قاچانلىققا كېلىسىز،
ئەتمۇ يا بۈگەنمۇ؟

شەمەر: ئىتتىك تىغ، كەسكۈر ئەسۋاب.

شەرئى يەر: تېرىمغا كىرگۈ- زۈلگەن يەر، مۇنبەت يەر.

شەرەت: ئىمالاش، قاش - كۆز ياكى قول ھەرىكىتى ئارقى- لىق قىلىنغان ئىما - ئىشارەت (ئىشارەتنىڭ بۇزۇپ ئېيتىلى- شى). م:

ھويلاڭدىكى ياڭاقنىڭ،
تۈۋى ئىككى ئاچىمۇ؟
شەرەتلەيسەن، كەلمەيسەن،
سەنمۇ شۇنداق گاچىمۇ؟

شەررەك: ئەت يېمىگەن كۆپۈك گۆش، گۆشنىڭ ئىچى- دىكى يېگىلى بولمايدىغان تەر- كىب. بەزىدە شەررەك، بەزىلەر «شەللەت» دەپمۇ تەلەپپۇز قى- لىدۇ.

مەجازدا: خۇلقى ئوسال، ئورۇق ئادەمنى «شەررەك» دەپ سۆپەتلەيدۇ.

شىداق: ئەتسىز، ئورۇق ئادەمنى سۆپەتلەيدۇ.

شىپى تاغاق (شىپ تا-

ئەجەپمۇ ئىغىر كەلدى،
يارنىڭ كېيىنى يۇتماق.

ئالدىدا لىكەن يارىم،
شۈڭگۈتماق بىيكەن يارىم.
باشتا ۋەدىلەشكەندە،
مەن نىمە دىكەن يارىم.

شوپاڭخانا: هاراقخۇمارلار ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلىدىغان خاس ئۆي. بۇ ئىسىم بۇرۇنلاردا مۇشۇنداق قوللىنىلغان. ئۇنداق ئۆيلەردە سازچى، ناخشىچىلار بار بولۇپ، غىزا ۋە باشقا لازىملىقلار تولۇق تۇراتتى.

شوكۇم (شاكۇم): ئادەمگەرچىلىك سورۇنلىرىغا كۆتۈرۈپ بارىدىغان سوۋغات. م:
ئاز نەرسىنى شاكۇم ئەتكىلى بولمايدۇ.

شۇمەك: بۆشۈككە بۆلەپ باقىدىغان نارەسىدە باللارنىڭ سۈيدۈك ئەزاسىغا كىرگۈزۈپ قويۇلىدىغان نوكاچ. قىز-ئوغۇللارغا ئايرىم-ئايرىم شەكىللەردە ياسىلىدۇ. مەجازدا: ئورۇقلاپ كەتكەن ئادەمنى «شۇمەكتەك قاپتۇ» دەپ سۈپەتلەيدۇ.

شولاق: شورلۇق، زەي، سازلىق يەر.

شولاغ نان: ئۈلىغا شور چاپلىشۋالغان نان. مەجازدا: ئاچچىق، نەشتىرى يامان سۆزلەرنى قىلغۇچىغا كىنايە قىلىنىدۇ.

شوپاختا قىلماق: ئوشۇقى چىقىپ كەتكەن كېسەلگە قىلىنىدىغان شىپا، بۇنىڭدا تۇزغا چىلانغان پاختا ئوشۇققا تېڭىلىدۇ. م:
يۇتۇم قايرىلىپ كەتتى،
شو پاختا قىلىپ قويسىلا.
بىزمۇ ئادەم بالىسى،
كۆزلىرىگە ئىلىپ قويسىلا.

شىلاش: ئالداش، قولاقتىن كىرىپ ئېغىزدىن چىقىش. هۆل ئارىلاش قۇرۇق ئوتۇن. يېپىشقاق، شىرنىلىك نەرسە. م:
مېنى بوشراق شىلىسىلا،
شىلىغانلىرىغا ئالدانمايمەن.
بەك شىلاش ياغاچكەن، يىرىپ بولغىلى بولمىدى.
سىزنىڭ ۋەدىڭىز ۋەدە،
بىزنىڭ ۋەدىمىز نەدە.
ئاغزىڭىزدا شىلايسىز،
كۆڭلىڭىز بۆلەك يەدە.

ئوتنى ياقسام تۇتاشمايدۇ،
شىلاش ئوتۇنغا.

ئىش ـ ھەرىكىتى چاققان، دىتى
بار ئادەم. م:

ئۆزى خېلى شۇدلۇغ ئادەم دې-
سەم، ئىشەنچىگە يارىمىدى.

شۇك: ھەرىكەت قىلماي،
ئۈن چىقارماي جىم بولۇش،
گەپتىن قېلىش. م:

شۇك بولۇپ قالدىڭىزغۇ،
سۆزلەۋېرىڭ.

شوك ـ شوك: تولا گەپ
قىلىدىغان، ئېغىز غېرىچلايدى-
غان ئادەمنى سۈپەتلەيدۇ.

شورۇك ـ شورۇك: «شو-
ك ـ شوك» قا ئوخشاش مەزمۇن-
غا ئىگە. م:

نېمانچە شورۇكلايسىز، ئاغزىڭىز
تالمىدىمۇ؟!

شۇم ئېغىز: يامان خە-
ۋەر، يامان گەپ ـ سۆزلەرنى
قىلىدىغان، تارقىتىدىغان ئا-
دەملەرگە ئىشلىتىلىدۇ.

شۈپۈ كالپۇك: لېۋى نې-
پىز كەلگەن ئادەم. شۈپۈ كال-
پۇك ئادەم ئۆزىگە پۇختا، كەم
سۆز، ئەمما گېپى سېسىق كې-
لىدۇ دەپ قارىلىدۇ.

شۇرا: سۇگۇچ، تام ۋە
چىتلاردىن ئېچىپ قويۇلغان
تۆشۈك. م:

باغقا كىردىم شۇراگدىن،
تامايىم يوق غوراگدىن.
سەن مېنى يامان دەپسەن،
توغاز قوپار گۇراگدىن.

شۇرىدىن كىرىڭ دەيسىز،
داۋزىڭىزغا دەم سېلىپ.
قاچانغىچە قىينايسىز،
باشقا مۇنچە غەم سېلىپ.

شىپ: (كېرىيە شېۋى-
سى) يېپنى كۆرسىتىدۇ. ئاۋاز
ئىملىقى بولغان «شىپ» بىلەن
تەلەپپۇز ئارقىلىق پەرقلەندۈرۈ-
لىدۇ. م:

يازغى يۇگدا شىپ تالاپ،
زىلچى خوجۇن توقۇيمەن.
دەرت بولمىسا نېمىشقا،
بۇ غەزەلنى ئوقۇيمەن.

«ئالدىدا شىپ ـ شىپ، كەي-
نىدە غىپ ـ غىپ».

شۇگگۇتماق: قوناق ئۇ-
نىنىڭ خېمىرىنى يۇملاقلاپ
ئوتتۇرىسىدىن تۆشۈك ئېچىپ
ئېتىلىدىغان بىر خىل غىزا.
بەزى جايلاردا «موللەك ئاش»،
«كاتاك ئاش» دەپ ئاتايدۇ.
ئۇنىڭ يەنە ئىچىگە گۆش ۋە
باشقا نەرسىلەرنى سېلىپ ئېتى-
دىغىنىمۇ بار. م:

قوسقىمنى ئاغرىتتى،
ئاخشام يېگەن شۇگگۇتماق.

سلى بار ئادەملەرنى، قولتۇقى
پۇرايدىغان ئادەملەرنى «شېۋە»
دەيدۇ.

شىراق: پاچاق، پۇت، ئوشۇق بىلەن تىزنىڭ ئارىلىقى. پاۋان مىلتىقىنىڭ يەرگە تىرەپ تۇرىدىغان ئاچىسىمۇ «شىراق» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. م:

«ئالە شىراقتىن، تۇتە پاچاقتىن».

شىتىلە: ھەرراب، قىزىقچى ئادەم. بەزى مەنىلەردە سۆز، ئىش - ھەرىكىتىدىن پالاكەت چىقىپ قالىدىغان ئادەملەرنىمۇ «شىتىلە ئادەم» دەپ سۈپەتلەيدۇ.

شىنا: پانا — ياغاچ يېرىقلىرىنى چىڭداش ئۇچۇن قاقىدىغان ئۇچلانغان تارشا ياغاچ. م:

كاتىنىڭ پاچاقلىرى مىدىرلاپ قاپتۇ، شىنا قېقىپ قويۇڭلار.

شىنە: ئۇزۇمنى سىقىپ، سۈيىنى قاينىتىش ئۇسۇلى بىلەن تەييارلىنىدىغان سۇيۇقلۇق. يەنە ئۇجمىدىنمۇ شىنە تەييارلىنىدۇ.

شىللە (شەللى): ئۆشنە تەرەپ، بويۇن، پاتاك، گەجگەنى كۆرسىتىدۇ. م:

*«ئاچچىز بىلەن ئوينىشماڭ،
شىللە پاتاڭ يەرسىز».*

شىلىك - شىلىك (ئىملىق): ئاساسەن بۇرۇندىن ئاققان سۇيۇقلۇقنىڭ ھالىتى ۋە ئاۋازى.

شىشۇك: چىگىشنى يەشمەك ياكى يېشىلگەن تۇگۈنچەك ۋە ياكى يېشىلىپ كەتكەن ھالەتلەر. كېرىيىدە چىگىشنى يەشمەكنى «شەشمەك» دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ.

شىلگەي: «پەشتاما» دېيىلىسىمۇ، ئاساسەن كىچىك بالىلارنىڭ شۆلگەيلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشقا ئىشلىتىدىغان، بويىنىغا ئېسىپ قويىدىغان كىچىك ئاسما رەخت.

شەشكەن مال: تۇياق بېجى ئۇچۇن تەقلەپ قويۇلغان چارۋا مال (تاغ شېۋىسى).

شەللەگويەك: ئاياللارنىڭ چېچىنىڭ ئۇچىغا ئاسىدىغان زىننەت بۇيۇمى (ئالتۇن ياكى كۈمۈشتىن تەييارلىنىدۇ). م:

*يارىم ئۇزۇن چېچىغا،
شەللەگويەك ئېسىغلىق.
ئىشقى يامان، تاقەت يوق،*

قايسى كۈندە نېسىپ بولدۇم،
چالاش خوتۇنغا.

شىمايلىماق: يەڭنى تۇ-
رۇپ كەلمەك.

شۇمۇدا قىلماق: مېۋىلەر-
نى پۇتاقلىرى بىلەن يىغماق،
ئوت - چۆپلەرنى يىغىپ توپتەك
قىلماق.

شۈۋۇق: چىۋىق، شۇپۇڭ،
تال چىۋىق. (كېرىيىگە خاس
تەلەپپۇز).

شىپىلداق: ساپما كەش
(كېپىش).

شىڭگىلىك («شىڭ-
گىل» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنى-
دۇ): بىر ساپ ئۈزۈمنىڭ كى-
چىك - كىچىك بۆلەكلىرى. ئا-
دەتتە «بىر چاتاق» دەپمۇ ئاتى-
لىدۇ.

مەجازدا: قىسقا سۆز، بىر
ئېغىزلا گەپكە «بىر شىڭگىل
گەپ» دەپ ئېيتىلىدۇ. م:

بىر شىڭگىلىك گېپىم بار،
ئاڭلاپ تۇر خېنىم.
كەچتە باراي جايىڭغا،
ساقلاپ تۇر خېنىم.
ئۆزەڭنى تۈزۈپ،
لەغمەننى سۈزۈپ.
تۇخۇم پىشۇرۇپ،
ئاقلاپ تۇر خېنىم.

شىلدىرشاپ: ئۈجمە
ئىرغىتقاندا ئىشلىتىدىغان چوڭ
داستىخان. مەجازدا: كىرلە-
شىپ، قېتىپ كەتكەن كىيىم
ۋە باشقا نەرسىلەرگە سېلىشتۇ-
رۇلىدۇ.

شىلتىڭ ئاتماق: ئۆزىنى
چاغلىيالماسلىق، تەمەننا قى-
لىش. م:

«ئۆزىنى چاغلىماي شىلتىڭ
ئېتىپتۇ. كونا پالازغا يۆگىنىپ ھەپتە
يېتىپتۇ».

شىلىم: يېلىم. ئادەتتى-
كىلىرى بۇغداي ئۇنىدا قاينى-
تىپ ياسىلىدۇ. بۇنىڭ يەنە
«مۇلغۇي» دەپ ئاتىلىدىغان
بىر تۈرى بار، بۇنى موزدۇزلار
كۆن - خۇرۇملارنى يەملەش ئۇ-
چۇن ئالاھىدە ياسايتتى. مۇل-
غۇي ھەم قويۇق، قاتتىق،
چاپلىشىش دەرىجىسى كۈچلۈك
ياسىلىدۇ. مەجازدا: بىر ئىشقا
چاپلاشقاق ئادەمنى «شىلىمغا
ئوخشاش ئادەم» دەپ سۈپەتلەي-
دۇ.

شىۋە: سازلىق، سۇ ئاج-
رىمايدىغان چۆپلۈك جاي. خو-
تەنىنىڭ بىر قانچە جايلىرىدا
«كەڭشىۋە» دەيدىغان جايلار
بار. مەجازدا: سىيگەك كېسى-

ئېچكىلار، بولمىسا داداڭلار ئويغىنىپ
كېتىدۇ.

غاپ (ھەرىكەتنامە):
«كوپپىدە» مەنىسىگە يېقىن
سۆز، ئۇ بىرەر نەرسىنى پەم بە-
لەن تۇيدۇرماي تۇتۇۋالغاند-
لىقىنى ئىپادىلەشتە ئىشلىتى-
لىدۇ. م:

*ناھايىتى شاش ئاتكەن، تۇي-
دۇرماي «غاپ» قىلىپ تۇتىۋالدىم.*

غاراچ (ئاۋاز ئىملىقى):
چىش بىلەن بىرەر نەرسىنى چاي-
ناپ سالغاندا چىققان ئاۋاز. م:

*گۇرۇچنى پاكىز خىلىلماپتى-
كەن، بىر كاپام ئاشنى ئاغزىمغا سې-
لىپ چاينىشىمغا «غاراچ» قىلىپ
تاش چايناپ سالدىم.*

غاچ (ھەرىكەتنامە):
تېز، چاپسان، دەرھال مەنىسى-
دە. م:

*بەك مىس - مىس ئەكەنسىز،
غاچ بولمامسىز!*

غاس (ھالەت): قىش
كۈنلىرى بىرەر نەرسىنىڭ توڭ-
لاپ قېتىپ قالغانلىقىنى ئىپا-
دىلەيدۇ. م:

*كېچىدىن سوغۇق بەك قاتتىق
بوپتۇ، قاراڭلار، چېلەكتىكى سۇ
توڭلاپ غاس قاپتۇ.*

غارال: شادىلىق توساق،
چارۋا ماللارنى سولاپ بېقىش
ئۈچۈن مەخسۇس ياسالغان يا-
غاچ ئېغىل. م:

*قويلارنى سولىغىلى غارال ئەت-
كۈرسەم، شادىلىرىنى بەك ئالا قىلىپ
قويۇپتىكەن، ئارىلىقتىن قوزىلار قې-
چىپ ئارام بەرمىدى.*

غادىراڭ: تېرىمغا كىر-
مىگەن، تېرىسا زىرائەت ئۈنمەي-
دىغان يەر. مەجازىي مەنىدە: يا-
يا، دائىم. م:

*غادىراڭ تىكەنلىك يەركەن،
تېرىمغا كىرگۈچە بىر غېرىچ ئېتىمدىن
چۈشتۇم.*

*سىز غادىراڭ چاتقى بار ئىش-
لارغا ئارىلىشىپ يۈرىدىغان ئادەم-
كەنسىز.*

غانجۇغا: ئۈۋچىلارنىڭ
ئاتلىرىنىڭ ئېگەر - توقۇملىرىغا
مەخسۇس ئورنىتىلغان تاسما،
يىپ ئارغامچا، تانا. ئۇنىڭدا
ئۈۋلىغان نەرسىلەرنى تاڭىدۇ.
بىر مەزگىل ئايرىلىپ كېتىدى-
غان ئادەملەرگە «ئالدىرىماڭ،
غانجۇغىدا كۆرۈشەرمىز» دەپ
مالامەت قىلىنىدۇ. م:

*بۇ ھەقتە مۇنداق بىر رىۋايەت
سۆزلىنىدۇ: «توشقان بالىسى (بۆ-
جەن) تۇغۇلۇپلا شاشلىق قىلىپ ئا-*

مەن ئۆزەمنى بېسىغلىق.

شەددە: قەبرىگە قويۇلغان خادىنىڭ ئۇچىغا قويۇلىدىغان تاماق شەكىللىك شادا ياغاچلار-نى كۆرسىتىدۇ. شەكلى «卐، L» . بەزىلەردە لاي بىلەن قەبرە بېشىغا ئويۇپ چىقىرىپ قويىدۇ.

شىلاش ئىش: چىگىشلە-شىپ كەتكەن ئىش.

شاپاق بۆك: گۈللۈك تا
ۋارلاردا تالالاپ تىكىلىدىغار
باش كىيىمى. هازىر كىرىيە
چىرا تەرەپلەردە كەڭ ئومۇملاش
قان.

شاپاق يارىسى: ئېغىز
ئەتراپلىرىغا پەيدا بولىدىغان،
مېۋە، قوغۇن - تاۋۇز پىششە
قىدا يۇقىدىغان يارا. كىچىك
باللاردا كۆپرەك ئۇچرايدۇ.

غ

غار (ئاۋاز ئىملىقى): ئايروپىلاندىن چىققان ئۈن؛ ئاشقازان بۇزۇلغاندا ئېغىزدىن يانغان تاماقنىڭ ئاۋازى؛ بەزىدە ئىسسىم بولۇپ كېلىپ، تاغلار-دىكى تەبىئىي پەيدا بولغان ۋە ئادەملەر كولىغان چوڭقۇر قاز-مىلارنى «غار» دەپ ئاتايدۇ. م:

بۈگۈنكى ئايروپىلان شۇنچە-لىك پەس هەم تېز ئۇچۇپتىكى، بې-شىمنىڭ ئۈستىدىن «غار» قىلىپ ئۆتۈپ كەتتى.

بايا يېگەن ئاش زىيان قىلغان چېغى، «غار» قىلىپ ياندۇرۇۋەتتىم.

ساياهەت قىلىپ كېلەي دەپ
سەهۋالىمغا چىققان ئىدىم، كۆهمارىم
غارىنى كۆردۇم.

غار-غار (ئاۋاز ئىملىقى): ئېغىزغا سۇ ئېلىپ چايقىماق.
م:

چىشىڭىزنىڭ مىلىكى قانا
ئارام بەرمىگەن بولسا، ئېغىزىڭىزنى
هەر كۈنى ئەتىگەن ۋە كەچتە تۇزد
«غار - غار» قىلىپ بېرىڭ.

غارت (ئاۋاز ئىملىقى)
ئىشىك، غاراللارنى ئېچىپ
يايقاندا چىققان ئاۋاز. م:

ئىشىكنى غارتىلداتماي ئاست

جاي؛ ئىككى دولىنىڭ ئارد-
سى. م:

بۇ ئادەملەرنىڭ جەمەتى غول.
غول ئىچىنغا چۈشمەيلى.
ئىككى غولامنىڭ ئارىسى تىر-
لىپ ئاغرىيدىغان بوپقالدى.

غىژمال: مىجەزى ساراڭ قىتىش، ئوڭ ياكى تەتۈرلىكد-
نى تازا پەرق ئەتكىلى بولمايدى-
غان روھىي ھالەتكە ئېيتىلد-
دۇ. كۆچمە مەنىدە: كەيپىياتى
نورمال بولمىغان ئادەم ۋە ئىش-
لارنى شۇنداق ئاتايدۇ. ئىسمى-
نىڭ ئورنىغا بۇ سۆزنى قويۇپ
ئىشلىتىدۇ. م:

بۇ ئادەمنىڭ مىجەزى مۇشۇن-
داق غىژمال. ئۇنىڭ گەپلىرىنى بەك
ئىنچىكىلەپ كەتمەيلى.

غونۇجۇن: كالىلارنىڭ
چىشلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك غو-
نۇجۇن دەپ ئاتايدۇ. يەنە «غۇ-
نجۇن» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنى-
دۇ. كىتاب تىلىدىكى «ئد-
نەك» غونۇجۇندۇر. م:

سەئىدۇللاخۇننىڭ غونۇجىنى-
سىنى بۈگۈن بازارغا ئېلىپ چىقىپ-
تىكەن، خېرىدارلار يەتتە يۈز سوم
قىلىشتى.
«غۇنجۇن ئۇنىمسا چۈشەپ
بەرسە بولا، بۇقا ئۇنىمسا قانداق
قىلسا بولا؟!»

غەلۋە: ۋاراڭ - چۇرۇڭ،
جېدەل - ماجىرا. م:

سىرتتا بىر غەلۋىنىڭ ئۈنى بار،
قاراپ بىقىڭا؟!
غەلۋە قىلماي، جىم ئولتۇر-
ساڭلارچۇ؟

غەلۋىخور: چاتاقچى،
جېدەلگە ئامراق ئادەم. م:

ناھايىتى غەلۋىخور ئادەملەر-
نىڭ ئارىسىدا قالدىمغۇ؟

غەلە (غەللە): ئەسلىي
ئاۋام - خەلقىنىڭ ھۆكۈمەتكە
تاپشۇرىدىغان ئاشلىق (غەللە -
پاراق) بولۇپ، بۇرۇنلاردا تۈگ-
مەنگە ئۇن تارتىش ئۈچۈن بار-
غاندىمۇ، پۇلى يوق ئادەملەر
تۈگمەن ئىگىسىگە ئۇن تارتىش
ھەققىگىمۇ ئۇن بېرەتتى. بەر-
گەن ئۇن ياكى ئىش ھەققى
غەللە (غەلە) دەپ ئاتالغانىدى.
ھازىربۇ سۆزنىڭ ئىستېمال مە-
نىسى ئۆزگىرىپ تىجارەتچد-
لەرنىڭ پۇل سالىدىغان كىچىك
ساندۇقىمۇ «غەلە ساندۇقى»
دەپ ئاتالماقتا. م:

پۇل خەجلىسىڭىز ئۆيدىكى
پۇلدىن ئېلىڭ، غەلىگە قول تىقماڭ،
بولمىسا سودىنىڭ بەرىكىتى ئۆچۈپ
كېتىدۇ.

نىسىدىن قېچىپ يۈرىدىكەن. ئاند-
سىنىڭ «دىققەت قىل، ئادەملەر ۋەھ-
شىي، سېنى ئوۋلاپ تۇتۇپ كەتمە-
سۇن»، دېگەن نەسىھىتىگە قۇلاق
سالمايدىكەن، بەگۋاش بالىنىڭ گەپ
ئاڭلىمىغانلىقىدىن رەنجىگەن ئانا
توشقان: «بوپتۇ، جاڭگال كەگرى،
خالىغان يېرىڭگە بېرىۋەر، كۈنلەرنىڭ
بىرىدە غانجۇغىدا كۆرۈشەرمىز» دەي-
دىكەن».

بۇ، ئولجا سۈپىتىدە ئوۋ-
چىنىڭ ئېگىرىگە باغلانغان ھا-
لەتكە مەجاز قىلىنىش ئارقى-
لىق، نەسىھەت ئاڭلىماس، ئۆز
سۆزلۈك كىشىلەرگە «ھامان
بىر كۈنى مېنىڭ دېگەنلىرىم
ئالدىڭغا كېلىدۇ، شۇ چاغدا
كۆرۈشىمىز تېخى» دېگەننى
بىلدۈرۈش ئۈچۈن قوللىنىلى-
دۇ.

غالچا: بۇرۇنقى چاغلاردا
ئىمتىيازلىق تەبىقىنىڭ يېنىدا
ھەمراھ بولۇپ، يۇگۇر - يېتىم
ئىشلىرىغا قارىشىدىغان يالالنما
ئادەم. مەجازىي مەنىدە: ھو-
قۇق ئىمتىيازى بار گۇرۇھ ياكى
ئادەمدىن كۆرگەن نەپ ھېسابى-
غا ئاشۇلارنىڭ كەتمىنىنى چې-
پىپ ئادەتلەنگەن كىشى.

غاراس-غۇرۇس (ئاۋاز ئىم-
لىقى) : مۇز ئۈستىگە دەسسىگە
دە مۇزنىڭ سۇنۇپ پارچىلىنى-
شىدىن چىققان ئاۋاز. م:

يېگىدىن مۇز تۇتقان كۆلگە
كىرىپ غاراس - غۇرۇس دەسسەپ
سىنىپ بولغىچە ئۇ قاتقا ئۆتۈپ
كەتتىم.

«مۇزدىن ئۆتسەڭ بۇرۇن
ئۆت، سىنىپ بولغىچە ئۆتەرسەن.
سۇدىن ئۆتسەڭ كېيىن ئۆت، لەيلە-
گىنىنى كۆرەرسەن».

غاراڭ - غۇرۇڭ (ئاۋاز
ئىملىقى) : زۇكامداپ، ئۇنى
پۈتۈپ قالغاندا دىماغدىن چىقى-
دىغان ئۈن. م:

ئىككى - ئۈچ كۈن بولدى،
زۇكامداپ قالغان ئىدىم، ئاۋازىم غا-
راڭ - غۇرۇڭ چىقىپ سۆزلەشمۇ
تەسكە چۈشتى.

غادىراق: مۇتلەق، پۈ-
تۈنلەي. م:

بۈگۈن بازارغا غادىراق ھۆل
ئۆتۈن كىرىپتۇ.

غۇلدا: دەرەختىن كېسى-
ۋېلىنغان توم تاياق. م:

كاسكى ئىتنىڭ جاجىسى غۇل-
دا، غۇلدا بىلەن تازا سالىدىغان بول-
سا قۇيرۇقىنى قىسىپ ماڭىدۇ.

غول: كۆپ، نۇرغۇن؛
كىچىك ئېقىنلار جەملەشكەن

توپ باقسام غۇدبۇشاك ئۇرۇنىدۇ، نېمە
سېلىۋالدىڭىز؟

غـۇدۇڭـشماق: نارازىلىـ
ـقىنى ئاشكارا ئېيتالماي تىل
چاينىماق. م:

پىكرىڭلار بولسا غۇدۇڭشىماي
ئاشكارا دېمەمسىلەر؟

غـودىراش: ئىدىيىسىدىن
ئۆتـمىگەن ئىشقا چېچىلماق.
م:

ئەسلىدىمۇ بۇ ئىشنى قىلغۇڭىز
يوقتى، شۇڭا غودىراپسىز ـ ھە!

غـوجـۇن (خـۇرجۇن):
كېرىيلىكلەر شۇنداق ئاتايدۇ.
غوجۇن ئىككى پايلىق، ئېغىزى
ئىزمىداشقا بولىدىغان، يەلكىگە
ئارتىپ ماڭسىمۇ، ئات ـ ئۇلاغ-
لارغا ئارتسىمۇ باب كېلىۋېرىدى-
غـان سەپەر قاچىسى. ئۇنىڭ
«بۆز خۇرجۇن»، «قىل خۇر-
جۇن» ۋە «زىلچا خۇرجۇن» دې-
گـەن تۇرلىرى بار. يەنە بىر
خىل خۇرجۇن بولۇپ، ئۇنىڭغا
يوتقان ـ كۆرپە قاچىلاشقا بولى-
دۇ. بۇ خىل خۇرجۇننى «ياتاق
خۇرجۇنى» دەيدۇ. م:

ئاتقا خۇرجۇن ئاتلىمۇ،
غانجۇغىسىنى تاتلىمۇ.
بىز ئۇ يەردە دەرد تارتساق،
سىلە ئۇيناپ ياتلىمۇ؟

غورىگىل: قاتتىق ـ قو-
رۇق، ھەشەمەتسىز، ئاددىي ـ
ساددا، نـامـراتچىلىق ئىچىدە
ئۆتكەن تۇرمۇش. م:

ھەر قايسىلىرىنىڭ كېلىشىدىن
خـەۋەرسىز قالغاچقا، داستىخىنىمىز
بەك غورىگىل بوپقالدى. رەنجىمە-
گەيلا.

ھال ـ كۈنىمىز بەك غورىگىل
ئۆتىۋاتىدۇ، قانداقمۇ قىلارمىز؟

غـوررەك: باللارنىڭ بىر
خـىـل ئـويـۇنـچۇقى، بەزىلەر
«غوژژەك»، «غوييەك» دەيمۇ
ئاتايدۇ ۋە تەلەپپۇز قىلىدۇ. بۇ
خىل ئويۇنچۇقنىڭ ئويناش ئۇ-
سۇلى: ئىككى ياغاچنىڭ بىر-
سىنى تاياققا مەھكەملەپ، يەنە
بىرسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن يىپ
ئـۆتكۈزگىدەك تۆشۈك ئېچىپ
(ئىچىدىكى مېغىزى كولاپ چى-
قىرىۋېتىلىدۇ)، ئاشۇ تۆشۈك
ئارقىلىق ئۇق تاياققا شوينا يىپ-
نى يۆگەپ تارتساق، ئوققا بې-
كىتكەن ياغاچ بىلەن ئوق پىر-
قىراپ «غۇر ـ غۇر» ئاۋاز چىقى-
رىدۇ.

غېزى ئۇيان ـ ئۇدىكى بۇ-
يان: تالاش ـ تارتىشتا قالغان
ئىشنىڭ كەسكىن بىر تەرەپ
قىلىنىشىنى بىلدۈرىدىغان ئى-

خاماندىكى بوغداينى يومشى-
تىپلا ھۆكۈمەتنىڭ غەللىسىنى تاپ-
شۇرۇۋەتمىسەك بولمايدۇ.

غەلەت: خاتا، ناتوغرا، ئېزىقتۇرۇش. م:

كۆزۈمنى غەلەت قىلىپ قاچاي
دېدىڭما، ئۇخلاپ چۈشۈڭ!
بۇ خەتنى غەلەت ئوقۇدىڭىز-
مىكىن دەپ قالدىمىيا؟

غەش: يىرگىنىش، سەسكىنىش، بىزار بولۇش. م:

كۆڭلۈمنى غەش قىلمىسى-
ڭىزچۇ؟

غەشلىمەك: يات كۆرمەك، سىغدۇرماسلىق. م:

شۇنچە ئادەمنىڭ ئارىسىدىن
مېنى غەشلەپ ئۆيىڭىزگە چاقىرماپ-
سىز، سىزدىن كۆڭلۈم رەنجىدى.

غەلىغەش: ئەخلەت - چاۋا، پاسكىنا، ساپ ئەمەس. م:

ئۆستەڭگە شۇنداقمۇ غەلە-
غەش سۇ كەپتۇ يا؟

غەزمەت: تاغ ئالمىسى، ئىنتايىن كىچىك، چۈرۈك، رەڭگى قىزىل كەلگەن ياۋا ئالما. چىرا، كېرىيە تاغلىرىدىن چىقىدۇ. م:

يارنىڭ مەڭزىدەك رەڭدار،
تاغ ئالمىسى - غەزمەت.
غەزمەتتەك يارنى،
سۆيەلمىگەن ئەزمەت.

غەزىنەت: تاپا - تەنە، مالامەت. م:

بولغۇلۇق بولدى، غەزىنەت
قىلغاننىڭ نېمە پايدىسى؟
«غەزىنەتلىك نەرسىدىن تىلىم
تۆشۈكى ياخشى.»

غورا: ئۆرۈكنىڭ پىشمىغان خام مېۋىسى؛ بەدەندە پەيدا بولۇپ قالغان ھۆررەك. كېرىيە تەرەپتە ئۆرۈك دەرىخىنى «ئۆرۈك»، مېۋىسىنى «غورا» دەيدۇ. «پىششىق غورا»، «توك غورا» دېيىش ئارقىلىق خام ياكى پىشقانلىقىنى پەرقلەندۈرىدۇ. م:

توك غوراڭنى يېمەيمەن،
قامىتىدۇ چىشىمنى.
سېنىڭ رەھمىڭ كەلمىسە،
خۇدا ئوڭلار بېشىمنى.

غودۇشاك: قوتۇر - چوماق، سىرتىدىن تۇتقاندا قولغا قاتتىق ئۇرۇنىدىغان نەرسە، بەزى شېۋىلەردە «غودۇشماق» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. م:

ئەتىنىڭىزگە ھاڭگۇ تېرەكتەك
غودۇشاك بىر نېمىلەر چىقىپ كېتىپ-
تۇ.
يانچۇقىڭىزنىڭ سىرتىدىن تۇ-

ئاۋۇتكامنىڭ ئاشنىسى بار،
ساۋۇتكامنىڭ يوقمىكەنا؟

غۇجۇم: سېپىدىن تۆكۈلۈپ كەتكەن ئۈزۈم دانىلىرى. م:

ئۈزۈمنى ئېسىپ بولغاندىن كېيىن، غۇجۇملارنى شىرنە قاينىتىپ قويايلى. ئەتىيازدىكى سىرىقتال مەزگىللەردە نان يۇمشىتىپ يەمىز.

غۇرۇۋا: بۇ سۆزنىڭ ئالدىغا «غېرىپ» قوشۇلۇپ ئاجىز-ئورۇق، يېتىم-يېسىر، مىسكىن مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. م:

غېرىپ - غۇرۇۋالارنىڭ ھەققىنى يېگەن كىشى قىيامەت كۈنى ۋەيلۇن دوزاخقا چۈشۈپ كۆيىدۇ.

غۇچ (ھالەت): چىرايىنىڭ ئۇشتۇمتۇت ئۆزگىرىشى. م:

بىر چىرايلىق كۈلۈپ تۇرغان ئادەم، مېنى كۆرۈپلا تەرىنى غۇچ قىلىپ تۇرگىنى نېمىسى؟

غۇلى: زادى، ھەرگىز، پەقەت. م:

غۇلى گەپ ئاڭلىمايدىغان بولۇۋالدىڭىز، جېكىلەپ تۇرساممۇ يەنە ئۆزىڭىز بىلگەنچە ئىش قىلغان.

ئالما بەرسەم يېمەيسىز،
بىيە بەرسەم يېمەيسىز.
قايىسى باينىڭ قىزى سىز،
غۇلى كۆزگە ئىلمايسىز.

غۇدۇق - پۇدۇق (ھەرىكەت ئىملىقى): تەمتىرەپ قىلىش، ئۆزىنى دالدىغا ئېلىشقا تەرەددۇتلانماق. م:

ئۇ مېنى يىراقتىن كۆرۈپ، غۇدۇق - پۇدۇق ئۆزىنى دالدىغا ئالدى.

ئۇ گېپىنى غۇدۇق - پۇدۇق يۇتىۋەتتى.

غولدۇر (ئاۋاز ئىملىقى): قورساقنىڭ ئاغرىپ تاراقلىشى، سۇنىڭ نودىن ئاققاندىكى ئاۋازى. م:

ئەتىگەن يېگەن ئۆرۈك قورسىقىمنى ئاغرىتىۋەتتى، غولدۇرلاپ ئارام بەرمىدى.

غۇژمەك: يېقىن - زىچ، توپ - توپ. بۇ، كاللىسىنى بىر يەرگە كەلتۈرۈپ تۇرغان ئادەملەر توپىنى؛ نەرسىلەرنىڭ زىچ، كاللەكلىشىپ قالغان ھالىتىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن سۈپەت ئورنىدا ئىشلىتىلىدىغان سۆز. م:

ئاسماندىكى غۇژمەك يۇلتۇزلار ئاخشىمى قارىسا، ئادەمنىڭ كۆزىگە باشقىچە ئۇز كۆرۈنىدىكەن.

شاختىكى غۇژمەك - غۇژمەك ئۈجمىلەر راسا مەي باغلاپ پىشىپتۇ،

باره. م:

بۇ ئۆزاقتىن بېرى بېشىمىزنى قاتۇرىۋاتقان چىگىش ئىش ئىدى. ئۆزلىرى ئارىغا چۈشۈپ، غېزىنى ئۆ-يان - ئۆدىكىنى بۇيان قىلىپ ئايرى-ۋەتكەنلىرى ياخشى بولدى...

غورتەك: ئۆزى كىچىك، شوخ بالىلارنى ئەركىلىتىپ ئېيتىدىغان سۆز. م:

بۇ غورتەك - زە، ئادەمنى زادى ئارامىدا قويمايدۇ.

غولجا: زاڭاق، ئېڭەك-نىڭ ئىككى تەرىپى. م:

نان دېگەن شۇنداقمۇ قاتتىق بولامدۇ. چايناپ غولجالىرىم تېلىپ كەتتى.

غوشت (بۇيرۇق پېئىل): قوي - قوزىلارنى ھەيدىگەندە ئىشلىتىلىدۇ. م:

...غوشتە! بۇ قويلارنى غوشت دېگەنسېرى يېقىن كېلىۋالغىنىنى كۆرەمۇ؟

غوشتە قويلىرىم - غوشتە،
يايلاقا بېرىپ ئوتلا.
يار كەينىدە گەپ قىلما،
يۈزى قىلىن كوت - كوتلا.

غۇراپ: ئۈزۈمنىڭ توڭ، پىشمىغان مېۋىسى. مەجازىي مەند-ده: مىجەزى چۈس، تېرىككەك، ئە-قىل تاپمىغان ئادەم. م:

غۇراپ ئۈزۈمنى يېمەڭ بالام - قورسىقىڭىز ئاغرىپ قالىدۇ.

ئۇ دېگەن بىر غۇراپ نېمە ئاشۇنىڭ گېپىگىمۇ رەنجىمىلا!

ئاللا - ئاللا، يائاللا،
دۇتارنى بەلەن چاللا.
يار قەدرىگە يەتمەيدۇ،
ئەقلى كەم غۇراپ باللا.

غوم: كۆڭۈلدە ساقلانغان تۇگۇچ، رەنجىش، ئاداۋەت. مەجازىي مەنىدە: كۆڭۈلگە ياق-مايدىغان ئىش. م:

قويسىلا ئەمدى، «ئۆتكىنى-كەتكىنى» دەپتىكەن، ئۆتۈپ كەت-كەن ئىشقا غوم ساقلاپ يۈرمەيلى.

ناۋات تەگلىدىم يارىم،
ئاغزىڭغا سال كوم قىلىپ.
نەۋاققىچە يۈرىسەن،
تەتۈر قاراپ — غوم قىلىپ.

قولۇگدىكى ئالمىنى،
كىمگە بېرىسەن ئاقلاپ.
ئالتە كۈنلۈك ئالەمدە،
يۈرەمدىمىز غوم ساقلاپ؟

غۇراز (خوراز): كېرىيە-لىكلەر خورازنى «غۇراز» دەيدۇ ۋە شۇنداق تەلەپپۇز قىلىدۇ. م:

ئاق غۇرازنىڭ تاجىسى بار،
چار غۇرازنىڭ يوقمىكەنا.

كۆلگە بىرىپ غىل تېپىلىپ
كەلمەيلما؟
يولنىڭ ھەممىسى مۇز، غىل
تېپىلىپ كەتمەي ماڭ، بالام.
ئاستا ماڭمىسام بولماس،
يول بەك غىل بولۇپ قاپتۇ.
يارىم گەپ كۆتۈرمەيدۇ،
كۆڭلى زىل بولۇپ قاپتۇ.

غىلتاڭ: خاس، ئارىلاش-
مىسى يوق، پەقەت، زادى. م:
كەلگۈلۈك غىلتاڭ ماڭىلا كې-
لەمدىغاندۇ؟
سىينىڭ قاچاڭغا گۆشنى، مې-
نىڭ قاچامغا غىلتاڭ چامغۇرنى ئۇ-
سۇپ بېرىپتىغۇ؟

غىلاڭ: ئوچۇقچىلىق
يەر، چەكسىز تۈزلەڭ، ئوت -
چۆپسىز، دەرەخسىز جاي. م:
ئۇ چېتىغا كۆز يەتمىگىدەك
غىلاڭ سايىكەنغۇ بۇ؟
دەرەخمۇ يوق غىلاڭلىقتا قاق
سېلىندۇققۇ؟
ئۇياقمۇ غىلاڭ،
بۇياقمۇ غىلاڭ.
ئەتە - ئۆكۈن دەپ،
گوللايسىز يالاڭ.
غىلاڭ سايلىقتا،
يولنىڭ جاپاسى.
بىزگە يوقمىدۇ،
يارنىڭ ۋاپاسى؟

غىلام: كۆز چانقىدىكى
ياشنىڭ لىغىرلىشى، چاناقتىن
تېخى سىرتقا سىرغىپ چىقمى-
غان ياش. م:
ئۇ مېنى كۆرۈپ كۆزىگە غىلام
ياش ئالدى.
دۇتار چېلىپ ئولتۇرسام،
چىن تەخسىدە ئاش كەلدى.
مەن يارنى خىيال قىلسام،
كۆزگە غىلام ياش كەلدى.

غىمسىلىنىش: خىجىل-
چىلىقتىن قىلغىلى قىلىق تا-
پالماي قېلىش، ئۆزىنى قويغى-
لى يەر تاپالماي بىئارام بول-
ماق. م:
قىلغان - ئەتكەنلىرىنى يۈزىگە
سالسام، غىمسىلىنىپ كەتتى.

غىلڭ ساي: چېتىگە كۆز
يەتكۈسىز ساي. ئۆتەڭ - رابات
يوق چۆل. م:
كەنتتىن چىقىپ ئازراق مېڭى-
ۋىدۇق، غىلڭ سايغا چىقتۇق.

غىژىلداشماق: گەپ تە-
گىشىپ، ئۆتكەن - كەچكەننى
ئاھادە قىلماق، بىر - بىرىگە
قويۇپ بەرمەي تاكاللاشماق.
م:
بولدى قىلىڭلار، ئەمدى
كەچكىچە غىژىلداشامسىلەر؟
غىژ - غىژ (ئاۋاز ئىملى-

بىر قورساق يەۋەتەيلىمۇ؟
بىر يەرگە غۇژمەكلىشۋالماي،
ئالا - ئالا تۇرمامسىلەر؟

غـۇژ: توساتتىن ئىختىيارسىز ئاچچىقى كەلمەك، غەزەپلەنمەكنى ئىپادىلەيدىغان ئىبارە. م:

قارا بالام، ئاچچىقىم غۇژژىدە كەلگەن بىلەن دەرھال ياندىغىنىنى ئۆزەڭ بىلسەن، باياقى چېچىلغىنىمنى كۆڭلۈڭگە ئالما، ھە!

غـوزەك: پاختىنىڭ ئېچىلماي قالغان كېۋەز غوزىسى؛ پىلە غوزىكى «غوزا» بولۇپمۇ كېلىدۇ. م:

ئەتە ئېتىزدىكى شادىلارنى چېپىپ ئەكىلىۋالمساق سىكرىتار باھالاشنى باھانە قىلىپ، يەرنى تراكتور بىلەن ھەيدىمىز دەيدۇ. تېخى بىر تېرىم غوزىسى بار تۇرسا؟

مەن ئەتە ئۆگىنىشكە بېرىپ كەلگۈدەكمەن، كۈزدە ساتقان پىلە غوزىسىنىڭ خودىنى يالغانكەن دەيدۇ. يا ئۇ نىمىنى مەن يازمىسام!؟

ئېتىزلىقتا قىپ قالدى،
پاختا تەشمىگەن غوزەك.
قالتىس چاغلاپ ئۆزەڭنى،
بىزنى قىلمىغىن بوزەك.

غـۇلاسان: گـەۋرىـلىك (گـەۋدىـلىك)، ئۇستىخانلىق ئادەم. كاتتا يوغىنىنىغان دەرەخنىمۇ مۇشۇ سۆز بىلەن سۈپەتلەيدۇ. م:

زەپ غۇلاسان ئۆسكەن تېرەككىنا بۇ!

ئايالى جەينەكچىلىك تۇرىدۇ، ئۆزى ئاسمان شوتىسىدەك غۇلاسان بىر ئادەمكەن...

غىجىي: تازىسار، تاپ يېيدىغان بىر خىل قۇش. م:

بۇ يىل تاتقا بىش قوي چىقارتسام، ئىككىسىنى غىجىي يەپ كەتكەنىمىش.

غـىجىي مۇنەك: كۆرۈمسىز، ۋىجىك، ئاۋاق ئادەمنى سۈپەتلەشتە ئىشلىتىدىغان سۆز. م:

نەدىكى غىجىي مۇنەك بىر نېمگە سايە قىلمىسىلا، خىياللىرىدا ئەر چىقماي ئولتۇرۇپ قالدى دەيدىغان ئوخشىمامىلا!؟

غىلىموق: غىل - پال، تاسادىپىي، ئىختىيارسىز... م:

ئۇنى غىلىموق كۆرۈپ قالدىم، چاقىراي دېگىچە كۆزۈمدىن يىتتى. ئۆزەممۇ تۇيماي قالدىم، كۆزۈمگە غىلىموق ياش كەپتۇغۇ تاڭ!

غىل: سىلىق، تېيىلغاق جاي، مۇزلۇق. م:

ئەجەپ غۇرا قاپاق، توك ئا-
دەمكىنا بۇ؟ قاچان كۆرسەم چىرايى
تۇرۇك، كۇلۇشنى بىلمەيدىغان؟!

غولدا: كالتەك، توق-
ماق. م:

«ئاچىڭىز بىلەن ئېتىشماڭ نو-
غۇچ بىلەن يەرسىز، ئاكىڭىز بىلەن
ئېتىشماڭ غولدا بىلەن يەرسىز».

يارىمنىڭ ئۆيى دولدا،
ئات مىنىپ كېلەر يولدا.
كۇنلىكى تۇتۇپ قالسا،
قولىغا ئالار غولدا.

غىپچا (خىپچا): جۇۋاز-
نىڭ ياغ چىقىدىغان تۆشۈكىگە
تىقىپ قويىدىغان ياغاچ تاياق
(ئەسۋاب). م:

جۇۋازنىڭ تۆشۈكىنى غىپچى-
داپ قويغانمۇ؟

غىدىڭ - پىدىڭ: ئامال-
سىزلىقتىن ماقۇللۇق بىلدۈر-
مەكچى بولغان سۆزنى ئېغىزدىن
چىقىرالماسلىقنى ئىپادىلەيدى-
غان سۆز. م:

گەپ مېنىڭ دېگىنىمدەك بولىدۇ.
كېمكى غىدىڭ - پىدىڭ قىلىدىكەن،
ياخشى ئاقىۋەت كۆرمەيدۇ.

غىژمان (غىژمال): قە-
غىش مىجەز، گاژگۇن، كاج،
يىغلاڭغۇ... م:

بۇ بالىنىڭ بىر يېرى ئاغرىمىسا
بۇنچە غىژمانلىق قىلمايتتى.

غىت قىسماق: ئۆزىنى
بىلىپ يۇرمەك، ئىنامىدا بول-
ماق، كەلگەن يېرىگە كەتمەك.
م:

خەقنىڭ يۇرتىدا تولا جىبدەل
قىلىپ يۇرمەي غىت قىسىپ ئۆزيو-
لىڭىزغا يۇرۇڭ، بولمىسا كۆرگىلىكد-
ڭىزنى كۆرەرسىز.

غاشا: يوپيۇرماقسىز، بې-
غىشى قاتتىق بىر خىل ئوت.
م:

مالىنىڭ ئالدىغا غاشا سامانىنى
تۆكۇپ بەرسە يەلەمتى؟

ق

قالاق: دىلكار (تامچى)
نىڭ لاي ئۇسىدىغان، كېسەك،
خىش چاقىدىغان ياپراق شەكىل-
لىك تۆمۈر ئەسۋابى.

قى) : ئۆپكە، نەپەس يوللىرى
كېسەللىكى سەۋەبىدىن نورمال-
سىز تىنىق چىقىرىش. م:

«ئۆپكىدە غىژ - غىژ، يۈرەكتە
پىژ - پىژ.»

غىژ قىلدى يۈرەك،
پىژ قىلدى يۈرەك.
قېشىڭنى ئويناتتىڭ،
چوكان سېكىلەك.

غاز قوغۇن: قوغۇننىڭ
بىر خىلى.

غالدىراڭ: ئېگىز، ئەمما
ئىنچىكە ئۆسكەن زىرائەت،
ئوت - چۆپ. م:

بۇ قوناقلار بەك ئۆسۈپ غال-
دىراڭشىپ كەتتى، خۇدايىم بوران-
دىن ساقلىسا بولاتتى.

غالىس كەلمەك: ئۇس-
تۈن، يۇقىرى، بېسىپ چۈش-
مەك. م:

نەپسى ئەقلىدىن غالىس كەل-
گەن ئادەم زىيان تارتىدۇ.
بىز چوقۇم باشقىلاردىن غالىس
ئورۇندا تۇرىمىز.

غەلەپ: پىچاقنىڭ غىلا-
پى. م:

«پىچاققا بىقىپ غەلەپ، مالغا
بىقىپ ھەلەپ.»

قوغۇن پىچقان كۈزلەگدە،
ئۈنتۈپ قاپسىز غەلەپنى.
كۆڭلىڭىزدە بىز بولساق،
ئۇستۇن قويماڭ تەلەپنى.

غوپ - غوپ: كىيىم -
كېچەكنىڭ بەدەنگە چوڭ كې-
لىپ قېلىشى. مەجازدا: كىي-
گەن كىيىمى ياراشمايدىغان،
ياسىنىپ ئۆزىنى تۈزەشنى بىل-
مەيدىغان ئادەم دېگەن مەنىلەردە
ئىشلىتىلىدۇ. م:

ئاياغىڭ چوڭنى ئېلىپتىكەنمەن،
پۇتۇمغا غوپ - غوپ كەپقالدى.
غوپ-غوپ ئۆتەك، سىيدام نوچا،
نەدىن كەپقاللا؟
قىيا باقسام باش ئەگدى دەپ،
كۆلۈپ ئېپقاللا.
ئالتە پۇلغا ئەينەك ئېلىپ،
كۆرۈپ باقاملا؟
ئۆزلىرىنىڭ خىلى باشقا،
ئىزدەپ باقاملا؟

غوڭقاپاق: تال باراڭغا يا-
مىشىپ ئۆسىدىغان بىر خىل
قاپاق. ئۇنى زىنىنەت ئۈچۈن
ئۆستۈرىدۇ. م:

تال باراڭنىڭ تۈۋىدە،
تېرىپ قويدۇم غوڭقاپاق.
تېپىلارمۇ جاھاندىن،
ساڭا ئوخشاش توك قاپاق؟

غۇرا قاپاق: قاپىقى قې-
لىن، ھومايغاق، مىجەزى
چۈس ئادەم. م:

قىچىق (قېتىق) : قول-ىتۇق، ئالىقان، تاپان ... قاتارلىق ئەزالارنىڭ غىدىقى، قىچىقلاش، قىچىقى يامان. كىشىلەردىكى ھەر خىل مەنۋى ئەيىبلەرنى ئوبرازلاشتۇرۇپ «قولىنىڭ قىچىقى بار»، «ئې-غىزىنىڭ قىچىقى بار»، «قو-ئىنىڭ قىچىقى بار» دەپ ئاتاي-دۇ.

قاساغ: ياڭاق شاكىلىنى ئوراپ تۇرغان كۆك پوستى، ئىلگىرى ئۇنىڭدىن بوياق ماتې-رىيالى سۈپىتىدە پايدىلىناتتى. يېرتىلغان كىيىملەرنى چوڭ - چوڭ ئىلىپ ياماپ قويۇشنىمۇ «قاساغ، قاساپ قويۇش» دەي-دۇ. كېرىيىدە: تېرە تەلپەك-نىڭ پوسمىسى بىلەن كۆرپە-نىڭ تۇتۇغى «قاساغ» — «تەلپەكنىڭ قاسىقى» دېيىل-دۇ.

قاپچىمال: ئارىلاشما، شالغۇت، مۇرەككەپ، ئۆزئارا كىرىشىپ كەتكەن. گېپىنىڭ تايىنى يوق، لەۋزى ھەر خىل ئادەملەرنىمۇ «قاپچىمال ئادەم» دەپ كەمسىتىدۇ.

قوپارغۇ: پىشاڭ، دام-كرات (قوزغاتقۇچ بالداق ۋە تا-يانچۇق). ئۇنىڭدا ئاساسەن تۈگمەن تېشىنى قوزغايدۇ. ئې-غىر ياغاچ ۋە باشقا نەرسىلەرنى قوزغاش - يۆتكەش ئۈچۈن ئىش-لىتىلىدۇ. م:

«تۈز يالاپ كۆڭگەن ئىت قو-پارغۇ ئاستىدا ئۆلەر».

قاساڭ: تىك يارنىڭ لې-ۋى، سۈيى بار ئېقىننىڭ ئىك-كى قاسنىقى.

قاۋاق: ئىشىكنىڭ كې-شىكى بىلەن تام ئوتتۇرسىغا قويۇلىدىغان ياغاچ.

قالقا: سايىلىق، ئاپتاپ-تىن توسىدىغان پەش - لەمپە، چەللە.

قامغا: ھۆل ياغاچ ۋە ھۆل ياغاچتا تەييارلانغان رام، كېشەك قاتارلىقلارنىڭ قېيىپ، ئېگىلىپ قېلىشى.

قاتلاڭ (قاتلاڭچىلىق) : ئالدىراش، بىر قولنى ئىككى قىلغۇدەك بولۇۋاتقان مەزگىل؛ يىغىم - تېرىم ۋاقتى. م:

ئىش ئالدىراش — قاتلاڭ،
باشنى ئازراق تاتلاڭ.
ئۆتۈپ كەتتى ئاش ۋاقتى،
پىشمىدىمۇ ئاتلاڭ.

قارا تۇرۇك: قارا خەلق،

قــاقىرام (قاقىراملىق): ئاپتاپ، پىژغىرىم؛ كۆن تەپـ ـتىدە قىزىپ كەتكەن جاي.

قىرى: ئۇزۇنلۇق ئۆلچەـ ـمى (رەختلەرنى ئۆلچەيدۇ). بىر قىرى 64.04 — 71.12 سانتىمېتىرغا باراۋەر كېلىدۇ.

قــىرىغ: تەمى قىرتاق؛ سۈيى ئەن ئاقمايدىغان؛ بىرەر ئىشقا ئېرىنىدىغان. م:

بۇ دورا نىمە دېگەن قىرىغ؟

بۇ يەرنىڭ سۈيى قىرىغ، تۇغـ ـنى ئېگىز سالمىساق بولمايدۇ.

ئــۇ، دورا ئىچىشكــە قىرىــغ ئادەم.

قىلڭ - قىڭى: ئەڭ ئۇسـ ـتى تەرەپ، ئاسماننىڭ ئەڭ ئېـ ـگــىز يېرى، ھاۋانىڭ قىڭىدا ئۇچماق، ئاسماننىڭ قىڭلىقىغا چــىقماق. ياغاچ بۇيۇملارنىڭ قۇر - جىيەكلىرىنى سىلىقلاپ يونۇشنىمۇ «قىڭنى ئېلىش» دەيدۇ. م:

ئاۋۇ كىشى تەلپەكنى قىڭلاپ كىيىپتۇ.

ھۆپۈپ پىپكىنى قىڭلىدى.

قىيىق: ئەگرى، مايماق، قىيسىق، قىيسايغان، قىيىق ياسالغان نەرسە. بوينىنى قىـ ـيىق تۇتۇپ ماڭىدىغان ئادەم.

قولى قىيىق (كۆچمە مەنىدە: ئۇنى - بۇنى ئوغرىلايدىغان، ئېـ ـلىۋالىدىغان). م:

«كۆڭلى قىيىقنىڭ قولى قىـ ـيىق».

قىڭراق: پۇت سۆڭىكىـ ـنــىڭ قىرى، پاقالچەك سۆـ ـڭەك. مەخسۇس ئاش - تاماق ئــېتىشتە ئىشلىتىدىغان چوڭ پىچاق.

قــىناق: بەلگە، پىچاقتا قىناپ سېلىنغان بەلگە؛ ئۇيۇق سىزىقى. كۆچمە مەنىدە بەلگىـ ـلەنگەن (كۆزلەنگەن) پەللە، نىشان. م:

بۇ ئىشنى قىناقتا يەتكۈزمەي توختىمايمىز.

قــىلاۋ (قــىلات): تىغ ئەسۋابلارنى چاقلىغاندا، ئۇنىڭ بىسىدا قېپقالغان ئۆلۈك مېتال قالدۇقى. بۇنى يۇمشاق بىلەيگە بىلەپ چىقىرىۋېتىلىدۇ، بۇنى «قىلاۋنى ئېلىش» دەيدۇ.

قىرىم: قوي - ئۆچكە تېـ ـرىلىرىدە ياسالغان يەرلىك خۇـ ـرۇم.

قۇت - قۇت: ئېشەكنىڭ تەخىيىنى چاقىرىش.

قۇر - قۇر: ئات ۋە تايىنى چاقىرىش.

چى يۇقۇملىنىش، ئىغىز- كال-
پۇك ئەتراپىغا چىقىدىغان يارا -
چاقا. بۇنى «بىر نەرسىدىن
قورقۇپ قورقاق چىقىپ قېلىپ-
تۇ» دەيدۇ. بىرەر كىشىدىن
تەھدىت يەتسە «قوقاق سالدى»
دەيدۇ.

قوتۇماق: قازان نېنى،
قوناق ئۇنى خېمىرىدا ئېتىلى-
دۇ. م:

قوتۇماق يېگەن نوچام،
ئاچ قوساق يۈگەن نوچام.
ئەمدى نەلكە قاچتى،
دوست بولساق دىگەن نوچام.

قوماچ: بۇغداي قاتارلىق-
لارنى دان پېتى قازاندا قورۇپ
يېيىلىدىغان يېمەكلىك، كۆ-
پىنچە باللار يەيدۇ.

قوشاغ: قوشاق، ناخ-
شا-بېيت؛ ئات-ئۇلاغ، كالا
قاتارلىقلارنى قېتىپ ھەيدەپ
خامان يۇمشىتىشنى «قوشاغ
ئەتمەك» دەيدۇ. م:

مالنى قوشاغدىن بوشاتتۇق.
خامانغا كالا قوشتۇق.

قولتاتقۇ: بۆشۈككە بۆ-
لەنگەن بالىنى قورساق قىسمى-
دىن تارتىپ باغلايدىغان تاسما،
شوينا (قۇ، ئۆرۈمە قاتارلىقلار-
دىن ياسىلىدۇ).

قۇيغاش: پولۇ، گۆش
بېسىلماي ئېتىلگىنى «غىلتاڭ
قۇيغاش» دېيىلىدۇ.

قوچاق ئويۇنى: ۋەقەلىك-
نى قونچاق ھەرىكىتى بىلەن ئى-
پادىلەيدىغان بىر خىل ئويۇن.
ئىلگىرى مەخسۇس قونچاق ئو-
يۇنى ئارقىلىق جان باقىدىغان
خەلق سەنئەتكارلىرى بار ئىدى،
ھازىر ئۇلارنىڭ مىراسخورلىرى
ئۈزۈلۈپ قالدى.

قۇ: رەڭلىك پاختا يىپ
بىلەن قولدا توقۇلىدۇ. شەكلى
ياپىلاق، ئىككى بارماق كەڭ-
لىكتە بولۇپ، بەلۋاغ، تورۋا
بېغى، نوختا، قۇشقۇنلۇق …
قاتارلىقلارغا ئىشلىتىلىدۇ.

قۇمات: خوتەندىكى بىر
ئۆتەڭنىڭ ئىسمى. ئۇ يەردىكى
مازار «قۇمات پاششىيىم»، تۆ-
پىلىك «قۇمات داۋنى» دېيى-
لىدۇ.

قوشام: تىكەن، يۇلغۇن
شېخى بىلەن قوشامدالغان ئاھا-
دە تام. يۇلغۇن شېخى بىلەن
ياسالغان ئۆي، هويلا تاملىرى
«قوشام تام»، «قوشام قىلىپ
سېلىنغان ئۆي» دېيىلىدۇ.

قۇۋۇل: ئىلاج، ئامال،
چارە، كۈچ. م:

ساۋاتسىز، ئوقۇمىغان، بىلمە-
گەن نادان ئادەم؛ «تۈرك» سۆ-
زى بىلەن مەنىداش.

قاشات (تاغ شېۋىسى): ئۇ قات، تاغنىڭ ئۇ قېتى، قاشنىڭ ئۇ تەرىپى، قاشنىڭ ئۈستى. م:
قاشاتقا ئۆتمەك، قاشاتتىن چۈشمەك

قاقتا: غازاڭ — يوپۇرمىقى بىلەن بىللە كېسىلگەن شاخ، كۆز كۈنلىرى دەرەختىن كېسىپ، باغلام قىلىپ قۇرۇتۇپ، قىشتا مالغا بېرىلىدۇ، ياغىچىدا ۋادەك ياسايدۇ، يېقىلغۇ قىلىدۇ. قاقتا تەييارلاشنى «قاقتا قىلماق» دەيدۇ.

قاتار: يەرگە كاتەكچە سىزىپ، ئۇرۇقچىلار ئارقىلىق شاھمات ئوينىغانغا ئوخشاش ئوينايدىغان ئاددىي ئويۇن.

قاغا تۇمشۇق: ئىشىك زەنجىرىنىڭ تۈۋىنى ھەم قارشى تەرەپتىكى ئىلغۇچنى تۇتۇپ تورىدىغان تۇمشۇق شەكىللىك تۆمۈر. نىيا، كېرىيە تەرەپلەردە «سوقۇچاق» قوشنىمۇ «قاغا تۇمشۇق» دەيدۇ.

قاداقچى: سۇنغان، دەز كەتكەن چىنە - قاچا، تەخسىلەرنى قاداپ بېرىپ جان باققۇچى.

قايناغ: قاينىتىلغان سۇ. كۆك سېلىپ قايناتقىنى «بېدە سۇقاينىقى»، چامغۇر بىلەن قايناتقىنى «چامغۇر سۇقاينىقى» دېيىلىدۇ. م:
— *قاينىغىڭدىن بىر ئوتلام بەر!* — دېدى دەرۋىش. *ئۇ، قايناغ توشقۇزۇلغان قىزىق ھېجىرنى* دەرۋىشكە *ئۇزاتتى.*

قاڭشا: بۇرۇننىڭ ئىككى كۆز ئوتتۇرىسىدىكى قىسمى؛ كوچا ئاغزىغا ئۇدۇل چىققان جاي - بىنا؛ يول ئاغزىغا ئۇدۇل كەلگەن تاغ، ئېگىز جاي. م:
«ئوتتۇرىدا قاڭشا بولمىسا، ئۇ كۆز بۇ كۆزنى يەيدۇ».

قاينۇق: سۇنىڭ چۆرگىلەپ ئاقىدىغان خەتەرلىك يېرى، گۇم.

قوداڭ: مىجەزى ئىتتىك، تۇرۇپلا ئاچچىقى تۇتىدىغان، چېچىلغاق ئادەم. م:
مىجەزلىرى بەك قوداڭشىپ كەتتى، ئۆزلىرىنى سەل بېسىۋېلىپراق سۆزلىسىلە!

قوشۇغلۇق: قاچا - قۇچا قويىدىغان سېۋەت.

قوقاق: بىر خىل ئۆتكۈ-

بۇ يىل سۇ بەك قىس بولغىدەك.

قاشىرىپ قېلىش: قاتتىق بولۇپ كېتىش، پارقىراپ ئۆتمەس بولۇپ كېتىش، هالىتى ئۆزگىرىپ كېتىش.

كۆچمە مەنىدە: قېلىن، خىجىل بولمايدىغان روهىي هالەتلەرگە تەمسىل قىلىنىدۇ. گەپ ئۆتمەيدىغان ئادەمنى «قاشادى» دەيدۇ. م:

داۋاملىق ئاياغ كىيمەي مېڭىۋېرىپ پۇتلىرىممۇ قاشىرىپ قالدى.

كىشىلەر ئارىسىدا بالىلىرىنى ياكى يېقىن كىشىلىرىنى «هەي قاشىرىپ قالغان» دەپ ئەركىلىتىپ تەنقىد قىلىدۇ. يەنە بۇ سۆز بىلەن نارازىلىقىنىمۇ ئىپادىلەيدۇ. م:

هەپىزەم سەهنىگە تولا چىقىپ قاشىرىپ كەتتى.

هەي قاشىرىپ قالغان، ئۆيدە مېهمان بار، جۇما.

قوڭالتاق: ئاياغ كىيمەنى پايپاقسىز كىيىش. كۆچمە مەنىدە: گېپى يوغان، قوڭى ئوچۇق كىشىلەرنىمۇ «قوڭالتاق» دەپ كىنايە قىلىدۇ.

ك

كۇنۇس: بېخىل.

كۇمىلەك: دۇگىلەك، يۇمىلاق.

كۇيۇگەك: كېمىلەرنى هەيدەيدىغان پالاق. دېهقانلاردا چەش بۇغدايىنى ئېتىپ سورۇيدىغان ياغاچ گۈرجەك. م:

خامان ئالدۇق بۇ يىل ياز،
كۇيۇگەكتە سورۇپ،
سۆيدۇرمىدى ئانىڭىز،
چىۋىندەك قورۇپ.

كۇۋا: موزدۇزلۇق ئەسۋابى، موزدۇزلار بۇ نەرسە بىلەن ئاياغلارنى پەردازلايدۇ، شەكلى هاۋانچا تېشىغا ئوخشايدۇ، تۆمۈردىن ياسىلىدۇ.

ئۇ بىرەر ئىشقا قۇۋۋۇلى يەتمەيدىغان ئادەم ئەمەس.

قۇمتۇغ: دەريانى قۇم - توپا، تاشلار بىلەن بۇگكەن تۇغاننى «قۇمتۇغ» دەيدۇ. بۇ «ئۈستەڭ بېشى» دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ. چۈنكى قۇمتۇغ قۇرغاقچىلىق پەسلىدە ئۆستەڭ ئېغىزلىرى بار جايغا سېلىنىدۇ.

قۇرۇچ (قۇچ) : پولات، گاڭ. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «قىرۇچ» دەپ يازغان.

قۇرۇقلۇق: ئوت تۇتاشتۇرۇش ئۇچۇن تەييارلانغان ئوتۇن، تۇتۇرۇق؛ «قۇردۇق، قۇرۇپ چىقتۇق، قۇرۇپ قويدۇق، قۇرۇلغان» دېگەن مەنەدە ئۆتكەن زامان پېئىلى بولۇپ كېلىدۇ. م:

سىز قۇرغان پىلاننى، بىزمۇ قۇرۇغلۇق.

ئۇ تېخى سىزگە بىلدۈرمەي، ئالدىمىزغا قىسماق قۇرۇغلۇق.

قۇيداڭ: تەجرىبىلىك، ئۆز ئىشىغا پۇختا، پىشقان ئادەم.

قۇيدى: توخۇ قاتارلىقلارنىڭ تۇخۇملىشى، گۇمىدا «كاكىلىدى» دەيدۇ. م:

توخۇ قۇيدى. ئۆردەك قۇيدى.

قۇلۇنجى: ئۇچەيدە بولىدىغان بىر خىل كېسەل؛ بۆرەكنىڭ چاۋاندىن سىرتقا چىقىۋېلىشىنىمۇ (يەل پورداق) «يەل قۇلۇنجى» دەيدۇ. م:

تۇيۇقسىز قورسىقىم ئاغرىپ دوختۇرغا بارسام قۇلۇنجى تۇتۇپتۇ دېدى.

مەتتوختاخۇن ئېغىر نەرسىلەرنى تولا كۆتۈرۈپ، يەل قۇلۇنجى بولۇپ قالدى.

بولۇپ قالدىم قۇلۇنجى،
زىيان قىلدى گۇرۇنجى.
بىزنى يامان دېگەنلەر،
پۇتمىزغا ئۇرۇنجى

قۇتاتمىدى: ئەسقاتمىدى، پايدا بەرمىدى. م:

ماڭا چىدىمىغان نەرسەڭ، ساڭىمۇ قۇتاتمايدۇ.

قادا (قادى) : تومۇز كۈنلىرى مۈزنى قىرىپ يۇمشىتىپ، قېتىق، ئۈزۈم شىرنىسى قوشۇپ تەييارلايدىغان سوغۇق ئىچىملىك؛ قىش كۈنلىرى دەريا ئېقىتىپ كەلگەن ئۈششاق چاچراندى مۇزلۇق سۇ (شۇرمەل) نىمۇ «قادا سۈيى» دەيدۇ.

قىس: ئەتىۋار. م:

خەقلەر بىلەن دوست ئىكەن.

ئىختىيارىتەن: ئەركىن، ئازادە، مەيلى، رايى. م:

جاھاندا ئۆز ئىختىيارىتەن يۇرىدىغان چاغلارمۇ بولدى ـ ھە؟

كاللىماشاڭ: باش ـ ئايىغى يوق، قالايمىقان. م:

ئادەمنى ئىلىشتۇرۇپ كاللىماشاڭ قىلىۋەتتى.

نېمانداق كاللىماشاڭ ئىشكىنا بۇ، ھېچنېمىسىنى بىلگىلى بولمايدۇ.

كۆچمە مەنىدە ئىش ـ ھەرىكىتى قالايمىقان ئادەملەرنى ئىسمىنى ئاتىماي «كاللىماشاڭ» دەپلا قويىدۇ.

كەپكۇرىۋاش: يوغان باش، خاپان باش. جۇغى كىچىك، بېشى يوغان كۆرۈنۈشتىكى ئادەمنى ھەزىلدە «كەپكۇرىۋاش» دەپ چاقچاق قىلىدۇ. م:

كاللىسى لەيلەڭ كەپكۇرىۋاش،
گەپلىرى ھەريان جىڭگىلىماش.

كۆكچى: مال ئوتاقچىسى (تاغلىقلارنىڭ سۆزى). مال ئوتاقچىسى مال ئىگىسىدىن مالنى شېرىك توختام بويىچە ئالىدۇ، بۇنى «كۆكچى» دەيدۇ. مال بەرگۈچىنى «كۆككە بەرگۈچى» دەيدۇ. شۇڭا بۇ سۆز ئوتاقچىلارغا لەقەم بولۇپ قالىدۇ. م:

سۇلايمان كۆكچى، ھەسەن ئاخۇن ئوتاق دىگەنگە ئوخشاش.

كۇسسالامەت: قويۇپ قويغاندەك، نەق ئۆزى. م:

بۇ بالا سىزگە كۇسسالامەت ئوخشاپتۇ.

كۇرمانىسى، كۇرمانىسى: زاھىرەن كۆرۈنۈشى. بۇ سۆز كۆپ ھاللاردا كۆچمە مەنىدە كېلىدۇ. م:

ئۇنىڭ ئانچە كۇرمانىسى يوق.

بۇ سۆز ئۇيغۇر ئۆرپ ـ ئادەتلىرىدىكى توي ۋە ئاياللار توغرىسىدىكى ئۇقۇمنى چۈشەندۈرۈپ كېلىدۇ. يېڭى توي بولغان قىزنى ئاتا ـ ئانىسىنىڭ قېشىغا كۆرسىتىشكە ئاپارغاننى «كۇرمانىسىنى قىلدۇق» دەيدۇ ياكى «كۇرمانە تويى بولدى» دەيدۇ. كۇرمانە كۆڭلەك (تالا ـ تۈزلەردە كىيىدىغان كۆڭلەك)، كۇرمانە ئىش (ئەل كۆزىدىكى ئىش) ۋە باشقىلار.

كاياك: قىچىقى كەلمەك. م:

مېنىڭ كايىكىم بەك قاتتىق،
ئازراق قىچىقلاپ بولغىچە جېنىم چەقىپ كەتكىلى قوپىدۇ.

كۆچمە مەنىدە: ئىنتىلى-

كـۇلا: چىغ ئارغامچا.

م:

«بـايـىغا ئارغامچى، بىخىلىغـا كۇلا. باي بـولاي دىيسـەڭ ئاجىزنى بۇلا».

ئـاشىقلار كىيىدىغان پۆ-پۈكـلۈك، ئۇچلۇق بىر خىل باش كىيىمنىمۇ «كۇلا» (ئەس-لىي كۇلاھ) دەيدۇ. م:

مەن ئۆزۈم غېرىب بەندە،
كىيىشىم كۇلا - جەندە.

كۇررەك: تـۆمـۈرچىنىڭ ئوچىقىغا شامال يەتكۈزۈپ بې-رىدىغان تۇلۇمچە.

كـۇرەك: تۆكى (موبى) قالمىغان تېرە. م:

«كۇرەك قوي، كۇرەك جۇۋا» دېگەندەك.

كۇشۇك: ئىككى پايلىق، چىغدا توقۇلىدىغان كاجۇۋانىڭ بـىر خىلى، ئۇنىڭغا كاجۇۋاغا قاچىلايدىغان نەرسىلەرنى قاچى-لاپ توشۇغىلى بولىدۇ. كۇ-شۇكنى كىچىكرەك شەكىلدە يا-ساپ، بۇقا-ئۆكۈزلەرنىڭ بۇرنى-غـا (تۇمشۇقىغا) كىيگۈزۈپ قـويـىدۇ (كـالا يـاۋاش ماڭى-دۇ).

كۇدۇمبا: ئۇچى كىچىك، تۆۋى يوغان ھەم قاتتىق، ئاغ-زى تىپتىپ پەيدا بولىدىغان جارا-ھەت. ئىغىز ئالمىسا ساقايماي-دۇ، ئۇچى بۇزۇلۇپ كەتسە يا-مانلىشىپ كېتىدۇ. بۇنى بەزى جـايـلاردا: «تـۆۋى يوغان»، «چىقان» دەپ ئاتايدۇ.

كۇرماچ: يۇمىلاق، ئاغ-زى يۇمىلاق. م:

تونۇرنىڭ ئاغزى كۇرماچ بول-سا، ئوت ياخشى كۆيىدىكەن.

كىش قارا (تاغ شېۋىسى): يـىراقتا بىر ئادەمنىڭ قارىسى كۆرۈندى دېمەكچى.

كـىـژ: (ئاۋاز ئىملىقى).

م:

كىژ قىلدى يۇرەك،
پىژ قىلدى يۇرەك.
سادەتخان ئۆزى،
بوستان سېكىلەك.

كىپىش: (كېرىيە شېۋى-سى) كەش، ساپما ئاياغ. ئۇنى كۆن چەم بىلەن، كۆن رەخت بىلەن ئالاھىدە تىكىدۇ. م:

كـىپىشى قونچالتاق، خەلپەت بەگ غوجام.

كوس: قىيپاش، مايماق نەرسە. م:

يارنىڭ كۆڭلى تۈز دېسەم،
ئازراق بىرى كوس ئىكەن.
دىلى مايماق چوكانلار،

مەسىگە ئوخشاش ئاياغ.

كالۇ: سۇ تۇگمەنلىرىگە سۇ چۈشىدىغان نو (قوغاچ). كالۇنىڭ ئۇستۇن بېشى تەرەپنى (ئېرىققا تۇتىشىدىغان جايىنى) «كالۇ بېشى» دەيدۇ. كېرىيىدە «كالا، كالە» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. م:

«بالىسى بارنىڭ گېلى چالۇ،
بالىسى يوقنىڭ گېلى كالۇ».

كاكچا: يۈزىنى چوڭ ئېچىپ، نېپىز يېيىپ ياقىدىغان نان.

كاسىنا: پارچە - پۇرات، يېرىم - يارتا ئىش، دەسمايىسى يوق، كىشىلەرگە يالىنىپ ئىشلەيدىغان ھۈنەرۋەننى «كاسىنا ھۈنەرۋەن» دەيدۇ.

كاساك: خېمىر يۇغۇرۇشقا ئىشلىتىدىغان چوڭ ياغاچ قاچا. سۆگەت ۋە ھاڭگا تېرەك ياغاچلىرىدا ياسىلىدۇ. م:

ياخشى خوتۇننى ئاساك (ئالساك)،
ئۆيگە ئالدۇ كاساك.
يامان خوتۇننى ئاساك،
بېشىڭنى قىلار ساساك (ساراك).

كاشا: قوتاز يۇڭىدا توقۇپ ئىشلەنگەن ياپىلاق ئارغامچا. تاغ خەلقى تۇرمۇشىدا كۆپ ئىشلىتىلىدۇ.

كار: ئىش، ئەمگەك.

م:

خامىنىڭغا بار دېمىسەن،
شامال چىقسا ئارى يوق.
دەردى بارلار يىغلايدۇ،
دەردى يوقنىڭ كارى يوق.

كارىكا (كاركا): ئىشتانىنىڭ كارىكىسى، باغ، تاسما بېكىتىدىغان جايى.

كاتا (كاتىچى): خام ئۇشتىلەيدىغان ھۈنەرۋەن. ئىستېمالدا مۇنداق كىشىلەرنى كاتا، كاتىچى دەيدۇ. م:

ئىسمائىل كاتىچى دېگەننىڭ ئورنىغا، ئىسمائىل كاتا دېگەنگە ئوخشاش.

كاپ: ساتىراشنىڭ ئۇستىرا بىلەيدىغان لاتا بىلمىيى.

م:

«ئۇستىرنى كاپ بىلەن تۇت،
خوتۇننى لاپ بىلەن».

كاتۇ: يەرلىك كارىۋات. ئەگەر ئۇستى كارىۋات، ئاستى ساندۇقلۇق (ئىشكاپلىق) بولسا، «كاتۇ ساندۇق» دەيدۇ. ھازىر ئۆيلەرگە قويۇلغان زامانىۋى ئىشكاپلارنى دېھقانلار «ئۆرە ساندۇق» دەپمۇ ئاتايدۇ.

ـشى يوق، قورقۇنچاق، ھۇ-
رۇن، خۇشياقماس ئادەملەرگە
ئىشلىتىلىدۇ. م:

*بۇ ئادەم يول ماڭغىلى بەك
كاياك ئادەم.*

*ئىمىن ئاخۇنۇمنىڭ باللىرى
ھەممىسى ئىغىزىدا شەھەر ئالىدىغان،
ئىشقا كاياك باللار بوپتۇ.*

كامپا: ئۇزۇن يىل بول-
غان قوتان قىغى. مۇنداق قىغ
100 يىلدىن ئاشسا ئۇزلۇكىدىن
ئوت ئېلىپ كۆيۈپ كېتىدۇ.

كۆكەس: مەيدە، كۆك-
رەك، تۆش.

كۆشەگ: ھايۋانلارنىڭ
قورسىقى ئېسىلىپ قالغاندا،
يامان بۇخاراتلارنى چىقىرىش
ئۈچۈن ئېغىزىغا سېلىپ قويىد-
دىغان ئېغىزدۇرۇق. تېرەك
شېخى ۋە باشقا ئاچچىق شاخ -
شۇمبىلاردىن ياسىلىدۇ. مال
ئۇنى چايناۋېرىپ قورسىقى بو-
شايدۇ.

كۇنەگ: كۆنگەن، ئۆ-
گىنىلگەن. م:

*قورقماي منىۋېرىڭ، بۇ كۇ-
نەگ ئات.*

كۆپە: كىچىك قوزىلار-
نىڭ تېرىسى، ئادەتتە موينا دەي-
دۇ.

كۆكلەپ كېتىش (تاغ
سۆزى): كېيىك، ئارقارلارنىڭ
سەكرەپ قېچىپ كېتىشى،
كۆندۈرۈلگەن قۇشنىڭ ساياپ
كېتىشى؛ زىرائەتنىڭ ئۆلچەم-
دىن ئارتۇق كۆكلەپ كېتىشى؛
كۆچمە مەنىدە: ئادەملەرنىڭ
بارغانسېرى مەرتىۋە تېپىشى.
كۆرپە - يوتقانلارنى چوڭ - چوڭ
يىڭنىلەپ تىكىشنىمۇ «كۆك-
لەش» دەپ ئاتايدۇ.

كۆرۈك ئوتۇن: كۆرۈك
دەيدىغان جاڭگال ئۆسۈملۈكە-
نىڭ ئوتۇنى.

كۇرا: ئاياق شەكلىدە،
لېكىن ئاياقتىن كىچىك بولغان
ياغاچ قاچا. ئادەتتە ئۆينىڭ
كىچىكلىرى تاماق يەيدۇ.

كۇس: خام قوغۇن، خام
ئالما؛ نېپىز ئۆتىدىغان يەلنىڭ
ئىملىقى. م:

*ئۇنۇڭ چىقتى «كۇس» قىلىپ،
بىلىڭ چىقتى «پۇس» قىلىپ،
سۆيەر بولساڭ تۇزۇك سۆي،
خىيالىڭنى رۇس قىلىپ.*

كىر - كىر (كېرىيە شې-
ۋىسى): تومۇچۇق قۇش.

كولدۇرۇك: كولدۇرما.

كوسەي: كىچىك باللار
ئۈچۈن تىكىلگەن پاشىنىسى يوق

گ

گاداي: ئاياللارنىڭ ئەر-لەرگە بولغان يېقىنچىلىق، ئۆز بىلىش كەيپىياتىنى ئىپادىلەيد-دۇ. بىزنىڭ گاداي، ماۋۇ گا-داي ... دېگەندەك.

ئــۆزئارا يېقىن كۆرۈش، چېقىشىش، ئۆز بىلىش كەيپى-ياتىنى ئىپادىلەيدۇ. م:

— *هوي گادايلار، كېلىڭلار، بۇ قوغۇنىنى يېۋېتەيلى.*

يوغانلا بىر گاداي بولۇپ قاپ-سىز، ساقال ـ بۇرۇت بېسىپتۇ؟

يات كۆرۈش، كەمسىتىش كەيپىياتىنى ئىپادىلەيدۇ؛ يوق-سۇل، يەر ـ سۇيى يوق، ئاجىز ئادەم مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

گۇۋۇنۇش: ئات ـ ئۇلاغ-لارنىڭ توپىغا يۇمىلانغاندىن كېيىن، ئۇستىدىكى توپا ـ تو-مانلاردىن ئادالىنىش ئۈچۈن گـۇپشۇنۇشى (سىلكىنىشى). ئات ـ ئۇلاغلار سۇ ئىچكەندىن كـېـيـىنمۇ رېفلېكسلىق هالدا گۇۋۇنىدۇ. باشقا هايۋانلار ۋە توخۇ ـ كەپتەر قاتارلىقلاردىمۇ بـۇ خىل گۇۋۇنۇش رېفلېكسى بار.

گالدۇڭ: دېۋەڭ، ئەقلى تۆۋەن، ئاق ـ قارىنى پەرق ئەت-مەيدىغان. «گاراڭ» دېگەن يە-نە بىر سۆز بار. ئۇ زېهنى تو-تۇق، ئەقلى ـ هوشى جايىدا ئە-مەس بولۇپ قېلىشنى كۆرسە-تىدۇ. «گالدا ـ گۇلدۇڭ قىلى-ماق» بولسا، «قالايمىقانسۆز-لەپ ئادەمنىڭ ئەقلىنى ئېلىش-تۇرماق، ئەخمەق ئەتمەك» نى بىلدۈرىدۇ.

گاراخ: مەيدىسى بۇزۇ-لۇش، خام كېكىرىپ قېلىش. م:

گاراخ بولۇپ قالماق.

گەزنە: يۇزىنى ئېچىپ يې-قىلمىدىغان نان ـ توقاچلارنى تونۇرغا چاپلاشتا ئىشلىتىدىغان نان ياققۇچ، زاغرا ياقىدىغىنىنى «يەڭ» دەيدۇ. ئۇ يەڭگە ئوخ-شاش ئۇزۇنچاق بولىدۇ.

يۇزى چوڭ، يۇمىلاق كەلگەن ئادەملەرنىمۇ «گەزنە-

م:

ئۆستەڭ بويىدا كاتۇ،
مەڭلەشخان دۇتا چاتۇ.
مەڭلەشخان دۇتا چالسا،
ئاڭلىغانلار ھاڭ قاتۇ.

كاشا: توگرا، كىر، قاسماق. ئەگەر بىرەركىمنىڭ پوت - قولىنى توگرا بېسىپ كەتكەن بولسا، «بۇنىڭ ئەزايىنى كاشا باغلاپ كېتىپتۇ» دەيدۇ.

كان: تۆگمەننىڭ ئۇستون تېشىنى چاقپەلەك ئوقىغا تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان ياپىلاق تۆمۈر. ئۇ، تاشنىڭ مەركىزىدىكى تۆشۈكنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى ئويۇققا چىڭ بېكىتىلىدۇ.

كانئوچاق: مورا ئوچاقلار ئىچىگە ئورۇنلاشتۇرۇلىدىغان كىچىك تونۇر. ئۇستىگە قازان ئېسىپ ئاش - تاماق ئېتىپ بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ قىزىقىدا نان ياقىدۇ.

كانا: قويدا بولىدىغان قان شورىغۇچ (پارازىت) پىت. ئادەم بەدىنىگە چاپلىشىۋالسا ئاجراتماق تەس. م:

ئادەمگە كانىدەك چاپلىشىۋالماي، نېرىراق تۇرىگە!

كاسكا (كاسكى): تالىشالمايدىغان، چىشىنى چىقىرىپ، خىرىلداپ قاۋايدىغان ئىت. تىللاشقاق، جېدەلخور ئادەملەرنىمۇ شۇنىڭغا ئوخشىتىپ «كاسكا» دەپ قويىدۇ.

كاسىپ: ھۈنەرۋەن، ھۈنەرلىك كىشى.

كامشۈك: كالپۈك، لەۋ.

كاسىۋال: تۆمۈر تىغلارنى ئىتتىكلىتىش، سۈركەپ كىچىكلىتىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان سايمان (ئېكەك).

كامالەك (سوزماق): ئاچا ياغاچنىڭ ئىككى ئۇچىغا رېزىنكە بېكىتىپ، ئۇششاق تاش (ئوق) ئېتىپ ئوينايدىغان بالىلار ئويۇنچۇقى.

كالەك: («كا» ئۇرغۇسىز، تېز تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) يۇمىلاق شەكىل؛ ئۆي - ئۆكۈزنىڭ بۇرنىدىكى چۈلۈك؛ ۋاقىتلىق سېلىنغان مال سولايدىغان ئاھادە تام. م:

ھېچ بولمىسا، بىر كالىكىم بولسا، تالادا قالماستىم.

گىرىي ئادەم، گىرىيلىك قىلماق

گىۋەن: چۆرىسى، قىرغىقى، گىرۋىكى. م:

غەلۋىرنىڭ گىۋىنى

گىج (ئاۋاز ئىملىقى): خام ياكى بىرەر غەيرىي نەرسىنى چىشلەپ بەرگەندە چىش ئارىسىدىن چىقىدىغان ئاۋاز. م:

گىچ قىلماق، گىچ - گىچ قىلماق، گىچچىدە قىلماق

گىچ - ماچ: چىگىش، ئايرىماق تەس، مۇرەككەپ، باش - ئاخىرىنى تاپقىلى بولمايدىغان.

ل

لۆش: مېڭىسىنى ياخشى ئىشلەتمەيدىغان، ھەرىكىتى سۇس ئادەمنى «لۆش» دەپ سۈپەتلەيدۇ. ھەرىكىتى سۇس، ئېغىر ھايۋانلارنىمۇ شۇنداق ئاتايدۇ. م:

شۇنداقمۇ بىر لۆش ئادەمكەن بۇ، بىر سائەتتە بىر قەدەم ئالىدىغان.

لوك: سۆڭەكسىز، سېمىز گۆش. م:

ئۇستام، لوك بىيرىدىن بىر كىلو گۆش بەرسىلە.

مەجازدا لوك گۆشنى بوزەك بولىدىغان نەرسىگە ئوخشىتىدۇ. م:

غوجامنىڭ قىڭىرىقى سۆڭەكتىن قورقۇپ، لوكنى كېسىدۇ.

لوك (لوكا): بۇرۇنقى ياغاچ قولۇپ، بەزىلەر «تاقاق» مۇ دەيدۇ، ئاساسەن ئىشىك، دەرۋازىلارنى ئىچ تەرەپتىن بېكىتىشكە ئىشلىتىدۇ.

لەپپەك: ياشلار ئوينايدىغان تەنتەربىيە خاراكتېرلىك بىر خىل ئويۇن تۈرى. بەزى جايلاردا «ساغايدى» دەيدۇ. بۇ ئەڭ قەدىمكى ئويۇنلاردىن بولۇپ، ئەتىياز - نورۇزلاردا، ھېيت كۈنلىرىدە ياشلار جەم بولۇپ، ئېگىز دەرەخكە ياكى بالا ياغاچقا ئارغامچە باغلاپ، ئارغامچىنىڭ ئىككى ئۇچىغا تاختاي بېكىتىدۇ، ئىككى بېشىغا بىر جۇپ ياش چىقىپ ئىتتى-

يۇز» دەيدۇ.

گەدەنكەش: بوينى توم، ئۆزىنى سورىمايدىغان، ھاكاۋۇر. م:

گەدەنكەشلىك قىلماق.

گەدەنكەش بىر نېمە (ئادەم).

گول: ئاسان ئىشىنىپ قالىغۇچى، ئالدانغۇچى، ساددا، ئەخمەق. م:

گول بولماق، گول ئادەم

گويەك: چاچقا ئاسىدىغان زىننەت بۇيۇمى، ئۇ قۇلۇپ شەكىللىك بولۇپ، ئالتۇن ياكى كۈمۈشتىن ياسىلىدۇ.

گوللامچى: گوللىغۇچى، يالغانچى، ئالدامچى.

گۆرۈي: تەمبەل، بەستلىك، ئۇستىخانلىق ئادەم.

گوداڭ: قوشخانا، مال ئۆلتۇرۇش ئورنى؛ ئويۇلغان، كولانغان چوڭقۇر جاي. م:

گوداڭغا چۈشۈپ كەتمەك.

گۆپسەن: سېمىز، ئىششىق، پۇۋلىگەندەك. م:

گۆپسەندەك ئادەم، گۆپسەن بىكىت

گۆسمەن: قوقاسقا كۆمۈپ پىشۇرۇلغان كۆمەچ.

گۇم: ئېرىق - ئۆستەڭلەردىكى سۇ پىرقىراپ - قايناپ ئاقىدىغان چوڭقۇر جاي. قاينۇق، سۇ ئويۇۋەتكەن ئازگال. كېرىيىدە چوڭقۇر كۆلنى «تېگى يوق كۆل» ياكى «گۇم» دەيدۇ.

گۇندا: بۇرۇنقى چاغلاردا مەھبۇسلارنىڭ پۇتىنى كەپلەپ، قولۇپلاپ قويىدىغان كۆتەك. گۇندىپاي، گۇندىخانا سۆزلىرىمۇ «گۇندا» سۆزىگە تۇغقان سۆزلەردۇر. يەنە «قىساقنىڭ گۇندىسى»، «ئىشىكنىڭ گۇندىسى»، «بوقۇسىنىڭ گۇندىسى» ... قاتارلىق سۆزلەرمۇ بار.

گىچاڭلىتىش: كۆز - كۆز قىلىش، كۆرسىتىش. بالىلار بىرەر نەرسىنى گىچاڭلاتماقچى بولسا، يۇمۇرلۇق ھالدا باشقىلارغا كۆرسىتىپ تۇرۇپ «گىچاڭ - گۇچ!» دەپ قويىدۇ.

گىردە: ئوتتۇرىسىغا كاتەك چېقىرىپ، گىژىنىگە تاغاق ئۇرۇپ كۇنجۇت سورتۇپ تونۇردا پىشۇرۇلىدىغان بىر خىل نان. ئىچىگە گۆش قىيما تۇگۈپ ياقىدىغان يەنە بىر خىل ناننى «گۆشگىردە» دەيدۇ.

گىرپى: كاج، گەپ يېمەس، ئۆز سۆزلۈك ئادەم. م:

لەمپە: ئۇلتۇراق ئۆينىڭ ئۈستى تەرىپى؛ هويلا - ئاراملاردىكى ئۈستى يېپىلغان يەرلەر؛ مال قوتانلىرىنىڭ ئۆگزە تەرەپلىرى. خوتەننىڭ يېزىلىرىدا مۇنداق ئىسىم بىلەن ئاتىلىدىغان كەنتلەر بار.

لاكات: بەدەن - ئەتلىرى پالەچكە ئوخشاپ قېلىش ياكى يېرىم پالەچ بولۇپ قېلىش. ئىستېمال جەريانىدا، ماغدۇرسىز بولۇپ بوشاپ قالغانلارنىمۇ «لاكات» ئاتايدۇ. م:

پۇت - قولۇم لاكات بولۇپ قالغاندەك زىقىرىشىپ ئاغرىيدۇ.

لابدۇ: كېلەڭسىز بولۇپ كېتىش، ئەپتىگە ماس كەلمەسلىك. مەجازدا: ئۆزىنى ئۇڭشىمىغان، ئۆزىنى تاشلىۋەتكەن قىلىقلارنى «لابدۇ» دەپ سۈرەتلەيدۇ. بەزىدە كوندراپ كەتكەن نەرسىلەرنىمۇ «لابدۇلىشىپ كەتتى» دەپ قويىدۇ. م:

بىر قاراپمۇ قويمايدۇ،
ئابدۇ دېگەن لابدۇ.

لاقشامبۇل: بۇزۇلۇپ، كىرەكتىن چىقىش، چۇۋۇلۇپ كېتىش، بىر - بىرىدىن ئاجراپ كېتىش. بۇ سۆز ئۆي سەرەمجانلىرى، ياغاچ ئەسۋابلار ۋە ئۇسكۇنىلەرنىڭ بۇزۇلۇش، چۇۋۇلۇش ئالدىدا تۇرغانلىقىغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. م:

ئۇنىڭ ئۆيلىرىگە قارىغىلى بولمايدۇ. هەممە نەرسىلەر قالايمىقان، كاتلىرى (كارىۋاتلىرى) لاقشامبۇل بولۇپ كېتىپتۇ.

قاراپ ئۇنىڭغا هەيران بول،
داۋزىلىرى لاقشامبۇل.

لاتا قالپاق: رەختتە تەييارلانغان باش كىيىمى. تۇرمۇشتا كۆپ ھاللاردا تەنە، ئىستىهزا ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ. م:

سىزدەك لاتا قالپاق نوچىلاردىن تولا كۆرگەنمەن.

كالىڭىزدا لاتا قالپاق،
قاشلىرىڭىزنى ئەگمەڭ.
يارىم بارنى بىلگەندە،
لەۋنى چىشلەپ تەگمەڭ.

لاپقۇت: تەڭ شېرىكلىشىش، ئۆتنە، هەمكارلىق. هەمكارلىشىپ ئىش پۈتتۈرۈشنى «لاپقۇتلىشىش» دەيدۇ. م:

«ئۆتنىگە لاپقۇت، ئۆتۈككە ئاپقۇت» دېيىشكەن. سىز بىزگە ئىشلىشىپ بەرسىڭىز، بىزمۇ سىزگە ئىشلەپ قايتۇرىمىز.

لايغەزەل: لاغايلاپ يۈرد-

ـرىش كۈچى بىلەن ئېگىزگە
ئۆرلەپ ئويناي‌دۇ. مانا بۇ ئو-
يۇنىنى «لەپپەڭ ئوينىدۇق»
دەيدۇ. م:

*ئەتە ھېيت بولىدۇ. نامازدىن
كېيىن تۇخۇم چېكىشىمىز، ئاندىن
بىرىپ لەپپەڭ ئۇچىمىز، چاغىپىلەككە
چىقىمىز.*

«لەپپەڭ» مەجازدا كۆپ
ئىشلىتىلىدۇ. م:

*قارىغە، قارىكامغا، لەپپەڭشىپ
كېلىۋاتقىنىنى!*

*يەر تەۋرىدى بولغاي، لەمپىلەر
لەپپەڭلەپ كەتتى.*

*«ھېلىمخانىنىڭ ماڭغىنىغا،
لەپپەڭ - لەپپەڭ قايغىنىغا».*

لەڭگە (لەڭگەر): چۆل-
دىكى قونالغۇ، دەڭ، رابات.
سەپەر قىلغۇچىلار (رەۋەندىلەر)
لەڭگەرلەردە قونۇپ، ئۇزۇقلى-
نىپ ماڭىدۇ. ھازىر مۇنداق
جايلار بولمىسىمۇ، «لەڭگەر»
نامى بىلەن ئاتىلىدىغان جايلار
ناھايىتى كۆپ. م:

*گۇمىدا «باشلەڭگەر»، لوپتا
«قوتاز لەڭگەر»، كېرىيىدە «بوغاز
لەڭگەر»، نىيىدە «ئەندىرە لەڭگەر،
ياتوڭغۇز لەڭگەر» دېگەندەك.*

«لەڭگەر» سۆزىنى ئۇيغۇر
تىلىنىڭ كەڭلىك ئالاھىدىلىكى
بويىچە مەجاز قىلىپمۇ ئىشلى-
تىدۇ. م:

*ئايدا - يىلدا بىر كۆرۈشمەي-
مىزغۇ! ئارىلىقىمىزدا لەڭگەر بولمى-
سا؟*

لەيلەڭگۇ: بېلىقنىڭ
قورسىقىدىن چىقىدىغان يەل
خالتىسى. بېلىق تۇتىدىغان يا-
غاچىنىڭ سۇ يۈزىدە لەيلەيدىغان
نەرسىسىنى «لەيلىكى» دەيدۇ.
مەجازدا: لايغەزەل، ھۇرۇن ئا-
دەملەرنىمۇ «لەيلەڭگۇ» دەپ
سۈرەتلەيدۇ. م:

*تازا بىر لەيلەڭگۇ ئاداشكەن
بۇ، ئەتىدىن ياقى قىلغان ئىشىنىڭ
تايىنى يوق.*

*ئاشۇ خېنىمنىڭ جۇۋىسىنىڭ،
تېرىسى ئاشتا ئەيلەڭگۇ.
ئۇيقۇسىز شۇنداق كۆرۈنەمتۇ،
مېڭىشلارى لەيلەڭگۇ.*

لەش: سازلىقتىكى يې-
پىشقاق لاي، سۇ يۈزىگە يىغى-
لىۋالغان غەلىغەشلەر. كۆچمە
مەنىدە: يۇمشاپ كەتكەن، ئى-
ۋىپ كەتكەن، سۇدا چىرىپ
كەتكەن نەرسىلەرنى «لەش بو-
لۇپ كېتىپتۇ» دەپ ئاتايدۇ.
م:

*ئەتكەن چىلىغان نىنىڭىز،
لەش بولۇپ كېتىپتۇ.*

خەلچەك دېگەن لۆم - لۆمنى.
دادام ئېپ بېرىمەن دەيتۇ،
سارەك دېگەن دۆم - دۆمنى.

قازانغا قاراڭ،
بەش پۇلغا ياراڭ.
قايناۋاتىدۇ،
لۆم - لۆم - لۆم.

م

مەككە چامغۇرى: ياڭيۇ. قىرسالالار، چەت يېزا - قىشلاق ئاھالىلىرى ھازىرمۇ «مەككە چامغۇرى» دەيدۇ. ئىلگىرى «مەككە قونىقى»، «مەككە بۇغدىيى...» دەپ ئاتىلىدىغان زىرائەت خىللىرى (سورتلىرى) بار ئىدى.

مەروزا: گىلەمنىڭ بىر تۈرى. ھارۋا، مەپىلەرگە، ئوچاق بېشىغا، ئورۇندۇقلارغا سېلىش، يېپىش ئۈچۈن توقۇلغان كىچىك گىلەم.

مەلەڭ (مېلەڭ): مەزىسىز، ئادەم زېرىكتۈرىدىغان، تايىنى يوق، «مەلەڭ ئىش»، «مەلەڭ قىلماق»، «مەلەڭلىك قىلماق».

مەللە: (بىر خىل رەڭنىڭ ئىسمى). م: *مەللە چاپان، مەللە كۆڭلەك، مەللە چەكمەن، مەللە توخۇ، مەللە مۇشۇك دېگەندەك.*

مەللە رەڭ ئادەتتە ياڭاق پوستىنىڭ رەڭگىدە بولىدۇ. ئىستېمالدا «مەھەللە» سۆزى قىسقارتىلىپ «مەللە» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. م:

بۇ خېنىم كىم بولغىيدى،
مەللە ياغلىق ئارتىپتۇ.
ئويغىتايمۇ يۆتىلىپ،
مانا دىكىلىك دەپ ياتىپتۇ.

مەقىرەش: قوينىڭ ۋارقىرىشى. قويلار ئاچ تۇرغاندا، ئۇسسىغاندا مەقىرەيدۇ.

كۆچمە مەنىدە: تولا ۋارقىرىغان، تولا يىغلىغان بالىلارنىمۇ «ئاچ قالغان قويدەك مەقىرىدى» دەپ ئېيتىدۇ. م:

بالىڭىزنى بوشراق مەقىرىتىڭ،

دىغان، ئىش خۇشياقمايدىغان ئادەم ۋە ئىشلارنى ئاتايدۇ. يەنە بىر ئاتاشلاردا لايغەزەللەرنى «لا-مزەللە» دەيدۇ. لايغەزەللەر ھۆ-رۇن ۋە بوشاڭ كىشىلەردۇر. م:

ئەتىگەن كېلىمەن دەپ قو-يۇپ، تېخىچە كەلمىدى ئۇ لايغە-زەل.

ئەنجانىكامنىڭ قىزلىرى،
ئوخشاش ئىكەن لامزەللە.
ئەنجانىكامنىڭ كاللىسىدا،
تالما ئەمەس خام سەللە.

لاغاي: نەرسە - كېرەك-نىڭ ئۆز بەنتىدىن بوشاپ كەت-كىنىنى، قوزغىلىپ كەتمەكنى كۆرسىتىدۇ. م:

كەتمەننىڭ دەستىسى لاغايلاپ قاپتۇ.

كۆچمە مەنىدە: دەلدەڭ-شىپ يۈرىدىغان، بىكار يول يۈر-يدىغان ئادەملەرنى «لا-غاي» ياكى «لاغاي پاچاق» دەپ سۆپەتلەيدۇ.

لاكىلوزا (لاكىلوزۇڭ): ئادەمنى ئەخمەق قىلىش، ۋا-قىتنى ئاۋارە قىلىشنى «لاكى-لوزۇڭ» دەيدۇ. م:

تازا بىر لاكىلوزۇڭ ئىش. تازا بىر لاكىلوزۇڭ ئادەم دېگەندەك.

لاڭقا: ئورۇق، ئېگىز، شادا پاچاق ئادەم ۋە ھايۋانلارنى «لاڭقا» دەپ ئاتايدۇ. م:

قاراڭلار ئاۋۇ لاڭقا بويغا، بېشى توروسقا تاقاشقىلى تاس قاپتۇ.

ئەخمەتشاھ قاراقاشىنىڭ «ئات ھەققىدە مۇخەممەس»ىدە ئورۇق، يامان ئاتقا «لاڭقا» سۆزى بىلەن سۈپەت بېرىلگەن.

لالۇ: بىر خىل ئۆسۈم-لۈك. ئۇنىڭ ياۋا سەيلىك خا-راكتېرى بولغاچقا، كىشىلەر سەي ئورنىدا ئىشلىتىدۇ. دو-رىگەرلىكتە مۇھىم دورا ھېساب-لىنىدۇ. م:

لالۇ دېمەڭ بىزنى،
يىلغا چىقارغان سىزنى.
ئارپا ئوساغاقنى كۆرۈپ،
تاشلىۋەتمەڭ بىزنى.

لۆم - لۆم: ئاستا ئىش قىلىدىغان، ئۇنۇمسىز ھەرىكەت قىلىدىغان ئادەمنى «لۆم - لۆم ئادەم»؛ ئاستا بولۇۋاتقان ئىش، ياكى ئاستا بولۇۋاتقان ھەرىكەتنى «لۆم - لۆم ئىش» ياكى «لۆملۆك» دەپ ئاتايدۇ. بۇ ھەم سۇنىڭ ياكى قىيامالار-نىڭ قاينىشىنى بىلدۈرىدىغان ئىملىق رەۋىشتۇر. م:

ئانام ئېپ بېرىمەن دەيتۇ،

شى كىچىك، چىرايلىق، تېرد-
سى سىلىق، ئاقۇچ كېلىدۇ،
گۆشى ئالاھىدە تەملىك. ھازىر
نەسلى قۇرۇپ كېتىش ئالدىدا
تۇرۇۋاتىدۇ. رەڭگى ئاق، چىر-
رايلىق ئاياللارنى «ئاق بېلىق»
دەپ تەسۋىرلەيدۇ. م:

ئاق بېلىق، ئاپپاق بېلىق،
ئاپتاپتا ياتقانىڭ قېنى؟

موتلاش: پۇرلەشكەن،
يىغىلىپ قالغان. م:

— «قېرىلىق سولاش، دۇم
قاتلاش، ھەم موتلاش».

مۆڭ: ئىچىگە تىنىپ يۇ-
رىيدىغان، جىمغۇر، پاراڭغا
ئۆچ ئادەم. م:

«بىرى دۆڭدىن قورق، بىرى
مۆڭدىن».

مولەگ: پۇللۇق، پۇلغا
يارايدىغان، ساقلىغۇچىلىكى
بار، تۇتامغا چىقىدىغان. م:

ئاتا - ئانامدىن قالغان خېلى
مولەگ نەرسىلىرىم بار.

مۆرتى كەلمەك: پەيتى
كەلمەك، پۇرسىتى كەلمەك،
شەرت - شارائىتى يېتىلمەك،
توغرا كېلىپ قالماق. م:

مۆرتى كەلگەندە مەن بۇ مە-
سىلىنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتەي.

مۇلۇك: ناننىڭ بىر خى-
لى.

مۇلە: ئېشەككە توقۇيدى-
غان ئۇچۇلۇق. توقام (توقۇم)
نى بولسا ئېشەككىمۇ، ئۇيغىمۇ
توقۇيدۇ. م:

«ئېشەككە كۈچۈڭ يەتمىسە،
ئۇر توقۇمنى».

مۇجۇقلاش: ئالىقانغا ئې-
لىپ مۇجۇش، ماجغۇش، قول
بىلەن چىڭ تۇتۇۋېلىش.

مۇدەممەت: مەڭگۈلۈك،
ئۇ دۇنيا - بۇ دۇنيالىق. م:

بىز مۇدەممەتلىك ئاغىنىلەر.

مۇشتەك: تاماكا سېلىپ
چېكىدىغان غاڭزا؛ ئاتقۇچىنىڭ
پاختا، يۇڭ ئاتىدىغان توقمىقى-
مۇ «مۇشتەك» دېيىلىدۇ.

مۇڭگۇ سۇيى: ئۆلۈمنى
ياد ئەتمەيدىغان كىشىلەرگە
«مۇڭگۇ سۇيى ئىچكەنمىدىڭىز»
دەپ تەنە قىلىدۇ.

مۇۋا (مو): مەڭگۇ،
ئۆلمەيدىغان، مىراسلىق دېگەن
مەنىلەردىكى سۆز. م:

ئاتا - ئانا دېگەن بالىغا مۇۋا
ئەمەس. ئۇلاردىنمۇ قالسەن، ئۆز
يولۇڭنى تاپقىنىڭ ياخشى، بالام.

كېرىيىدە «ھوما» دەيدۇ.

مۇنجى: پۇتى سىرقىراپ
قېلىش، ئۇزاقراق ئولتۇرۇپ،

قۇلاق ـ مېڭەمنى سارالڭ قىلىۋەتتە-ڭىز.

مەدەك: قوناق مەدەككە تايىنىپ دان تۇتىدۇ، قوناقنىڭ دانلىرى ئايرىۋېلىنغاندىن كېيىن، مەدىكىنى يېقىلغۇ قىلىدۇ، يەم ـ خەشەككە ئىشلىتىدۇ.

مەلتۇك: سۆزنى غەلەت، كەمتۇك تەلەپپۇز قىلىش ۋە شۇنداق ئادەم. م:

تىلى مەلتۇك ئادەم. مەلتۇك گەپ

موچۇن: ساتىراشلىق ئەسۋابى.

موتەك: بىسى يانغان، ئۇچى ئۇپرىغان، قايرىلغان. م:

موتەك تىۋەزۇن

كۆچمە مەنىدە: گېپى ئۆتمەيدىغان، سۆزى ئاقمايدىغان دېگەن مەنىدە ئىستېمال قىلىنىدۇ. م:

سۆزى موتەك باشلىق.

موك: قويۇلۇپ قالغان، ئۇيۇپ قالغان، سۇيى يوق. م:

موك بولۇپ قالغان ئاش. موك شاپتۇل

مەڭزىتىش: ئوخشىتىش، قىياس قىلىش، سې-لىشتۇرۇش، نىسبەت بېرىش. م:

مېنى ھەركىمگە مەڭزەتمەڭ،
مەن ئۇنداق ئىشتا يوق.
مەن سىزنى ئانامغا مەڭزىتىپ،
ھۆرمەت قىلىمەن.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دا مەڭزەتمەك سۆزىگە «سېلىش-تۇرۇپ كۆرمەك، كۆرۈشتۈر-مەك» دەپ ئىزاھ بېرىلگەن.

موككىدەك (موككىدە): نەقمۇنەق، تۇيۇقسىز. م:

تازا بېشىم قېتىپ تۇراتتى،
خۇدايىم موككىدەك بەردى.
ئاسماندىن چۈشكەندەك موك-كىدە پەيدا بولدى.

موندەك: قوناق پاسىرى چېپىپ ئېلىنغاندىن كېيىن، يەر ئاستىدا قېلىپ قالغان يىلتىزى — كۆتىكى. قوناق كۆتىكى.

مومۇن: خاماننىڭ ئوت-تۇرىسىغا بېكىتىلگەن موما ياغاچ، خامانغا قوشۇلغان كالا ۋە ۋال مومۇننى ئايلىنىپ چۆرگىلەيدۇ.

موكابېلىق: بېلىقنىڭ بىر تۈرى، خوتەننىڭ داڭلىق «ئاق بېلىق» دەپمۇ ئاتىلىدىغان بېلىقى. تېنى ئۇزۇن، بې-

لاردا كىشىلەر ئىشلەتكەن چىش
تازىلاش ئەسۋابى. ئۇ خۇشبۇي
سەندەل ياغىچىدا ياسىلىپ پو-
تىغا (بەلۋاغقا) ئېسىپ قويۇ-
لىدۇ. تەرەت ئالغاندا ئېغىزغا
سېلىپ چىشنى پاكىزلايدۇ.
مويسىپىتلار ھازىرمۇ مىسۋاك
ئىشلىتىدۇ.

مىــتــىن: تاغ چوقۇيدى-
غان، تاش تاراچلايدىغان، تۇگ-
مەن تېشى ئۇپراپ سىلغىيىپ
كەتكەندە چوقۇپ، داننى ئېزىش
ئۇنۇمىنى ئەسلىگە كەلتۇرىدى-
غان پولات ئەسۋاب.

مىــيــانــە: ئوتتۇراھال،
ئوتتۇرلۇق. بۇ سۆز كۆپىنچە
«ئوسال»، «ناچار» مەنىسىدە
ئىستېمال قىلىنىدۇ. م:
بۇگۈنكى مېھماندارچىلىق مى-
يانىراق بولدى.

مىنۇچ (مىنۇي): «ۋى-
يەي، ۋايىيەي» ئىملىقىغا توغرا
كېلىدۇ. ھەيران قېلىش، تە-
ئەججۇپلىنىشنى ئىپادىلەيدۇ.
تۇيۇقسىز چۆچۈپ قورقۇپ كې-
تىشمۇ «مىنۇچ» دېيىلىدۇ.
ئاياللارغا خاس سۆز.

مىــياڭسال: شاپتۇلنىڭ
داڭلىق بىر تۇرى. ئارا چوڭ-
لۇقتىكى، ئېتى كۆك سولۇق
كېلىدۇ. 8 - ئايلاردا پىشىدۇ.

مىــرىق: تۇتۇپ بولغىچە
سۇيى چىقىپ كېتىدىغان نەر-
سە.

كــۆچمە مەنىدە: يىغلاڭ-
غۇ، تەگكىلى بولمايدىغان...

مىدىق: بىخ، دەرەخنىڭ
ئەتىيازدا بۆرتۇپ چىققان يوپۇر-
ماق تۆرەلمىسى؛ ئۇزۇم سېپى-
نىڭ بۆلەكلىرى، شاخچىلىرى.
م:
ئــۇجمە كۆچىتى مىدىقلاپتۇ.
ئۇزۇمنى مىدىقلاپ قويماق. بىر مى-
دىق ئۇزۇم.

مــىرۋەت: ئــەرگۈللۇق.
بــويــنــىدىن باغلاپ باقىدىغان
قوي، ئۆچكە، ئىت قاتارلىقلار-
نىڭ بوغۇلۇپ قالماسلىقى ئۇ-
چۇن ئىشلىتىدىغان ئەرگۈللۇق
تۆمۈر ھالقا.

مــىتەۋە: مۇنازىرە، سۆز
تالاشماق، سۆز - چاقچاق. م:
مــىتەۋە قىلماق. مىتەۋىلەش-
مەك.

مىنەپتە: بازار ئەمەس
كــۈنلەر. كېرىيىدە «بىنەپتە»
دەيدۇ. م:
مــىنەپتە كېلىك. مىنەپتىدە
كۆرۈشەيلى.
شارائىتقا قارىماي، پەرداز

ئـورنىدىن تۇرغاندا دەسسىيەل-
مەي قېلىش، پۇت - قول ئۇ-
يۇشۇپ قېلىش. م:

ئـولتۇرۇۋېرىپ پۇتۇم مۇنجى بولۇپ قېلىپتۇ.

مۇت: پۇل تۆلەتمىگەن، بـىـرەر نەرسىگە ئالماشتۇرۇل-مىغان، بىكارغا بېرىۋېتىلگەن، بىكارغا ئېگە بولۇنغان نەرسە.
م:

«ئات مۇتتىن، قوڭ چوبۇندىن».

«مۇت، زەھەر بولسىمۇ يوت».

مـەرئـا: بوز، ئېچىلمى-غان، كەتمەن تەگمىگەن يەر.

مۇنەك: ئۇكچىسى (ئۇ-رۇقچىسى) بىلەنلا قورۇتۇلغان توغاچ شاپتۇلنى «مۇنەك» دەي-دۇ. «توغاچ مۇنىكى، شاپتۇل مۇنىكى» دېگەندەك.

مـۇلـغۇي: مـوزدۇزنىڭ خىرىت يەملەيدىغان شىلىمى. ئۆرۈك يېلىمىنى قايىنىتىش ئۇ-سۇلى بىلەن ياسىلىدۇ.

مۇزەررەت: زىيانلىق، زى-يان قىلىدىغان، سىڭمەيدىغان.

مۇزەممەت: تاپا - تەنە، مالامەت.

مـەزە (مەززە): داستى-خانغا تىزىلغان يېمەكلىكلەر؛ مېھماندارچىلىققا يۆگەپ بېرى-لىدىغان داستىخان. مەزە كەل-تۈرمەك، مەزەگە باقماق.

مـەش: ھەربىي ئىنتىزام مـەشـقـى؛ مەشكە دەسسەش، مەش ئويناش، مەش مەيدانى.

موخەك: ئادەمنىڭ بىرەر ئەزاسىدا پەيدا بولۇپ قالغان، تېرە ئاستىدا پولتىيىپ چىققان غەيرىي ئۆسمە. پېشانىدە پەيدا بولۇپ قالغىنىنى بەزىدە «تۆ-پىق» دەپمۇ ئاتايدۇ. باشقا نەر-سىلەردىكى شەكلى شۇنىڭغا ئوخشىغان نامەلۇم نەرسىلەرنى-مۇ «موخەك» دەپ قويىدۇ.
م:

يـانچۇقۇڭنىڭ تېشىدىن قو-لۇمغا موخەك بىر نېمە ئۇرۇلىدىغۇ؟

مـۇشـتـۇرۇق (شۇ تۇر-قۇمدا): ھازىر، شۇ تاپتا، مۇ-شـۇ ھـالەتتە. ئۇ مۇشتۇرۇق كېتىپ قالدى، دېگەندەك.

مىختا: سېمىز، تولۇق، چىڭ ئەتلىك، تولغان بەدەن.
م:

ئۇ قاۋۇل، مىختا كەلگەن چو-كان.

مىرىك: يىغلاڭغۇ.

مـىـش: (كېرىيە شېۋى-سى) مۇشۈك.

مـىـسۋاك: بۇرۇنقى چاغ-

م:
ئۇ ئۆز ئارا ئەمەسكەن، ئەنە، مالغايدى.

ماندا: بىر خىل ئۆسۈم-
لۈك. شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرد-
ە ئۆسىدۇ. دەرەخ يىلتىزىنى
بويلاپ ئۆسۈپ چىقىپ باراڭلاپ
كېتىدۇ، پۈتۈن دەرەخنى ئورد-
ۋالىدۇ. بۇ چاغدىكى كۆرۈنۈشى
بەك ھەيۋەتلىك بولۇپ، بۇرۇن-
قى زاماندىكى شامان پېرىخون-
لىرى پېرە ئوتلىرىنى ماندا دە-
رىخىگە كۆچۈرگەچكە، كىشىلەر
جىن چاپلىشىۋېلىشتىن قور-
قۇپ ئۇنىڭغا يېقىنلاشمايدۇ،
قېشىدىن يالغۇز ئۆتۈپ قېلىش-
تىنمۇ قورقىدۇ.

مىخرازى: كىچىكرەك
قايچا.

ن

ناقا: بىرەر ئىشنىڭ كال-
لىدىن ئۆتمەي ئىدىيىۋى يۈك
بولۇپ قېلىشى، باشقىلارنىڭ
ئۆزىگە نىسبەتەن سۆز - ھەرىكى-
تىنى قوبۇل قىلالماسلىقى،
ھار ئېلىشى. م:
بۇ ئىشلىرى كۆڭلۈمگە بەكمۇ ناقا كەلدى.

نوۋاي: دەل -دەرەخلەر-
دىن باش باھاردا ياشىرىپ چىق-
قان پۇتىقى - ياشارتمىقى.

نارىزا: رازى ئەمەس، نا-
رازى.

ناقىس: كەم سۆز؛ مە-
لۇم كەسىپ، مەلۇم نەرسىدە
كەملىك ۋە قىسىلغانلىقنى بىل-
دۈرىدۇ. م:
سۆزگە ناقىس، پۇلغا ناقىس.

نىلچە: بۇرۇنقى چاغلاردا
تاماكا چېكىدىغان قاپاق چىلىم-
نىڭ تۆشۈكىگە بېكىتىلىپ،
سەرخانىسىنى كىيگۈزۈشكە
ئىشلىتىدىغان نەيچە. ئۇ تاماكا
تۈتۈنىنى چىلىمغا ئۆتكۈزۈپ
بېرىش رولىنى ئۆتەيدۇ.

ناگان (ناگىھان): گاھ -
گاھ، بەزىدە، ئەگەر ... م:
مەن ئۇنى ناگاندا بىر كۆرۈپ

قىلىدىغان، ياسانچۇق قىز - ئا-يالـلارنى «مىنەپتە مۇنچاق» دەپ مەسخىرە قىلىدۇ.

مــىس (لىس): لىپمۇ-لىپ، گىرۋىكىگىچە. م:
بـــىر قاچىدا مىس شەربەت كەلتۈردى.

مېزە: تەم، تېتىم. م:
تاماقتا مېزە كىرگۈزمەك، بىمەززە، مەززىسىز.

ماتال: توغراق ۋە بەزى دەرەخ ياغاچلىرىنىڭ پورىنى ئې-لىۋېتىپ قوڭ (تەگلىك) سې-لىپ، تۇتقۇ (باغ) چىقىرىپ ياسايدۇ. يەنە تاختايلارنى بىر - بىرىگە كىرىشتۈرۈپ، چېتىپ (مــاتــاپ) يــاسايدۇ. سۇ تو-شـۇش، سېغىنلارنىڭ سۈتىنى سېغىش قاتارلىقلارغا ئىشلىتى-لىدۇ. كېرىيىدە ماتالنى «سۇ-غا» دەيدۇ. مال - چارۋىلارنىڭ پـۇتىنى باغلاشنىمۇ «ماتاش، ماتالدى» دەيدۇ.

ماتاش - ماتىماق: پۇت - قولىنى باغلاپ قويۇش، تېڭىپ باغلاش.

مــاتاڭ: ئۈزۈم، ياڭاق، ئـۈزۈم شىرنىسى قاتارلىقلارنى ئارىلاشتۇرۇپ ياسىلىدىغان تات-لىق يېمەكلىك. ئۇنىڭ بىرقانـ-چە تۈرلىرى بار. ياڭاق مات-ىڭى، كەندىر ماتىڭى، دېگەن-دەك.

مــالــتىلاش (ماتىلاش): ئىلەشتۈرۈش، قوچۇش، نەر-سىلەرنىڭ ئارىسىنى ۋە ئاستىنى تېنىتىپ ئاختۇرۇش. م:
ئـــاشنى مالتىلاش، يانچۇقنى مالتىلاش.

ماخچاق: ئېزىلگەن، يان-چىلغان، ماخچايغان (ماكچاي-غان). مېتال ۋە باشقا ئېگىلۇ-چان نەرسىلەردىن ياسالغان قا-چا-قوچا قاتارلىقلارنىڭ بېسى-لىپ-ئېزىلىپ، شەكلىنىڭ بۇ-زۇلۇپ كېتىشى. پاناق بۇرۇن-نىمۇ «ماخچاق بۇرۇن» دەي-دۇ.

مارۇق (ئىنجۇ مارۇق): يــىگلەك، ئەت ئالمىغان، ئا-ۋاق، چوڭىيالمىغان. م:
مارۇق قوزا، مارۇق شاپتۇل.

مــانــجۇ (مانجا): ئىش ھەققى، سىمكار، ھۈنەر قىلىپ بــەرگەن ئۇستىغا تۆلىنىدىغان ھەق. («تۈركىي تىللار دىۋا-نى» دىمۇ مۇشۇنداق ئىزاھلان-غان.)

مالغايدى (تاغ شېۋىسى): تاغنىڭ ئۇ تەرىپىگە ئۆتۈپ كەتتى.

تىن كەلگەن سۆز. م:
*«قارىغۇ ناتىيىن، توكۇربەتد-
يىن»*.
«تەچىكە دوست بولماك،
ناتىيىنغا قەرزدار».
ناشايان: ئەلنىڭ نەزەرد-
گە سىغمايدىغان، ھاياسىز، بە-
ئەدەپ. م:
*ھــاراق ئىچىۋېلىپ، ناشايان
سۆز، ناشايان قىلىقلارنى قىلىپ يۈ-
رۈش، يــاشلىقنى خاراب قىلغانلىق
ئەمەسمۇ؟ ...*
نــاپــسەنت: پىسەنتىگە
ئــالماسلىق، نەزەرگە ئىلماس-
لىق، بىنەزەرلىك. م:
*ئاتا ـ ئانىسىنىڭ سۆزلىرىگە
نــاپىسەنتلىك قىلمىغۇلۇق ئوغلۇم،
ياخشى نەسىھەتنى ئاڭلىمساڭ ھا-
مان پۇشايمانغا قالىسەن.*
ناسالقى: ھۈنەردە كامىل
ئــەمەس، تېخنىكىسى تۆۋەن،
ئىشى چولتا. م:
*«مىنى ئاتساڭ ئۇستاڭ ئات،
ناسالقىڭ يېقىن كەلمە»*.
نــارىــنجى: قىزىلمۇ ئە-
مەس، ئاقمۇ ئەمەس، بۇ ئىك-
كى خىل رەڭگە مايىل بىر خىل
رەڭ. م:
نارىنجى قوغۇن.
نــائىــلەنجى: ئىلاجسىز،
ئامالسىز ... م:
*سىزگە ئىچىمىز ئاغرىيدۇ، ئەمـ-
ما، بىزمۇ نائىلەنجى ئوكام ...*
ناكا: ئاقساق - چولاق،
مېيىپ، ئەسقاتمايدىغان ...
پوت - قولى ياكى بىرەر ئەزا
زەخىملەنسە، سونسا «ناكا بول-
دى» دېيىلىدۇ. م:
*ھارۋىدىن يىقىلىپ بىر قولۇم
ناكا بولدى، مانا ئەمدى قاچانغىچە
كارغا كەلمەيدىكىن؟*
نە: قەيەر، قايسى جاي؛
كەپتەر قاتارلىقلارنىڭ ئەركى-
كى. جۈملىدە: «نەگە ماڭدى-
ڭىز؟»، «خەرىتىدىن نەنى
ئىزدەۋاتىسىز؟» شەكلىدە كې-
لىدۇ. «قەيەر بۇ؟» دېگەننى
«بۇ نەرا؟» دەپ سورىلىدۇ.
جۈملىدە يەنە «بىر جۈپ
باچكىنىڭ نەسى ئۆلۈپ كې-
تىپ، مېدىسى ئەي بولدى»
دېيىلىدۇ.
نەغەز: باش ئەتىيازدا ئې-
چىلىدىغان بىر خىل گۈل. ئۇ-
نىڭ غولى ئېگىز، يوپۇرمىقى
ياپىلاقراق، گۈلى قىزغۇچ سې-
رىق ئېچىلىدۇ. كۆلىنىڭ بويلى-
رىغا، ھويلا ـ ئارامىلاردىكى ئوت-
ياشلىقلارنىڭ قىرلىرىغا تېرى-
لىدۇ. كۆپ يىللىق ئۆسۈم-

قالىمەن.

ناچا (ناچى) : خام (بۆز) ، شايى، ئەتلەس توقۇشقا تەييارلانغان يىپلارنى تۈرىدىغان، ئۆلچەملىك قىلىپ كېسىلگەن قومۇش. ناچا، موكىنىڭ ئىچىدىكى بوشلۇققا جايلاشتۇرۇلىدۇ. موكىنى دۇكانغا تارتىلغان ئارقاغ يىپىنىڭ ئاراشلىرىغا ئاتقاندا ناچىدىكى تۈرۈكلۈك يىپ بىر باشتىن سۇغۇرۇلۇپ چىقىپ ئارقاغقا كىرىشىپ، رەختنىڭ ئۆرۈشىنى ھاسىل قىلىدۇ.

يەنە قاڭشىرى تۈز كەلگەن، بۇرنى تەكشى، چىرايلىق كىشىلەرنى «ناچا بۇرۇن» دەيدۇ.

ناشقا: «ناخشا» سۆزىنىڭ شېۋىسى. يېزا ـ قىشلاقلاردا «ناشقا» دەپ ئېيتىدىغانلار كۆپ. «ناخشا ئېيتماق» دېگەننى «ناشقېتماق» دەيدۇ.
م:

ناشقىيتىپ بىرەي سىزگە،
قالاپ ئولتۇرۇڭ بىزگە.
راست گەپنى قىلار بولسام،
ئىچىم كۆيىدۇ سىزگە.

نانتەك: ئۇيغۇر تائاملىرىنىڭ بىر تۈرى. ئۇنى قورۇما تەييارلاپ ئۈستىگە ناننى چىلاپ، ئارىلاشتۇرغاندىن كېيىن قاچىغا ئېلىپ يەيدۇ. قاتقان نانلارنى مۇشۇ ئۇسۇلدا يېسە يۇمشاق ھەم تەملىك بولىدۇ.

ناگىرىن: قېيىدىماق، رەنجىمەك، خاپا بولۇپ قالماق. م:

بىز دېگەن *خالىس ئەلچى، جاۋابلىرى قانداق بولسا، ئوغۇل تەرەپكە شۇ پېتى يەتكۈزىمىز. ھەرگىز ناگىرىن بولمايمىز.*

ناسا (ناسۋال) : تىلنىڭ ئاستىغا كاپ ئېتىپ خۇمارىنى باسىدىغان بىر خىل چېكىملىك. ئۇ سېرىق تاماكا يوپۇرمىقى، ئوتۇن كۈلى ۋە ھاك قاتارلىقلارنى يانجىپ، ئارىلاشتۇرۇپ ياسىلىدۇ. ناسا چەككەنلەرنىڭ چىشى بۇرۇن چۈشۈپ كېتىدۇ. بۇ چېكىملىكنى چېكىدىغانلار ھازىر يوق دېيەرلىك. م:

«ناس ئۇنى چەككەننىڭ ئاغزىغا سېلىڭ قاس.»

ناتىيىن: چىدىماس، بىر پۇلنىڭ تۆشۈكىدىن نەچچە قېتىم ئۆتىدىغان كەم خەرج ئادەم. بۇ ئەسلى «تىيىنى يوق» (پۇلسىز، پۇل كۆرمىگەن)

نىم: يېرىم، پارچە؛ نې-
مە.

نىمچە: ئاياللارنىڭ ياز-
دىن ئىزمىداپ ئېتىلىدىغان بىر
خىل ئۇزۇن چاپىنى، بۇ خىل
چاپاننىڭ مەيدىسىگە گۈل بې-
سىلىپ، ئىككى ياندىن چەك
قويۇلىدۇ. ئۇنى ئوتتۇرا ياش
(جۇۋان يېشىدىكى) ئاياللار
توي - تۆكۈن، ھېيت - باي-
راملاردا كىيىدۇ. م:

نىمچە كىيدىم ئۇكىجان،
ئىزمىلىرى قاتار - قاتار.
بىر قاتارنى يەشكىچە،
باش توخۇ چىللاپ تاڭ ئاتار.

نىمشەك: ئېغىرلىق ئۆل-
چىمى. بىر چارەك (16 جىڭ)
نىڭ سەككىزدىن بىر بۆلىكى،
ياكى ئىششەك (تۆت جىڭ) نىڭ
يېرىمى (ئىككى جىڭ).
«ئىششەك - نىمشەك» دېيىلسە
ئالتە جىڭنى بىلدۈرىدۇ. م:

ئىششەك تاماكۇ،
نىمشەك ياغاچلا.
مەيدەڭ قاتتىقكەن،
بوشراق باغاشلا.
بۇ يىل شاپتۇل بەك بولدى،
ئىششەك - نىمشەك قاق بول-
دى.

نىمكار: باشقىلارغا يال-
لىنىپ ئىشلەپ، ئەجرى ئۈ-
چۈن يېرىم ھەق ئالغۇچى. م:
*بۈگۈن ئۇستام دۇكاندا ئول-
تۇرماپتۇ، ئىشنى نىمكارلىرىغا بۇيرۇ-
تۇپ قويۇپ، قايتىپ كەلدىم.*

نىمزىدە: نان يېقىشقا
تەييارلانغان پىلتە خېمىرنى ئۈ-
زۈپ پارچىلاشنى نىمزىدە قى-
لىش دەيدۇ. م:
*مەن نىمزىدە قىلىپ ئۈزۈپ
بەرسەم، سىز ژۇۋۇلا تۇتۇپ بەرسىڭىز
بولا رمۇ؟*

نىمقوق (نېمە قورق):
كېرەك يوق، ھېچ ۋەقەسى يوق
مەنىسىدىكى تەسەللى سۆز. بە-
زىدە «نىم قويغۇلۇق» دەپمۇ
ئېيتىلىدۇ. م:
*نىم قويغۇلۇق بالام، ئادەمنىڭ
بېشىغا ھەر مۇشكۈلاتلار كېلىدۇ. بۇ
كۈنمۇ ئۆتۈپ كېتەر ...*

نىختىماق: تاغار، قاپلار-
غا نەرسە - كېرەكلەرنى كەپلە-
مەك، چىڭداپ تىقماق، بىرەر
نەرسىگە تاقاپ قىسماق.

نىسى: (نېسى) ئې-
لىم-بېرىمدە مالنى نەق مەيداندا
ئېلىپ، پۇلىنى كېيىن بېرىش-
كە پۈتۈشكەن سودا. بەزى خۇ-
سۇسىي ماگىزىنلار خېرىدارلارنى
مالنى نېسى ئالماسلىققا ئۈن-

لۈك.

نەخ: خام (بۆز)، ئەت- لەس توقۇشقا تەييارلاپ، دۇ- كانغا ئۈزۈنسىغا تارتىلغان يىپنىڭ ھەر بىر تالاسى.

نەختانە: نەقمۇنەق، قولغا نەق تېگىدىغان، ئالىقاندىكى ... م:

نەختانە سودىنى قىلىشايلى،
خەق باھا قويۇپ قويغان بىلەن،
پۇلى قوللىرىغا نەختانە تەگكىنى
ئەۋزەل.

نەششە: كەندىر ئۆسۈم- لۈكىنىڭ شەبنەم چۈشكەن چاغدىكى يېپىشقاق تۇپىسىدىن پايدىلىنىپ، يەرلىك ئۇسۇلدا ياسىلىدىغان بىر خىل زەھەر. «نەشە»، «بەڭ» دەپمۇ ئاتىلى- دۇ. م:

چەكمىگەندە نەشنى،
تۇتار ئىدى پاشنى.
چېكىشۈندى نەشنى،
تۇتالمىدى پاشنى.

نەچى: قەيەرچە، قەيەر- نىڭ ئۇسلۇبى، نەنىڭ پاسۇنى، غەلىتە ... نەنىڭ قائىدىسى. كۆزگە سىغمايدىغان، تەئەج- جۇپلەنگۇدەك ئىش - ھادىسى- لەرگە قارىتا ئىشلىتىلىدۇ. م:

نەچى كىيىنۋالدىڭىز، بۇ نە-
چى مېڭىش؟ ئەجەب سىزنى تونۇ-
مىغىلى قويپتۇمىيا؟

نېقىپ: بۇرۇنقى چاغلاردا بازار تەرتىپىنى، باھا (نەرخ - ھاۋا) نى نازارەت قىلغۇچى خا- دىم. نېقىپلار ئېلىم - سېتىم- نىڭ مۇۋاپىق ياكى ئەمەسلىك- نى، جىڭ - تارازىلارنىڭ ساق ياكى كەملىكىنى تەكشۈرۈشكە مەسئۇل ئىدى.

نېراق (نېرى): يىراق، ئۇزاق، چەت - ياقا مەنزىل، مەلۇم ئارىلىق.

نېرى - بېرى: يىراق - يېقىن، كەلدى - كەتتى، ئال- دى - كەينى ... م:

ئىشنىڭ نېرى - بېرىسىنى سۈرۈش- تۈرمەي، كۆز ئالدىمىزدىكى مەسىلىنىڭ ئۆزىگە بىر نېمە دېيلى.

نېمانچىزا (نامانچىزا): نېمە ئانچە، نېمە ئۇنچىۋىلا. م:

نېمانچىزا تۈگمەيدىغان پاراڭ بۇ،
كېچە تىڭ بولدى، ئۇخلايلى.

نېزىقىماق: ناز قىلماق، سۇنئىي ھايا، ھال تارتماق. م:

ئېگىز تاغنىڭ بېشىدا،
ئېرىمەيدىكەن قارلار.
كۆيۈپ قالدىم دەپ قويسا،
نېزىقايدىكەن يارلار.

«زاراخەتمە» دەپمۇ ئاتايدۇ. نو-
رۇز كۈنى پۈتۈن يۇرت بىر سو-
رۇنغا يىغىلىپ، قازان ئېسىپ
ئۆزئارا بىر - بىرىگە بەخت -
قۇت تىلىشىدۇ. چېلىش، بەيـ-
گە، ئوغلاق تارتىشىش، بېـ-
يىت-ئېيتىشماق قاتارلىق پائا-
لىيەتلەرنى ئۆتكۈزىدۇ. 50 -
يىللارنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ
«زاراخەتمە» پائالىيىتى ئەمەلـ-
دىن قېلىشقا باشلىدى. خوتەنـ-
دە «نورۇزئاخۇن» ، «نورۇز-
خان» ئىسىملىكلەر، «نورۇز-
باغ» دەپ ئاتىلىدىغان باغلار،
جۈملىدىن چىرا ناھىيىسىنىڭ
توپا يېزىسىدىكى كونا كارۋان
يولىدا «نورۇز مەھەللىسى»
دەيدىغان كەنت بار. م:

نورۇز كەلدى تۈيدۈڭلىمۇ؟
ياغلىق ھېسىپ قۇيدۇڭلىمۇ؟
نورۇز كەلدى بىلدىڭلىمۇ؟
تۆسپىنى قىلدىڭلىمۇ؟
نورۇز كەلدى ئۇينايلىمۇ؟
بىدە تېرىپ كەلمەيلىمۇ؟...

ھ

ھىمات: ئارقا تىرەك،
يۆلەنچۈك، ھىمايە قىلغۇچى،
قانات ئاستىغا ئالماق، پەرۋىش
قىلماق. ئىستېمالدا ھىمات
قىلىش، ھىماتىغا ئېلىش،
ھىماتىغا تايىنىش قاتارلىق لەۋ-
زىلەر بىلەن جۈملىگە كەلتۈرۈ-
لىدۇ. م:

سەن ئۇردىدىكى ھىماتىڭغا تا-
يىنىپ چوڭچىلىق قىلىۋاتىسەن.
پۈستانى ئامبال قانۇنغا خىلاپ-
لىق قىلغانلىقىنى بىلىپ تۇرۇپ، ئۆز
يېقىنلىرىنى ھىمات قىلىدۇ. سەن
شەھەرگە كىرگەندىن كېيىن ئۇردى-
نىڭ مۇھىم ئورۇنلىرىدىن بىر ھىمات
تۇتۇشۇڭ كېرەك.

ھىجاق: شېلى ئاجراپ
كەتكەن، تاختايلىرى شامال يا-
كى كۈن نۇرىدا قېيىپ قالغان
ھالەتلەرنى ئىپادىلەيدىغان
سۆز. كۆچمە مەنىدە — ھىجاق
ھالەت ئېغىزنىڭ (كۆلگەندە)
ئېچىلىش ھالىتىگە ئوخشاپ
قالغاچقا، كۆلكىچان، تولا كۈ-

دەپ: «بۇگۇن نەق، ئەتە نە-سىي» دەپ يېزىپ قويىدۇ.

نىچاغ: نەۋاق، بەك ئۇ-زۇن، نىكەم (ئۆتكەن ۋاقىتنى بىلدۈرىدۇ). م:

سىز بۇياققا كەلمىگىلى نىچاغ،
ھېلىمۇ بۇ جايلارنى ئۇنتۇپ كەت-مەپسىز؟

نىل: كۆك رەڭلىك بىر خىل بوياق، ئۇنى ئوسما يىل-تىزىنى يانجىپ پىششىقلاش ئارقىلىق ئايرىۋالىدۇ، خام (بۆز) قاتارلىق رەختلەرنى بو-ياشقا ئىشلىتىدۇ. بۇنداق بو-ياقتا بويالغان رەڭلەرنى «نىل رەڭ»، «نىلكۆكى» دەيدۇ.

نىلپە: دىلى نازۇك، رەن-جىگەك، يۈزى نېپىز (مەجازىي مەنىدە)، «نېلۇپەر» دىن كەل-گەن. م:

بۇنداقمۇ نىلپەلىشىپ كەتمەڭ قىزىم، شۇنچىلىك گەپكىمۇ بىينى قا-راپ قالسىڭىز قانداق بولىدۇ؟

نۇغۇلا: تۇگۇنچەك، مول-لەك.

نوغۇچ: ئۇگرە ۋە چۆپ ئۈچۈن خېمىر يايىدىغان ئۇزۇن ھەم بالداقسىمان ياغاچ ئەس-ۋاب. يايغۇ دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قىيمىلىق يېمەكلىكلەرنىڭ خې-مىرنى ئاچىدىغان (يايىدىغان) لىرنى فۇزا ياكى يايغۇ دەپ ئا-تايدۇ. «فۇزا» نىڭ ئىككى بې-شى ئىنچىكە، ئوتتۇرىسى توم، بىر غېرىچتىن ئۇزۇنراق بولى-دۇ. م:

«ئـاكىڭىز بىلەن ئويناشماڭ شىللە پاتاڭ يەرسىز، يەڭگىڭىز بىلەن ئېيتىشماڭ نوغۇچ بىلەن يەرسىز.»

نـوخۇلا: ئات - ئېشەك-لەرنىڭ بۇرنىدا ئۆسۈپ قالىدى-غان بەز؛ ئايىنغان، ھاكاۋۇرلا-شقان ئادەملەرگە قارىتىپ «نو-خۇلىسى ئۆسۈپ قاپتۇ» دېيى-لىدۇ. بۇنداق ئادەملەرنى ئەدەپ-لەپ قويۇش مەنىسىدە «بۇرنى-نىڭ نوخۇلىسىنى ئېلىپ قو-يۇش كېرەك» دېيىلىدۇ.

نوگاي: قاپاقنىڭ بىر تۈ-رى. ئۇنىڭ بېغىش تەرىپى ساپ-لىققا ئوخشاش ئۇزۇن، قورساق قىسمى كىچىك بولىدۇ. ئۇنى تۈزلۈكتىن توز ئېلىش، كاچ-كـولـدىـن سۇ ئۈسۈش ... قاتارلىقلار ئۈچۈن ئىشلىتىدۇ. كىچىك نوگاي قاپاقلىرىنى چې-لىم قىلىپ تاماكا چېكىدۇ. تۆگىنى چاقىرغاندىمۇ «نوگاي - نوگاي» دەپ چاقىرىدۇ.

نورۇز: خوتەندە نورۇزنى

نېمە بولۇپ كېتەر!؟

هېجىن: ئەپسۇسلىنىپ ئەيىبلەش ھېسسىياتىنى بىلدۇ. رۇش، كۆزگە سىغمىغان بىرەر ئىشقا قارىتا ھېسسىيات ئىپاددىلەشتۇر. م:

هېجىن، قويىڭە سىزنى، چوڭ-چوڭ ئادەم تۇرۇپ مۇشۇ ئىشنىمۇ قىلدىڭىزمۇ؟!

بەزى كىشىلەر قاتتىق كايىش تەلەپپۇزىدا: «هېجىن، هېجىن ... ۋاي هېجىن ...» دەپ قويىدۇ.

هېجىي: ساپال قاچا، بەزى جايلاردا «غېدىر» دەيدۇ. م:

ئالتە شەدە باش كۆتەرگەن،
هېجىي پۇچىقىدا ئاش كۆتەرگەن
نوچام ئۆزلىرىما؟

هېدىقاش: ياتسىراش. بۇ سۆز كىچىك باللارنىڭ چوڭلارغا ياكى يېڭى مۇھىتقا ئىلىقماسلىقى ياكى كۆڭلى تارتماسلىقىغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. م:

هازىر هېدىقىغان بىلەن ئاستا-ئاستا كۆنۈپ قالىدۇ.

ئوبدان خېنىم هېدىقىماڭ،
مېهمان خېنىم هېدىقىماڭ.
كۆڭلىڭىز كەپ بولغىچە،
باشقىلارغا ئېلىقماڭ.

هېيىقىش: تارتىنىش، قورۇنۇپ قېلىش، ياكى قورقۇپ يېقىن كەلمەسلىك. م:

مەن سىلىدىن بەك هېيىقىمەن. بۇ بالا هېيىقىشنى ئانچە بىلمەيدۇ.

هۇ تارتىش: يىغا - زار قىلغان چاغدىكى ئۈن - ئاۋازنى ئىپادە قىلىدۇ. م:

ئۇ مېنى كۆرۈپ هۇ تارتىپ يىغلاپ كەتتى.

بىر كىم هۇ تارتىۋاتقاندەك قىلىدىغۇ؟ تىڭشاپ باققىنە (قاراپ باققىنە! ...).

هوشۇق: (ئوشۇق) جانلىقلاردا، ئادەملەردە بولىدىغان ئالاھىدە سۆڭەك. م:

قوينىڭ هوشۇقى، ئادەمنىڭ هوشۇقى، ياكى هوشۇق سۆڭەك.

قىمارۋازلار بۇ سۆڭەكلەردىن بىر نەچچىنى تەييارلاپ، قىمار ئويناشتا ۋاستە قىلىدۇ.

هۇۋۇتۇش (هۇقۇش): يۈزى ياكى باشقا ئەزالىرىنىڭ ئىششىپ قېلىشىنى كۆرسىتىدۇ. م:

كېچىدىن بىر نەرسە چېقىۋالغان ئوخشايدۇ، كۆزۈم هۇقۇپ قاپتۇ.

بۇ كىشى هۇقۇپ قالغاندەك

لۈپ يۈرىدىغان، چىشىنىڭ ئېـ
قىنى كۆرسىتىشكە ئامراق كىـ
شىلەرنى سۈرەتلەشكە ئىشلىتىـ
لىدۇ. شۇ سەۋەبتىن بۇ سۆز
كىشىلەرگە لەقەم بولۇپمۇ قالـ
غان.

چوڭ كىشىلەر بوۋاقلىرىـ
نى «ھىجاق» دەپ ئەركىلىتىـ
دۇ.

ھىمىق: ھاۋانىڭ تەنگە
يېقىشلىق بولۇشىنى ئىپادىلەيـ
دىغان ھالەت؛ شامال ئۆتۈشـ
مەيدىغان ھالەت؛ بۇنىڭدا ئىسـ
سىق كۈنلەردە ئىسسىق ئۆتمەيـ
دىغان، سوغۇق كۈنلەردە سوـ
غۇق ئۆتۈشمەيدىغان يېقىملىق
مۇھىت كۆزدە تۇتۇلىدۇ. م:

*بۇ يەردە ئولتۇرايلى، بۇ يەر
ھىمىقكەن.*

*ئۆيگە كىرىپ كېتەيلى، ئۆي
ھىمىقتەك تۇرىدۇ.*

ھىڭگاڭ: ھىڭگاي،
ھىڭگىيىش، ھىڭ. ئادەمنىڭ
كۈلۈش ھالىتىنى ئىپادىلەيدىـ
غان ھالەت ئىملىقى. «ھىڭـ
گاي» تەكشى ئۆسمىگەن چىش
(تاماق چىش) ھالىتىنى بىلـ
دۈرىدۇ. چىشى قوپال ئۆسـ
كەچكە لەۋ ئىچىگە پاتماي، ئېـ
غىز ئېچىلىپ كۈلگەن (ھىڭـ
گايغان) قىياپەتتە كۆرۈنىدۇ.
م:

*يىگىت ھوشىغا كېلىپ كۆزىـ
نى ئاچسا، «ھىڭگاي چىش» بىر
مەخلۇق خىرىس قىلىپ بېشىدا تۇرـ
غىدەك ...*

*ھىڭگىيىپ قاپتۇغۇ بۇ خېنىم،
بىر نەرسىدىن خۇشلۇقى تۇتۇپ قالـ
غان ئوخشايدۇ.*

ھىم (ھىمى): شامال
ئۆتمەس ھالەت. كۆچمە مەنىـ
دە: ئىككىدىن ئارتۇق ئادەمـ
لەرنىڭ ئىچ گېپىنى بىر قىلىـ
ۋېلىش، پىكىردە بىرلىككە كېـ
لىۋېلىشنى كۆرسىتىدۇ. م:

*تەكشۈرۈشتىن نەتىجە ئاز بوـ
لۇۋاتىدۇ، چۈنكى ئۇلار ھىمنى بىر
قىلىۋاپتۇ.*

*يارىم بىلەن ئىككىلەن،
ھىممىزنى بىر قىلدۇق.
دۈشمەن گۇيلار بىلمەيدۇ،
بارغان يەرنى سىر قىلدۇق.*

ھىلتتىن: بىردەمدىلا،
كىچىككىنە تۇرۇپ، ئىش بوـ
لا-بولمايلا. م:

*ھىلتتىن ئەسكىلىك قىلغىلى
تۇرسىڭىز، ئەتە - ئۆگۈن ئىش بار
ئوخشايدۇ.*

*بۇ ئۈزۈملەرنى ھىلتتىن ھەر،
يېگىلى باشلاپتۇ، ۋە - ئايلارغىچە*

داقتۇ) : قانداقلا بولمىسۇن، ئىشقىلىپ، ھەر ھالدا دېگەنلەرنى ئىپادىلەيدۇ. بەزى لەۋزىلەردە «ھەكىشۋاتۇ» دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ. م:

ھەرقانداغتۇ، ئىشىمىزنى ھەل قىلىۋالدۇق.

ئاق باراڭغا بىللە باماڭ،
ھەكىشۋاتۇ، ھەكىشۋاتۇ.
پاچىقىڭىزغا ئېسىلىۋاتۇ،
ھەكىشۋاتۇ، ھەكىشۋاتۇ.

ھەمسال (ھەمسەل) : تەڭ دېمەتلىك، تەڭ ياشلىق، تەڭتۇشلار. م:

بۇگۇن ھەمسەللەرنىڭ ھەممىسى كەپتۇ، پۇخادىن چىققۇچە ئويەنايلى.

بۇ يەردە بىزنىڭ ھەمسەللىدىن كىملەر بار؟

يىغىلغاندا ھەمسەللە،
قىچىشۋاپتۇ لامزەللە.

ھەلەق: چوڭلارنىڭ كىچىكلەرنى ئاگاھلاندۇرىدىغان سۆزى. كۆچمە مەنىدە: «كىر، شالتاق، كاشا» دېگەن مەنىلەردە كەلتۈرۈلىدۇ. م:

ھاي، ھەلەق، ئاغزىڭغا سالما، كىيىملىرىڭنى ھەلەق قىلما!

... بۇ ئادەم نەگە بارسا شۇ يەرنى ھەلەق قىلىدۇ.

ھەپىلەشمەك: قېرىشماق، پېيىغا چۈشمەك، بىر ئىش بىلەن مەشغۇل بولماق. بۇ سۆز كۆچمە مەنىلەردە كەڭرەك قوللىنىلىدۇ. م:

مەن بىلەنلا ھەپىلىشىپ قالدىڭىز، ياكى مەندە گىنىڭىز بارمۇ؟

«ھەپىلەشكەننىڭ ئانىسىنى ئال.»

— نېمىش قىلىۋاتىسلەر؟

— يەنە شۇ ئىش بىلەن ھەپىلىشىۋاتىمەن.

ھەدەڭ - ھەدەڭ: (ئەڭ كۆپ ئىشلىتىلىدىغان ئادەت سۆزى) «ئاڭلاپ تۇرۇڭ، قولاق سېلىڭ، بىلىۋېلىڭ» دېگەندەك ئۆتۈنۈش تەلەپپۇزى. م:

ھەدەڭ-ھەدەڭ غوجام، ئاتائانىڭ گېپىنى ئاڭلىغۇلۇق.

ھەيۋىتىش: بېسىم (قورقۇتقۇ ئارقىلىق)، ئىزا تارتقۇزۇش. بۇ سۆزدە ھەيۋە كۆچمۇ، سىلىق يول بىلەن ئىزا تارتقۇزۇش ئۇنۇمىمۇ بار.

ھەيۋىتىش ھەرىكىتى يۈزتۇرانە ئەيىبنى كۆرسىتىش، جامائەت ئورتاق ھالدا ئەيىبلەش ئارقىلىق نەسىھەت قىلىش شەكلى بىلەن ئورۇندىلىدۇ.

*سەمرىپتۇ (غەلتە سەمرىپتۇ، ئىشـ-
شىپ قالغانداك سەمرىپتۇ)*.

هۇما: ئۇمۇرلۇك، مەڭـ-
گۈلۈك. م:

بىز سىزگە هۇما ئەمەس.

هـۆددەس: قەتئىي، پە-
قەت، زادى، تولۇق، مۇتلەق.
م:

*سىز هۆددەس ئادەم بولماي
ئۆتۈپ كەتكۈدەكسىز.*

*بۇنىڭ چىرايىنى هۆددەس يارا
بېسىپ كېتىپتۇ.*

هۆسۇللەش: كۆز ئالدىغا
كەلتۈرۈش، قىياس قىلىش،
ئەسلەپ كۆرۈش، ئېسىگە كەل-
تۈرۈش. بەزى لەۋزىلەردە (كې-
رىيىدە) «يۇسۇللەش»، يەنە
بەزى لەۋزىلەردە «مۇسۇللەش»
دەيدۇ. م:

*مۇنداق هۇسۇللەپ باقسام،
بىزنىڭمۇ بېشىمىزدىن نۇرغۇن ئىشلار
ئۆتۈپتۇ.*

هـۆداق (هـۆددەق) :
ئـۆكتەم، مۇتتەھەم، ئۆكتىـ-
چى. كۆچمە مەنىلەردە: «ئۆ-
لۈكنى ساتقۇچى، كۆكەرمە»
دەپ ئىشلىتىلىدۇ. م:

*هـەسـەن ئاكامنىڭ بالىلىرى
ھەممىسى هۆددەق بىر نېمىلەر بوپـ-
تۇ.*

*ساڭا سۇۋانغىنىنى بىلمىدىڭـ-
مۇ؟ سېنى بىر نېمە دېگۈزۈپ ئۆلۈ-
كنى ساتىدۇ. بۇ يەردىن تېز كېتەي-
لى.*

هويجون: «ياپىرىم، تو-
ۋا» دېگەندەك تەئەججۈپ مەنە-
سىدە كېلىدۇ. كېرىيە تەرەپ-
لەردە «ۋويجون» دەپ تەلەپپۇز
قىلىدۇ. م:

*ۋويجون، ئادەم دېگەن مۇنداق
بولار بولسا نېمە دېگۈلۈك، بىردەم-
نىڭ ئىچىدىلا يۈزىنى كۆتىگە ئېلىپ
قويتى.*

بەزىلەر: «هوئ» ، «هائ»
دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىدۇ. مەنە-
سى يەنىلا ھەيرانلىق ئىستىھزا-
سىنى ئىپادىلەيدۇ.

هـوقـسوپى: هۇۋقۇش،
قارىغۇ ياپىلاق. ئۇ كېچىلىرى
«هوق، هوق» دەپ تەكرارلىـ-
غاچقا، سوپىلارنىڭ هوق ساما-
لىرىغا ئوخشاپ قالىدۇ. شۇ تو-
پەيلى «هوقسوپى» دېيىلىدۇ.

كۆچمە مەنىلەردە ياخشى-
لىق قىلغاننى بىلمەيدىغان ئا-
دەملەرنىمۇ هوقسوپى مىجەز،
كۆز يۇمغاق دېيىلىدۇ. مەجازدا
شۇم ئېغىز ئادەملەرنى «هوق-
سوپى» دەپ كىنايە قىلىدۇ.

هـەر قـانداغتۇ (هەرقاند-

كى، يامانلارنىڭ ئۇقتىسى يوق، يا-
ۋاشلارنىڭ نېسىۋىسى يوق.

هاۋىلاش: زۇكامداش (بە-
زىلەر ئەسلىي ئېپادىسى بويىچە
«هاۋا تېگىش» دەپ ئاتايدۇ).
م:

*هاۋاخان هاۋىلاپ يېتىپ قاپ-
تىكەن، بېرىپ كۆرۈپ كەلدىم.*
*— نېمە بولدىڭىز، كەييياتىن-
گىز تۆۋەن تۇرىدىغۇ!؟*
*— هاۋا تېگىپ قاپتىكەن، مې-
جەزىم يوق.*

قىزىپ قاپسىز ئامرىقىم،
هاۋىلاپ قالغان ئوخشايسىز.
تىترەپ قاپسىز ئامرىقىم،
توڭاپ قالغان ئوخشايسىز.
يەلپۈپ قويايمۇ، بۆكەم بىلەن،
يۆگەپ قويايمۇ پوتام بىلەن.

هايال: ۋاقىت، پۇر-
سەت. م:

*يولدا بۇرادەرلەر ئۇچراپ قې-
لىپ سەل هايال بولۇپ قالدىم، هەر
قايسىڭلار كەچۈرۈڭلار.*

*جىندەك ساقلاپ تۇرۇڭ، هايال
بولماي كېلىمەن.*

كۆچمە مەندە مۇنداق كې-
لىدۇ: *بۇنىڭغا تېخى هايال بار، ئال-
دى- رىمىسۇن. ئالدىرىغان مېھماننى
هايال قىلماڭ.*

سوۋغا كەلگەن ئالدىراش،
مېنى هايال قىلماڭ ئاداش.

هاما، هاما-هاما: «هە-
دەڭ - هەدەڭ» دېگەن ئېپادە
بىلەن ئوخشاش بولۇپ، «ئاڭ-
لاپ تۇرۇڭ، قۇلاق سېلىڭ»
دېگەن ئۇقۇمغا ئىگە. خوتەن -
قاراقاش خەلقلىرىنىڭ ئادەت
سۆزى بولۇپ، تورمۇشتا ناها-
يىتى كۆپ قوللىنىدۇ. م:

*هاما - هاما ئۇبدان غوجام،
«گەپ بىر، قۇلاق ئىككى» دەيدى-
غان گەپ بار. ئاڭلىغانمۇ!؟ گەپنى
بىر قېتىم دېگەندىكىن قۇلاقتا تۇتقۇ-
لۇق ماقما!؟*

گەپ دېگەنگە دەسمى يوق،
دەۋېرىڭ هاما - هاما.
مەنمۇ بىلگەننى قىلاي،
قاراپ بېقىڭ هاما - هاما.

هاي قىلىش: بولدى قى-
لىش، جېدەلنى توختىتىش،
ئاچچىقنى بېسىۋېلىش؛ سەۋر
قىلىڭ، كۆڭلىڭىزگە هاي بې-
رىڭ دېگەن مەنىلەردە كېلىدۇ.
م:

بۇ جېدەلنى هەل قىلغىلى
بولمىغۇدەك. ئۇنى هاي دېسەم بۇ
قويسا، بۇنى هاي قىلسام ئۇ
قويسا...

ئاچچىقلىرىغا هاي بەرگەنلىرى
تۇزۇكمىكىن جانابلىرى.

م:

ئەيسا قاچىنىڭ باللىرىنى بۇ-گۈن جامائەتنىڭ ھەممىسى ھەيۋەت-تى.

ھەيھەي قىلماق، ھەيھەيگە قالماق: خىجىل قىلىپ ئىزا تارتقۇزماق، ئەل ئالدىدا خى-جالەتچىلىككە قالماق، يۈز - ئابرۇيغا بىسىم كەلمەك. م:

ماراق ئىچكەن ئادەمنىڭ تو-لىسى رەستىدە ھەي - ھەي بولىدۇ.

خەقلەرگە ھەي - ھەي بولۇپ يۈرگىچە تىز بۇ يەردىن كېتەيلى.

بەزى تەنىلەردە: ۋاي غوجام، ئىبىل غوجام، ئۆزىڭىزنى بىلمەي ھەي - ھەيگە قالدىڭىز! ... دېيىلىدۇ.

ھەلەپ: چارۋىلارغا سا-ماندا تەييارلاپ بېرىلىدىغان يەم-ئوزۇق. كۆچمە مەنىدە ئاش-غىزانى تولا يەيدىغان كى-شىنى ھەلەپ ياكى «ھەلەپ-شاھ» دەپ كىنايە قىلىدۇ. بە-زىدە كۆپ ھەم ئوخشىمىغان تا-ئاملارنىمۇ «ھەلەپ تېتىيدۇ»، «ھەلەپ» دەپ تەنە قىلىدۇ.

ھەمقام (ھەم بولۇش، قامغا كېلىش دېگەندىن بىرلەش-كەن): بىرلىككە كېلىش، بىر نىيەت بولۇش، ئىجىل - ئىت-تىپاق ئۆتۈش. م:

ھەمقام بولۇپ ئۆتكەنگە نىمە يېتىدۇ.

بۇ مەھەللىدىكىلەر ناھايىتى ھەمقام.

ھارراپ-ھەرراپ: قىزىق-چى، گەپدان، ئادەم كولدۇر-لىتىدىغان ماھارەتكە ئىگە، گەپ بىلەن جان باققۇچى. «هارراپ» ئىسمىلىك لەقەم ۋە يۇرت نامىلىرى بار. م:

ھەرراپ ئادەملەر بىلەن بىرگە بولساڭ، ئادەم بەك تەڭلىكتە قالىدۇ.

ھاراكەت: ھەرىكەت، ئىش - ئەمەل. ئەمەلىي ئىستې-مالدا بۇ سۆز تەنە خاراكتېرىگە ئۆزگىرىپ، قىياس قىلمىغان، كۆتۈلمىگەن ئىشلارنى ۋە ئاۋا-رىچىلىق كەلتۈرگەن ئىشلارنى ئىپادىلەشكە ئىشلىتىلىۋاتىدۇ.

م:

بۇ قۇلاق كەستىنى قاراڭ، بىردەمنىڭ ئىچىدە بىر مۇنچە ھارا-كەتلەرنى تېرىپتۇ.

ماۋۇ ھاراكەتنى كۆرۈڭ. بىز ئىنىزلىقتا يۈرۈپتىمىز، توخۇلار قې-چىپ چىقىپ تاغاردىكى داننى چې-چىپ تۈگىتىپتۇ.

«مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دې-گەن شۇنداق بىر ھاراكەت بولدى-

نەۋاقتچە قىينايسىز،
دەيدىغاننى دېگۈزمەي.

هالۋازلاش: كېرىيە تىل ئادىتىدە «هاللازلاش» دەيدۇ. ئات - ئېشەك، توپاقلارنىڭ يۈك ئارتىلغاندا رەت قىلىپ سەكرىشىگە «هاللاز ئېتىش» دېيىلىدۇ. كۆچمە مەنىلەردە: گەپ يېغىرىغا تەگكەندە تۇرالماي قېلىش، چىچاڭشىپ كېتىش، ئاچچىقلاپ سەكرەپ كېتىشلەرنىمۇ «هاللاز ئېتىش» دەپ ئوخشىتىدۇ. م:

— نېمانچە كەچ قالىسلەر.
— توپاق هاللاز ئېتىپ يۈكنى ئارتقىلى قويمىدى.

هاللاز ئاتماڭ باشلىقىم،
گەپنى ئاڭلاڭ باشلىقىم.
ئۈستەڭلىرىمىز يا كەتتى،
ئۈيقىنى تاشلاڭ باشلىقىم.

هايتاق: كەپسىز، باشتىن - ئاياغ هەرىكىتى رەتسىز. م:

«بويتاقلىق - هايتاقلىق».
بۇ سىنىپنىڭ بالىلىرى تولىسى
هايتاق كۆنۈپ قاپتۇ.
بويلىرى تاق - تاقكەن،
خۇيلىرى هايتاقكەن.
ئەرگە تېگىمەن دېمىسلە،
هەممىسى «ياق - ياق» كەن.

هازناي (كېرىيە شېۋىسى): «هەي بالا، هەي ئادەم» دېگەندەك چاقىرىش تاۋۇشى. كېرىيە تەرەپلەردە چوڭ ئادەملەر كىچىك بالىلارنى ئەركىلىتىپ «هازناي، هازنۇي» دەپ چاقىرىدۇ. يېڭى توي قىلىشقان ياش ئەر-خوتۇنلارمۇ بىر-بىرىنى يېقىنلىق تۇيغۇسى بىلەن «هازناي» دەپ چاقىرىشىدۇ. ياشانغان قېرىلارمۇ بىر - بىرىنى ئەركىلىتىپ بۇ سۆزنى قوللىنىدۇ. م:

... هازناي ! (يىراقتا كەتكەن بالىنى) نەگە بارىسەن؟!
هازناي... ئورنۇڭدىن تۇرغىنە، كەچ بولدى.

ئو

ئۇدرام: ئولتۇرۇپ قېلىش كېسىلى. كۆچمە مەنىدە ئادەتتە ئۆزىنى ئۆپراتمايدىغان، تولا ئولتۇرۇۋالىدىغان، هۇرۇن

ئاچچىقىمغا هاي بەرمىگەن بولسام ئىشنىڭ چوڭى چىقاتتى، كېرەك يوق.

هاۋان: دايىمال ياغاچ، تىرەپ قويۇلغان ياغاچ. كېرىيە تەرەپلەردە «دايىمال» دەپ ئاتايدۇ. م:

ئۆي تاملىرى قىڭغايكەن،
هاۋان سالماملا.
هاۋان ياغاچ ئەۋەتەي،
ئالا - ئالماملا.

هايەت: قولنىڭ ئۇچىدىلا قىلىپ قويغان ئىش ۋە هەرىكەتنى ئىپادىلەيدۇ. بەزىدە ئىسىم بولۇپ كېلىدۇ. م:

بۇ نەرسە شۇنچىلىكلا (هايەتكە) ياساپ قويغان نەرسىكەن. ئىشىنى كۆڭۈل قويۇپ قىلمايدىكەنسىز. هايەتكىلا ئىش قىلىپ قويىدىكەنسىز.

— هەي قويىڭە، هايەتكە ياساپ قويغان ئۇزۇككەن، ئالمايلى.

هانا تاراج: «بەك ئورۇق، ئەت يوق» دېگەن مەنىدە بولۇپ، «هانا» دېگەن پارازىت تالان - تاراج قىلىنىۋالغان مالىكەن دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ. ئاساسەن ئورۇق مالنى سۈپەتلەشكە ئىشلىتىلىدۇ. م:

بۇ قوينى قۇربانلىققا ئاتىغان دەيسەن، قارىغىنا، هانا تاراج بولۇپ كېتىپتۇ. بۇنى قۇربانلىق قىلساڭ هارام بولىدۇ.

هاشقاپاق: كۆچمە مەنىدە نىقاب يۈزلۈك قىياپەتنى ئىپادىلەيدۇ. «هاشقاپىقى» دېيىدىغان بىر خىل قاپاق بولۇپ، كۆرۈنۈشى قوپال ھەم سەت. شۇڭا سەت، سېمىز ئادەملەرنى كەمسىتىپ «هاشقاپىقى» دەپ تەنە قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، كۆڭۈل ئېچىش مۇراسىملىرىدا ئادەمنىڭ غەلىتە يۈز شەكىللىرى بويىچە نىقاب ياسىلىپ ئويۇن مەيدانىدا يۈزگە تارتىلىدۇ. بۇ خىل هەرىكەتنى «نىقاب تارتىپ» دېمەي، يەرلىك ئادەتتە «هاشقاپاق بولۇش، هاشقاپاق تارتىش» دەپ ئاتايدۇ.

هالايىلىكۇم: ئازادە، كەڭرى-كۇشادە ئورۇن ۋە ئۆيلەرنى كۆرسىتىدۇ. م:

ئۆيلىرى بەك هالايىلكۇمكەن. هالايىلكۇمغا يالغۇز تاشلاپ قويۇپ ئۆزلىرى يوقاپ كەتتىلە. بىزنى قورقۇپ قالامۇ دېمىدىلە؟

هالۇ: هويلا، ئۆينىڭ ئالدىدىكى بوشلۇق. كېرىيەلىكلەر «هال» دەيدۇ. هويلىغا ئېچىلغان ئىشىكنى «هاللاڭ» دەيدۇ. م:

ساقلاتتىڭىز تالادا،
هالۇڭىزغا كىرگۈزمەي.

نىڭ باش كىيىمى، بۇ كىيىم باشتىن تارتىپ قۇلاقىچە يۆگەيدۇ.

ئۇيماق: كىشىلەر (تىككۈچىلەر) تىكىش قىلغاندا بارمىقىغا كىرگۈزۈۋالىدىغان ئۇزۈك شەكىللىك بۇيۇم. ئۇ مېتالدىن ياكى مەزمۇت تېرىلەردىن ياسىلىدۇ. بارماقتا يىڭنە سانجىلىپ كېتىشنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ.

كۆچمە مەنىدە: مەھبۇبلارنىڭ ئېغىزىنىڭ چىرايلىق ئىكەنلىكىنى سۈپەتلەيدىغان سۆز. م:

كۆزلىرى بۇلاقتەك، ئېغىزلىرى ئۇيماقتەك، بۇرنى ناچىدەك، كىرپىكلىرى بەرگى قىياقتەك.

ئۇدىكام (ئۇدا ئويۇنى): باللار ئويۇنىنىڭ بىر تۈرى. «ئۇداكاتىكى» دەپمۇ ئاتايدۇ. يەرنى يۇملاق كاتەكچە قىلىپ ئويۇپ، چەمبەر شەكلىدىكى سەككىز كاتەكچە قىلىنىدۇ، مەلۇم ئارىلىقتىن تۇرۇپ بۇ كاتەكچىلەرگە دوغا تىككەن نەرسىلەرنى (مەسىلەن، ياڭاقنى) ئاتىدۇ. نەرسىنى ئەڭ كۆپ سولىغانلار ئۇتقان بولىدۇ.

ئوي: خىيال؛ چوڭقۇر، تېرەن. م:

ھازىرچە ئۇنىڭ قايتىش ئويى يوق.

كۆچمە مەنىلەردە: ئىلمى ئوي ئادەم؛ ئۇنىڭ گېپىنىڭ مەزمۇنى بەك ئوي؛ قۇلاقنى كىم ئوي كەسسە غوجىڭىز شۇ، دېگەندەك كېلىدۇ.

ئوي ئويلايسەن،
ئوي ئويلايسەن،
ئويچىمىدىڭ سەن.
تاغ باغرىدا يېتىۋاپسەن،
قويچىمىدىڭ سەن.

ئوڭ پۇت: ئوچاقنىڭ ئوڭ تەرىپى، ئۇيغۇر ئۆيلىرىدە، بولۇپمۇ يېزىلاردا ئۆينىڭ مەركىزىي قىسمىغا ئوچاق چېقىرىلىپ، ئوچاقنىڭ ئىككى تەرىپىنى بويلىتىپ كىگىز - كېچەك سېلىنىدۇ. ئوڭ پۇت تەرىپى ياخشى جابدۇلۇپ مېھمانغا قالدۇرۇلىدۇ. چەپ پۇت تەرىپىگە پارچە - پۇراتلار قويۇلىدۇ. شۇڭا ئۆي ئىگىسى مېھمانىنى «ئوڭ پۇتقا ئۆتسىلە» دەپ ئېھتىرام بىلدۈرىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا ئوڭ تەرەپ ئۇلۇغلىنىدۇ. م:

ئوڭ پاچاق، ئوڭ قول. ئىشىكتىن كىرگەندە، چىققاندا ئوڭ پاچاق ئاۋۋال بېسىلىدۇ. تاماقمۇ ئوڭ

ئادەملەرنى سۈپەتلەشكە ئىشلە-
تىلىدۇ.

ئوتاغ: قونالغۇ (كېرىيە
تەرەپلەردە ئومۇميۈزلۈك «قو-
ناغ» دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ).
ئوتاغنىڭ مۇقىم، ئۇزۇن
مۇددەتلىك تۇرالغۇ مەنىسى
بولماي، بەلكى ۋاقىتلىق ما-
كانلىق مەنىسى بار.

خوتەن بىلەن شايار ئارد-
سىدىكى قەدىمكى يولدا (ئۇنى
يەرلىكلەر «خوتەن قىيى» دەي-
دۇ) بىر چۇشكۇ بولۇپ،
«تۈزلۈق ئوتاغ» دېيىلىدۇ.

ئوتاغنىڭ يەنە بىر خىل
ئاتىلىشى ۋە مەنىسى بار بو-
لۇپ، مايىسلارنى ياۋا ئوتلاردىن
ئادالاش، ئوت ئوتاشنى «ئو-
تاغ» دەيدۇ. م:

ھازىر ئوتاغ ۋاقتى، قوناقلارنى
ئوتاپ تاقلىمساق بولمايدۇ.

— مايىسخان، نەگە ماڭدىڭلا؟

— ئوتاغ ئوتىغلى ماڭدىم.

ئوتاق (ئورتاقنىڭ ئۆز-
گىرىشى): بۇرۇنقى چاغلاردا
يېرى بارلار بىلەن كۆچى بارلار
ھەمكارلىشىپ تېرىقچىلىق قد-
لىپ مەھسۇلاتنى توختام بو-
يىچە بۆلۈشەتتى. بۇنى «تەڭ
ئوتاق» دەپ ئاتايتتى. بۇنداق
مۇناسىۋەتلەردە كۈچىنى چىقار-
غۇچىنى «ئوتاقچى»، يەر چىە-
قارغۇچىنى «يەرنى ئوتاق بەر-
گۈچى» دەپ ئاييرىيدۇ.

كۆچمە مەنىلەردە: باشقد-
لارنىڭ ئىشىغا ئارىلىشىۋال-
غۇچىنى ياكى باشقىلارنىڭ ند-
كاھىغا (خوتۇن ياكى ئېرىگە)
يېپىشىۋالغۇچىنىمۇ «تەڭ ئو-
تاق»، «ئوتاق بولىۋالغۇچى»
دەپ كىنايە قىلىنىدۇ. م:

ماڭا ئوتاقچى لازىم ئەمەس،
ئۆزەمنىڭ ئىشنى ئۆزەم قىلىمەن.
«ئالتە ئاي ئوتاقا ئىشلەپ،
قالدىم لېۋىمنى چىشلەپ».

ئوبراز (تاغ شېۋىسى):
ئېھتىمال «ئوۋراز» دېگەن
سۆزدىن كەلگەن بولۇشى مۇم-
كىن. ئىككى تەرىپى ئېگىز،
ئوتتۇرىسى ئويمان (چوڭقۇر)
يەرنى كۆرسىتىدۇ. م:

ئالدىمىزدا ئوبراز بار، ماللارنى
قوغلىماي ھەيدەڭ.

ئوتاچى: مال دوختۇرى،
چارۋا ماللارنىڭ كېسىلىنى
تەكشۈرۈپ داۋا قىلغۇچى. م:

ئاتنىڭ قېشىدىن ئايرىلماي
تۇرۇڭلار، مەن ئوتاچىنى ئىزدەپ
كېلەي.

ئولپاق: كىچىك باللار-

ئـۇششاق، نان ئۇۋۇقى، كىـ-
چىك.

ئۇۋىدا: بۆشۈكنىڭ ئو-
قـۇرى بىلەن تەڭ چوڭلۇقتا،
ئىچىگە يۇمشاق نەرسە سېلىنىپ
ياسالغان، بۆشۈك ئىچىگە (تې-
ـگىگە) ئورۇنلاشتۇرۇلغان پا-
لاس. ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا بالـ-
نىڭ سۈيدۈكىنى چۈشۈرۈۋېتى-
دىغان ئورنى (تۆشۈكى) بولـ-
دۇ.

ئـۇردان: ئۆسۈملۈك بو-
لـۇپ، بـوياق ماتېرىيالىدۇر.
كىشىلەر تۇخۇم ۋە باشقا نەرسى-
لەرنى بويايدۇ. گۆش رەڭگىدە
رەڭ چىقىرىدۇ. ئۇنىڭ ياغاچ-
لىرىنى باللارنىڭ بوينىغا ئې-
سىپ قويسا، كۆك پىت چاق-
مايدۇ.

ئـۇزالماق (... «زا» ...
نىڭ ئۇرغۇسى سوزۇپ تەلەپپۇز
قىلىنىدۇ) : ئۇزالىپ ياتماق،
سـوزۇلـۇپ ئـەركىن ياتماق،
پۇت-قولىنى سوزۇپ، قويۇۋې-
تىپ ئارام ئالماق.

ئـۇلاغ: مىنىشكە، يۈك
ئارتىشقا ئىشلىتىلىدىغان ئاسا-
سـي هايۋانلار — ئات، ئې-
شەك، قېچىر قاتارلىقلار؛ ئۇ-
زۇلۇپ كېتىپ، چىگىپ ئۇلاد-
غان نەرسە. م:

ئۇلاغ ئارغامچا.

مـېـۋىـلىك دەرەخلەرنىڭ
خىلىنى يېڭىلاش ئۈچۈن كې-
ـسىپ تاشلاپ، يېڭى چىققان
نـوۋاي نـوتىلارغا قويۇلىدىغان
خىپچا. بەزىدە ئاساسىي غولىنى
كېسىپ تاشلاپمۇ خىپچا قويۇ-
لىدۇ. ئۇلاغ قىلىنغان دەرەخ-
لەرنىمۇ «ئۇلاغ» دەيدۇ. م:

ئۇلاغ كۆچەت، ئۇلاغ ئۆرۈك.

ئـۇمۇنۇش: تەمە قىلىپ
قـېـلىش، ئۈمىدى يوققا چىـ-
قىش. يېڭى تۇغۇتلۇق ئاياللار-
نىڭ قېشىغا قورۇق قول كىرسە
«ئۇمۇنۇپ قالىدۇ» دېيىلىدۇ.
ئەمچىكى ئاغرىپ قالسا، «بىر
كىمدىن ئۇمۇنۇپ قاپتۇ» دەپ
قارىلىدۇ.

ئۇدۇم: ئادەت، كۆنگەن
خۇي - مىجەز، خاسلىق. م:

ئـۇدۇمـى غەلىتە، ئاتىسىدىن
ئۇدۇم ئالماق.

ئـۇسـتا تېڭىقچىلارنى ۋە
قولىنىڭ مەلۇم هەرىكىتى ئاغ-
رىققا شىپا بولىدىغان كىشىلەر-
نـى «قـولىنىڭ ئۇدۇمى بار»
دەپ تەرىپلەيدۇ. قولى ئەگرى،
قولىنى ئۇ - بۇ يامان ئىشلار-
دىـن تارتمايدىغانلارنىمۇ ئاشۇن-

تەرەپتىن تارتىلىدۇ ۋە باشقىلار. شۇڭا خاسىيەتلىك ، خەيرلىك ئىشلارنى «ئوڭدىن كەلدى» دەپ ئىپتىخار قىلىدۇ.

ئو: ھە، مانا مەن، دېگەندەك چاقىرىشلارغا جاۋابەن چىقىدىغان تاۋۇش.

خوتەنلىكلەرنىڭ كۆپىنچىسى «ھە» نىڭ ئورنىغا «ئو» تاۋۇشىنى ئىشلىتىدۇ.

ئوشاتماق: سۇندۇرماق، پارچىلىماق. م:

ئەجەپ قولى قاتتىق ئادەمكەن بۇ، بىلىمنى ئوشتۇۋەتكىلى تاس قالدى.

نان دېگەننى ئوشتۇپ يېگۈلۈك.

كۆچمە مەنىدە: ئۇنىڭ بېلى ئوشتۇلدى (ئۇ كۈچىدىن قالدى). ئۇنىڭ تايىقى ئوشتۇلدى (ئۇ كوزۇردىن قالدى).

ئوخرەك: دولا سۆڭەك ياكى دولا تەرەپ. كۆچمە مەنىدە: ئوخرىكى نېمانچە يوغانكەنە بۇنىڭ (نېمانچە ھالى چوڭ ئىكەن بۇنىڭ)!؟ ھارامزادىنىڭ ئوخرىكىنى ئاجرىتىپ قويايلى، دېگەندەك جۈملە شەكىللىرىدە كېلىدۇ.

ئۆ

ئۆبۆلدىكاپات (ئۆۋۆۋۆلدە كاپات): بېھۇدە سەرپ بولۇپ كەتمەك، ئورۇنسىز زىيان تارتماق، قالايمىقان تۆكىتىۋەتمەك، ئۆۋۆلۈپ (پارچىلىنىپ) زايە بولماق. م:

ئاشۇ ئىشنىڭ كاساپىتىدىن شۇنچە پۇل ـ ماللىرىمىز ئۆبۆلدىكاپات بولۇپ كەتتى.

ئۆۋۆلۈق: ئۆششاقلىنىپ كەتكەن، ئۆۋۆلۈپ كەتكەن، ئۆۋاق؛ توخۇنىڭ ئۆۋىسىدىن تېزىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن ئۆۋىدا قالدۇرۇلىدىغان بىر تال تۇخۇم. م:

ئۆۋۆلۈق نان، ئۆۋۆلۈق تۇخۇم.

ئۆۋاق: ئۆۋالغان نەرسە،

ئۆز چوكان، خېتى ئۆز، قىلـ-
غان ئىشى ئۆز، ئۆز رەتلىمەك، ئۆز
سۆيۈرمەك، ئۆزلۈق بىلەن ياراشماق،
ئۆزلۈقچە كېلىشىپ قالماق.

ئۇچا: (تېز، يەڭگىل، ئۇرغۇسىز تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) بەدەننىڭ دۇمبە قىسمى، ئارقا تەرەپ. م:

ئۇچامنى تۇتۇپ قويغىنا.
«ئۇچىسى قىچىشقان ئېشەك، تۇگـ-
مەن ئالدىغا بارار».

ئۇچتۇرۇم: شوخ، زېـ-
رەك، ئەقىللىق، قانات - قويـ-
رۇقى يېتىلگەن. م:

بالىنى ئۇچتۇرۇم چوڭ قىلاي
دېسەڭ، بىسنى ياندۇرمىغۇلۇق.

ئۇرۇس گۆگۆتى: سەرەڭـ-
گە، چاقماق گۆگۆت.

ئۇرۇنجى: پۆت - تاپانغا ئورايدىغان ماتا - بۆز، شىرە چورۇق كىيگەنلەر پاچاقىقا ئورايـ-دىغان يۆك توقۇلما. م:

گۇرۇنجىيا - گۇرۇنجى،
قىزىل قولتۇق گۇرۇنجى.
بىزنى يامان دېگەنلەر،
پۇتىمىزغا ئۇرۇنجى.

ئۆ

ئۆندە (ئەندە): ئالدىـ-
راشلىقنى ئىپادىلەيدىغان «ئەنـ-
دەرەش» سۆزىدىن كەلگەن.
شۇڭا ئالدىراشچىلىقتىن بولغان
ئىش - ھەرىكەتكە قارىتا ئەپـ-
سۇسلىنىشنى «ئۆندە ئىش
بوپتۇ» دەپ ئىپادىلەيدۇ. م:

...ھەي! بەك ئۆندە ئىش بو-
لۇپتىغۇ.

ئۆيۈش: ئەندىشە قىـ-
لىش، تەشۋىشلىنىش، ئەنسىـ-
رەش، كۆڭلى توختىماسلىق.

بەزى جايلاردا «ئۆيەش، ئۆيەنجە» دەپ ئاتايدۇ. م:

يىراق جايلاردا بالا - چاقاڭ
بولسا بەك ئۆيەشلىك بولۇپ كېتىـ-
دىكەن، ئادەم.

نېمە بولدۇمكىن تاك، مۇشۇ
كۈنلەردە بەك ئۆيەنجىلىك بولۇپ
قالدىم.

بالام، بېرىپلا خەت يېزىۋېتىڭ،
ئادەم ئۆيەپ قالىدىكەن!

داق ئاتايدۇ.

ئۇۋۇنۇش (ئۇۋۇلۇنۇش): تۇيۇقسىز بىرەر نەرسە تېگىپ قاتتىق ئاغرىقتىن چىدىيالماي قىلىشنى، ئازابلىنىش ھالىتىنى، چىشلىرىنى كىرىشتۇرۇپ تولغىنىپ كېتىشنى «چىدىيالماي ئۇۋۇنۇپ كەتتى» دەيدۇ.

ئۇتتۇ: ئۇتتۇر، رۇس، ئۇدۇل، نەق. م:

ئۇتتۇ چىش، ئۇتتۇ ماڭماق.

ئايۋاندىن ئۆتۈپ، ئىككى تەرىپكە كەتكەن دەھلىزنىڭ ئوتتۇرىسىغا چىقىرىلغان ئۆينى «ئۇتتۇ ساراي» دەپ ئاتايدۇ.

ئۇۋا: ئايەت، كۆتمىگەن پالاكەت، ۋابا. م:

ئۇۋا تەگكۈر، ماڭا قىلدىم دېمە، ئۆزۈڭگە قىلارسەن!

ئۇنىڭ ماللىرىغا ئۇۋا تەگكەندۇ، بىر - بىرلەپ يىقىلىپ تۈگەي دەۋاتىدۇ؟

ئۇقتاسى كەلمەك: بىرەر ئىشنىڭ پەيت - پۇرسىتىنىڭ ئۇدۇل كېلىشى، مۇددىئاسى بىلەن رېئاللىقنىڭ ماس بولۇشى، شەرت - شارائىتنىڭ بىراقلا ھازىرلىنىپ قېلىشى قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ. م:

بۇ ئىش ئەجەپمۇ ئۇقتاسىغا كەلگەن ئىكەن، بىراقلا ھەل بولۇپ كەتتى.

ئۇچ: ئېگىرىش ئۈچۈن پىلتىلەنگەن پاختا. م:

بوۋاينىڭ ساقاللىرى ئۇچتەك ئاقىرىپ كەتكەن.

ئۇچۇقما: موزاينىڭ چوڭ بولۇپ بۇقىغا كىرىشتىن بۇرۇنقى مەزگىلىنى ئۇچۇقما (تاغ سۆزى) دەيدۇ.

ئۇچۇتما: قۇش تىپىدىكى (ئۇچارلىقلارنىڭ) جانلىقلارنىڭ بالىلىرىنىڭ ئۇچۇش باسقۇچىغا تەييارلانغان مەزگىلىدۇر. م:

بۇ كاتەكتىكى قۇشقاچلارنىڭ باللىرى ھەممىسى ئۇچۇتما بولدى.

«ئۇچۇتما» سۆزى قوشما مەنىدە قوللىنىلىدۇ. م:

بۇ باللار تېخى ئىش كۆرمىگەن، ئەمدىكى ئۇچۇتمىلار. ھاۋاخانىنىڭ يالغۇز قىزىمۇ ئۇچۇتما بولاپتۇ (ئەرگە تەگكۈدەك بولۇپتۇ).

ئۇچۇنماق: زوكام تېگىش، ھاۋلاش.

ئۇز: چىرايلىق، گۈزەل، كۆركەم، تۈرلۈك ئىش - ھەرىكەت ۋە نەرسىلەرنىڭ ياخشى سۈپەتلىرىنى بىلدۈرىدۇ. م:

نىم ئۆلەگ خېمىردەك تېشىپ كې-تىپتۇ» (ھەر ئىككىلىسىدە سەمرىپ ئەپسىز بولۇپ كەتكەننى تەنە قىلى-دۇ).

ئـەمدى ئۆلىمەك ماقما، بايا سـۆزلىگەندە تاس قالدىڭىز ئۆلەپ تېشىپ كەتكىلى (ئەزۋەيلەپ كەت-مەك دېمەكچى).

بۇ خېمىرنىڭ پاگىرى ئازكەن، تېخى ئۆلىمەپتۇ (ئانچە سەمرىمەپتۇ دېمەكچى).

ئـۆش - ئـۆش: كالىنى ھەيدەش، قوغلاش.

ئۆشنە: دولا، يەلكە. م:

خـاپـا بولماي مۇشۇ تاغارنى ئۆشنەمگە ئەپ قويسلا.

كۆچمە مەنىلەردە مۇنداق كېلىدۇ:

بۇ غوجامنىڭ ئۆشنىسى ئاپتاپ كۆرۈپ قالدى.

شۇنچە ئىشلەيسىز، ئۆشنىڭىزدە ھېچنېمە يوق.

قايلاك مەرەمخان،
ئۆشنىمىز يارا.
سىز قايلىمىسىڭىز،
جان قانداق چىدا.

ئـۆتەك: سەپەر يوللىرى-دىكى چۇشكۇ، قونالغۇ. م:

ئۇ يەرگە يەنە ئىككى ئۆتەك ماڭسا يېتىپ بارىمىز.

كۆچمە مەنىدە مۇنداق كې-لىدۇ:

ئايدا - يىلدىمۇ بىر كۆرۈشەي دېـمـەيسىز، ئارىلىقىمىزدا يا ئۆتەك يوق.

«ئۆتەك» دېگەن نام بىلەن يېزا - كەنتلەر ۋە كىشى لەقەم-لىرى بار.

ئـۆچـەشمەك: (ئۆچەكە-شمەك) : ئۆچلىشىش، قېرىش-ماق، پېيىغا چۇشمەك، زىت-لەشمەك. «دىۋان» دىمۇ شۇ پېتى ئېلىنغان. م:

مەن بىلەن ئۆچەكىشىپ پايدا تاپالمايسىز.

«ئاچىڭىز بىلەن ئۆچەشمەك، شەللىپاتاڭ يەسىز».

«ئۆچەشمەك ئەرباب بىلەن، كۆتۈرۈپ سالار ھەر باب بىلەن».

ئۆچەكىشىشنى كۆچمە مە-نـىـدە «ھـەپىلىشىش» دەپمۇ قوللىنىدۇ. م:

ئارامىماي (ئارام ئالماي) مەن بىلەن ھەپىلىشىسىز، ئالالمىغان قەر-زىڭىز بارمىدى!؟

ئـۆمـۇلاقمان: ھەمىشە، داۋاملىق، مەزمۇنى «يايا» سۆ-زى بىلەن ئوخشاش كېلىدۇ. م:

ئۆمۇلاقمان ئىشلەيسىز، ئۇچە-كىڭىزدا تۇزۇك كىيىم يوق.

مـەنـغۇ ئۆمۇلاقمان سىزنىڭ غېمىڭىزدە، سىزچۇ!

مىنىڭ ئۆيەشلىكىم بەك قات-
تىق قارىسىلا، ئازراق ئەندىشە كە-
رىپ قالسا بىر نەچچە كۈن تىنچلى-
نالمايمەن.

ئۆندەرەش (ئەندەرەش) :
ئالدىراشچىلىق. م:

مۇشۇ بىر ھەپتىنىڭ ياقى بەك ئۆندەرەش بولۇپ كەتتىم.

«ئۆندەرىمەڭ يارەي، سىزگە قويغان بارەي».

ئۇنىڭغا بەزىدە «لىك» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ «ئۆندە-
لىك» دەپ ئىشلىتىلىدۇ. م:

ئۇبدان قوشنام، خاپا بولمىسىلا، ئۆندەلىك مەندىن بوپتۇ.

ئۆلكە: مەلۇم تېررىتورىيە-
لىك دائىرە، بۇنى ئىستىمالدا تېخىمۇ كەڭ قوللىنىدۇ. م:

جۇڭگونىڭ چىگىخەي ئۆلكىسى.

ئەتە ئۆلكىگە بارىمەن.

سەھرا دېگەن سەھرا، ئۆلكە دېگەن ئۆلكە.

ئۇنىڭ بوبىلىرى بۇرۇن ئۆلكە پادىشاھى بولغان.

يۇقىرىقى مىساللاردا سۆزىنىڭ مەلۇم يۆتكەلمە مەنىلىرى بار.

ئۆيۋاق: ئۆي - جاي، تورالغۇ، ماكان، ئائىلە. م:

ئاتا - ئانىمىزدىن قالغان ئۆيۋاقنى تاشلاپ نەگىمۇ بارارمىز.

باللارنىڭ ھەممىسى ئۆيۋاقلىق بولۇپ بولدى.

بىزنىڭ قىزىمىزغا خىدا بولغان بىلەن ئۆيۋاقىسى بارمىكەن؟

سىلى ئۆيۋاقلىق بولغان ئايال، ناشايان يولدا ماڭمىسىلا.

ئۆتنۇۋتتى (تاغ شېۋىسى) :
ئۆتۈپ كەتتى. تاغلىقلار ناتونۇشلارنىڭ داۋاندىن ئۆتكەن ھالىتىنى خەۋەر قىلىدىغان ئۇچۇر سۆزى. م:

دادا، قارىغا، ئۇ تامدىن بىرسى ئۆتنۇۋتتى.

ئۆزئارا (تاغ شېۋىسى) :
تاغلىق ئادەم، ئۆز ئادىمىمىز دېگەن مەنىدە كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئەكسىچە باشقىلارنى «كىش قارا» دەيدۇ. م:

ئۇ كىش قارا ئىمەس، ئۆز ئارا.
(يات ئادەم ئەمەس، ئۆز ئادىمىمىز)

ئۆلەگ: ئۆلەگ خېمىر، پاگىر قوشقان خېمىر. م:

ئۇنىڭ خېمىرى تېخى ئۆلەمەپتۇ، بىزنىڭكىنى يىقشۇرەيلى.

«ئۆلەگ» سۆزى كۆچمە مەنىلەردە كەڭ قوللىنىلىدۇ. م:

«بۇ خېنىم ئۆلەگ خېمىردەك يامزىيىپ كېتىپتۇ»، ياكى «بۇ خې-

مەس. م:
ئۇنىڭ گەپلىرى بەك ئۇزە. نې-
مە دېمەكچى بولغانلىقىنى بىلگىلى
بولمىدى.

ئۇنۇتىم (ئۇن يېتىم):
چاقىرىم، ئاۋاز يەتكۇچىلىك ئا-
رىلىق. م:
ئۇنىڭ ئۆيى بەك يىراق ئە-
مەس، ئۇنۇتىم كېلىدۇ.

ئۇنەچ: بۇزۇلۇپ قالغان
سۇتنىڭ ئاتىلىشى. م:
سۇت ئۇنەچ بولۇپ قاپتۇ، قې-
تىق ئۇيۇمايدۇ.

ئۇستەگ (ئۇستەگە):
شېرىنكانە (تاپان ھەققى)، تۆ-
پە پايدىسى. م:
سىلىنىڭ ئاتقا بىزنىڭ ئاتنى
تېگىشەيلى، ئەللىك تەڭگە ئۇستەگ
بېرەي.

ئۇسكەن: تۇگمەننىڭ
يىرىك ئاش تۆكىدىغان قاچى-
سى. ئۇنىڭ ئۇستى تەرىپى
كەڭ، ئاستى تەرىپى تار، تەتۈر
پىرامىدا شەكلىدە بولىدۇ. بۇ
سۆزنىڭ كۆچمە مەنىلىرى بار.
م:
ئۇسكەن قورساق (قورسىقى
يوغان، تويماس).
ئۇ سەمرىپ ئۇسكەندەك بو-
لۇپ كېتىپتۇ.
ئۆيرۈلۈپ قېچىڭ،
چۆيرۈلۈپ قېچىڭ.
تاياقتىن قورقىسىڭىز،
ئۇسكەندە يېتىڭ.

ئۇشتە: خام، تالىما،
چەكمەن قاتارلىق رەختلەرنىڭ
پاتلىنىپ ئاقارتىلىشى.
ئۇشتە قىلىش — يەرلىك
ھۈنەر - سەنئەت بولۇپ، بۇ
ھۈنەرنى قىلغۇچىلارنى «ئۇش-
تىگەچى» دەپ ئاتايدۇ.
كىشىلەر ئارىسىدا «ئۇش-
تە» لەقەملىك كىشىلەر كۆپ.
«ئۇشتە» ئاق رەڭنىڭ سىمۋو-
لى بولغاچقا، ئاق كۆڭۈللۈككە
سۈپەت قىلىنىدۇ. م:
ھەنىپخان ئۇشتىدەك ئاق ئايال.
ئاخۇنۇمنىڭ كۆڭلىكى ئۇشتە،
بىزنى قاپىەرمىدى چۇشتە.

ئۇدۇكلەش (كېرىيە شې-
ۋىسى): سېغىنىش، ياد ئې-
تىش، ئويلاش. م:
ئۇ ئۆيىنى ئۇدۇكلەپ قالدى.
ئۇ ئانىسىنى ئۇدۇكلەپ قالدى.

ئۇگ - ئۇگمەك: ئۇۋاش،
پارچىلاش. كېرىيە تەلەپپۇزىدا
«ئۇگاش» دەيدۇ. «دىۋان»
دىمۇ «ئۇگ» دەپ ئېلىنغان.
م:
ياڭاقنى ئۇبدانراق ئۇگەڭ.

ئۈ

ئۈرۈش: توقۇلىدىغان بۇ-يۇملارنىڭ (ئەتلەس، گىلەم ۋە باشقىلار) يىپلىرىنىڭ ئاتىلى-شى. دۇكانغا «ئارقاغ» يىپلار بىر يۈرۈش، «ئۈرۈش يىپلار» بىر يۈرۈش تارتىلىدۇ، ئاندىن مۇكا يىپلىرى ئارقىلىق رەختلەر توقۇلىدۇ. «دىۋان» دا ئۆرۈش يىپ «ئارىش» دەپ يېزىلغان.

باشقا سۆزلەرگە ئوخشاشلا بۇ سۆزنىڭمۇ كۆچمە مەنىلىرى بار. م:

ئۈرۈشى يوق خامدەك تىكىشى توختىمايدىغان ئادەمكەنغۇ بۇ.

ئۈلگۈجە: ھەممىسى، بىر يولى، بىراقلا. م:

ئالسىڭىز ئۈلگۈجە ئېلىڭ، پار-چە ساتمايمەن.

قەپقالغان نەرسىلەرنى بىر يەر-گە يىغىپ ئۈلگۈجىلەيلى.

بۇ جانلارغا تەس بولدى،
ئاتۇشىڭدىن كەلگۈچە.
ئۆزەمنى تاشلىغۇدەك بولدۇم.
ئېلىڭە جاننى ئۈلگۈجە.

ئۈگۈت: پاكىزلانغان، تۈگمەنگە تەييارلانغان دان. «دىۋان» دا «ئوگىت» دېيىل-گەن. م:

سىزنىڭ ئۈگىتىڭىز قېنى، تەي-يارلاپ تۇرۇڭ. نۆۋەت سىزگە كەل-دى.

ياغ تارتىش ئۈچۈن تەييار-لانغان مايلىق دانلارمۇ «ئۈ-گۈت» دېيىلىدۇ.

ئۈشۈيۈش: بېزىرىپ تۈ-رۈش، جىم تۇرۇۋېلىپ، نارا-زىلىقنى ئىپادىلەش. م:

كەچكىچە ئۈشۈيۈپ تۇرام-سەن، گەپ بولسا قىل.

ئۈزۈك: نەرسىلەرنىڭ بىر-بىرىدىن ئۈزۈلۈپ قېلىشى بولۇپ، كۆچمە مەنىدە ئىشلە-تىلىدۇ. م:

كۆڭلۈم بەك ئۈزۈك (كۆڭلۈم بەك يېرىم).

شانىسى بەك ئۈزۈك خېنىم بۇ، گەپ كۆتۈرەلمەيدۇ.

ئۈزە: تېز، چوڭقۇر ئە-

ۋەسلىنىش، زوقلىنىشنى بىلـ-
ـدۈرىدىغان ئىملىق؛ «پاھ»
ئىملىقىغا توغرا كېلىدۇ. بىراق
ئەركىلىتىش ۋە قىزغىنلىق
كەيپىياتى يۇقىرىراق. م:

*ۋىي ئە، ماۋۇ باللىنىڭ ئۈزلىقد-
نى! ۋىي ئە، ئەجەپمۇ يارىشىپتۇ كى-
يىملىرى!*

ۋىرىڭ (ۋىڭ) : ئاۋاز
ئىملىقى؛ پاشا، كۆمۈتا، ھەرە
قاتارلىقلارنىڭ ئۇچقاندا چىقد-
رىدىغان ئاۋازى. م:

*ۋىرىڭ-ۋىرىڭ ئۇچماق. ۋىڭ - ۋىڭ
قىلماق.*

بەزىدە كىشىلەرنىڭ گەپ -
سۆزلىرى ۋە ئاۋازىدىن بىزار بو-
لۇشىغىمۇ كۆچۈرۈپ ئىشلىتى-
لىدۇ. م:

*تولا ۋىرىڭلاپ باشنى ئاغرىتى-
ۋەتتىڭىز.*

ۋىل: ئوتنىڭ يېنىپلا
ئۆچۈشى، يىراقتىكى يورۇق-
لۇقنىڭ سۇس كۆرۈنۈشى،
دەم-دەم كۆرۈنگەن ئوت ئۇچقۇ-
نى. م:

*ۋىل قىلماق، ۋىل قىلىپ يان-
ماق (ئۆچمەك)، ۋىل - ۋىل ئۇچ-
قۇندىماق، ۋىلقىلداپ كۆرۈنمەك.*

ئې

ئېلەك: سۇ بار جاي،
سۇيى چىقىپ تۇرىدىغان يەر،
قىش، ياز سۇيى توڭلىمايدىغان
سازلىق. ئىستېمالدا: ئېلەك
سۇيى، بۇلاق سۇيى، تاغ سۇيى
دەيدىغان گەپلەر بار. م:

— نەگە ماڭدىڭىز؟
— ئېلەك بېشىغا ماڭدىم،
— قاپاقتىكى سۇ نەنىڭ سۇيى؟
— ئېلەكنىڭ سۇيى.

كېرىيە ناھىيىسىدە «ئاق ئې-
لەك»، «سېسىق ئېلەك» دەپ
ئاتىلىدىغان يەرلەر بار.

ئېرىغ: پاكىز، ساپ،
ئارىلاشمىسى يوق. م:

*ئانامدىن قالغان ئېرىغ مال
(ئالتۇن زىبۇزىننەت بۇيۇملىرى)،
ئۆي - ماكانلىق بولۇشۇمغا ئەسقات-
تى.*

كالىلار كەپ بولغىچە، ئېغىلنى

مىغىز چاي قىلىپ يەيلى.
قىـچىنى ئۈگىلەپ بولدۇم.
ئەمدى زاغۇن قالدى، ئەتە ئۈگۈلە-
ۋېتەي.

ئۈزۈلمەك: باھانى يۇقى-
رىلاتماق، سودىلاشقان نەرسى-
نىڭ نەرخىنى يەنە كۆتۈرمەك.
م:
— ئـالاي دېـسەم نەرخىنى
ئۈزلەۋەردىڭىز.
— ئالماقچى بولسىلىرى ئازراق
ئۈزۈلسىلە؟

ۋ

ۋاتاق (ئاۋاز ئىملىقى):
قـازانـدىكى ئاش ياكى سۇنىڭ
قاينىغان چاغدىكى ئۈنى. ئېغى-
زى بېسىقماي، توختىماي سۆز-
لەپ تۇرىدىغان ئادەملەرنىمۇ مۇ-
شۇ سۆز بىلەن سۈپەتلەيدۇ. م:
*ۋاتاقلاپ قاينىماق. ۋاتاقشىپ
كەتمەك. ۋاتاقلاپ سۆزلىمەك. تولىمۇ
ۋاتاق خوتۇن.*

ۋاسـالغۇ: قاق سېلىپ
قـۇرۇتۇلغان ئۈجمە مېۋىسى،
تۇرپان قاتارلىق بەزى جايلاردا
قـۇرۇق مېۋىلەرنى «ۋاسالغۇ»
دەيدۇ.

ۋاشـشاڭ - ۋاش: ئادەم
ۋە نەرسىلەرنىڭ بەك كۆپ ئى-
ـكەنلىكىنى، ھەرىكەت ۋە ۋا-
راڭ-چۇرۇڭنىڭ باش - ئۇچى
يوق ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدى-
غان ئىملىق. م:
*بۈگۈن بازار دېگەن ۋاششاڭ -
ۋاش قىزىپ كېتىپتۇ. ئۇياق - بۇياق
ئۆتكىلى بولمايدۇ.*

ۋال: خامان يۇمشىتىدى-
غان سۆرەم، شوتىنىڭ بالداق-
لىرىغا شاخ ئۆتكۈزۈپ (ياكى
تېڭىپ) ياسىلىدۇ. ئات - ئۇ-
لاغقا سۆرىتىپ ئەنجۈنى يۇمشى-
تىدۇ.

ۋاخلىغىن: ئۆز ۋاقتىدا،
ئۆز قەرەلىدە، ھايال قىلماي.
م:
*تـوينى ۋاخلىغىن قىلىۋەتمى-
سەك، ئارىغا سوغۇقچىلىق چۈشۈپ
قالىدۇ.*

ۋىي ئا (ۋىي ئە): ھە-

بولغىچە كۆزىگە سۇ كېلىدۇ» دەپ ئوخشىتىلىدۇ.

ئىېچىغ: پۇراپ قالماق، ئېچىپ قالماق، بۇزۇلۇپ قالماق؛ ئېرىق - ئۆستەڭلەردىن سۇ باشلاپ كېلىدىغان ئېغىز. م:

ماك، ئېچىغ بېشىغا چىق.

بۇ ئۆيدە ئېچىغ قوغۇن پۇرايدىغۇ؟

ئېلىشماق: بىر خىل تۇتقاقلىق كېسىلى، روھىي قالايمىقانلىق، سۆز ۋە ھەرىكىتى غەيرىي ھالەت، ساراڭلىقنىڭ ئالدىنقى باسقۇچى. م:

ھەبىبخاننىڭ قىزى ئېلىشىپ قاپتۇ.

بۇ سۆز يەنە ئۆز ئارا ئىدجىل - ئىناق بولۇپ قېلىشنى ئىپادىلەيدۇ. م:

بۇ ئىككىيلەن ئېلىشماق بولۇشۇپ كېتىپتۇ.

بۇ سۆز يەنە بۇغداي، قوناق ۋە باشقىلارنىڭ ئۆزئارا ئارىلىشىپ كېتىشىنى بىلدۈرىدۇ. م:

بۇ تاغاردىكى يۇك كەندىر - زاغۇن ئېلىشماقكەن - ھە!
ئايلام سېكىلەك بولۇۋاپتۇ،
سېكرىتارغا كېلىنچەك.
ئەنە قاراڭلار كەلگىنىگە،
ئېلىشماقتەك كۇلگۇنچەك.

ئى

ئىستارى: يۇيۇنمىغان، «كاشىلىسى» يۇقىدىغان ئادەم. كەمسىتىش، تۆۋەنلىتىش مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ. م:

مۇشۇ ئىستارى گادايىنىڭ خاپىلىقى، نەگە بارسا شۇ يەردە ئىش بۇزۇلىدۇ.

كىشىلەر ھايۋانغا كايىغاندىمۇ بۇ سۆزنى ئىشلىتىپ قويىدۇ.

ئىمىزەڭگۇ: سۇتىگە تويمىغان، ئەت ئالالمىغان بوۋاق ۋە ھايۋان باللىرىنى «ئىمىزەڭگۇ بولۇپ قالدى» دەپ ئاتايدۇ. م:

— *ئاچاڭنىڭ بالىسى قانداق*-

ئېرىغلىقالايلى.

يەنە ئېرىغداش دېگەن سۆزمۇ بار. بۇ «ئېرىغ» دىن تۈرلەنگەن سۆز بولۇپ، «پاكىزلاش» مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ.

ئېچىشتان: تاماكا چېكىدىغان چىلىمنىڭ سەيخانىسى كىيگۈزۈلىدىغان، قاپاقىا ئىس ئۆتكۈزۈپ بېرىش رولىنى ئۆتەيدىغان ياغاچ نوكەش. «ئېچىشتان» لەقەملىك ئادەملەرمۇ بار.

ئېمىلەكلەش: تۆت پۇتلۇق بولۇپ مېڭىش (بوۋاقلارنىڭ ھەرىكەت ئادىتى). م:

بۇ بالا يېشىغا توشماي تۇرۇپ ئېمىلەكلىدى.

ئېلىۋۇرۇش: يىقىتىش، يەرگە تاشلاش (ئات - ئۇلاغنىڭ مۆڭكۈشلەپ ئادەمنى تاشلىۋېتىشى). كېرىيە تەرەپتە چېلىشچىلارنىڭ بىر - بىرىنى يىقىتىشىنىمۇ «ئېلىۋۇردى» دەيدۇ.

مەجازدا: ئون يىل ئۆچەكىشىپ ئاخىرى ئېلىۋۇردىڭىز، دەردىڭىز چىقتىمۇ؟! دەپ كەلتۈرۈلىدۇ. بۇ يەردىكى «ئېلىۋۇرۇش» «دەردىنى ئېلىش» ئېڭىلگەننى ئىپادىلەيدىغان مەجازىي تۇسلەردۇر. بۇ سۆز، «ئېلىپ ئۇرۇش»، «ئېلىپ يىقىتىش» دېگەن ھەرىكەتنامىلاردىن كەلگەن.

ئېرەكتە: ئەر، ئەر ئادەم (بۇ سۆز خوتەن تەرەپتە ئاياللارنىڭ ئەرلەرنى كۆرسىتىش سۆزى). م:

ئېرەكتە خەق دېگەن تالانىڭ ئادىمى، ھەممە دەردى-بالا ئاياللارغا قالىدىغان ئىش.

جاغالۋايلار تۈنەيدۇ،
ئارقىدىكى تېرەكتە.
ئىشەنمەڭلار قىز بالا،
ئەسقاتمايدۇ ئېرەكتە.

ئېمى-ئەندامى: (ئاياللارنىڭ) جىنسىي ئەزاسى.

ئېغىناش (ئېغىناقلاش): ئات - ئۇلاغلارنىڭ يۇمشاق توپىغا يېتىپ پۇچۇلىنىشى، ئۇيان - بۇيان ئۆرىلىشى. كۆچمە مەنىدە: بىراۋلارنىڭ ئەككى يادىغا سامداپ مېڭىشى «ئېغىناپ مېڭىش» دەپ كىنايە قىلىنىدۇ.

ئېلىشۇېشى (ئېلىشبېشى): سۇ چىقىدىغان ياكى سۇ چىقىرىلىدىغان ئېغىز. مەجازدا «بۇ خېنىمنىڭ ئېلىشۇېشى ناھايىتى يېقىن، گەپ قىلىپ

ئىماۋۇ ئەينا، دادام ئەينا، ئەتە ھەممىگلارنى بازارغا ئاپىرىمەن دەيتۇ.

ئىلچى: خوتەن شەھىرىنىڭ نامى. ئەمەلىي ئىستېمالدا بۇ سۆز شەھەرنىڭ ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ. م:

— نەگە ماڭدىڭلا؟ ئىلچىغا.

دەريانىڭ ئۇ قاتىنى،
«ئىلچى» دەيدۇ ئاتىنى.

ئىزنى: رۇخسەت، ماقۇللۇق. بۇ سۆز قۇرئان ئايەتلىرىدە ناھايىتى كۆپ قوللىنىلىدۇ. م:

ئۆزلىرىدىن بىئىزنى ھېچ ئىش قىلغىنىمىز يوق.

خۇدادىن بىئىزنى قىل تەۋرىمەيدۇ.

ئىسكىنە: خارەتنىڭ تۆشۈك سىلىقلايدىغان ئەسۋابى. بۇ ئىسىم كىشىلەرگە لەقەمۇ بولىدۇ.

ئىسكەت (ئىسكات): ئۇيغۇر تېبابىتىدە سۇيۇق (شەربەت) دورىلارنىڭ ئۆلچەم بىرلىكى. شەربەت دورىلارنىڭ بىر گورۇپپىلىق داۋالاش مىقدارى «بىر ئىسكەت» دېيىلىدۇ. م:

ئۆزلىرى تۆت ئىسكەت شەربەت ئىچىپلە، ئەمدى بىر مەزگىل توختىسىلا.

بۇ سۆزنىڭ «پەردازلىق، كۆرۈنۈشلۈك، كېلىشكەن» دېگەندەك مەنىلىرىمۇ بار. م:

«ئادەمگە ئىسكەت، ئۆيگە بەرىكەت».

«ئىسكەت» سۆزىنىڭ سۈپەت ۋە كۆچمە مەنىلىرى ناھايىتى كۆپ. م:

ئاتىسى چۈشسىمۇ، ئىسكەتتىن چۈشمەگىلىك. ئىسكەتى يوق نوچام، ھەممىسىگە ۋاي ئاچام.

«ئاناڭنى داداڭغا ئىسكەتسىز كۆرسەتمە».

ئىگىن: كىيىم، ئۇستۋاش. «دىۋان» دا: «ئىگىن — ئېنى بىر يېرىم غېرىچ، بويى تۆت گەزلىك بىر خىل بۆز» دېيىلگەن. بەزىلەر «ئەگلىم، ئەگنىم» دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ. م:

قىشلىق دېگەندە ئىگىنىنى قېلىنراق كىيگۈلۈك.

ئەگلىم بەك جۇلغۇپ كەتتى، ئالاي دېسەم پۇلۇم يوق.

ئىنجا: پەم - پاراسەت، پىلان، دىت، ماغدۇرى، ھەرىكەت. م:

بۇ بالا پەقەت ئىنجايى يوق ئادەم بولدى.

راق تۇرۇپتۇ؟

— بالىسى بەك ئىمىزەڭگۇ كۆرۈنىدۇ. تېتىك ئەمەس.

بۇ سۆزنى بەزى رايونلاردا «ئېزىلەڭگۇ» دەپ تەلەپپۇز قىلىشىدۇ. بۇنىڭدا شۇ جانلىقنىڭ ناھايىتى بوش، سۇس ئىكەنلىكىنى سۈرەتلەيدۇ.

ئىشتەك: ئاڭلىماق، تىڭشىماق. م:

بىر غەلۋە - غۇدۇرنىڭ شەپىسى بار. ئىشتىتىڭىزما؟ «دىۋان» دىمۇ «ئىشتۈرمەك» دەپ ئېلىنغان. م:

ئىشتىڭلار، ئام خاس! ئىشتىمىدىم دېمەڭلار، بۈگۈن كىچە پادىشاھنىڭ مەۋلۇت كېچىسىدۇر...

ئىشتانباغ: يەرلىك دېھقانلارنىڭ دائىم كىيىدىغان ئىشتانلىرى كاركىلىق، ئاغلىق بولغاچقا، كاركىسىغا ئىشتانباغ باغلايدۇ. ئىشتانباغ پاختا يىپتىن، يۇمشاق رەختلەردىن تەييارلىنىدۇ. م:

يارىم بەرگەن ئىشتانباغ،
ئاخشام ئۈزۈلۈپ كەتتى.
يارغا نېمە بولغانتۇ،
تەتۈر ئۈزۈلۈپ كەتتى.

ئىچەكەش: ئارىلىشىش، يېقىنلىشىش. م:

— نەۋرىمىزنى ئەكىلىۋالغانتۇق، پەقەت ئىچەكىگىلى ئۇنىمىدى.

— كېلىن خېلى ئىچەكەپ قالغاندۇ؟

— ئىچەكەپ قالدى.

ئىچپەش: قىز - يىگىتلەرنىڭ دەسلەپكى مۇھەببەتلىشىش مەزگىلى، ئىسسىق ئۇتۇشۇش، بىر - بىرىگە كۆڭلى چۇشۇش. م:

ئادىشىم، ئايشەمگۈل بىلەن ئىچپەش تارتىشىپ يۈرەتتىڭ، قاچان توي قىلىسەن؟

ئىماۋۇ (كۆرسىتىش ئالماش): ماۋۇ، مۇشۇ، ئاۋۇ، دېگەندەك. م:

ئىماۋۇ ئادەم ئارتىسىمكىن، تېلېۋىزوردىكى ئادەمگە ئوخشايدىكەن.

— پۇتۇمغا دەسسەپ كېتىپ بارىدۇ.

— كىم؟

— ئىماۋۇ...

بۇ ئالماشنى كېرىيىلىكلەر ئەڭ كۆپ قوللىنىدۇ.

سۆزنى سۆزگە باغلىغاندا، خەۋەرنى مەلۇم قىلغاندا، پەيكىرنى مەلۇم قىلىش ۋاقتىدا بۇ سۆز ناھايىتى كۆپ تەكرارلىنىدۇ. م:

دىكى نەرسىلەرنى ئىملاش يۈزد-
ىسىدىن ئىشلىتىلىدۇ. «ئەينا»
غا ئوخشمايدۇ. «ئەينا» —
«ئەنە» سۆزى، بولۇپ بولغان
ئىشلارنى ئىپادىلەشكە، يىراق-
راق نەرسىنى كۆرسىتىشكە
قوللىنىلىدۇ. م:

—پىچاق قېنى؟

—ئىينا، مېنىڭ قېشىمدا.

ئىنجىق: يەل، ئىنجىق-
لاش، چىڭقىلىش. م:

*— ئانا، ئاكام ئىنجىقلاپ كې-
تىپتۇ، قانداق قىلىمىز!؟*

— يەنە بىر ئىنجىقلاڭ.

— ماقۇل، ئىنجىق كەلمەيۋاتىدۇ.

كۆچمە مەنىدە مۇنداق كېلى-
دۇ: *«بەك ئىنجىق ئادەمكەن بۇ» (بەك سۆرەلمە ئادەمكەن).*

ئىلغاق: كىيىمنىڭ يا-
قىلىرىنى ئىلىپ قويىدىغان
نەرسە، يىڭنە. بۇ سۆز كۆچمە
مەنىلەردە ئىشلىتىلىدۇ. م:

بۇ ئادەم بەك ئىلغاق ئادەم ھاما، گەپ - سۆزگە دىققەت قىلايلى (گەپتىن تۇك ئۈندۈرىدۇ، ئادەمنى چېقىشۋالىدۇ).

*«دىۋان» دا بۇ سۆز «ئىر-
غاق» دەپ ئېلىنىپ، «ئىلمەك»،
«قارماق» دەپ ئىزاھلانغان.*

ئىلالىق: ھال - ماجال،
قۇۋۋەت، ماغدۇر، پېتىدىن
چۈشكەن. م:

*مەن كەلسەم، بۇ ئادەم ئىلال-
قى يوق يېتىپتۇ.*

*ۋېلىسىپىتنى تىلەيسىز، بەرسەم
ئىلالىقىنى قويماپسىز.*

ئىزدەش: يوقلىشىپ تۇ-
رۇش، باردى - كەلدى قىلىش.
م:

*كۆڭۈل ئىزدەش دېگەن شۇ،
يوقلىشىپ تۇرايلى.*

ئىڭىلەڭگۇ: ئېڭىشىپ
قالغان ئادەم، قىڭغىر نەرسە. م:
*«كۆڭلى ئېزىلەڭگۇ، بويى ئى-
ڭىلەڭگۇ».*

ئىڭىلەڭگۇ ئۇجمىڭىز،
يۇگرەپ چىققۇم كېلەدۇ.
ئارانى بۇزغاننى كۆرسەم،
گالدىن سىققۇم كېلەدۇ.

ئىلغاندى: شالىلىنىپ
قالغىنى، تاللاشتىن (خىللاش-
تىن) ئۆتمىگىنى. م:

*ئىلغاندىراقلىرى قالدى، ئەزان
بېرىمەن.*

يەنە بىر مەنىدە — ئىل-
غاش، ياكى خىللاش تەرزىدە
ئىشلىتىلىدۇ. م:

*ئۆزلىرى ئىلغىۋالسىلا، قالغىنى
ماڭا قالسۇن.*

ئىرىنچەك (ئىرىنچۈك):

بۈگۈن شۇنداق ئىنجايىم يوق.

ئازراق ئىنجا قىلىڭ بۇرادەر، يېتىۋالماڭ.

ئادەتتە «بىئىنجا» دەپ تۈرلىنىپ يەنە دىتسىزلىقنى ئىپادىلەيدۇ. م:

بىئىنجالىقىڭدىن مۇشۇ كۈنگە قالدىڭ.

ئىتاچى: ئىت تالاشتۇرۇپ، ئىت ئويۇناشنى كەسىپ قىلىۋالغان ئادەم، تالاشچى ئىتلارنى تەربىيىلەيدىغان ئادەم. بەزى لەۋزىلەردە «ئىتۋاز»، «ئىتاۋاز» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. ئۇيغۇر يېزا - قىشلاقلىرىدا ئىت تالاشتۇرۇش بىر خىل كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى ھېسابلىنىدۇ. قىش ۋە ئەتىياز كۈنلىرىدە نەچچە مىڭ، نەچچە ئون مىڭ ئادەم چوڭ سورۇن تۈزۈپ، ناھىيە، ۋىلايەت ئاتلاپ داڭلىق ئىتلارنى سورۇنغا ئېلىپ كېلىدۇ. يېڭىپ چىققان ئىتلار يۇقىرى باھادا تالاشتۇرۇلۇپ سېتىلىدۇ.

ئىنامى (ئىنئامى) : قائىدە، ئۆزىنى بىلىش، ئەدەپ - يوسۇن، ئىنتىزام. م:

ھەي، ئىنامىڭنى ساقلا، جۇما.

نېمىشقا ئىنامىڭدا يۈرمەيسەن؟

تازا بىر بالا بوپتۇ بۇ، ئىنامىنىڭ تايىنى يوق.

ئىنەك: مەڭزى، يۈزى.

م:

گەپ قىلسام ئۇنىمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىنەككە نەچچىنى قويدۇم.

چوڭ گەپ قىلغان بىلەن، تېخى ئىنىكىدە تۈكى يوق.

«ئىنەك» نىڭ يەنە سېغىن كالا دېگەن مەنىسىمۇ بار. لېكىن بۇ سۆزنى خوتەن تەرەپلەردە ئىشلەتمەيدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا «غونىجىن، سېغىن» دېگەن ئىسىملارنى ئىشلىتىدۇ.

ئىششەك: ئېغىرلىق ئۆلچىمى، چارەكنىڭ تۆتتىن بىرى. ھازىرقى ئىككى كىلوگرامغا باراۋەر كېلىدۇ. كۆچمە مەنىلەردە كۆپ قوللىنىلىدۇ، قىلمىشنى خالىمىغان بىر تالاي ئىشلارغا كىنايە قىلىنىدۇ. م:

ئۇنىڭ گەدىنىدە ئىششەك قەرزى بار.

ياتقان يېرىدە چارەك - ئىششەك ئەخلەت.

ئىينا: «مانا، ماۋۇ، ماۋۇ يەردە» دېگەن مەنىلەردە كېلىدۇ. يېقىن يەردىكى، قېشىدـ

ئىندەككە كەلمەيدۇ قوشۇق.

*

مېنى ئىندەككە كەلتۈردۈڭ،
ئۆزەڭ كەلمەكتە يوق، يارىم.
كۆلۈپ نازىڭدا ھەر باقساڭ،
يۈرەككە تەگدى ئوق، يارىم.

ئىس قويماق: «ساماننىڭ ئاستىدىن سۇ يۈگۈرۈتمەك، شەپە بەرمەك دېگەندەك» مەجازىي مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ. م:

شۇنچە ئىس قويۇپ باقتىم،
ھېچنېمىنى سەزمىدى.

يېزا - سەھرالاردا ياز كۈنلىرى پاشا - كۆمۈتىلاردىن ساقلىنىش ئۈچۈن، سامان - پاخاللارنى كۆيدۈرۈپ ئىس چىقىرىپ پاشىلارنى ھەيدەيدۇ. مانا بۇمۇ «ئىس قويماق» دەپ ئاتىلىدۇ.

ي

ياتا، ياتىسى (بىر نەرسىنىڭ يېرىمى): چالا ئىش قىلىدىغان ئادەملەرگە «يېرىم - يارتا ئىش قىلماق» دەيدىغان گەپلەرمۇ بار. م:

بۇ قوينىڭ گۆشىنىڭ ياتىسىنى قازانغا سالدۇق. ياتىسىنى پولۇغا باسماقچى.

«ئىش قىلغان يېرىم ـ يارتا،
جىنىنى نەگىمۇ ئاتا».

يالغۇزەك: نەي.

يىگىنە (ژىڭنە): ئەسلىي ئاتىلىشى «يىگنە» بولۇپ، كېرىيىلىكلەر «يىگنە» دەپ ئاتايدۇ. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىمۇ «يىگنە» دەپ ئېلىنغان.

يىد: پۇراق، ھىد، كېرىيىلىكلەر «يىد» دەيدۇ. كىشىلەر باراۋەت ئايلىرىدا، پەيشەنبە، جۈمە كۈنلىرىدە ئۆلگەنلەرنى ياد ئېتىپ قۇيماق پىشۇرۇپ ياغ پۇرىتىدۇ، بۇنى «يىد پۇراتتى» دەپ ئاتىشىدۇ. قوچۇدىن تېپىلغان قەدىمكى تۈركچە يادىكارلىقلاردىمۇ «يىد» دەپ ئېلىنىپ، «پۇراق» دەپ ئىزاھلانغان. مەجازدا: ئىش -

ھــۇرۇن، ئىش خۇشياقماس.
م:
ئــورۇنلىرىدىن تۇرسىلا، تولا
ئىرىنچەكلىك قىلمىسىلا.

ئىلىنچۇك: نەرسە ـ كې-
رەك ئېسىپ قويىدىغان ئاچا.
كــۆچــمە مەنىدە: يۇقىرىدىكى
ئىمتىيازلىق ئادىمى دېگەنگە ئى-
شارە قىلىنىدۇ. م:
سـائادەت دېگەن ئۆلچەملىك
ئايال، ھەم ئەخلاقلىق ھەم قابىلى-
يەتلىك. ئەمما، ئۇنىڭ يۇقىرىدا ئى-
لىنچۇكى يوق، ھازىرقى كۇندە ئى-
لـىنچۇكى بولسىلا يۇقىرىغا قاراپ
ئۆرلەۋېرىدۇ.

ئــىــلچۇك (ئىلچۇق):
قــىسماقنىڭ دان بېكىتىلگەن
دانچــۇقنى ئىلىپ تۇرىدىغان
تــىلى. كىشىلەر بۇنى تېخىمۇ
جــانــلــىقلاشتۇرۇپ دانچۇقنى
«دىــلــدانــىــكى»، ئىلچۇقنى
«ئىلدانىكى» دەپ ئاتىشىدۇ.
ئۆزى كىچىك، ئەمما چاققان،
كىشىنىڭ مەستلىكىنى كەلتۈ-
رىدىغان، كىچىك ئەقىل ئىگى-
ســىــنــى ئــەركىلىتىپ «دان-
چۇق»؛ ئۆزى كىچىك، ئەمما
ئــۆز ئىشىغا پىششىق بالىنى
«ئىلچۇق» دەپ ئۇخشىتىدۇ.

ئىلمەك (ئىسىم): مېۋە
شاخلىرىنى ئېگىشكە ئىشلىتى-
لىدىغان ئەگمە خادا. چوڭ ـ كە-
چىك مېتال ۋە ياغاچلاردىن يا-
سىلىدۇ. م:
ھويلاڭدىكى ئۈجمەڭنى،
ئىلمەكتە ئېگىپ يەيمەن.
كۆڭلۈمگە ئازار بەرمە،
ئۆزەم ئىشلەپ تېپىپ يەيمەن.

ئىلمەك (پېئىل): بۇر-
نىنى ئىلىش ياكى شاخ ـ شۇم-
ـبىلارنى ئېگىش ھەرىكىتىنى
ئىپادىلەيدۇ. م:
ھارامزادىلىك قىلساڭ بۇرنۇڭ-
نى ئىلىۋېتىمەن جۇما!

ئىشەك مەرىسى: موگۇ.
ئىشەك مەرىسى نەم، سايىلىق
جايلاردا ئۆسىدۇ ياكى ئۆستۈ-
رۈلىدۇ.

ئىچەكەش (ئىچەكەشمەك):
سىرداشلىق، ئىچ گېپىنى بەر-
مەك. م:
ئەمدى ئىچەكىشىپ كەلگەن-
تۇق، يۆتكىلىپ كەتكۇدەكسىز.

ئــىــنــدەك: قــۇشلارنىڭ
قولىغا كۆندۈرۈلۈشى. مەجازىي
مەنىدە ئالداش، ئالداپ (گول-
لاپ) مايىل قىلماق. م:
سەن قۇشۇڭنىڭ بارىدا،
غازغا سال، ئۆردەككە سال.
تاڭلا بەش كۇندىن كېيىن،

لاپ كېلىپ، قۇرۇتۇپ سوقۇپ بۇ قاچىغا ئېلىپ سۇ ئارىلاشتۇ-رۇپ يېلىم ھالىتىگە كەلتۈرۈپ بېشىغا چاپىدۇ. جىگدە يېلىمى چاچنى ئۆستۈرىدۇ. چاچ چۈ-شۈشىنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ دەپ قارايدۇ.

كۆچمە مەنىدە: ئورۇق، ئېگىز كەلگەن قىزلارنى «يېلىم چاغۇ» دەپ كەمسىتىپ ئوخشى-تىدۇ.

يېسى (ياپىلاق): بەزى-لەر ياسىماق، يېسىماق، دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ. م:

بۇ بالىنىڭ كاللىسى بىر تەرەپ-كە يېسى بولۇپ كېتىپتۇ.

كېچىدىن يېسى يېتىپ قالغان ئوخشايمەن، بوينۇم ئاغرىپ قوپۇپ-تىمەن.

شۇۋۇللاغىنىڭ قىزلارى،
پىستان كۆزلۈك، يېسىماقۋاش.

يۇدمەك: (پېئىل) ئو-تۇن، ئوت - چۆپ، تاغار - قاپ-لارنى ئۆشنىسىگە ئارتىپ كۆتۈ-رۈش، يۇدۇپ ماڭغان نەرسە. كۆپىنچە ھالدا كىچىك بالىلار-نى ھاپاش ئېتىپ مېڭىشنى كۆرسىتىدۇ.

مەجازدا: گەدەنگە چۈش-كەن، قۇتۇلغىلى بولمايدىغان ئادەم ۋە نەرسىلەرنى «يۇدمەك» دەپ ئاتايدۇ. م:

ھاشىم باي دېگەن كونا يۇد-مەكلەدىن، ئۇلارنىڭ جېنى كەتتى-دىكىلەرنىڭ بېشىغا چۈشۈگلۈك.

يۈزلۈك: نەرسىلەرنىڭ كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان تەرىپى. ئابرۇيلۇق، يۈزلۈك ئادەملەر. بۇغداي خامىنى ئەتكەن، قوناق سوققان ئورۇننىڭ توپىسىدىن يۈزلەپ ئايرىۋالغان بۇغداينى «يۈزلۈك بۇغداي»، قوناقنى بولسا «يۈزلۈك قوناق» دەپ ئا-تايدۇ. م:

ئۆزلىرى يۈزلۈك ئادەم، ئۇنداق نامىخىل ئىشلارنى قىلمىسىلا.

يوشۇنماق: مۆكۈنمەك، يوشۇرۇنماق، «بۇكۇنۇش»، «مۆكۈنۈش»، كىچىك بالىلار ئاخشاملىرى ئوينايدىغان يوشۇ-رۇنماق ئويۇنى، يەنى مۆكۈش-مەك ئويۇنى. كېرىيە تەرەپلەردە مۇنداق ئويۇننى «بۇكۇنتوق» دەپ ئاتايدۇ. م:

كىچىك بالىلارنىڭ يوشۇنمى-قىدەك، سىلنى ئىزدەپ بارمىغان يەر قالمىدى.

يۇپتاق (شۇپتاق): ئې-گەر، توقۇم ئارتىلمىغان ئات - ئۇلاغ، «تۈركىي تىللار دىۋانى»

هەرىكىتىنى مەخپىي تۇتۇشنى، ئىنتايىن مەخپىي ئىش قىلىشنى «يىد - بۇسىنى چىقارمايلا يىغىشتۇردى»، يەنى ھېچكىمگە بىلىندۇرمىدى دەپ ئىپادىلەيدۇ.

يالاق: يۇندى ئازگىلى. ئۇيغۇرلار قاچا - قۇچا يۇغان يۇندىنى مۇقىم بىر جايغا تۆكىدۇ. چۈنكى يۇندا تەركىبىدە تۇز، ئاشلىقنىڭ تاتىقى بولغاچقا، ئۇنى قالايمىقان تۆكسە، دەسسىگەن ئادەمنىڭ پۇتى توكۇر، كۆزى قارىغۇ بولۇپ قالىدۇ، دەپ قارايدۇ. بۇ ئاشلىقنى قەدىرلەش، «تۇز» نى ئۇلۇغ بىلىش، تازىلىققا ئەھمىيەت بېرىش تۇيەيلىدىن شەكىللەنگەن ئادەت.

مەجازدا خۇشامەتچى، سۇخەنچى (چېقىمچى) ئادەملەرنى «يالاقچى» دەپ ئاتايدۇ.

يىك: يىپ ئېگىرىدىغان ياغاچ ئەسۋاب. ئۇ قورۇق يولغۇننىڭ ياغىچىدا قىرىپ مەخسۇس ياسىلىدۇ. ئۇنىڭ تۈز، رۇسلىقى، مەزمۇتلىقى مەجازدا ئادىللىققا، توغرىلىققا (دۇرۇسلۇققا) ئوخشىتىلىدۇ. م:

ئۇ ئالدىمغا كېلىپ يىكتەك تۇردى ۋە مەندىن ئەپۇ سورىدى.

ئادىل دېگەن يىكتەك ئادەم، ھەققەت دېسە تىك تۇرىدۇ.

يېتىلەگ (يېتىلەك): مالىنىڭ يېتىلەپ ماڭىدىغان باغلانجىسى. كۆندۈرۈلگەن، باشلىغان تەرەپكە ماڭىدىغان ھايۋانلارنى، «يېتىلەككە ماڭامدۇ» دەپ ئىپادىلەيدۇ. مەجازدا: كىم بىر نېمە دېسە شۇ ياققا ئەگىشىپ كېتىدىغان قىلىقلارنى بۇ سۆز بىلەن كىنايە قىلىدۇ. م:

بۇ باشلىقنىڭ مەۋقەسى يوق، كىم يېتىلىسە شۇ ياققا ماڭىدۇ.

بۇ ئادەم يېتىلەككە بەك كۆنەگ ئادەم.

يېتىم ئەتتا: ئۇستاز كۆر- مىگەن، پارچە تىجارەتچى. م:

«سودا قىلساڭ سودىگەر بەلەن قىل، يېتىم ئەتتا بىلەن ئىش پۈتمەس».

يېلىم چالغۇ (يېلىم چاغۇ): ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ چاچ يېلىمىنى چىلايدىغان قاچىسى. شەكلى ھازىرقى نەپىس قەدەھلەرگە ئوخشاپراق كېتىدۇ. بېلى ئىنچىكە ياسىلىدۇ. ئۇيغۇر ئاياللىرى جىگدە يېلىمىنى كو-

تى، بىزار بولدى، رايى قايت-
تى. م:
بۇ ئىشتىن كۆڭلۈم يەدى.
يۇپۇرى: ئۇدۇلى. م:
*ئۇ مېنىڭ يۇپۇرۇمدىن ئۆتۈپ
كەتتى.*

يەل قوقاق: بىر خىل
قىزىتما كېسەل. بۇنى شامان
يوسۇنىدا ئوت ۋە سۇدا كۆچۇ-
رۇپ داۋالايدۇ.

يەڭ: كىيىمنىڭ يېڭى،
نان ياقىدىغان (زاغرا، توقاچ
ياقىدىغان) نەرسە. ئادەتتە زاغرا
ياقىدىغان يەڭ، كىيىمنىڭ يې-
ڭىنىڭ سىڭرى بولغاچقا،
«يەڭ» دېيىلىدۇ. يەڭ قول-
نىڭ تونۇر ئىچىدە كۆيۈپ،
قىزىرىپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى
ئالىدۇ.

يەر يېغى: نېفىت تۇرد-
دىكى ماي. يەر ئاستىدىن قې-
زىلىدۇ. م:
هارۋىڭىزنىڭ ئوقىنى،
يەر يېغىدا ياغلايلى.
مۇز تېيىپ كېلىك قۇناخۇن،
كۆيگەن يەرنى داغلايلى.

يەنجە (يەنجى، يەنجۇ):
توۋرا، تىلەمچىنىڭ خۇرجۇنى.
م:
*خۇددى هابدالنىڭ يەنجىسى-
دەك، پوپكىڭىز دولىڭىزدىن چۇش-
مەيدىكەن توختاخۇن.*
يەنجە ئىگىسى بىلەن كې-
چە-كۈندۈز ئايرىلمايدۇ. شۇڭا
مەجازدا: «نەگە بارسىڭىز يەن-
جىڭىز بىللە» دەپ جېسەكچى
ئېلىپ ماڭىدىغانلارنى سۆرەت-
لەيدۇ.

يەل تاپان: شامالدەك تېز،
ئۇچقاندەك ماڭىدىغان ئادەم.
ئۇيغۇر رىۋايەتلىرىدە بىر يىللىق
مۇساپىنى كۆز يۇمۇپ ئاچقۇچە-
لىك ۋاقىت ئىچىدە تاماملايدى-
غان يوگۇرەكلەر بايان قىلىنى-
دۇ. كۆچمە مەنىدە: چاقلىرىغا
يەل بېرىپ ماڭىدىغان تۇرلۇك
ماشىنىلارنى «يەل تاپان»،
زەنجىر بىلەن ماڭىدىغانلارنى
«زەنجىر تاپان» دەپ ئاتايدۇ.
م:
نېمانچىلا ئىلدام سىز،
يەل تاپانغا ئۇچراپسىز.

يانپاش: پاچاق بىلەن
بەلنىڭ ئۇچراشقان جايىدا، يان-
پاش سۆڭەك دەيدىغان چوڭ
ئۇستىخان بار. بەزىلەر «ئىن-
چىكە بەل» دەپ ئاتايدۇ. م:
*يانپاشقا ئېلىپ بىر سالسام،
قوپالمىدى.*
مەجازدا: پەيت كۈتمەك،

دا بۇ سۆز «ياپتاق» دەپ يېزىـ
لىپ، «ياپتاق ئات» دەپ ئىـ
ـزاھلانغان. كېرىيە شېۋىسىدە
ئومۇمىيۈزلۈك «شۇپتاق» دېيىـ
ـلىدۇ. مەجازدا: ئېغىرلىقى
يوق (يۈكى يوق) ئىشلارغا
ئوخشىتىلىدۇ. م:

«غازال ئىشىكنىڭ دېمى يوق،
شۇپتاق ئىشەكنىڭ غېمى يوق».

يۇتما: يەر ئاستى سۇ يو-
لى. نو ئارقىلىق ئۆتكۈزۈلگەن
سۇ يولى. م:

بۇ يولنىڭ ئاستىدا چوڭ يۇتما بار. ئامبارنىڭ سۇيى شۇ يۇتما بىلەن ئېتىزلىققا ئۆتكۈزۈلىدۇ.

يۇمۇلاندۇ: خېمىر قاچىـ
سىنى قىرىپ يىغىلغان خېمىر
قالدۇقى، قولدىن ئادالىتىۋې-
تىلگەن خېمىر كاللەكچىسى.
كۆچمە مەنىدە مەۋقەسى يوق،
ئېتىبارى يوق ئادەم ۋە ئىشلار-
نى «يۇمۇلاندۇ» دەپ مەسخىرىـ
لەيدۇ.

يۇناش: پىچاقتا ياكى
ئەسۋابلاردا قىرىپ كىچىكلە-
تىش، شىلىپ چىقىش. م:

بۇ ياغاچنى ئەتكەننىڭ ياقى يۇناپ، قولۇم ئاغرىپ كەتتى.

مەجازدا: غەيۋەتخورلۇققا
كىنايە قىلىنىدۇ. م:

ئادەم بولمىدىيۇ كەينىدىن يۇنايدىغان گەپكەن. ئۇ سېنى يۇناۋاتىدۇ.

يوبدان: (يومدان):
ئۇيغۇر تائاملىرىنىڭ بىرى. قو-
ناق خېمىرىنى يېيىپ، چاپقۇدا
كېسىپ ئاندىن سۇغا سېلىپ
پىشۇرىدۇ. ئۇگرە ئاشقا ئوخ-
شاپ كەتكەچكە، «قوناق ئۇگ-
رىسى» دەپ ئاتايدۇ. كېرىيە
تەرەپلەردە ئومۇمىيۈزلۈك «سىق-
ماق ئاش» دەپ ئاتايدۇ.

يەكسەر: پۈتۈنلەي،
ھەممىسى، شۇنداقلا. م:

ئابدۇھىلىم ئاخۇننىڭ قوناقلىرى يەكسەر ئىككىدىن باش ئاپتۇ.
بۇ باغنىڭ ئالمىلىرى يەكسەر قىزىل.

يەل: شامال، «ئۇسۇ-
رۇق». بۇ سۆز ئېيتىلىشقا
ئەپسىز بولغاچقا، «يەل» سۆزى
بىلەن ئىپادە قىلىنىدۇ. م:

يەل يۇرۇشتى. يەل ماڭدى.
«كاناپچىدىن يەل كەتتى. ھارۋىكەشتىن تىرت ۋوۋۇ».

ئادەتتە ھارۋا - ۋېلىسىـ
پىتلارغا يەل ئۇرۇشنى «يەل
بېرىۋالاي» دەپ ئاددىيلاشتۇ-
رىدۇ.

يەدى (يەدىم): زېرىك-

تاللىۋېلىش، كۆڭۈلگە ياققاننى
ئالدىغا تارتىش. م:

ياراغداپ تاللىۋېلىڭ، سىزدىن
ئاشقىنى بىزگە قالسۇن.

بەزى تەلەپپۇزلاردا «ياراغ-
لاش» دەپمۇ ئاتايدۇ.

ياندۇرقى: كېيىن، كې-
يىنكى، كېلەركى (ۋاقىت).
م:

ياندۇرقى يىلدىن باشلاپ،
كۇچادىكىلەر يىلدا بىر قېتىم كېلى-
دىغان بولدى.

يەسقاق: تاغ - داۋانلار-
دىن چىقىدىغان كۆك رەڭلىك
بىلەي تاش. بۇ خىل تاش سې-
غىز قېتىش، ئادەتتىكى تاش-
تىن يۇمشاقراق كېلىدۇ. يو-
رۇڭقاش ۋە قاراقاش دەرياسى-
نىڭ بېشىدىكى تاغلار ياسقاق-
لىق بولغاچقا، بۇ تاشنى يالاپ
كەلگەن سۇ ياسقاق (كۆك)
رەڭلىك لاي بىلەن ئارىلاش ئا-
قىدۇ. كىشىلەر ئۇنى «بىلەي
سۇيى» دەيدۇ.

ياقىلىق: ئۈزۈم تاللىرى-
نى ئارتىپ قويۇش ئۈچۈن ئور-
نىتىلغان بادرا (ياغاچ). م:
شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تال باراڭنىڭ ياقىلىقىدىن،
ئالا ئاتنىڭ تاقىلىقىدىن.
كۆڭۈلنىڭ ئارامى يوق،
بىۋاپانىڭ خاپىلىقىدىن.

ياما ئاش: ياما قىلىنغان
قوناقتا پىشۇرۇلغان كۈجە
ئاش. كېرىيە تەرەپلەردە
«قىيتماق ئاش» دەيدۇ. تولۇق
ئۈن بولماي، پارچىلانغان قو-
ناق ياكى بۇغداينى «ياما» دەپ
ئاتايدۇ. م:

ماڭ، بۇ بىر خالتا قوناقنى يا-
مداپ كەلگىن.

ئەگەر «ياما» غا «سى»
قوشۇمچىسى ئۇلانسا، بىر نەر-
سىنىڭ «يېرىمى» بولىدۇ. م:

قولۇڭدىكى ناننىڭ يامىسىنى
ئۇكاڭغا بەرگىن.

ياغىچاق: ياغۇنچاق،
قول تۈگمىنى، تاغ ئاھالىلىرى-
دا ئاساسەن بۇ تۈگمەن بىلەن
تىرىكچىلىك بولىدۇ. م:

ياغىچاقنىڭ ئۈنىدا،
كۆمەچ كۆمدۈم يەپ باقسىلا.
ئاخشام دېگەن گەپلىنى،
قېينانامغا دەپ باقسىلا.

يامان: باتۇر، كۈچلۈك،
باشقىلارغا بوزەك بولمايدىغان
ئادەم. ئىككىنچى مەنىسى:
ئوبدان بولمايدۇ، ياخشى ئە-

ئۈچ ئالماقنى بۇ سۆز بىلەن ئىد-
پادىلەيدۇ. م:

خەپ ئىگەكىم، ئالەم ئۈزۈن،
يانپىشىمغا بىر چىقار تېخى!

«چېلىشقا تويمىغان، يانپاشقا چىقار».

يامىداش: يېرىم قىد-
لىش، ھەجىلەپ ئوقۇش. م:

*ئۇنىڭ ساۋاتى ئاسان چىققۇ-
دەك، بىر ھەپتىنىڭ ئىچىدە «ئېلىپ-
بە»نى يامداپ ئوقۇيالىغۇدەك بوپ-
تۇ.*

قوناقنى مەدىكىدىن ئاي-
رىش، ياما تۇگمەندە يۇمشى-
تىش قاتارلىق مەشغۇلاتلارنىمۇ
«يامىداش» دەپ ئاتايدۇ.

ياپا: ھەمىشە، دائىم،
داۋاملىق، سۇۋارىسىغا. م:

*خاپىلىق كەلسە ياپا قوش كې-
لىدۇ.*

*ئوسمان خالۋاپىنىڭ قويلىرى
ياپىسىغا ئىككىدىن قوزىلاپتۇ.*

يالاڭ: بىر مەنىسى «يا-
پا» غا ئوخشاش بولۇپ، يەنە
بىر مەنىسى باش كىيىمى، ئا-
ياغ كىيىمى يوقلۇققا قارىتا مەنە
ئۇقتۇرىدۇ. م:

*يالاڭ باش (باشتاق)، يالاڭ
ئاياغ (ساياق).*

«يالاڭ» سۆزىدىكى «ئا»
تاۋۇشى «ئې» غا ئاجىزلاشقاندا
يالاڭ سۆزى «يېلىڭ» غا ئۆز-
گىرىپ، كىيىمى نېپىز ئىكەن-
لىكىنى بىلدۈرىدۇ. م:

*كىيىمىڭ بەك يېلىڭكەن، قې-
لىنراق كىيىم ئېلىۋال.*

ياپسا: ئۇدۇلمۇ ئۇدۇل،
بىر-بىرىگە دەل كېلىش،
شال-تاختايلارنىڭ بىر-بىرىگە
چاپلىشىپ كېلىشى. خارەتلەر-
نىڭ سىلىقلاش رەندىسى ياغاچ-
لارنى ياپسا كەلتۈرۈشكە ئىشلە-
تىلگەچكە، ئادەتتە يەنە «ياپسا»
دېيىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدى- كى
كۆپلىگەن سۆزلەرگە ئوخشاش
بۇ سۆزنىڭمۇ كۆچمە مەنىلىرى
بار. پەيتى ئوبدان چىققان ئىش-
نى، «ساپ ياپساسى كەلدىيا»
دەپ خۇرسەن بولىدۇ. تويدىن
كېيىن ياخشى ئۆلتۈرۈپ قال-
غان ئەر - خوتۇنلارنى «ئاخۇنۇم
نىكاھىنى ئوقۇغاندا تازا ياپسا
كەلتۈرۈپ ئوقۇغان ئىكەن»
دەپ پەخىر تاپىدۇ. مۇۋاپىق
كەلمىگەن ئىشنى «ئانچە ياپسا-
سى كەلمەي» دەپ ئوخشىتىدۇ
ۋە باشقىلار.

ياراغداش: ئەرزىتىش،

ئابدۇرىشات مۇساجان

كېرىيە شېۋىسى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش

مۇقەددىمە

خوتەن دىئالېكتىنىڭ كېرىيە شېۋە رايونى چىرا، كېرىيە، نىيا ناھىيىلىرى، بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ چەرچەن ۋە چاقىلىق ناھىيىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كېرىيە شېۋە رايونى (كېرىيە، چىرا، نىيا) خەلقلىرىنىڭ تىلى، تىلشۇناسلار تەرىپىدىن بىردەك ئېتىراپ قىلىنغان خوتەن دىئالېكتىنىڭ سوب (تارماق) شېۋە رايونى بولۇپ، كېرىيە شېۋىسى ئۆزىدە گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكلەرنى ساقلاپ كەلگەنلىكى، رايونلار بويىچە روشەن ئايرىمىلىققا ئىگە بولغانلىقى بىلەن تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك بولغان زور تېمىدۇر.

بۇ ماقالىدە كېرىيە شېۋىسىنىڭ شەكىللىنىشى، خوتەن شېۋىسى بىلەن پەرقى ۋە كېرىيە شېۋىسىنىڭ شەكىللىنىشىدىكى تارىخي سەۋەبلەر يۈزەكى بولسىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇلدى. كېرىيە (شەرقىي ناھىيىلەر) شېۋىسىنىڭ خوتەن شېۋىسى بىلەن بولغان ئوخشاشلىق ۋە پەرقلىق تەرەپلىرىنى ئىمكانقەدەر روشەن كۆرسىتىپ بېرىش ئۈچۈن بۇ ئىككى شېۋە سېلىشتۇرۇلدى ھەمدە ئارىدا ئۈزۈن مۇساپە، چۆل - جەزىرە، نەچچىلىگەن چوڭ شەھەرلەر بار تۇرۇقلۇق شېۋە جەھەتتە ئۆزئارا يېقىن كېلىدىغان قەشقەر شېۋىسى بىلەن، شۇنداقلا باشقا دىئالېكت-شېۋىلەر بىلەن بولغان قىسمەن ئورتاقلىقلارمۇ سېلىشتۇرۇلدى. كېرىيە شېۋىسىنىڭ «خاقانىيە تىلى» دىن ساقلىنىپ قالغان بەزى ئالاھىدىلىكلىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى ئاساس قىلىپ سېلىشتۇرۇلدى. كېرىيە شېۋىسىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ۋە ئۆزگىچىلىكىنى ئىمكانقەدەر ئېنىق ۋە توغرا كۆرسىتىپ بېرىش ئۈچۈن فونېتىكىلىق، مورفولوگى-

مەس. م:

چىڭگىزخاننىڭ ئاتلىق لەشكەرلىرى ھەممىدىن يامان. ئۇلار زىنىڭ قارىسىنى كۆرگەنلەرمۇ قورقۇپ كېتىدىكەن.

ھاشىم ئەلگەكنىڭ يامان نامى بار ئادەم، ئۇنىڭ ئىسمىنى كىشىلەرگە ئېيتقىلى بولمايدۇ.

«يامان يولۋاس يولدا ياتىپ شىرغا يول بەرمەس».

يا: قەدىمكى جەڭ قورالى بولغان ئوقيانىڭ كىرىچى «يا» دېيىلىدۇ. م:

«ئالدىم يا بىلەن ئوقنى، دۈشمەننى ئاتارمەن دەپ»

«يا» — «ياكى، بولمىسا، ئەمىسە»نىڭ ئورنىدا كېلىدۇ. م:

يا ئۆلەلمەي، يا تىرىلمەي يۈرگەننىڭ نېمە پايدىسى!؟

ياچاق: ئوقيا ئاتىدىغان يانىڭ كىچىكرەكى، كۆپىنچە كىچىك باللار ئوينايدۇ. باللار ئۇنى «روچاق» دەپ ئاتايدۇ. ئۇيغۇر ئەجدادلىرى ئۆزىنىڭ ئوقيا بىلەن جەڭ قىلىش، ئوۋ ئوۋلاش ئۇدۇمىنى باللارغا ئەنە شۇ ياچاق بىلەن ئۆگىتىدۇ. ياچاقنىڭ ھەرقايسى كەنت - دائىرىلەردە: «رۇچاق»، «رىچاق»، «يىچاق» دەيدىغان تەلەپپۇزلىرى بار.

ياچىق: (كېرىيىدە «يىچىق» دەيدۇ) ياغاچتىن قوپۇپ قالغان قات، يېرىندا. م:

بالام، بۇ ئوتۇننى يىچقلاپ بېرىڭ، ئانگىز ئوت تۇتاشتۇرىدىغان يىچىق قالماپتۇ.

كۆچمە مەنىدە قىلىنىۋاتقان ئىشىدىن ئازراق قوسۇر چىققاندا، ياكى چىقارغاندا بۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. م:

بۇگۈن بىر كۈنلۈك ئىشىمىزدىن يىچىق چىقتى، يەرنىڭ تېگى ئوبدان چىڭدالماپتۇ.

سىز خەقنىڭ ئىشىدىن يىچىق قوپارغىلى بەك ئۇستا.

يامپۇچۇق: خارەتنىڭ تۆشۈك ئاچىدىغان ئەسۋابلىرىنىڭ بىرى.

ياپپاڭ: تەخسىدەك تەكشى يەر. تۈپتۈز. م:

بۇ قاچا بەك ياپپاڭكەن، بىر نەرسە قويسا ئورنىشىدىغانراق قاچا ئەكلەيلى.

ئومۇمەن تەكشى كەڭلىكنى، ئابيۇمىنى ئىپادىلەيدىغان مەنىلەرگە «ياپپاڭ» سۆزى ئىشلىتىلىدۇ.

كېرىيە ناھىيىسىدىكى قالۇقلۇقلار بىلەن قاچۇنلۇقلارنىڭ تىل
ئادىتى ۋە باشقا ئالاھىدىلىكلىرىنى ئايرىم تېمىدا تەكشۈرۈپ تەتقىق
قىلىشقا ئەرزىيدۇ. قالۇق ھازىر مۇغاللا بازىرى تەۋەسىدە بولۇپ،
قالۇق ئاياغ قالۇق، بەش قالۇق كەنت مەمۇرىيەتلىرىگە ئايرىلغان. ئۈچ
قالۇق ۋە باشقا مەھەللىلەر باشقا كەنت مەمۇرىيەتلىرىگە قوشۇۋېتىل-
گەن. لېكىن، قالۇقلۇقلار بىر قىسىم رايونلارغىمۇ جۇملىدىن چىرا،
نىيا ۋە چەرچەن ناھىيىلىرىگىمۇ خېلى كەڭ تارقىلىپ كەتكەن. ئۇلار
چارۋىچىلىقتا ماھىر بولۇپ، ھازىرمۇ قالۇقنىڭ قايماق، قېتىقلىرى
داڭلىق. تىل جەھەتتىكى ئەڭ گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكى — ئۇلار سۆز
ئارىسىدىكى «ۋ» تاۋۇشىنى «گ» غا ئالماشتۇرۇپ يېنىك تەلەپپۇز
قىلىدۇ. مەسىلەن، زەدىۋال — زەدىگال، ئايۋان — ئايگان،
پالۋان — پالگان، لاۋا — لاگا، ھاۋانچا — ھاگانچا قاتارلىقلار.
قاچۇنلۇقلارنىڭ ھەر تەرەپلىمە ئالاھىدىلىك ۋە ئۆزگىچىلىكلىرى «بورد-
چى مەھەللىسى» گە مەركەزلەشكەن بولۇپ، ئۇلار بورا توقۇپ سېتىش
كەسپىنى ئاساس قىلىدۇ، ئىنتايىن ئىجىل - ئىناق ئۆتىدۇ. تىل
جەھەتتە، ئادەتتە باشقا خەلقلەر بىلەن ئوخشاش سۆزلىشىدۇ. ئېيتىش-
لارغا قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى ئۇقۇشىدىغان بىر خىل «قارا تىلى»
بار بولۇپ، باشقىلارغا زادى ئاشكارىلىمايدىكەن. 1950 - يىلىدىن
ئىلگىرى سېلىق يىغقۇچىلار ۋە ئالۋاڭ - سەيسىچىلەر بۇ مەھەللىگە
كەلگەندە، كىمكى ئەڭ بۇرۇن كۆرۈپ قالسا «تەنتەك كەلدى، ساياز-
قاچ!» دەپ ۋارقىراپ قويىدىكەن-دە، نەتىجىدە ھەممە كىشى قېچىپ
مۆكۈنۈپ، ئۇلارنى قۇرۇق قول يولغا سالىدىكەن. بىرەرىنىڭ ئۆچمەن-
لىكى بار بىرەر كىشى بۇ مەھەللىگە كېلىپ قالسا، ياكى باشقا يەردىن
كەلگەن كىشىلەر بۇ مەھەللىدىكى بىرەر كىشى بىلەن جېدەللىشىپ
قالسا، «ئولاش-چولاش!» دەپ ۋارقىرىسا، ھەممە كىشى قوراللىنىپ
چىقىپ، يات كىشىنى ئۇرۇپ يانقۇزۇپ قويىدىكەن. ھازىرغا كەلگەندە
بۇ خىل ئادەتلەر ۋە بۇ خىل «قارا تىل» لار تەدرىجىي ئەمەلدىن قېلىشقا
يۈزلەنگەن. ئۇلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ئىراندىن كۆچۈپ كەلگەن تا-
جىكلار بولۇپ، ئۇيغۇرلىشىپ كەتكەن، دېگەن قاراش بار.

قىسقىسى، كېرىيە شېۋىسىنىڭ ھەر خىل ئالاھىدىلىك ۋە ئۆزگە-

يىلىك ۋە لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلەر ئايرىم - ئايرىم كۆرسىتىلدى.
مەلۇمكى، چىرا رايونىدا خوتەن شېۋىسىنىڭ تەسىرىمۇ، كېرىيە شېۋىسىنىڭ تەسىرىمۇ بار. نىيا، چەرچەن، چاقىلىق ناھىيىلىرى شېۋىسىدە بولسا، ھەر خىل ئالاھىدىلىك، ئۆزگىچىلىكلەر ئارىلىشىپ كەتكەن. ئەمما، كېرىيە ناھىيىسىدە ھەر خىل ئۆزگىچىلىك ۋە ئالاھىدىلىكلەر رايونلار بويىچە ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن، تاغلىق رايونلاردا (كېرىيە ناھىيىسىنىڭ ئاتچان يېزىسى، ئويتوغراق يېزىسىنىڭ تومىيا كەنتى، چىرا ناھىيىسىنىڭ نۇرى يېزىسى) لېكسىكا جەھەتتە ئۆزگىچىلىك بار. ئۇلار «يامغۇر ياغدى»، دېگەن سۆزنى «ھاۋا ياغدى» دەيدۇ. «چوڭ يول» نى «ھام يول»، «ناھىيە، ۋىلايەتلەر» نى «ئىچكىرى»، «تاغ» نى «قى»، «دەريا» نى «ساي» دەيدۇ. كېرىيە ناھىيىسىنىڭ قاراقىر يېزىسى ۋە قوشنا بولغان چىرا ناھىيىسىنىڭ دامكۇ يېزىسىدىكىلەر تىلىنىڭ فونېتىكا جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى ئۆزگىچە: ئۇلار «كېلىدۇ» دېگەن سۆزنى «كىتۇ»، «چۈشىدۇ» نى «چۈتۇ»، «قىلىۋىدى، كېلىۋىدى» گە ئوخشاش سۆزلەرنى «قىلىۋىزگە، كىلىۋىزگە»، «دەرھال» نى «دەررۇ»، «تۇيۇقسىز» نى «تۇيپو» دەيدۇ. كېرىيە ناھىيىسىنىڭ شىۋول، لايسۇ رايونىدا سۆزلەرنىڭ ئاخىرىنى يۇقىرى ئىنتوناتسىيىدە سوزۇپ سۆزلەيدىغان ئالاھىدىلىكتىن باشقا، گراممېتىكا جەھەتتە جۈملىلەرنىڭ خەۋىرىنى باشتا سۆزلەيدىغان ئالاھىدىلىكمۇ بار. مەسىلەن: ئۇلار «بازارغا بارامدىمىز؟» دېگەن جۈملىنى «بارامتىمىزا بازاغا؟» دەيدۇ. «توختاخۇن كېلەمدىكەن؟» دېگەن جۈملىنى «كىلەمتىكىنا توختاخۇن؟» دەيدۇ. «قاسىم بۇ يەرگە كەلسۇن» دېگەن جۈملىنى «كەسۇنا قاسىم بۇ يەگە» دەيدۇ. كېرىيىنىڭ لەنگەر، ئارىش يېزىلىرىدىكىلەر تىلىدا فونېتىكىلىق ئۆزگىچىلىك بولۇپ، ئۇلار ئۆتكەن زامان سوزۇق تاۋۇش قوشۇمچىلىرى «دۇ، مۇ» لاردىكى «ئۇ» تاۋۇشىنى بىردەك «ئو» تەلەپپۇز قىلىدۇ (ئاشۇمۇ — ئاشومو، دېگەندۇ — دېگەنتو). ئۇلار سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى «ئى» تاۋۇشىنى «ئې» غا يېقىنلاشتۇرۇپ، سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىدۇ (دەيسىز — دەيسېز، كەلدى — كەلدې، دېدى — دىدې).

مۇتلەق كۆپ قىسمىنىڭ 3 ـ، 4 ـ ئەجدادلىرى كېرىيىلىك بولۇپ چىقىدۇ. بۇ دېگەنلىك، چەرچەن، نىيا ئىلگىرى ئادەمزات يوق جاي ئىدى، كېيىن كېرىيە خەلقى ئاچقان، دېگەنلىك ئەمەس. مىلادىيەدىن ئىلگىرىلا بۇ رايونلاردا كروران، پىشامشانغا ئوخشاش چوڭ شەھەر بەگلىكلىرى بارلىققا كېلىپ، قەدىمىي «يىپەك يولى» نىڭ ئېچىلىشى ۋە گۈللىنىشىدە مۇھىم رول ئوينىغان. لېكىن رەھىمسىز قۇم بوران بۇ بەگلىكلەردىكى شەھەر ـ راباتلارنى پۈتۈنلەي ۋەيران قىلىپ، ئاھالىسىنى پۈتۈنلەي كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر قىلغان. رىۋايەتلەردە كېرىيە ناھىيىسىنىڭ ھازىرقى ئورنىمۇ يەتتىنچى قېتىم كۆچۈرۈلگەن جاي دېيىلىدۇ. ئەمگەكچى خەلق تەبىئەت بىلەن ئىزچىل كۈرەش قىلىپ، بۇ رايونلارنى نەچچە رەت قايتا ئېچىپ گۈللەندۈرگەن. ئاۋرىل ستەيىن ئەندىرە خارابىسىنى قېزىش جەريانىدا 719 ـ يىلى بىر خەنزۇ ئەمەلدارنىڭ شۇ يەردىكى زىيارىتى تەسۋىرلەنگەن بىر خەنزۇچە ھۆججەتنى تېپىۋالغان. ئەمما، شۇنىڭدىن 70 يىل ئىلگىرى (649 ـ يىلى) مەشھۇر سەيياھ شۈەنزاڭ بۇ يەردىكى 10 كۈنلۈك پىيادە سەپىرىدە ئادەمزات بار يەرنى ئۇچراتمىغان. شۈەنزاڭ بۇ يەرنى تەرىپلەپ كېلىپ، «ئۇ يەردە خارابىلىككە ئايلانغان بىر كەنت بار.»① دېگەنىدى. بۇنىڭدىن قارىغاندىمۇ ئەمگەكچان خەلق قىلچە بوشاشماي، قۇم ـ بوران ۋە ئۇرۇش ئاپەتلىرى يۇتۇۋەتكەن رايونلارنى قايتا ئېچىپ گۈللەندۈرگەنلىكىنى بىلىۋېلىشقا بولىدۇ. چەرچەن، نىيا ھەققىدىكى يۇقىرىقى رىۋايەتتە ئېيتىلغىنى ئۇ رايونلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى قېتىم قايتا ئېچىلىشى بولسا كېرەك.

نىيا، ئەندىرە ۋە باشقا خارابىلەردىن تېپىلغان ھۆججەت، ۋەسىقە ۋە يازما يادىكارلىقلارنىڭ كۆپ قىسمى كارۇشتى يېزىقىدا يېزىلغان. بۇنىڭغا ئاساسلىنىپ، ئالىملار كەم دېگەندە مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 3 ـ ئەسىردىن مىلادىيە 4-ئەسىرگىچە بولغان تەخمىنەن 700 يىل داۋامىدا، لوپنۇر كۆلى رايونىدىن خوتەنگىچە بولغان بىر چوڭ دائىرە ئىچىدە كارۇشتى يېزىقى قوللىنىلغان دەپ ھېسابلىماقتا. شۇ دەۋرلەر-

① پېتېر خوپكىرك (ئەنگلىيە): «يىپەك يولىدىكى ئەجنەبىي ئالۋاستىلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1990-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 144-بەت.

چىلىكلىرى روشەن رايون ئايرىمىلىقىغا ئىگە. باشقا ناھىيىلەردە بولسا بۇ خىل ئالاھىدىلىك ۋە ئۆزگىچىلىكلەر ئارىلىشىپ كەتكەن. جۇغراپە-يىلىك ئورۇن، ئېتنىك مەنبە، ئۆرپ - ئادەت، ئىرقىي ئالاھىدىلىك ۋە باشقا جەھەتلەردىن بولسۇن، چىرا، كېرىيە، نىيا، چەرچەن، چاقىلىق ناھىيىلىرىنىڭ بىرگەۋدە ئىكەنلىكى تارىخىي پاكىت. بۇ ناھىيىلەرنىڭ يېقىنقى زامان مەمۇرىي تەۋەلىك تارىخىغا نەزەر سالىدى-غان بولساق، 1884 - يىلى (گۇاڭشۇنىڭ 10 - يىلى) ئۇنىڭ ھازىرقى لوپ ناھىيىسىنىڭ بىر قىسمىدىن تارتىپ، چىرا، كېرىيە، نىيا، چەرچەنلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كېرىيە ناھىيىسى (于阗县) تەسىس قىلىنغان. 1902 - يىلى لوپ ناھىيىسى تەسىس قىلىنىپ، غەربى چىرا سايىدىن شەرقى چەرچەنگىچە بولغان رايون كېرىيە ناھىيىسىگە تەۋە بولغان. پەقەت 1914 - يىلى چەرچەن ناھىيىسى، 1929 - يىلى چىرا ناھىيىسى، 1944 - يىلى نىيە ناھىيىسى ناھىيە بولۇپ قۇرۇلۇپ، كېرىيىدىن ئايرىلىپ چىقىپ كەتكەن.

چەرچەن، نىيا ناھىيىلىرىنىڭ ئېچىلىشى توغرىسىدا، خەلق ئارىسىدا مۇنداق بىر رىۋايەت كەڭ تارقالغان: چەرچەن ئەسلىدە كېرىيە رايونىدىن گۇناھكارلارنى پالايدىغان يەر ئىكەن. كېرىيە بىلەن چەرچەن ئارىلىقىدا قاتنايدىغان رەۋەندىلەر (ئاشلىق توشۇغۇچىلار) ئۇلۇغ ساي (نىيا دەرياسى) ئەتراپىدا بىر نەچچە كۈن توختاپ ئات - ئۇلاغلارنى دەم ئالدۇرۇپ ماڭىدىكەن. بىر يىلى باھاردا بۇ يەردىن ئۆتكەن رەۋەندى-لەر كۈزدە كېلىپ قارىغۇدەك بولسا، چېچىلىپ قالغان بۇغداي، قوناقلار ئۈنۈپ، پىشىپ كېتىپتۇ. ئۇلار قايتىپ كېلىپ، كېرىيە ئامبىلىغا بۇ جايدا دېھقانچىلىق قىلىشقا بولىدىغانلىقىنى مەلۇم قىپ-تۇ. بۇنىڭ بىلەن كېرىيىدىن نۇرغۇن تېرىقچى ۋە چارۋىچىلار بۇ جايغا كۆچۈرۈلۈپ، ماكانلاشتۇرۇلۇپتۇ - دە، بۇ جاي ئاۋات يېزىغا ئايلىنىپ-تۇ.

نىيا، چەرچەندىكى خەلقلەرنىڭ تىل ئادىتى، ئۆرپ - ئادەت، پسىخىك ئالاھىدىلىكى ۋە باشقا جەھەتلەردىن كېرىيە خەلقى بىلەن ئىنتايىن يېقىن ياكى بىردەك بولۇشى، بۇ رىۋايەتنى ئىلمىي ئاساس بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىنى سۈرۈشتۈرگەندىمۇ،

ناھىيىسى دەريا بويى يېزىسىدىكى چارۋىچىلىق نوقتىلىرى) ، قالۇق (قارلۇق) ، قاچۇن (قاراچىن) ، قارا تۇرۇن (قارا تۈرك) ، مۇغاللا (موغۇل + لا) ... دېگەنگە ئوخشاش.

بۇ ئەھۋاللارغا ئاساسلىنىپ، تارىختا ھازىرقى شەرقىي ئۈچ ناھىيە تەۋەلىكىگە باشقا يۇرت ۋە باشقا قەبىلە خەلقلىرى كۆپلەپ كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان بولۇشى ۋە كېيىنچە تامامەن يەرلىكلە- شىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن، دېيىشكە بولىدۇ. بۇ خىل مۇرەككەپ مىللىي تەركىب، ئېتنىك مەنبە ۋە باشقا تىللارنىڭ تەسىرى، ئوخشاشلا مۇرەككەپ بىر خىل شېۋىنى شەكىللەندۈرگەن.

خۇلاسە شۇكى، كېرىيە خەلقىنىڭ تىل ئادىتى، تىل ئالاھىدىلى- كى ۋە تىل جەھەتتىكى ئۆزگىچىلىكلىرىنى تەتقىق قىلىش ھەر جەھەت- تىن ئايرىلماس بىر گەۋدە بولغان شەرقىي خوتەن شېۋىسىنى تەتقىق قىلىش بىلەن ئوخشاش.

كېرىيە شېۋىسىنىڭ باشقا شېۋىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، تۈرلۈك تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلى- دىن ھەر خىل تىلدا، ھەر خىل شېۋىدە سۆزلىشىدىغان قەبىلە، مىللەتلەرنىڭ بۇ رايونغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قېلىشى، باشقا تىل- شېۋىلەرنىڭ بۇ رايوندىكى خەلقنىڭ تىلىغا مۇئەييەن تەسىرلەرنى كۆر- سىتىشى سەۋەبلىك كېرىيە شېۋىسى مۇرەككەپ بىر خىل شەكىلگە كىرىپ قالغان. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، كېرىيە شېۋىسى قەدىمىي مىللەتلەرنىڭ تىل ئادىتى ۋە بىر قىسىم سۆزلۈكلەر ساقلىنىپ قالغان خوتەن، قەشقەر شېۋىلىرى بىلەنمۇ مەلۇم ئورتاقلىققا ۋە پەرقلەرگە ئىگە، قۇمۇل، لوپنۇر، تۇرپان دىئالېكت-شېۋىلىرى بىلەنمۇ مەلۇم ئورتاقلىققا ۋە پەرقلەرگە ئىگە. بىز ئالدى بىلەن كېرىيە شېۋىسىنى خوتەن شېۋىسى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرەيلى:

1. خوتەن شېۋىسىدە قىسمەن ھاللاردا سۆز ئارىسىدا كەلگەن «ھ» تاۋۇشى «ي» غا ئالمىشىدۇ، سۆز بېشىدا كەلگەن «ھ» تاۋۇشى-

دىكى كارۇشتى تىلىدىن «چالما» (تېرىم توپىسى، هازىرقى ئىستېمال مەنىسى «كاللەكلىشىپ قالغان توپا») ، «ئاشپىشتا» (مەنىسى بېدە، هــازىرقى تەلەپپۇزى «ئاشبېدە») ... دېگەنگە ئوخشاش بىر قىسىم سۆزلەر ۋە ئاز بولمىغان يەر ناملىرى هازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان.

كېرىيە ھەققىدىكى بىر رىۋايەتتە مۇنداق دېيىلىدۇ: «كېرىيە» نــىڭ بۇرۇنقى ئاتىلىشى «ئۈچ مىڭ كېرىيە» دۇر. «كېرىيە» — «كەليار» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان. بۇرۇنقى زاماندا (ئىسلام ئىستېلاسى دەۋرىدە) قەشقەردىن نۇرغۇن ئاھالە كۆچۈرۈلۈپ، بۇ يۇرتقا ماكانلاشتۇرۇلغانىكەن. بۇ يۇرتقىچە ساق - سالامەت يېتىپ كەلگەنلەر تويتوغرا ئۈچ مىڭ ئائىلىلىك بولغاچقا، «ئۈچ مىڭ كەليار» دەپ ئاتىلىپ، كېيىنچە «ئۈچ مىڭ كېيا» بولۇپ قالغان. بۇ بىر رىۋايەت. لېكىن 11 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بۇ رايونغا نۇرغۇن بوز يەر ئۆزلەشتۇر- گۈچىلەرنىڭ كۆچۈرۈپ كېلىنگەنلىكى مەلۇم. قەشقەر بىلەن كېرىيە يەر ناملىرىدىكى بەزى ئوخشاشلىقلار بۇ رىۋايەتنى بەلگىلىك ئىلمىي ئاساس بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. مەسىلەن:

قەشقەردە:	كېرىيىدە:
سىيەك	سىيەك
گۈزە	گۈزە
ياۋاغ	ياۋاغ
چاقا	چاقا
قارقا دەرۋازىسى	قارقى
مەكىت	مەكىت
بوغرىقۇم	بوغرىقۇم
سايۋاغ	سايۋاغ

ئۇنىڭدىن باشقا قەشقەر بىلەن كېرىيىنىڭ ئۆرپ - ئادەت ۋە تىل ئادىتى جەھەتتىمۇ مەلۇم ئورتاقلىقلار بار.

ئۈچ ناھىيە دائىرىسىدە يەنە قەدىمكى مىللەت ۋە قەبىلىلەرنىڭ نامىدا ئاتىلىپ، ئەينەن ياكى بۇزۇلۇپ ساقلىنىپ قالغان يەر ناملىرىمۇ ئاز ئەمەس. مەسىلەن، «قالماق قۇدۇق» (نىيا ناھىيىسىدە، قالماق — موڭغۇل مەنىسىدە) ، «قالماق جەن» ، «تاجىك» (كېرىيە

سالىمىز	ساتىمىز	سالتىمىز
سالىدۇ	ساتۇ	سالتۇ

4. خوتەن شېۋىسىدە «ر» تاۋۇشى «ي» غا ياكى «ل» غا ئالمىشىپ كېلىدۇ ياكى تىل ئۇچى ئارقىغا قايرىلىپ تاڭلايغا تەگكۈزۈلمەي، ئاجىزلاشتۇرۇلۇپ، جاراڭسىز تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە بۇ خىل ئەھۋال يوق. بۇ خوتەن شېۋىسى بىلەن كېرىيە شېۋىسىنىڭ ئەڭ گەۋدىلىك پەرقىدۇر. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	خوتەن شېۋىسىدە:	كېرىيە شېۋىسىدە:
دوراپ	دويۇپ	دورۇپ
رامزان	يامىزان	رامىزان
راۋۇرۇس	ياۋۇيۇس	رەۋۇرۇس
سېرىق	سېيىغ	سېرىغ
سەكرەپ	سەكلەپ	سەكرىپ

5. خوتەن شېۋىسىدە بەزى سۆزلەرنىڭ بۇزۇلۇشى كېرىيە شېۋىسىگە قارىغاندا خېلىلا ئېغىر. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	خوتەن شېۋىسىدە:	كېرىيە شېۋىسىدە:
نەرسە-كېرەك	(بىرەر نەرسە) بەمە	بىرەمە
قويۇپ بەردى	قوببەدى	قۇياپ بەدى، قاپبەدى
چۇشۇرۇۋەتتى	چۇدۇرۋاتتى	چۇشۇرۋاتتى
ئاتلاپ	ئاخلاپ	ئاتلاپ
گۇرۇچ	گۇنجا	گۇرۇنجا
ئانامەي	ئۇنوم	ۋاي ئانام

خوتەن خەلق قوشىقىدا مۇنداق كەلگەن:

ئۆستەڭ باشىدا كاتۇ، يوشەنخان دۇتا چاسا،
يوشەنخان دۇتا چاتۇ. ئەلنىڭ ئاغزى ھاڭ قاتۇ.

كېرىيە شېۋىسى ئىنتوناتسىيە ۋە ئۇرغۇ جەھەتلەردە قەشقەر شېۋىسى بىلەن زور دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ، لېكىن مورفولوگىيە، فونېتىكا جەھەتلەردىكى ئوخشاشلىقى نىسبەتەن زور، لېكسىكا جەھەتتىمۇ خېلى زور ئورتاقلىققا ئىگە، ئىدىئوم، ماقال - تەمسىل ۋە قوشاقلاردىمۇ خېلى كۆپ ئورتاقلىقلار بار. تۆۋەندىكى سۆزلەرنى سېلىشتۇرۇپ كۆرەيد-

نىڭ «ي» غا ئالمىشىش ئەھۋالىمۇ ئاز ساندا ئۇچرايدۇ. بۇ خىل ئەھۋال كېرىيە شېۋىسىدىمۇ بار. مەسىلەن:

خوتەن شېۋىسىدە:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
مىيمان	مىيمان	مېھمان
جايىل	جايىل	جاھىل
يىساپ	يىساپ	ھېساب
پاششىيىم	پاششىيىم	پادىشاھىم
سايىل	سايىل	ساھىل

2. خوتەن شېۋىسى ۋە كېرىيە شېۋىسىدە ئورتاق ھالدا ئاخىرى «ر» تاۋۇشى بىلەن ئاخىرلاشقان يېپىق بوغۇملاردىكى «ر» تاۋۇشى بىردەك چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

خوتەن شېۋىسىدە:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
بادىم	بادىم	باردىم
ئاقادى	ئاقادى	ئاقاردى
پاقىياق	پاقىراق	پارقىراق
ساغادى	ساغادى	سارغايدى

قوشاقتا مۇنداق كەلگەن:

قاراموچۇم چېچىلىپ كەتتى، سۈيەي دىسەم بۇيام پاكا،
تېرشىپ بەسىلە. ئېڭىشىپ بەسىلە.

3. 1-شەخس بىرلىك ۋە كۆپلۈكنى ئىپادىلەيدىغان قوشۇمچە «ئىمەن، ئىمىز» لار خوتەن شېۋىسى ۋە كېرىيە شېۋىسىدە ئوخشاشلا «ئىتمە، ئىتىمىز» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. 3 - شەخسنى بىلدۈرىدىغان «ئىدۇ» قوشۇمچىسىدىكى «د» تاۋۇشى «ت» غا ئالماشتۇرۇلۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇ چاغدا، خوتەن شېۋىسىدە پېئىللارنىڭ كەينىدىكى بەزى تاۋۇش ھەتتا بوغۇملار قىسقىراپ كېتىدۇ، كېرىيە شېۋىسىدە بۇ خىل ئەھۋال كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	خوتەن شېۋىسىدە:	كېرىيە شېۋىسىدە:
كېلىمىز	كىتىمىز	كىلىشىمىز
كېلىمەن	كىتىمە	كىلىشىمە
كېلىدۇ	كىتۇ	كىلىتۇ

تۇرپان شېۋىسىدە:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
چۆمەچ	چۆمەچ	چۆرگىلىمەچ
چۇكۇنەم	چۇكۇنەم	ۋىجىك، پارچە - پۇرات
داپشاق	داپشاق	يۇزى قېلىن

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە قۇمۇل، تۇرپان شېۋىلىرىدىكى «ۋ» تاۋۇشىنىڭ «گ» غا ئالمىشىش ھادىسىسى كېرىيە شېۋىسىدىمۇ بار، لېكىن قۇمۇل، تۇرپان شېۋىلىرىدىكىدەك كۆپ ئەمەس. كېرىيە شېۋىسىنىڭ باشقا شېۋىلەر بىلەن بولغان ئورتاقلىقى ئاساسىي ئورۇندا تۇرمايدۇ، ئۆزگىچىلىكى ۋە پەرقلىق تەرەپلىرى ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

كېرىيە شېۋىسىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكى

كېرىيە شېۋىسى بىلەن نىيا، چەرچەن، قاغىلىق شېۋىلىرى ئاساسەن پەرقلەنمەيدۇ. كېرىيە شېۋىسىنىڭ خوتەن شېۋىسى ۋە باشقا دىئالېكت - شېۋىلەردىن شۇنداقلا ئەدەبىي تىلدىن پەرقلىنىدىغان ئەڭ گەۋدىلىك تەرىپى فونېتىكا ۋە مورفولوگىيە جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ.

1. «خاقانىيە تىلى» دىن ساقلىنىپ قالغان فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىك

«خاقانىيە تىلى» — قاراخانىيلارنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسى (ئىسسىق كۆلدىن كۇچاغىچە بولغان قەشقەرنى مەركەز قىلغان رايون) نىڭ تىلى، يەنى 11-ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى. ئۇلۇغ تىلشۇناس ئالىم مەھمۇد قەشقەرى ئۆزىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» (تۆۋەندە قىسقارتىلىپ «دىۋان» دېيىلىدۇ) دېگەن ئەسىرىنى «خاقانىيە تىلى»نى يېتەكچى، ئاساسىي شېۋە قىلىپ يازغان. چۈنكى، خاقانىيە تىلىنىڭ فونېما سىستېمىسى ھەممە تۈركىي تىللارنىڭ فونېمىلىرىغا ۋەكىللىك قىلالايتتى.

بىز «دىۋان» دىكى خاقانىيە تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى كېرىيە شېۋىسىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىگە سېلىش-

لى:

قەشقەر شېۋىسىدە:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
پوستەكچى	پوستەكچى	تۆگمەنچى
جىڭموللەك	جىڭموللەك	قوناق ئۇن مومىسى
چارە	چارە	ئۇستۇن، ئىناۋەتلىك
چاكساقاپاق	چاكسقاپاق	سۇ، ماي كەمچىنى
دومبۇل	دومبۇل	خام
ساتما	ساتما	كەپە
چەپچەك	چەپچەك	چۆگۈننىڭ تەگ گىرۋىكى

ماقالدا مۇنداق كەلگەن: چۆگۈن ئالساڭ چەپچەكلىكىنى ئال، خوتۇن ئالساڭ ئەمچەكلىكىنى (ئال).

كېرىيە شېۋىسى باشقا دىئالېكت - شېۋىلەر بىلەنمۇ مەلۇم ئوخشاشلىقلارغا ئىگە. بۇ خىل ئوخشاشلىق ئاساسەن سۆز - ئاتالغۇلاردا گەۋدىلىنىدۇ. مەسىلەن:

لوپنۇر دىئالېكتىدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
ئاۋلاق	ئاۋلاق	ئاق كېسەل
بۇرۇندۇق	بۇرۇندۇق	چۇلۇك
دۆمبەل	دۆمبەل	تۆپىلىك يەر، ئېگىز يەر
تات	تات	دات
جاۋا	جاۋا	پاالاس
چىت	چىت	شاخ بىلەن ياسالغان توساق
دەرەپچە	دىرەپشە	بىگىز
بۆزچى	بۆچچى	توقۇمچى

قۇمۇل شېۋىسىدە:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
توپا تەرەت	توپا تەرەت	توپا - چاڭغا مىلەنگەن
چاغۋا	چاغۋا	ئوخشايدۇ، ئېھتىمال

غۇلجا شېۋىسىدە:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
دۇناي	دۇناي	ئەگرى
جىلە	جىلە	قىلتاق
پىنەك	پىنەك	قەغەز نەيچە

غانلىقىنى ئەسكەرتكەن. كېرىيە شېۋىسىدە بۇ خىل خۇسۇسىيەت ئەي-نەن ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن:

«دىۋان» دا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
ئەتەك	ئىتەك
ئۆتۈگ	ئۆتەگ (ئىچى ئۆتۈش)
ئۆتۈك	ئۆتەك
ئۆلۈگ	ئۆلەگ (ئۆلۈك)
ئۆستەك	ئۆستەك
تىرگە	تىرىگ (تىرىك)

سۆز ئويۇنىدا مۇنداق كەلگەن: «ئۆيگە كىسەم، پىچاق بىلەگلىگ تۇرتۇ، دۇشە يۇلەگلىگ تۇرتۇ. ئاش ئەتكەنىمكى دىسەم، تۇرۇپ - چامغۇ كۇمەگلىگ تۇرتۇ ....»

ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر قىسىم تاۋۇشلار «گ» غا ئالمىشىپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ:

(1) كېرىيە قالۇق ئاھالىسى تۇپ سۆزلەر تەركىبىدىكى «ۋ» تاۋۇشىنى «گ» غا ئالماشتۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال قۇمۇل، تۇرپان شېۋىلىرىدىمۇ كۆرۈلىدۇ. لېكىن، كېرىيە شېۋىسىدە قۇمۇل، تۇرپان شېۋىلىرىدىكىدەك كۆپ ئەمەس. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
ئايۋان	ئايگان
لاۋا	لاگا
جوۋا	جوگا
دۇئا (دۇۋا)	دۇگا
ياۋاش	ياگاش
هاۋانچا	هاگانچا

قوشاقتا مۇنداق كەلگەن:

ئاقا تاقتا ئوۋغا چىقتىم، ئۆمرۈم بىكا ئۆتەپ كەتتى،
مەتنىياز پالگان بىلەن، ئېرى با جوگان بىلەن.

(2) بەزى سۆزلەر تەركىبىدىكى «گ» تاۋۇشى «گ» غا ئاجىز-لاشتۇرۇلۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇ ئەھۋالنى «گ» تاۋۇشىنىڭ يۇم-

تۇرۇپ كۆرىدىغان بولساق، كېرىيە شېۋىسىدە «خاقانىيە تىلى» نىڭ بەزى فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ ساقلىنىپ قالغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

1. «ئە» تاۋۇشى. 11 - ئەسىردىكى خاقانىيە تىلىدا «ئە» تاۋۇشى ئاساسەن ئاجىزلاشمايتتى. كېرىيە شېۋىسىدىمۇ بىر قىسىم سۆزلەردىكى «ئە» تاۋۇشى ئاجىزلاشماي تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا: يېدى؛ كېلىن، كېلىنىڭ، كېلىنىم؛ كېرىلگەن؛ يانا؛ ياۋاش؛ يالۋۇردى

كېرىيە شېۋىسىدە: يېيىلدى؛ كەللى؛ كەرىلگەن؛ يەنە؛ يۇۋاش؛ يالۋۇردى

«دىۋان» دا: ئاش يەلدى؛ كەلىن؛ كەرىلگەن؛ يانا؛ ياۋاش؛ يالۋاردى

2. يېڭىك «گ» تاۋۇشى. بۇ تاۋۇش تىل ئۇستۈن تاڭلايغا تەگكۈزۈلمەي، يېنىك، جاراڭسىز تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا يوق بىر تاۋۇش بولۇپ، «گ»، «ك» تاۋۇشلىرىغا يېقىن كېلىدۇ، لېكىن بۇ تاۋۇشلارغا ئوخشاش تىل تۈۋى ئۇستۈن تاڭلايغا تەگكۈزۈلۈپ، ھاۋا ئېقىمى پارتلاپ چىقماي، ئەكسىچە ھاۋا ئېقىمى تىلنىڭ توسقۇنلۇقىغا ئۇچرىماي بىۋاستە، جاراڭسىز تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇ تاۋۇش «خاقانىيە تىلى» دىمۇ بار بولۇپ، «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئۇنى «يۇمشاق ‹گ›» دەپ ئاتىغان، لېكىن ھەرپ ئارقىلىق ئىپادىلەنمىگەن. بىز بۇ تاۋۇشنى «گ» بىلەن ئىپادىلەپ تۇرايلى.

«خاقانىيە تىلى» دا تۈپ سۆزلەردە، كۆپىنچە تۈپ ئىسىملارنىڭ (پېئىلدىن ياسالغان بولسىمۇ، ئىسىم ھالىتىدە مۇقىملىشىپ كەتكەن بولسا) ئاخىرىغا كەلگەن «ك» تاۋۇشى «ك» پېتى تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. لېكىن ھەم ئىسىم، ھەم سۈپەت ھالىتىدە كېلىدىغان سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەن «ك» تاۋۇشى «گ» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ مۇقەددىمىسىدە «تىرىلدى» پېئىلىدىن ياسالغان «تىرىك» سۆزىدە، «ئۆلدى» پېئىلىدىن ياسالغان «ئۆلۈك» سۆزىدە، «ك» يۇمشاق ئوقۇلۇپ «گ» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ-

جاي» دېگەن مەنىدىكى «تاغلىق» ؛ «سامان ساقلايدىغان يەر» دېگەن مەنىدىكى «سامانلىق» بىلەن «سامان ئارىلاش» دېگەن مەنىدىكى «سا-مانلىق ...» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

كىرىيە شېۋىسىدە خاقانىيە تىلى نىسبەتەن ئەينەن ساقلىنىپ قالغاچقا، بۇ خىل پەرق ئېتىش قىيىن بولۇشتەك ئەھۋال كۆرۈلمەي-دۇ. مەسىلەن:

ئاياق (ياغاچ قاچا)، ئاياغ (پۇت، تۆۋەن تەرەپ) ؛ قاماق (قا-ماقخانا)، قاماغ (قامالغان چىنە) ؛ يا (ر) ماق (قەدىمىي پۇل)، ياماغ (يىرتىلغان يەرگە چۈشكەن ياماق) ؛ ئېرىق (سۇ ئاقىدىغان ئېرىق)، ئېرىغ (پاكىز) ... بۇ خىل ئەھۋال شەكىلداش سۆزلەردىلا كۆرۈلۈپ قالماستىن، بەلكى باشقا سۆزلەردىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

كىرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
قۇياغ	قويۇق
بۇياغ	بۇياق
قانداغ	قانداق
تاقاغ	تاقاق
سىلىغ	سىلىق
تېرىغ	تېرىق
«ئانداغ ئەتمەڭلا مېنى،	ئاقىۋەت لازىم بۇلامىز،
مۇنداغ ئەتمەڭلا مېنى.	تاشلىۋاتماڭلا مېنى.»

4. «چ» ۋە «ج» تاۋۇشى. «خاقانىيە تىلى» دا تىل ئۇستى تاۋۇشى «چ» بىلەن «ج» پۇتۇنلەي ئايرىلىپ كەتمىگەن. ئەگەر، قەدىمكى تىلغا تارتىپ سۆزلەشكە توغرا كەلسە، «چ» تەلەپپۇز قىلىنى-دۇ. لېكىن، «خاقانىيە تىلى» دا «ج» تاۋۇشى شەكىللەنمىگەن دېيىشكىمۇ بولمايدۇ. چۈنكى، «خاقانىيە تىلى» دىكى «چ» دىن ياكى باشقا شېۋىلەردىن كىرگەن «ژ» دىن «ج» ئايرىلىپ چىقىشقا باشلى-غان. كېيىنكى دەۋرلەردە كىرىيە شېۋىسىدە سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى «چ» نىڭ «ج» بولۇپ ئايرىلىپ چىقىش تەرەققىياتى نىسبەتەن كۆپ بولغان. مەسىلەن:

كىرىيە شېۋىسىدە: ئەدەبىي تىلدا: «دېۋان» دا:

شاق، يېنىك تەلەپپۇز قىلىنىشى دېيىشكىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن: بۆگۈن — بۆگەن، لەگلەك — لەگلەك، ئىگەر — ئىگە ئەلگەك — ئەگلەك، چىگىش — چىگىش، بېگىم - بىگىم

«بەگلىرىم بەگلىكتە قالدى، ئاخۇنۇم پەتىۋا قىلادۇ،
دوغىسى ئالۋاڭ بىلەن. راستى يوق يالغان بىلەن.»

(3) قىسمەن سۆزلەر تەركىبىدىكى باشقا تاۋۇشلارمۇ «گ» غا ئالمىشىپ كېلىدۇ:

ئەدەبىي تىلدا:	كىرىيە شىۋىسىدە:
يىڭنە	يىگنە
سوپۇن	سۆگۈن
يىلىك	يىلىگ

بۇ تاۋۇشنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسى يۇقىرىقىلار بىلەن چەكلىنىپ قالمايدۇ. بۇ يەنە مورفولوگىيە ۋە لېكسىكا جەھەتتىمۇ مۇھىم رول ئوينايدۇ.

3. «ق»، «غ» تاۋۇشلىرى. ئەدەبىي تىلدىكى ئاخىرى «ق» بىلەن ئاخىرلاشقان بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى «ق» تاۋۇشى كىرىيە شىۋىسىدە «غ» غا ئالمىشىدۇ. بۇ خىل ھادىسە قانداقتۇ «سۆزلەرنى يېنىكلىتىش» ياكى «سىلىقلاشتۇرۇش» ئۈچۈن كۆرۈلىدىغان ئەھۋال ئەمەس، بەلكى «خاقانىيە تىلى» دىن ئەينەن ساقلىنىپ قالغان ھادىسىدۇر. بۇ جەھەتتە، ئەدەبىي تىلدا خاقانىيە تىلىنىڭ بۇزۇلۇش ئەھۋالى نىسبەتەن ئېغىر. مەسىلەن:

«دىۋان» دا:	كىرىيە شىۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
ساچلىغ	چاچلىغ	چاچلىق
سارسىغ	سېسىغ	سېسىق
سۇۋلاغ	سۇلاغ	سۇلاق
ئايىغ	ئېيىغ	ئېيىق
قرغلىغ	قۇرۇغلۇغ يا	قۇرۇقلۇق يا

ئەدەبىي تىلدىكى بۇ خىل بۇزۇلۇش بەزى سۆزلەرنى يېزىقتا پەرقلەندۇرۇش قىيىن بولۇشتەك ئەھۋالنى پەيدا قىلغان. مەسىلەن، «تاغدا ئۆسكەن كىشى» مەنىسىدىكى «تاغلىق» بىلەن «تاغ كۆپ

سەمىز — سېمىز، دېگەندەك. كېرىيە شېۋىسىدە ئاز بىر قىسىم سۆزلەردە (بولۇپمۇ خەلق قوشاقلىرىدا) بۇ تاۋۇشلار ئاجىزلاشماي ئەينەن كېلىدۇ. مەسىلەن، سوقا — سوقاچاق، كەر — كەرىپ، ئەگ — ئەگىلدى.

7. باشقا ئەھۋاللار: كېيىنكى تىل تەرەققىياتى داۋامىدا، ئەدەبىي تىلدا «خاقانىيە تىلى» دىكى سۆزلەرنىڭ بەزى سوزۇق تاۋۇشلىرى ئاجىزلاپ كەتكەن. كېرىيە شېۋىسىدە «خاقانىيە تىلى» دىكى بەزى سۆزلەر ئەسلىي پېتى ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن:

«دىۋان» دا:	ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
بالدىر	بالدۇر	بالدى
ئانداغ	ئۇنداق	ئانداغ
سىندى	سۇندى	سىندى
يولسۇز	يولسىز	يولسۇز
يانا	يەنە	يانا

2. تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

كېرىيە شېۋىسىدە تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسى كۆپ كۆرۈلىدۇ. بەزى ھاللاردا بىرلا تاۋۇش چۈشۈپ قالسا، بەزى ھاللاردا بىر قانچە تاۋۇش ياكى بوغۇم چۈشۈپ قالىدۇ. بۇ خىل ھادىسە سۆزلەرنى يېنىكلىتىشنى مەقسەت قىلىدۇ.

1. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى. بۇ خىل ئەھۋال تۈپ سۆزلەردىمۇ كۆرۈلىدۇ، ياسالما سۆزلەر ۋە سۆز بىرىكمىلىرىدە تېخىمۇ ئېغىر. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى بىلەن، سۆز تەركىبىدىكى بوغۇملار ئىخچاملىنىپ كېتىدۇ.

1) «ئى» تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى: سۆز تەركىبىدىكى يېنىك ئېيتىلىدىغان بوغۇملاردىكى «ئى» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
پايتىما	پايتما
قارىغاي	قارغاي

قانچىق	قانجۇق	قانجىق
ئىنچىك	ئىنچىكە	يىنجىكە
مانچۇ	مانچا	مانجا
يانچۇق	يانچۇق	يانجۇق
مونچاق	مونچاق	مونجاق

بۇ خىل ئەھۋال كۆپىنچە «ن» تاۋۇشىدىن كېيىن كەلگەن «چ» تاۋۇشىدا كۆرۈلىدۇ. يەنى، «ن» تاۋۇشىنىڭ كەينىگىلا «چ» تاۋۇشى ئۇلىنىپ كەلسە، كېرىيە شېۋىسىدە «ج» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ (لېكىن مۇتلەق ئەمەس). مەسىلەن:

باغلانچا — باغلانجا، قونچا — قونجا

5. «پ»، «ك»، «ق» تاۋۇشلىرى. ئەدەبىي تىلدا بۇ تاۋۇشلارغا سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلىنىپ كەلگەندە جاراڭلىقلاشتۇرۇلۇپ، باشقا تاۋۇشلارغا ئالمىشىپ كېلىدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە بولسا، خۇددى «خاقانىيە تىلى» دىكىگە ئوخشاشلا جاراڭسىز ھالىتىنى ساقلاپ قالىدۇ. مەسىلەن:

تۈپ سۆزلەر:	ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
بۇلاق	بۇلىقى	بۇلىقى
قالپاق	قالپىقىڭ	قالپىقاڭ
تەشتەك	تەشتىكىڭ	تەشتىكەڭ
تەلەپ	تەلىپى	تەلىپى
قۇلاق	قۇلىقىم	قۇلىقام
يۈرەك	يۈرىكىم	يۈرىكەم
ئۆتۈك	ئۆتۈكى	ئۆتۈكى
مەكتەپ	مەكتىپىڭ	مەكتىپەڭ

6. «ئا»، «ئە» تاۋۇشلىرى. بۇ تاۋۇشلار ئەدەبىي تىلدا سۆز ياساش، سۆز تۈرلەش داۋامىدا ئاجىزلاپ كېتىدۇ. يەنى «ئا» تاۋۇشى «ئە»، «ئې» لەرگە، ھەتتا «ئى» غا؛ «ئە» تاۋۇشى «ئې»، «ئى» لارغا ئاجىزلاپ كېتىدۇ. لېكىن، «خاقانىيە تىلى» دا ئاجىزلاشماي ئۆز پېتى كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئاقىت — ئېقىت، ئەڭەك — ئېڭەك، ئاندان — ئاندىن،

ئەگەر بۇ خىلدىكى بوغۇم بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەر سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئارقىلىق تۈرلىنىپ كەلسە، «ر» تاۋۇشى چۈشۈرۈپ قويۇلماي، شۇ قوشۇمچىنىڭ بېشىدىكى سوزۇق تاۋۇشقا قوشۇپ ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
يار ـ يارىم	يا ـ يارىم
چاكار ـ چاكىرىڭ	چاكا ـ چاكىرىڭ
بار ـ بارامسەن؟	با ـ بارامسە؟
سور ـ سوراپتۇ	سو ـ سۇراپتۇ

چەت ئەل تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەردە بۇ خىل بوغۇم بولسا، «ر» چۈشۈرۈپ قويۇلماي ئۆز پېتى كېلىدۇ. مەسىلەن: شارپا، مەرئا، چەرئا، مەردان، سەرگەندار (سەرگەردان) ... ۋاھاكازالار.

باشقا تاۋۇشلىرى پۈتۈنلەي ئوخشاش بولۇپ، بىر - بىرىدىن پەقەت «ر» ئارقىلىقلا پەرقلىنىدىغان سۆزلەر بىر - بىرىگە ئارىلىشىپ كەتمەسلىك ئۈچۈن، «ر» چۈشۈرۈپ قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

شار (ھارۋىنىڭ شېرى)، شا (كارول، شاھ)؛ ئارقىلىق (خوتەن ئارقىلىق)، ئاقىلىق (چاپاننىڭ ئارقىلىقى)؛ تار (چالغۇ ئەسۋاپلارنىڭ تارى)، تا (كەڭنىڭ ئەكسى) ...

(2) ئاخىرىغا «ر» كېلىپ، ئۇنىڭ كەينىگە سوزۇق تاۋۇشسىز ھالدا ئۈزۈك تاۋۇش قوشۇلۇپ كەلگەن بوغۇملاردىكى «ر» تاۋۇشى بىردەك چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
شەرت	شەت
سىرتماق	سىتماق
شارت - شۇرت	شات - شۇت
يۇرت	يۇت
ئارتماق	ئاتماق
ۋەرتتىدە	ۋەتتىدەي
«ئازنا بازانىڭ بومىسا،	سىز ئۇستاپناپ تۇسىڭىز،

پەزىلەت پەزلەت
ياپىلاق يايلاق
بالىلار باللا

2) «ئا» تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى: بۇ خىل ئەھۋال كۆپ ھاللاردا سۆز بىرىكمىلىرىدە كۆرۈلىدۇ. ئىنتايىن ئاز بىر قىسىم تۈپ سۆزلەردىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
ئۆگەي ئانا	ئۆگەينا
خان ئانا	خاننا
توختى ئاكا	توختىكا
شوتا	شوت

2. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى. بىرىككەن سۆزلەر تەركىبىدىكى ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى ئەدەبىي تىلدىمۇ كۆرۈلىدۇ. لېكىن كېرىيە شېۋىسىدە تۈپ سۆزلەردىمۇ، بىرىككەن سۆزلەردىمۇ، ياسالما سۆزلەر ۋە سۆز بىرىكمىلىرىدىمۇ كۆرۈلىدۇ. بەزى تاۋۇشلار مەلۇم قانۇنىيەت بويىچە چۈشۈپ قالسا، بەزى تاۋۇشلار قانۇنىيەتسىز ھالدا سۆزلەرنى يېنىكلىتىش يۈزىسىدىنلا چۈشۈپ قالىدۇ.

1) «ر» تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى: كېرىيە شېۋىسىدە «ر» تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى، ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك ئىككى خىل ئەھۋال ئاستىدا كۆرۈلىدۇ:

(1) تۈپ سۆزلەر تەركىبىدىكى «ر» بىلەن ئاخىرلاشقان يېپىق بوغۇملاردىكى «ر» تاۋۇشى بىردەك چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
زەنجىر	زەنجى
يىگىرمە بىر	يىگىمە بى
ئېغىر	ئېغى
قار	قا
سۇپۇرگە	سۇپۇگە
تاركوچا	تاكۇچا

يۇقىرىقىلاردا، پېئىللار باشقا شەكىلدە كەلسە، بۇ خىل بوغۇم-لارنىڭ كەينىگە سوزۇق تاۋۇشلار ياكى سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلىنىپ كەلسە، «ل» چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن، ئالدىم، بولدى، سالدۇق، كەلدىم، قالدى ... دېگەنلەرگە ئوخشاش.

5) «ت» تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى: يېپىق بوغۇملارنىڭ كەينىگە «ت» تاۋۇشى سوزۇق تاۋۇشسىز ئۇلىنىپ كېلىپ ياسالغان بوغۇملاردىكى «ت» بىردەك چۈشۈرۈپ قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
قەست	قەس
دوست	دوس
راست	راس
مۇشت	مۇش

بۇ خىل بوغۇملارنىڭ كەينىگە سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان بوغۇملار ئۇلىنىپ كەلسە، «ت» چۈشۈپ قالماي، ئۇلىنىپ كەلگەن بوغۇمنىڭ بېشىدىكى سوزۇق تاۋۇشقا خۇددى ئەدەبىي تىلدىكىگە ئوخ-شاش قوشۇلۇپ كېلىدۇ.

6) «ن» تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى: پېئىللارنىڭ كەينىگە 1-ۋە 2-شەخس ئالماشلىرى «مەن»، «سەن» لەر ئۇلىنىپ كېلىپ، شەخس كاتېگورىيىسىنى ئىپادىلىگەندە ياكى بۇ ئالماشلارنىڭ كەينىگە سوراق ئالماش «مۇ» قوشۇلۇپ كېلىپ سوراقنى ئىپادىلىگەندە، بۇ ئالماشلاردىكى «ن» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
بارىمەن	بارىمە
كېلەرمەن	كەلەمە
كېلەرسەن	كىلەسە
چىقامسەن	چىقامسە
مەنمۇ؟	مەما؟
سەنمۇ	سەما
ئۆلەرمەنمۇ؟	ئۆلەمىما؟
بىلەرسەنمۇ؟	بىلەسىما؟

شەنبازانىڭ نەقى با. بەزمە قىزىشقا پەقى با.»

2) «ي» تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى: «ي» بىلەن ئاخىرلاشقان يېپىق بوغۇملار تەركىبىدىكى «ي» چۈشۈپ قالىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال ئومۇمىيۈزلۈك ئەمەس. تۆپ سۆزلەردە تېخىمۇ ئاز كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
ئايرىل	ئارىل	قايرىلدى	قەرىلدى
ۋايجان	ۋاجان	بارايلى	بارىلى
دىنىي	دىنى	قايچا	قاچى

3) «ھ» تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى: «ھ» بىلەن ئاخىرلاشقان يېپىق بوغۇملار تەركىبىدىكى «ھ» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ ياكى «خ»، «ي» تاۋۇشلىرىغا ئالمىشىپ كېتىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا بۇ خىل بوغۇم ئارىلاشقان سۆزلەر ئەسلى يوق بولۇپ، ھازىر قوللىنىۋاتقان بۇ خىلدىكى بوغۇم ئارىلاشقان سۆزلەر ئاساسەن چەت ئەل تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەردۇر. شۇڭىمۇ كېرىيە شېۋىسىدە «ھ» بىلەن ئاخىرلاشقان بۇ يېپىق بوغۇم ئىشلىتىلمەيدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
دەستىگاھ	دەستىگا	رەھبەر	رەبەر
گاھ (گاھى)	گا(گايى)	ئاھ خۇدا	ئاخخۇدا
ناھىيە	نايە	ئېھتىمال	ئەتىمالىم

4) «ل» تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى: ئاخىرى «ل» بىلەن ئاخىرلاشقان يېپىق بوغۇملارنىڭ كەينىگە ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن باشلانغان بوغۇم ئۇلىنىپ كەلگەندە، يېپىق بوغۇم تەركىبىدىكى «ل» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال ئومۇمىيۈزلۈك ئەمەس، پەقەت ئاز بىر قىسىم پېئىللاردىلا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
ئالغىن	ئاغىن
بولساڭچۇ	بوساڭچا
سالسۇن	ساسۇن
كەلگىن	كەگىن
قالمىدى	قامىدى
چالمىدى	چامىدى

نام» سۆزلىرى قوشۇلۇپ كەلگەنـدە، بـۇ سـۆزلـەرنىڭ بېشىدىكى «دا»، «ئا» لار چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

سەيداخۇن دام —— سەيدى ئاخۇن دادام   قادىدام —— قادىر دادام

ھاۋانام —— ھاۋا ئانام   ئايشىخنام —— ئايشىخان ئانام

تاۋۇش ۋە بوغۇملارنىڭ چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسى ئادەم ئىسىم-لىرىدىمۇ ئوخشىمىغان دەرىجىدە كۆرۈلىدۇ. بولۇپمۇ تەركىبىدە «مۇ-ھەممەت» سۆزى بار ئىسىملاردا ئەڭ ئېغىر كۆرۈلىدۇ. «مۇھەممەت» سۆزىنىڭ ئۆزىمۇ «مەممەت» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، بۇ سۆزنىڭ كەينىگە سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان يەنە بىر ئىسىم قوشۇلۇپ قوش ئىسىم ياسالغاندا، «مۇھەممەت» سۆزى «مەمىت» قا قىسقىراپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

مـۇھـەمـمـەت ئـىمىن —— مەمتىمىن؛ مۇھەممەت ئەيسا —— مەمتەيسا؛ مۇھەممەت ئىبراھىم —— مەمتۇرايىم؛ مۇھەممەت ئايۇپ —— مەمتايۇپ؛ مۇھەممەت ئاخۇن —— مەمتاخۇن؛ مۇھەممەت ئوبۇل —— مەمتوبۇل

«مۇھەممەت» سۆزىنىڭ كەينىگە ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن باشلانغان يـەنە بىر ئىسىم قوشۇلۇپ قوش ئىسىم ياسالغاندا، «مۇھەممەت» سۆزى بىردەك «مەت» كە قىسقىراپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

مـۇھـەمـمـەت قـاسىم —— مەتقاسىم؛ مۇھەممەت سەيدى —— مەتسەيدى؛ مۇھەممەت توختى —— مەتتوختى؛ مۇھەممەت تۇرسۇن —— مەتتۇرسۇن

باشقا تۈردىكى ئىسىملارنىڭ قىسقىراپ كېتىش ئەھۋالىمۇ ئاز ساندا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئابدۇراخمان —— ئابدىرامان؛ ئابدۇل ئەھەد —— ئابلەت؛ قادىر —— قادى؛ ئابدۇل ئەزىز —— ئاۋلىز

3. تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى

كېرىيە شېۋىسىدىكى تاۋۇش قوشۇلۇپ قېلىش ھادىسىسى، سۆز-لەرنى ئېنىق، ئوقۇشلۇق قىلىپ ئېيتىشنى مەقسەت قىلىدۇ.

1. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى. بەزى سۆزلەرگە

7) «ۋ» تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى: ئاز بىر قىسىم سۆزلەر تەركىبىدىكى «ۋ» بىلەن ئاخىرلاشقان يېپىق بوغۇمدىكى «ۋ» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

پۈۋلە — پۈدە قوۋ — قو شەۋكەت — شۆكەت

3. ئىككىدىن ئارتۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى. كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەر ۋە بىرىككەن سۆز، سۆز بىرىكمىلىرى تەركىبىدىكى تاۋۇشلاردىن بىراقلا بىر قانچىسى چۈشۈپ قېلىشى نەتىجىسىدە بۇ سۆزلەر تەركىبىدىكى بوغۇملار ئىخچاملىنىپ كېتىدۇ. ھەتتا بەزى سۆزلەردە بوغۇملارمۇ چۈشۈپ قالىدۇ ـ دە، سۆز زور دەرىجىدە يېنىكلەپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا: كېرىيە شېۋىسىدە: ئەدەبىي تىلدا: كېرىيە شېۋىسىدە:

دەرۋازا داۋزا كارىۋات كات

پۇشايمان پۇشمان ھويلا ھال

مەھەللە مەللە كېپىنەك كىنەك

قوۋۇرغا قوغا چۈشۈرگە چۈگە

«كېرىيە دېگەن شەدە، چۈشۈمگە كىرىپ قېپلا،

مۇغاللا دېگەن يەدە. چاشەنبە كۈنى سەدە.»

بىرىككەن سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىدە بىر قانچە تاۋۇش ياكى بوغۇملار چۈشۈپ قېلىپ، سۆزلەرنى تېخىمۇ زىچ بىرىكتۈرۈپ، بىر گەۋدىگە ئايلاندۇرۇۋېتىدۇ. مەسىلەن:

دەيۋۇيى — دەريا بويى قاپىەدى — قويۇپ بەردى

تاشقاقۆي — تاشقارقى ئۆي ئىچكەكۆي — ئىچكەركى ئۆي

ئۇستايناپ — ئۇسسۇل ئويناپ ناشقايتىپ — ناخشا ئېيتىپ

كۆرستىش ئالماشلار «يەر» سۆزى بىلەن بىرىكىپ سۆز بىرىكمىسى ياسىغاندا، تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىش ۋە ئالمىشىش ئەھۋالى بىراقلا يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

ئاششە — ئاشۇ يەر ئىشە — ئەشۇ يەر

مىششە — مۇشۇ يەر ئايە — ئاۋۇ يەر

مىيە — ماۋۇ يەر

ئادەم ئىسىملىرىنىڭ كەينىگە «دادا»، «دادام»، «ئانا»، «ئا-

مۇشۇ خىل شەكىلدە تۈرلەنگەن سۆزلەرنىڭ كەينىگە «ئا» تاۋۇشى قوشۇلۇپ، سوراقنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ خىل شەكىلدىكى سوراق مەنىسىدە كەلگەن سۆزلەرنىڭ بولۇشلۇق، بولۇشسىز شەكىللىرى ئوخشاشلا شۇ بويىچە تۈرلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا: كېرىيە شېۋىسىدە: ئەدەبىي تىلدا: كېرىيە شېۋىسىدە:

ئويىنامدۇق ئويىنامتۇقا؟ كۆرمەمدۇق؟ كۆمەمتۇقا؟

نان يەمدۇق؟ نان يەمتۇقا؟ بارمامدۇق؟ بامامتۇقا؟

چىقامدۇق؟ چىقامتۇقا؟ قانداق؟ قاندىغا؟

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، سوراقنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بولسا، مەيلى قانداق شەكىلدە تۈرلىنىپ كەلگەن بولسۇن، بۇ سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا بىردەك «ئا» تاۋۇشى قوشۇلۇپ كېلىپ سوراقنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا: كېرىيە شېۋىسىدە: ئەدەبىي تىلدا: كېرىيە شېۋىسىدە:

بارامدىكەن؟ بارامتىكىنا؟ بارامدىمكەن؟ بارامتىمەنكىنا؟

بارغانمىدىڭ؟ بېرىمىدىڭا؟ بارغانمىدۇ؟ بېرىمىدۇكا؟

كىم؟ كىما؟ بارمىكەن؟ بېيمىكىنا؟

ئۇنىڭدىن باشقا ئىنتايىن ئاز بىر قىسىم تۈپ سۆزلەرگىمۇ «ئا» تاۋۇشى قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

پاكىز — پاكىزا، توپ — توپا، چاق — چاقا

2) باشقا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى: بۇ خىل ئەھۋال ئاز بىر قىسىم سۆزلەردىلا كۆرۈلىدۇ. ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ كەينىگە سوزۇق تاۋۇشسىز ھالدا ئۇزۇك تاۋۇش ئۇلىنىپ كەلگەن سۆزلەردە كۆپرەك كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، قەرز- قەزە، پەرز (پەرھىز) — پەرىز، ئەرز - ئەزە، رۇس - ئۇرۇس.

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى ھادىسىسى كۆپىنچە ياسالما سۆزلەردە، سۆز تۈرلەش جەريانىدا كۆپرەك كۆرۈلىدۇ. بۇ خىل ئەھۋاللار يۇقىرىدىمۇ كۆرسىتىلدى. بەزى سۆزلەر تۈرلەنگەندە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قالغانلىقىنى پەرق ئېتىش قىيىنراق، شۇڭا ئۇ خىلدىكى تاۋۇش قوشۇلۇپ قېلىش ھادىسىسى ئۆز نۆۋىتىدە كۆرسىتىلىدۇ.

قىسمەن زۆرۈرىيەت تۇپەيلىدىن سوزۇق تاۋۇش قوشۇلۇپ كېلىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال شۇ سۆز تەركىبىدىكى بوغۇملارنى كۆپەيتمۇ يتىدۇ.

1) «ئا» تاۋۇشىنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى: ھۆرمەتنى بىلدۈرىدىغان «سىز» قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ كەلگەن سۆزلەر ئىچىدە سوراقنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ئاخىرىغا سوئال قوشۇمچىلىرى ئۇلاشقا بولمايدىغان بىر قىسىم سۆزلەر بار. بۇ خىل سۆزلەرنىڭ بەزىلىرى ئەسلىدىنلا سوراقنى بىلدۈرىدۇ، بەزىلىرىنىڭ ئارىسىغا سوئال قوشۇمچىلىرى سىڭىپ كەتكەن بولىدۇ. شۇڭا بۇ سۆزلەرگە سوئال قوشۇمچىسى ئۇلاشنىڭ ھاجىتى يوق. لېكىن، كىرىيە شىۋىسىدە بۇ خىل سۆزلەرگە سوئال قوشۇمچىسى قوشۇلماي كەلسە، جاۋابنىڭ زۆرۈرىيىتى يوقلۇقىنى ئىپادىلەيدىغان سوئال بولىدۇ. بۇ چاغدا بۇ سۆزلەرنىڭ ئاخىرى سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. ئەدەبىي تىلدىكىدەك، ئىنتوناتسىيە يۇقىرى كۆتۈرۈلمەي، بىر خىل رىتىمدا چىقىدۇ. مەسىلەن، «ئوينامسىز» سۆزى ئەدەبىي تىلدا تەلەپپۇز قىلىنغاندا «ئوينا» سۆزى بىر خىل تۈۋەن ئىنتوناتسىيىدە ئېيتىلىپ، «سىز» قوشۇمچىسى يۇقىرى ئىنتوناتسىيىدە ئېيتىلىدۇ ـ دە، سوراقنى ئىپادىلەيدۇ. كىرىيە شىۋىسىدە پۈتۈن سۆز بىر خىل ئىنتوناتسىيىدە ئېيتىلىپ، «سىز» قوشۇمچىسى سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ ـ دە، ئىككىنچى شەخسنىڭ «ئويناپ» زىيان تارتقانلىقىغا تاپا ـ تەنە قىلىش مەقسىتىدە قويۇلغان سوئالنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ سۆزلەرنى جاۋاب تەلەپ قىلىپ ئېيتقاندا، ئاخىرىغا «ئا» تاۋۇشى قوشۇلۇپ، ئىنتوناتسىيە يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇ چاغدا بەزى سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى «ز» تاۋۇشى «س» غا ئالمىشىپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كىرىيە شىۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:	كىرىيە شىۋىسىدە:
نېمە بولدىڭىز؟	نىمبولدىڭىز؟	يېمەمسىز؟	يىمەمسا؟
بارمىدىڭىز؟	بېيمىدىڭىز؟	كېلەمسىز؟	كىلەمسا؟
كەلگەنمىدىڭىز؟	كىممىڭىز!؟	بارغانمىدىڭىز؟	بېرىممىدىڭىز!؟

ئەدەبىي تىلدا كەلگۈسى زامان 1 ـ شەخس كۆپلۈك شەكلىدىكى سوراقنى ئىپادىلەشتە، 3 ـ شەخس كەلگۈسى زامان شەكلىدە تۈرلەنگەن سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا «ق» قوشۇلۇپ ئىپادىلىنىدۇ. كىرىيە شىۋىسىدە

3) باشقا تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى: ئۇچۇق بوغۇمنىڭ كەينىگە ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن باشلانغان بوغۇملار قوشۇلۇپ كەلگەن بىر قىسىم سۆزلەردە، كېيىنكى بوغۇمنىڭ بېشىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشتىن يەنە بىرى ياكى باشقا بىر تاۋۇش قوشۇلۇپ قېلىپ، ئالدىنقى بوغۇمنى يېپىق بوغۇم ھالىتىگە كەلتۈرۈپ قويىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال ئەدەبىي تىلدىمۇ بار. مەسىلەن:

قەدىمي تىلدا:	ئەدەبىي تىلدا:
ئاچىغ	ئاچچىق
قاتىغ	قاتتىق
تاتىغ	تاتلىق
پىشىغ	پىششىق
ئىكى	ئىككى

ئەمدى كېرىيە شىۋىسىدىكى مۇنۇ سۆزلەرنى كۆرۈپ باقايلى:
دۇتتا — دۇتار، پاششا — پاشا، دۇككەن — دۇكان،
ئىنگگە - ئىنگگە — ئىنگە - ئىنگە، ئاپپا — ئاپا،
تىككەن — تىكەن، ئۇچچى — ئۇچى، جەگرەن — جەرەن

3. بىرقانچە تاۋۇشنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى. بۇ بىر خىل مۇرەككەپ شەكىلدىكى تاۋۇش قوشۇلۇپ قېلىش ھادىسىسى بولۇپ، بەزىدە ئۇزۇك ۋە سوزۇق تاۋۇشلار بىرلا ۋاقىتتا قوشۇلۇپ كېلىپ، سۆز تەركىبىدىكى بوغۇملارنى كۆپەيتىۋېتىدۇ. بەزىدە مۇكەممەل بولغان بىر ياكى بىرقانچە بوغۇم قوشۇلۇپ قالىدۇ. بۇ خىل ھادىسە سۆز مەنىسىنى كۈچەيتىش رولىنى ئۆتەيدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شىۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شىۋىسىدە:
ھەممىسى	ھەنىۋاسى	پەقەت	پەقەتلىكەم
ئاست	ئاستىن	ۋايجان (ۋىيەي)	ۋاجىكىجان
قانداق بىر	قانداغىياۋى	ئەجەب	ھەجەپپىتا

4. تاۋۇشلارنىڭ ئالمىشىشى

ئەدەبىي تىلدا تۈپ سۆزلەر تۈرلەنگەندە ياكى سۆز ياسىغاندا تاۋۇشلارنىڭ ئالمىشىش (نۆۋەتلىشىش) ھادىسىسى كۆرۈلىدۇ. لېكىن،

2. ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى. كېرىيە شېۋىسىدە سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان بوغۇملارنىڭ ئالدىغا «ھ» تاۋۇشى، ئوچۇق بوغۇملارنىڭ كەينىگە «ي» تاۋۇشى قوشۇلۇپ قېلىش ئەھۋالى كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇ «خوتەن تىلى» دىن قالغان تىل ئادىتىدۇر. يەنە باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن باشقا ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىش ئەھۋالىمۇ كۆرۈلىدۇ.

1) «ھ» تاۋۇشىنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
ئىلدام	ھالدام	ئابدال	ھابدال
ئەجەب	ھەجەپ	ئەقلى	ھاقلى

«ئىشكتىن چىقىرىپ باشىنى، ھاقلى يوق گۈينىڭ قىزى،
ئوينىتتى قەلەم قاشىنى. تاپالمىدى ئاداشىنى.»

بۇ خىل ئەھۋالنىڭ قەشقەر شېۋىسىدە كۆرۈلۈشى تېخىمۇ گەۋدە-لىك. مەسىلەن:

ئوشۇق — ھوشۇق؛ ئۆكە — ھۆكە؛ ئەجەب — ھەجەپ؛ ئابدۇل-لا - ھابدۇللا؛ ئابلىز — ھابلىز

2) «ي» تـاۋۇشىنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى: بۇ تۆۋەندىكىدەك ئىككى خىل ئەھۋال ئاستىدا ئۇچرايدۇ:

(1) ئىملىق سۆزلەرنىڭ كەينىگە «دە» ئۇلىنىپ كېلىپ ئاۋازنى ئىپادىلىگەندە، بۇ قوشۇمچىنىڭ كەينىگە «ي» قوشۇلۇپ، «دەي» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
پاژژىدە	پاژژىدەي	شارتتىدە	شارتتىدەي
پاراققىدە	پاراققىدەي	گومىمىدە	گومىمىدەي

(2) ئاز بىر قىسىم تۈپ سۆزلەردىكى ئوچۇق بوغۇملارنىڭ كەي-نىگە ۋە سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان بوغۇملارنىڭ ئالدىغا «ي» تاۋۇشى قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
ئەنە	ئەينا	ئىلمان	يىلمان
ئىنچىكە	يىنچىكە		

سىمىز	سىمىز	كىلمىن
كىلىشىم	كىلىشىم	تىرىكتى

شۇنىڭغا دىققەت قىلىش كېرەككى، ئەسلى «ئا» تاۋۇشىدىن تۈزۈلۈپ، كەينىگە «ئى» تاۋۇشىدىن تۈزۈلگەن بوغۇملارنىڭ قوشۇلۇ-شى بىلەن «ئې» غا ئاجىزلاپ كەتكەن بوغۇملاردىكى «ئې» بىردەك ئۆز پېتىچە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
سال+ئىق=سېلىق	سېلىغ
گاز+ئى=گېزى	گېزى
باس+ئىق=بېسىق	بېسىخ
تېرىم (قەدىمكىسى: تارىم)	تېرىم
سېسىق (قەدىمكىسى: ساسىغ)	سېسىغ
قېرىن (قەدىمكىسى: قارىن)	قېرىن

ئەدەبىي تىلدا ئەسلى «ئە» تاۋۇشىدىن تۈزۈلۈپ، كەينىگە «ئى» تاۋۇشىدىن تۈزۈلگەن بوغۇم قوشۇلۇپ كەلگەن سۆزلەردىكى «ئە» تاۋۇشى «ئې» غا ئاجىزلايدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە بىردەك «ئى» غا ئالماشتۇرۇلۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
بەر+ئىپ=بېرىپ	بىرىپ
كەل+ئىپ=كېلىپ	كىلىپ
سەن+نى=سېنى	سىنى
مەن+نىڭ=مېنىڭ	مىنىڭ

4) ئەدەبىي تىلدا سوزۇق تاۋۇشلار «ئې + ئە» شەكلىدە كېلىپ تۈزۈلگەن سۆزلەردىكى «ئې» تاۋۇشى كېرىيە شېۋىسىدە «ئى» غا ئاجىزلاشتۇرۇلۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
ئېشەك	ئىشەك
كېرەك	كىرەك
كېلەر	كىلەر
تېرەك	تىرەك

كېرىيە شېۋىسىدە تۆپ سۆزلەردىكى تاۋۇشلارمۇ ئالماشتۇرۇلۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇ خىل ئەھۋالنىڭ كۆپ قىسمى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ.

1. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالمىشىشى

1) ئەدەبىي تىلدا سوزۇق تاۋۇشلار «ئۆ + ئۇ» شەكلىدە كېلىپ، كۆپ بوغۇملۇق سۆز ياسىلىدۇ. لېكىن كېرىيە شېۋىسىدە بۇ خىل شەكىل بولمىغاچقا، ئالدىدىكى «ئۆ» تاۋۇشى ئاجىزلىشىپ، باشقا تاۋۇشقا ئالمىشىدۇ ياكى كەينىدىكى «ئۇ» تاۋۇشى باشقا تاۋۇشقا ئالماشتۇرۇلىدۇ ۋە ياكى ھەر ئىككىلا تاۋۇش ئالماشتۇرۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
تۆمۈر	تۇمى	كۆڭۈل	كۇڭەل
كۆردۈم	كۆدەم	بۆشۈك	بۇشۇك
كۆپۈك	كۇپۇك	ئۆرۈم	ئۇرەم

2) ئەدەبىي تىلدا سوزۇق تاۋۇشلار «ئو + ئۇ» شەكلىدە كېلىپ، كۆپ بوغۇملۇق سۆز ياسىيالايدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە بۇ خىل شەكىل بولمىغاچقا، ياكى ئالدىدىكى تاۋۇش ياكى كەينىدىكى تاۋۇش ۋە ياكى ھەر ئىككىلا تاۋۇش باشقا تاۋۇشلارغا ئالماشتۇرۇلۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. كۆپ ھاللاردا «ئو» — «ئۇ» غا، «ئۇ» — «ئا» غا ئالماشتۇرۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
قويدۇم	قويدام	قوڭغۇز	قوڭغاز
ئويۇن	ئۇيان	بويۇم	بۇيام
قويۇق	قۇياغ	توسۇن	تۇسان

3) ئەدەبىي تىلدا سوزۇق تاۋۇشلار «ئې + ئى» شەكلىدە كېلىپ، كۆپ بوغۇملۇق سۆز ياسىيالايدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە بولسا، ئالدىنقى بوغۇمنى ھاسىل قىلغۇچى «ئې» تاۋۇشى «ئى» غا ئاجىزلاپ، «ئى + ئى» شەكلىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا: كېرىيە شېۋىسىدە: ئەدەبىي تىلدا: كېرىيە شېۋىسىدە:

يىل — ژىل يۇقىرى — ژۇقۇرى

ئەمدى كېرىيە شېۋىسىدىكى ئەھۋالنى كۆرۈپ باقايلى:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
بىر يۇتۇم	بىرشۇتۇم
يىپ	شىپ
يۇپقا	شۇپقا
پىيادە	پىشادە
يۇقىرى	شۇقىرى
كىيىم	كىشىم
يىتتى	شىتتى
يىقىلدى	شىقىلدى

«ھېمىدەككا - ھېمىدەك، تاۋا يەكتەك ئىچىدە،
كىشىپتۇ تاۋا يەكتەك، لىغىلدايتۇ قوش ئەمچەك.»

2) «د» تاۋۇشىنىڭ «ت» غا ئالمىشىشى: ئەرەب، پارس تىللىرىدىن كىرگەن ئاخىرى «د» بىلەن توختايدىغان سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى «د» تاۋۇشى «ت» غا ئالمىشىپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

مەرد — مەرت، مۇراد — مۇرات، مەھمۇد — مەھمۇت

3) «ھ» تاۋۇشىنىڭ «ي» غا ئالمىشىشى: بۇ خىل ئەھۋال «ھ» تاۋۇشىغا «ئې، ئى، ئۆ» تاۋۇشلىرى ئۇلىنىپ كېلىپ ياسالغان بوغۇملاردا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
ھېلى	يېلى	ھېسىپ	يېسىپ
ھېكايە	يىكايا	مۇھىم	مۇيۇم
رەھىم	رىيىم	گاھى	گايى
ھېساب	يىساپ	ھۆسن	يۇسۇن
ھۇنەر	يۇنە	ھۆكۈم	يۇكۇم

بۇ خىل ئەھۋال خوتەن شېۋىسىدىمۇ بار. خوتەن شېۋىسىدە يەنە، ئاز بىر قىسىم سۆزلەر تەركىبىدىكى «ھ» تاۋۇشى «خ» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. يەنى: رەيھان — رەيخان، مۇھەببەت — مۇخاببەت، رەھىم — رەخىم دېگەنلەرگە ئوخشاش. بۇ خىل ئەھۋال كېرىيە شېۋىـ

زېرەك — زىرەك

كېپەك — كىپەك

5) ئەدەبىي تىلدا تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتى بويىچە ئېيتقاندا، «ئە» تاۋۇشى بىلەن «ئو» تاۋۇشى ماسلىشالمايدۇ. لېكىن كېرىيە شېۋىسىدە بولسا، بۇ ئىككى سوزۇق تاۋۇش «ئە + ئو» شەكلىدە كېلىپ، كۆپ بوغۇملۇق سۆز ياسىيالايدۇ. مەسىلەن:

سەخو — دۆت مەتو — تىلى مەلتۇك

زەشو — زەيكەش يەر مەشو — مىشو (بىر خىل قۇش)

6) بىر قىسىم سۆزلەردىكى سوزۇق تاۋۇشلار سوزۇق تاۋۇشلار-نىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتىگە يات ھالدا ئۆزگىرىپ كېتىدۇ. مەسى-لەن:

يۇگۇرەش — يۇگۇرۇش ئۆچۈرگۈچ — ئۇچەگۈچ

توخۇ — تۇخا كۆتۈل — كوتەل

2. ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئالمىشىشى

ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئالمىشىشى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالمىشى-شىدەك كۆپ كۆرۈلمەيدۇ. بەزى كۆپ مەنىلىك ۋە شەكىلداش سۆز-لەردە، سۆزلەرنىڭ ئۇقۇم دائىرىسىنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈش يۈزىسىدىن تاۋۇش ئالماشتۇرۇلىدۇ. باشتا مەن يېنىك «گ» تاۋۇشى-نىڭ باشقا تاۋۇشلارنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كېلىش ئەھۋالىنى سۆزلەپ ئۆتكەنىدىم. ئەسلى ئۇنى بۇ يەردە كۆرسىتىپ ئۆتسەممۇ بولاتتى. لېكىن، ئۇ ئالاھىدە ئەھۋال بولغاچقا ئايرىم توختالدىم. بۇ يەردە قايتا سۆزلەپ ئولتۇرمايمەن. ئەمدى باشقا ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىش ئەھۋالىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمەن.

1) «ي» تاۋۇشىنىڭ «ش» غا ئالمىشىشى: ئەدەبىي تىلدا «ي» تاۋۇشىنىڭ «ز» غا ئالمىشىش ھادىسىسى كۆرۈلىدۇ. كېرىيە شېۋى-سىدە بولسا، «ش» غا ئالمىشىپ كېتىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال ئومۇ-يۈزلۈك بولمىسىمۇ، ئەدەبىي تىلدا «ي» تاۋۇشىنىڭ «ز» غا ئالمى-شىش ھادىسىسىگە قارىغاندا كۆپ كۆرۈلىدۇ. ئالدى بىلەن ئەدەبىي تىلدىكى بۇ ھادىسىنى كۆرۈپ باقايلى:

يۇرت — ژۇت يىپ — ژىپ يۇپقا — ژۇپقا

ۋۇش ئالمىشىشتۇر. بۇ خىل ئەھۋال قانۇنىيەتلىكمۇ ئەمەس، ئومۇمىيۈزلۈكمۇ ئەمەس. مۇنداقچە ئېيتقاندا، قورۇلمىسى ئوخشاش سۆزلەرنىڭ بىرىدە تاۋۇش ئالماشسا، يەنە بىرىدە ئالماشمايدۇ. بۇلارنىڭ بەزىلىرى يېڭىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ بۇزۇلۇشىدۇر. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
غىدىق	قىتىق
خىزمەت	غىزمەت
پوقاق	پۇخاق
خوراز	غوراز
مەكتەپ	ماختاۋ
بانكا	باڭكا
«لەنگەدە بوران چىقتى،	قاتياقتىن هابدال چىقتى،
سايۋاغدا جۇدۇن.	ئۆشنىدە غوجۇن.»

3. تاۋۇشلارنىڭ ئۆزئارا ئورۇن ئالمىشىشى

بىر قىسىم سۆزلەردىكى تاۋۇشلار ئۆزئارا ئورۇن ئالمىشىپ، سۆزلەرنى غەيرىي تۇسكە كىرگۈزۈپ قويىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال ئەدەبىي تىلدىمۇ بار. مەسىلەن:

ئەسلىسى:	هازىرقىسى:
ياغمۇر	يامغۇر
تەترۇ	تەتۈر
چاغمۇر	چامغۇر
يۇلۇنۇشى	يۆنىلىشى
بۇيۇردى	بۇيرۇدى

بۇ خىل ئەھۋال باشقا شېۋىلەردىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن: قەشقەردە «تەكشۈرۈش» سۆزىنى «تەشكۈرۈش»، «رەخت» سۆزىنى «خەرت» دېگىنىگە ئوخشاش. ئەمدى كېرىيە شېۋىسىدىكى مۇنۇ سۆزلەرنى كۆرۈپ باقايلى:

تونۇر —— تورۇن

سىلەر —— ئىسلە

ئەلگەك —— ئەگلەك

ناخشا —— ناشقا

سىدە كۆرۈلمەيدۇ. شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، كىرىيە شىۋى-سىدە خوتەن شىۋىسىدىكى بىر قىسىم سۆزلەر تەركىبىدىكى «ھ» تاۋۇشىمۇ «ي» غا ئالمىشىپ كېتىدۇ. مەسىلەن، ھالاڭ (دائىم) — يالاڭ، ھىم (ئىم، ئىچكەپ) — يىم، ھىجىقىز (ھەزىلەك) — يېجىقىز

4) «چ» تاۋۇشىنىڭ «ش» غا ئالمىشىشى: «چ» تاۋۇشىنىڭ «ش» غا ئالمىشىشىنى باشتا سۆزلەپ ئۆتكەنىدىم. كىرىيە شىۋىسىدە يەنە سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدا كەلگەن «چ» تاۋۇشى «ش» غا ئاجىزلاشتۇ-رۇلۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ ياكى «ش» غا ماسلاشتۇرۇلىدۇ. مەسى-لەن:

غۇلاچ — غۇلاش، قاچتى — قاشتى، كەچكە قالدىم — كەشكە قالدىم، قورساق ئاچتى — قوساق ئاشتى، سائەت ئۇچتە — سائەت ئۇشتە

«ئۆيدە مىيمان بومىسا، ياش يىگىتكە كەگەندە،
ئۇماش ئەتكەن سادەتخان. كۆمەش ئەتكەن سادەتخان.»

5) باشقا تاۋۇشلارنىڭ ئالمىشىشى:

باشقا تاۋۇشلارنىڭ ئالمىشىشىنى ئاساسەن ئىككى خىلغا ئايرىشقا بولىدۇ. بىرى، «خاقانىيە تىلى» دىن ئەينەن ساقلىنىپ قالغان سۆزلەر. بۇ سۆزلەرنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا سېلىشتۇرغاندا، خۇددى تاۋۇش ئالماشقاندەك كۆرۈنىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇ «خاقانىيە تىلى» نىڭ ئەدەبىي تىلدىكى بۇزۇلۇشىدۇر. تۆۋەندىكى مىساللارنى كۆرۈپ باقايلى:

ئەدەبىي تىلدا:	«دىۋان» دا:	كىرىيە شىۋىسىدە:
پۇراق	بۇراغ	بۇراغ
ئۇيات	ئۇۋۇت	ئۇۋات
تىرىك	تىرىگ	تىرىگ
قاتتىق	قاتىغ	قاتتىغ
سۇ ئۆركەشلىدى	سۇۋ ئەركەكلەندى	سۇ ئەكەشلەندى
ئىززە	ئىستە	ئىستە

يەنە بىرى، سۆزلەرنى يېنىكلىتىش يۈزىسىدىن كۆرۈلىدىغان تا-

ئالمىشىشى بىلەن بۇ قوشۇمچىنىڭ ئۆتەيدىغان رولى، ئاڭلىتىدىغان مەنىسىدىمۇ زور ئۆزگىرىش بولىدۇ. بۇ ئالاھىدىلىكنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا كىرگۈزۈپ ئومۇملاشتۇرسا بولىدۇ. بۇ قوشۇمچىلارنىڭ پەرقى تۆۋەندىكى بىر قانچە نۇقتىدا بويىچە كۆرسىتىلىدۇ:

(1) «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا: ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلغان قاتتىق «ك» بەزىدە ئورۇن ئىسمىنى، بەزىدە نەرسە ـ كېرەك قويۇلغان يەرنى بىلدۈرىدۇ، بەزىدە مەستەر بولۇپ كېلىدۇ. بۇ ئۈچ خىل ئەھۋالدىن بىرى بولۇپ كەلمەي، نەرسىنىڭ ئىگىسى دېگەن مەنىدە كەلسە، ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا يۇمشاق «گ» قوشۇلىدۇ، دەپ ئىزاھلانغان. بۇ يەردە ئېيتىلىۋاتقان ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلغان قاتتىق «ك» تۈپ سۆزدىكى تاۋۇش بولۇپلا قالماستىن، بەلكى «لىك، لۇك» قوشۇمچىلىرىدىكى «ك» نىمۇ كۆرسىتىدۇ. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بۇ خىل قوشۇمچىلار تۈرلەپ كەلگەن سۆزلەر توغرىسىدا توختىلىپ مۇنداق چۈشەندۈرگەن: بۇ بابتىكى سۆزلەر (مەنە جەھەتتىن) بەش خىلغا بۆلۈنىدۇ: بىرىنچى، بىر نەرسىنىڭ ئۈنگەن، ئۆسكەن جايىنى ياكى بىر نەرسىنىڭ جايلاشقان ئورنىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، «سۆگەتلىك ـــ سۆگەت ئۆسكەن يەر»، «كېپەكلىك ـــ كېپەك قويۇلغان يەر». ئىككىنچى، باشقا نەرسە ياساشقا تەييارلاپ قويۇلغان نەرسىنىڭ ئىسمىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، «تۆشەكلىك تاۋار ـــ يوتقان ـ كۆرپە تىكىش ئۈچۈن تەييارلانغان يىپەك رەخت»، «بۇ قوۋۇقتا تىرەك قىلىش ئۈچۈن تەييارلانغان ياغاچ» دېگەنلەرگە ئوخشاش. ئۈچىنچى، كىشىنىڭ مىجەز ـ خۇلقىنى بىلدۈرىدىغان مەستەر مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن، «كۆرەڭلىك»، «يېگىتلىك، ياشلىق» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئىسىملار يۇقىرىقىدەك ئۈچ مەنىدە كەلسە، ھەممە تۈركىي تىللاردا ئوخشاشلا قاتتىق «ك» قوللىنىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقىچە بولمايدۇ.

تۆتىنچى، ئېيتىلغان نەرسىنىڭ ئىگىسى دېگەن مەنىدە كېلىدۇ. مەسىلەن، «بىلەكلىك ئادەم ـــ بىلىكىدە كۈچى بار ئادەم، (قولىدا)

«ئىشىك بېشىدا قولپا، ياش يىگىتلە ناشقايتسا،
ئاچالمىغان سادەتخان. ياتالمىغان سادەتخان.»

كېرىيە شېۋىسىنىڭ مورفولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكى

كېرىيە شېۋىسىنىڭ مورفولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكى ئاساسەن سۆز تۈرلىگۈچى ۋە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردا گەۋدىلىنىدۇ. يەنى، بەزى قوشۇمچىلار ئەدەبىي تىلدىكى قوشۇمچىلاردىن ئۆزگىچە بولۇپلا قالماستىن، بەزى قوشۇمچىلارنىڭ ئىشلىتىلىشى، ئۆتەيدىغان رولى جەھەتتىمۇ ئۆزگىچىلىك بار. سۆز ياساش ۋە سۆز تۈرلەش داۋامىدا كۆرۈلىدىغان ئاسسىمىلياتسىيىلىك، دىسسىمىلياتسىيىلىك ھادىسىلەر ۋە تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىش، قوشۇلۇپ قېلىش ھادىسىلىرىمۇ ئۆزگىچە بولىدۇ.

1. «خاقانىيە تىلى» دىن ساقلىنىپ قالغان ئالاھىدىلىكلەر

«خاقانىيە تىلى» دىن ئەينەن، ياكى قىسمەن ئۆزگىرىپ ساقلىنىپ قالغان بەزى مورفولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكلەر كېرىيە شېۋىسىنى مورفولوگىيە جەھەتتە ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە قىلغان.

1. ئىسىم، سۈپەت كاتېگورىيىسى جەھەتتە:

كېرىيە شېۋىسىدە «خاقانىيە تىلى» نىڭ ئىسىم، سۈپەت كاتېگورىيىلىرى جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرىدىن ھەم ئىسىم، ھەم سۈپەتنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتداشلارنىڭ ئالاھىدىلىكى نىسبەتەن گەۋدىلىك ساقلىنىپ قالغان.

1) «لىك، لۇك» قوشۇمچىلىرى. كېرىيە شېۋىسىدە سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىسى «لىك، لۇك» لەر بەزىدە ئەينەن كەلسە، يەنە بەزىدە بۇ قوشۇمچىنىڭ ئاخىرىدىكى «ك» تاۋۇشى يۇمشاق «گ» غا ئالمىشىپ، «لىگ، لۇگ» شەكلىدە كېلىدۇ. بۇ بىر تاۋۇشنىڭ

مىۋىلىك دەرەخ	مىۋىلىگ دەرەخ
مەززىلىك تاماق	مىزىلىگ تاماق
پەملىك كىشى	پەملىگ كىشى
رەڭلىك قەغەز	رەڭلىگ قەغەز
شېكەرلىك نان	شىكەلىگ نان

«گۈلنى چۆگىلەپ كېتەلمەس، مېنى چۆگىلەپ كېتەلمەس،
ئالىچىپار كېپىنەك، ئانار يۈزلۈگ سېكىلەك.»

(3) پېئىللارنىڭ كەينىگە «لىك، لۇك» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىپ كېلىپ، سۈپەت ياسىغاندا، «ك» تاۋۇشى بىردەك «گ» غا ئالمىشىپ كېتىدۇ. بۇمۇ «خاقانىيە تىلى» دىن قالغان تىل ئادىتىدۇر. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىن مۇنۇ مىساللارنى كۆرۈپ باقايلى:

كىرىلىگ — ئېتىكلىك، قۇلۇپلاقلىق؛ كۆزەتلىگ نەڭ — كۆزىتىلگەن نەرسە؛ بەزىزلىگ ئەۋ — بېزەكلىك ئۆي؛ تىكىكلىگ تون — تىكىكلىك تون؛ تۆكۈكلۈگ تارىغ — تۆكۈكلۈك بۇغداي

ئەمدى كېرىيە شېۋىسىدىكى مۇنۇ مىساللارنى كۆرەيلى:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
چىشلەكلىك	چىشلەگلىگ
كىيىكلىك	كىشىگلىگ
يۇدۇكلۇك	يۇدۇگلۇگ
كۆلۈكلۈك	كۆلۈگلۈگ
ئىشلەكلىك	ئىشلەگلىگ
ئېتىكلىك	ئىتىگلىگ

«لىگ ، لۇگ» قوشۇمچىلىرى ئىسىم ياكى سۈپەتداش ياسىغاندا، مەنە جەھەتتىن «لىك، لۇك» لەر ئۇلىنىپ كەلگەن ئىسىملاردىن پەرقلىنىدۇ. باشقا سۆز تۈركۈملىرىنىڭ كەينىگە ئۇلىنىپ كەلسە، «لىك، لۇك» لەر بىلەن ئوخشاش رول ئۆتەيدۇ.

(4) ئەدەبىي تىلدا ئورۇن، جاي ناملىرىنىڭ كەينىگە «لىك» ئۇلىنىپ كېلىپ، «شۇ يەرلىك كىشى» دېگەن مەنىنى ئىپادىلىگەندە، كېرىيە شېۋىسىدە «لىگ» ئۇلىنىپ كېلىپ، شۇ مەنىنى ئىپادىلەيدۇ.

خېتى بار ئادەم» دېگەنگە ئوخشاش ... بەشىنچى، مەفئۇل مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، «ئەقىل كىشىلەر ئارا ئۇلەشتۈرۈلگەندۇر»، «سېلىقلىق تۆشەك» دېگەنگە ئوخشاش.

ئىسىملار كېيىنكى ئىككى مەنىدە كەلسە، يۇمشاق «ك» قوللىنىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقىچە بولمايدۇ.

مەھمۇد قەشقەرى كۆرسەتكەن بۇ خىل ئەھۋال كېرىيە شېۋىسىدە ئەينەن ساقلىنىپ قالغان. يەنى، سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە «لىك، لۇك» بولۇپ، قاتتىق «ك» بىلەن كەلسە، شۇ نەرسە ئۈنگەن، ئۆسكەن جاينى ياكى شۇ نەرسە جايلاشقان، قويۇلغان يەرنى، باشقا نەرسە ياساش ئۈچۈن تەييارلانغان نەرسىنى ۋە كىشىلەرنىڭ مىجەز - خۇلقىنى بىلدۈرىدۇ. ئەگەر يۇمشاق «گ» بىلەن «لىگ، لۇگ» بولۇپ كەلسە، شۇ نەرسىنىڭ ئىگىسى، تەركىبىدە شۇ نەرسە بار بولغان نەرسىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

ئۆرۈكلۈك (ئۆرۈك كۆپ يەر)، ئۆرۈكلۈگ (ئۆرۈكى بار ئادەم)، ئۈزۈملۈك (تەك)، ئۈزۈملۈگ (ئۈزۈمى بار ئادەم)، ئۆيلەك (ئۆي كۆپ جاي ياكى ئۆي سېلىشقا تەييارلاپ قويۇلغان يەر)، ئۆيلەگ (ئۆيى بار ئادەم)، كەندىرلىك (كەندىر تېرىغان ياكى تېرىشقا تەييارلاپ قويۇلغان يەر)، كەندىلىگ (كەندىرى بار ئادەم)، كۆڭنەكلىك (كۆڭلەك تىكىدىغان رەخت)، كۆڭنەكلىگ (كۆڭلىكى بار ئادەم)، شەپكىلىك (شەپكە تىكىدىغان رەخت)، شەپكىلىگ (شەپكىسى بار ئادەم)، يەلىك (گۆر)، يەلىگ (يېرى بار ئادەم). ئەدەبىي تىلدا بۇ خىل پەرق يوق.

(2) ئەدەبىي تىلدا شۇ نەرسىنىڭ ئىگىسى دېگەن مەنىنى بىلدۈرۈپ، سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە «لىك، لۇك» لار قوشۇلۇپ كەلگەن سۆزلەرنىڭ ھەممىسىدىكى قوشۇمچە كېرىيە شېۋىسىدە بىردەك «لىگ، لۇگ» دەپ ئېيتىلىدۇ. تەركىبىدە شۇ نەرسە بار دېگەن مەنىدە كەلسىمۇ يۇمشاق «گ» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
يۇرەكلىك بالا	يۇرەكلىگ بالا

لىغ ــ بۇغدىيى بار ئادەم؛ شاپتۇللۇق ــ شاپتۇل دەرىخى كۆپ جاي؛ شاپتۇللۇغ ــ شاپتۇلى بار ئادەم؛ باغلىق ــ باغ بىنا قىلىندىغان يەر؛ باغلىغ ــ بېغى بار ئادەم، بېغى بار نەرسە؛ چاپانلىق ــ چاپان تىكىدىغان رەخت؛ چاپانلىغ ــ چاپىنى بار ئادەم

(2) ئەدەبىي تىلدا ئىسىملارنىڭ كەينىگە «لىق، لۇق» قوشۇلۇپ كېلىپ، «شۇ نەرسىنىڭ ئىگىسى» ياكى «تەركىبىدە شۇ نەرسە بار» دېگەن مەنىنى ئىپادىلىگەندە، كېرىيە شېۋىسىدە «لىغ، لۇغ» قوشۇلۇپ كېلىپ، شۇ مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
ھېسسىياتلىق	ھېسسىياتلىغ
قاشلىق كىشى	قاشلىغ كىشى
ئەقىللىق	ئەقىللىغ
سەمەت ئاتلىق كىشى	سەمەت ئاتلىغ كىشى
سۇلۇق	سۇلۇغ
جاپالىق	جاپالىغ
تۇزلۇق	تۇزلۇغ
يوللۇق	يوللۇغ

(3) ئەدەبىي تىلدا ئورۇن - جايناملىرىنىڭ كەينىگە «لىق، لۇق» لار ئۇلىنىپ كېلىپ، «شۇ يەرلىك ئادەم» دېگەن مەنىنى ئىپادىلىگەندە، كېرىيە شېۋىسىدە «لىغ، لۇغ» لار ئۇلىنىپ كېلىپ شۇ مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
قاراقاشلىق	قاراقاشلىغ
غۇلجىلىق	غولجۇلۇغ
تاغلىق	تاغلىغ
كورلىلىق	كورلۇلۇغ
قۇمۇللۇق	قۇمۇللۇغ
سەھرالىق	سەرالىغ
«ئويتوغراقلىغ بىر يارىم با،	قارلىغاچىنىڭ قاناتىدەي،

مەسىلەن:

كىرىيە شىۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
ئۇرۇمچىلىگ	ئۇرۇمچىلىك
فرانسىيىلىگ	فرانسىيىلىك
شاڭخەيلىگ	شاڭخەيلىك
خوتەنلىگ	خوتەنلىك
چەت ئەللىگ	چەت ئەللىك
تەيۋەنلىگ	تەيۋەنلىك

«ئوتۇن ئالسام چەلىگدىن[①] ، بازارغا ساراي سېلىپ،
خوتۇن ئالسام شەلىگدىن. ئېشىپ كەتسەم زەلىگدىن[②] .»

2) «لىق، لۇق» قوشۇمچىلىرى. سۆپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە «لىك، لۇك» لارنىڭ ۋارىيانتى بولغان «لىق، لۇق» قوشۇمچىلىرىمۇ كىرىيە شىۋىسىدە بەزى ھاللاردا «لىغ، لۇغ» شەكلىدە كېلىپ، «لىگ، لۇگ» لار بىلەن ئوخشاش رول ئوينايدۇ. بۇمۇ «خاقانىيە تىلى» دىن قالغان تىل ئادىتىدۇر.

(1) ئىسىملارنىڭ كەينىگە ئۇلىنىپ كېلىپ «شۇ نەرسە كۆپ يەر» دېگەن مەنىنى ئىپادىلىسە، «لىق، لۇق» شەكلىدە كېلىدۇ. «شۇ نەرسىنىڭ ئىگىسى» دېگەن مەنىنى ئىپادىلىسە، «لىغ، لۇغ» شەكلىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

چارۇقلۇق — چورۇقلۇق، چورۇق قىلىشقا تەييارلانغان تېرە؛ چارۇقلۇغ ئەر — چورىقى بار ئادەم؛ قاشىقلىق مۇڭگۇز — قوشۇق ياساش ئۈچۈن تەييارلانغان مۇڭگۇز؛ قاشۇقلۇق ئاياق — قوشۇقى بار ئاياق؛ قونۇقلۇق ئەۋ — قوناقلىق، مېھمانخانا؛ قونۇقلۇغ ئەۋ — مېھمىنى بار ئۆي.

«خاقانىيە تىلى» دىكى بۇ خىل خۇسۇسىيەت كىرىيە شىۋىسىدە ئەينەن ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن:

بۇغدايلىق — بۇغداي تېرىغان ياكى تېرىيدىغان يەر؛ بۇغداي-

---

① چەلىگ — لەقەم
② زەلىگ — زەرلىك، ئالتۇنى بار ئادەم.

كۆرۈۋاتىدۇ.

كېرىيە شېۋىسىدە: كېلىپ + تۇر + تۇ = كېلىپتۇرتۇ؛ يەپ + تۇر + تۇ = يەپتۇرتۇ؛ كۆرۈپ + تۇر + تۇ = كۆرۈپتۇرتۇ.

2) كېرىيە شېۋىسىدە كەلگۈسى زامان سۈپەتداش شەكلى «تقان» قوشۇمچىسى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بۇنىڭ «دىغان» دېگەن جاراڭلىق جۈپلۈك شەكلى يوق. بۇ «خاقانىيە تىلى» نىڭ «تىغان» شەكلى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ، پەقەت «غ» جاراڭلىق تاۋۇش «ت» جاراڭسىز تاۋۇشنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، جاراڭسىز تاۋۇش «ق» غا ئالمىشىپ كەتكەن. مەسىلەن:

دەي + تقان = دەيتقان (دەيدىغان)؛ كۆل + تقان = كۆلتقان (كۆلىدىغان)؛ ياز + تقان = يازتقان (يازىدىغان)

3) پېئىلنىڭ شەخسلىك زامان قوشۇمچىلىرىمۇ «خاقانىيە تىلى» دىكىدىن ئانچە پەرقلەنمەيدۇ. 1-شەخسنىڭ بىرلىكى، «تىم» (تەكىتلەش ياكى تەئەددى قىلىش شەكلى «دام، دۇم») كۆپلىكى «دۇك، دۇق» (تەكىتلەش ياكى تەئەددى قىلىش شەكلى «داق»). مەسىلەن:

ئولتۇرۇپتۇم، ئولتۇدۇم، قويدام، كۆلدۇم

ئولتۇرۇپتۇك، ئولتۇدۇق، قويداق، كۆلدۇك

يېزىپتىم، يازدىم، يازدۇق، يېزىپتۇك

شۇنىڭدەك ئۆتكەن زامان سۈپەتداشنىڭ مۇكەممەل پۈتكەن تۇرى «غلىغ، ئىغلىغ، گلىگ، گىلىگ، غلۇغ، ئۇغلۇغ، گىلۇگ، ئۇگلۇگ» لار ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئەدەبىي تىلدىكى ئۆتكەن زامان سۈپەتداش شەكلىنى ئىپادىلەيدىغان قوشۇمچىلاردىكى «ق» نىڭ ئورنىغا «غ»، «ك» نىڭ ئورنىغا «گ» ئالمىشىپ كېلىدۇ. بۇمۇ «خاقانىيە تىلى» نىڭ تىل ئادىتى بىلەن ئوخشاش. مۇنۇ مىساللارنى كۆرۈپ باقايلى:

بالا يىغلىغلى تۇرۇغلۇغ، ئانىسى كۈلگىلى تۇرۇغلۇغ.

مەتتوختى بى تېپىپ جوزىنى ئۆرۈۋېتىگلىگ.

مەتسەيدى هاي دېسە ئۇنىماي، ئۇرۇشقىلى چىقىغلىغ.

ماشىنگە بۇزۇلۇپ خاپا قىغلىغ.

ئون سەككىز ياشلىغ. ئۇلىما قاشلىغ».

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، يەنە كىرىيە شىۋىسىدە «خاقانىيە تىلى» دىكى بىر قىسىم سۆز ياسىغۇچى ۋە سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار شەكىل جەھەتتە ئوخشاش ياكى ئاساسەن ئوخشاش، ئۆتەيدىغان رولى جەھەتتىمۇ ئاساسەن ئوخشاش ياكى قىسمەن ئۆزگىرىپ ساقلىنىپ قالغان.

2. پېئىل كاتېگورىيىسى جەھەتتە: پېئىل كاتېگورىيىسى جە-ھەتتە كىرىيە شىۋىسىنىڭ ئۆزگىچىلىكى بىر قەدەر كۆپ بولۇپ، «خاقانىيە تىلى» نىڭ ئالاھىدىلىكلىرىمۇ ساقلىنىپ قالغان.

1) «خاقانىيە تىلى» دا پېئىللارنىڭ زامان كاتېگورىيىسى ئىككى زامان، يەنى ئۆتكەن زامان ۋە كەلگۈسى زامان بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ھەمزىلىك پېئىللار بۆلۈمىدە مۇنداق دەيدۇ: «شۇنى بىلگىنكى، ھەر بىر بۆلۈمدە پېئىل-لارغا توختالغاندا، ئۆتكەن زامان، كەلگۈسى زامان پېئىللىرىنى ۋە مەستەرلەرنى بېرىمەن. ئەسلىدە كەلگۈسى زامان پېئىلىنى ۋە مەستەر-لەرنى بەرمىسەممۇ بولاتتى، ئەمما تەلەپپۇز قىلمىغۇچە ئۇلارنىڭ قانداق ياسىلىشىنى ۋە ھەرىكەتلىنىشىنى بىلگىلى بولمىغانلىقتىن، ئۇلارنى بېرىشكە توغرا كەلدى». دېمەك، بۇنىڭدىن قارىغاندىمۇ، پېئىللارنىڭ ھازىرقى زامان كاتېگورىيىسى ئېنىق ئەمەس. كىرىيە شىۋىسىدىمۇ خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش پېئىللار ئىككى كاتېگورىيىگە يەنى سۆزلەپ تۇرغانغا قەدەر ئۆتكەن زامان؛ سۆزلىگەندىن تارتىپ كەلگۈسى زامانغا تەۋە بولىدۇ. شۇڭا، ھازىرقى زاماننى ئىپادىلىمەكچى بولسا، رەۋىش-داشتىن كېيىن كەلگۈسى زاماننى ئاڭلىتىدىغان ياردەمچى پېئىل كېلىپ ئىپادىلىنىدۇ. ئەدەبىي تىلدا ھازىرقى زاماننى ئىپادىلەش ئۈ-چۈن رەۋىشداشلارنىڭ كەينىگە «يات» ئۇلىنىپ، ئاندىن «دۇ، ئىدۇ» لار قوشۇپ ياسىلىدۇ. كىرىيە شىۋىسىدە رەۋىشداشلارنىڭ كەينىگە «تۇر» ياردەمچى پېئىلى ئۇلىنىپ، ئاندىن «تۇ» قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن، ئەدەبىي تىلدا: كېلىپ + يات + ئادۇ = كېلىۋاتىدۇ؛ يەپ + يات + ئادۇ = يەۋاتىدۇ؛ كۆرۈپ + يات + ئادۇ =

قىلىنماقچى بولغان مەلۇم بىر ئىش - ھەرىكەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان مەنىسى ئەينەن ساقلىنىپ قالغان. كېيىنكىسى يەنى، ئىشلىگۈچىنىڭ ئۇ ئىش - ھەرىكەتنى قىلىشقا جەزىم قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان مەنىسى ئۆزگىرىپ، شۇ ئىش - ھەرىكەتنى مەلۇم شەرت ئاستىدا ئورۇنداشقا مەيلى بارلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

قىلغۇلۇقنى قىپ بولاپ، يىنا نىم دەيسسا؟؛ بۇ گەپنى ئۇنىڭغا دېگۈلۈكمەستى؛ قىچىغاندىكىن، كەگۈلۈك؛ سۆرىلەپ يۈمەي، ۋاقتىدا باغۇلۇق؛ بايا ئاشتىن جىقراق يىۋاغۇلۇقتى؛ قىچىسا باغۇلۇق؛ نېمش قىلىڭ دېسە قىلغۇلۇق؛ بىرەمە ئېپ بەمىسە يىغلىغۇلۇق.

«نانىنى - ناي - ناي دېگۈلۈك، نانىنى چايناپ يېمىسە،
نانىنى چايناپ يېگۈلۈك. گالغا تۇرۇپ ئۆلگۈلۈك.»

كېرىيە شېۋىسىدە يۇقىرىقىدەك شەكىلدە تۈزۈلگەن سۈپەتداشلار ئىسىم ھالىتىدىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

كەگۈلۈك (كەلگۈلۈك) — كەگۈلۈكنىڭ بىرى ماڭاغىنەك كەلدى؛ كۆگۈلۈك (كۆرگۈلۈك) — ۋاقتى كەگەندە كۆگۈلۈكۈمنى كۆرەمە؛ ساغۇلۇق (سالغۇلۇق) — ئاشنىڭ ساغۇلۇقى (ئوت - يېشى) ئاز بۇلاپ قېپتۇ؛ ئاغۇلۇق (ئالغۇلۇق) — ئاغۇلۇقلىرىنى بېرىپ بولدامىيا، ئەينە؟؛ تاتقۇلۇق (تارتقۇلۇق) — نېمە تاتقۇلۇقۇم بېيدىكى، پېشانەمدە.

بۇ خىل شەكىلدە تۈزۈلگەن ئىسىملار «خاقانىيە تىلى» دىمۇ ئۇچرايدۇ.

2. ئىسىم تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار

كېرىيە شېۋىسىدە ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ئاساسەن ئەدەبىي تىلدىكىدىن پەرقلەنمەيدۇ. لېكىن ئىسىم تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارنىڭ بىر قىسمىدا خېلى زور پەرقلەر بار. مەن بۇ يەردە ئىسىملارغا قوشۇلۇپ كېلىپ ئۇلارنى تۈرلەيدىغان بارلىق قوشۇمچىلار ئۈستىدە توختالمايمەن، پەقەت ئەدەبىي تىلدىكى قوشۇمچىلاردىن پەرقلىنىدىغان قوشۇمچىلارنىلا كۆرسىتىپ ئۆتىمەن.

قاسىما زاڭلىق قىلىپ كۈلۈگلۈگ، ئان جەدەل چىقىغلىغ.
«ئۇچاق بېشى ئۇياغلىغ چوڭ گەپ قىلماڭ رەسۋالار
مونداك چاگۇن قوياغلىغ. بىزما سىزدىن توياغلىغ».

4) بۇيرۇق پېئىلىغا «غىلى، قىلى، گىلى، كىلى» لار قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلىنىدىغان مەقسەت پېئىلى كېرىيە شېۋىسىدە خۇددى «خاقانىيە تىلى» دىكىگە ئوخشاشلا ھەم ئۆتكەن زامانىنى، ھەم كەلگۈسى زامانىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئومىنى ئوراپ بوغىلى تۇدۇق؛ يامغۇ ياققىلى تۇدى؛ مەن ئىشلىگىلى كىپتىم؛ بالا ئۇخلىغىلى قوپتى؛ ئابدۇغېنىغا قالاپ قۇلاقنى شۇنداغ تۇتۇپ قويسا، ئاچىغلىغىلى تۇرتتى.

5) كېرىيە شېۋىسىدە «خاقانىيە تىلى» دىكىدەك سۆپەتداشنىڭ ناھايىتى كەڭ ئىشلىتىلىدىغان بىر تۈرى بار. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا: خەۋەر قىلىنماقچى بولغان مەلۇم بىر ئىش-ھەرىكەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۆپەت بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىشلىگۈچىنىڭ شۇ ئىش-ھەرىكەتنى قىلىشقا جەزىم قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان مەنىمۇ بولىدۇ. بۇنداق سۆپەت پېئىلنىڭ بۇيرۇق شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدۇ. يەنى، بۇيرۇق شەكلىنىڭ ئاخىرقى ھەرپى ساكىنلىق قالىدۇ. تەركىبىدە «ق» كەلگەن ياكى قاتتىق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە «غ، ل، ق» قوشۇلىدۇ، يۇمشاق سۆزلەردە بۇ قوشۇمچىدىكى «غ» ھەرپىنىڭ ئورنىغا «ك» (گ)، «ق» ھەرپىنىڭ ئورنىغا «ك» كېلىدۇ. مەسىلەن: «بار» دېگەن ئىش-ھەرىكەتنى قىلىش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرمەكچى بولساق، «ئول بارغۇلۇق ئەردى» دەيمىز. بۇ «ئۇنىڭ بېرىشى كېرەك ئىدى»، ياكى «ئۇ بارماقچى بولدى» دېگەن بولىدۇ. شۇنىڭدەك «ئۇ موندا تۇرغۇلۇق ئىدى» دېسەك، بۇ «ئۇ بۇ يەردە تۇرۇشى كېرەك ئىدى»، ياكى «ئۇ بۇ يەردە تۇرماقچى بولدى» دېگەن بولىدۇ، دەپ ئىزاھلىغان. كېرىيە شېۋىسىدە بۇ خىل شەكىل ئەينەن ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، كەڭ تۈردە قوللىنىلىدۇ. بۇيرۇق پېئىللارنىڭ كەينىگە بۇ قوشۇمچىلار قوشۇلۇپ كەلگەندە، «خاقانىيە تىلى» دا بىلدۈرىدىغان ئىككى مەنىنىڭ ئالدىنقىسى يەنى، خەۋەر

ئۇم» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىدۇ.

1) كېرىيە شېۋىسىدە ئاخىرقى بوغۇمى «ئا» دىن تۈزۈلگەن بولسا، تۇرلەنگەندە «ئا» تاۋۇشى ئۆزگەرسە ياكى تىل ئارا سوزۇق تاۋۇشى «ئى» غا ئۆزگىرىپ كەتسە، بۇ خىل ئىسىملار «ئىم» قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلىنىدۇ. ئەگەر، تۇرلەنگەندە «ئا» تاۋۇشى «ئى» غا ئۆزگىرىپ كەتسە، بۇ خىل ئىسىملار «ئام» قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلىنىدۇ. مەسىلەن:

كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
ھالىم	ھال — ھالىم
ئىمانىم	ئىمان — ئىمانىم
جېنىم	جان — جېنىم
چاپىنام	چاپان — چاپىنىم
سامسىقام	سامساق — سامسىقىم
قالپىقام	قالپاق — قالپىقىم

2) كېرىيە شېۋىسىدە ئاخىرقى بوغۇمى «ئو» بىلەن تۈزۈلگەن ئىسىملار تۇرلەنگەندە، «ئام» قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلىنىدۇ. بۇ چاغدا ئاخىرقى بوغۇمدىكى «ئو» تاۋۇشى «ئۇ» غا ئۆزگىرىپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
قۇلام	قول — قولۇم
پۇقام	پوق — پوقۇم
ئۇتام	ئوت — ئوتۇم

3) ئەدەبىي تىلدا ئاخىرقى بوغۇمى «ئە» دىن تۈزۈلگەن ئىسىملار 1 - شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى، «ئىم، ئۇم» بىلەن تۇرلىنىدۇ. «ئىم» بىلەن تۇرلەنگەندە، ئاخىرقى بوغۇمدىكى «ئە» تاۋۇشى «ئې» غا ئاجىزلاپ كېتىدۇ. «ئۇم» بىلەن تۇرلەنگەندە، «ئۇ» گە ئۆزگىرىپ كېتىدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە بولسا، «ئىم» ، «ئەم» لەر بىلەن تۇرلىنىدۇ. «ئىم» بىلەن تۇرلەنگەندىكى ئەھۋال ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئوخشاش بولىدۇ. «ئەم» بىلەن تۇرلەنگەندە، ئاخىرقى بوغۇمدىكى «ئە» تاۋۇشى «ئى» غا ئۆزگىرىپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

1. كۆپلۈك قوشۇمچىسى: ئىسىملارنىڭ كەينىگە قوشۇلۇپ كېلىپ، شۇ نەرسىنىڭ بىردىن كۆپ ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان «لار، لەر» قوشۇمچىلىرى كېرىيە شېۋىسىدە يەرلىك تىل ئادىتى بويىچە بۇ قوشۇمچىلاردىكى «ر» تاۋۇشى چۈشۈرۈپ قويۇلۇپ، «لا، لە» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
ئۇلار	ئۇلا
قويلار	قويلا
ئادەملەر	ئەدەملە
سىلەر	ئىسلە
ئېشەكلەر	ئىشەكلە
خەقلەر	خەقلە

كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ كەلگەن ئىسىملار يەنە كېلىش قوشۇمچىلىرى ۋە باشقا قوشۇمچىلار بىلەن تۈرلىنىپ كەلگەندە، كۆپلۈك قوشۇمچىسىدىكى «ئا، ئە» تاۋۇشلىرى بىردەك «ئى» غا ئالمىشىپ «لى» شەكلىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
ئۇلارنى	ئۇلىنى
قويلاردىن	قويلىدىن
ئادەملەردە	ئەدەملىدە
سىلەرنىڭ	ئىسلىنىڭ
ئېشەكلەرگە	ئىشەكلىگە
خەقلەر ئىدى	خەخلىدى

«ھەي خېنىم كۆدەڭلىمۇ، ئۆلمىسەك بىزما كۆرەمىز،
سەگۇ تېرەك بوستاڭلىنى. داڭلىغان دوستاڭلىنى.»

كۆپلۈك قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلىنىپ كەلگەن قوشۇمچىلار تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلەنگەندە بۇ خىل ئەھۋال كۆرۈلمەيدۇ، ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئوخشاش بولىدۇ.

2. تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى: ئەدەبىي تىلدا 1 - شەخس بىرلىك ئۈچۈن ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان ئىسىملارغا «ئىم، ئۇم،

تۆشۆك	تۇشۇك	قوشۇق	قۇشۇق
ئۆسۆم	ئۇسۇم	بوغۇم	بۇغۇم
سۆرۆن	سۇرۇن	ئومۇم	ئۇمۇم

بۇ خىلدىكى سۆزلەر تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلەنگەندە ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئوخشاش تۇرلىنىدۇ.

يەنە بىرى، «ئۆ + ئۇ» شەكلىدە تۈزۈلگەن سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى «ئۆ» تاۋۇشى «ئۇ» گە، كېيىنكى بوغۇمىدىكى «ئۇ» تاۋۇشى «ئە» گە ئالمىشىپ كېتىدۇ. «ئو + ئۇ» شەكلىدە تۈزۈلگەن سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى «ئو» تاۋۇشى «ئۇ» غا، كېيىنكى بوغۇمىدىكى «ئۇ» تاۋۇشى «ئا» غا ئالمىشىپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
كۆڭۈل	كۇڭەل
ئۆلۈك	ئۇلەگ
كۆمۈك	كۇمەگ
كۆمۈر	كۇمە
ئوغۇل	ئۇغال
ئورۇن	ئۇران
بوغۇز	بۇغاز
ئويۇن	ئۇيان

بۇ خىلدىكى سۆزلەر تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلەنگەندە، ئاخىرقى بوغۇمىدىكى «ئە، ئا» لار بىردەك «ئى» غا ئالمىشىپ، 1 ـ، 2 ـ شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى «ئەم، ئەڭ، ئام، ئاڭ» شەكلىدە ئۇلىنىدۇ. يەنى، «ئە» تاۋۇشى بىلەن تۈزۈلگەن بوغۇم بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەرنىڭ كەينىگە «ئەم»، «ئا» تاۋۇشى بىلەن تۈزۈلگەن بوغۇم بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەرنىڭ كەينىگە «ئام» ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

كۇڭەل ـ كۇڭلەم؛ ئۇغال ـ ئۇغلام؛ ئۇلەگ ـ ئۇلگەم؛ ئۇران ـ ئۇنام (ئۇرنىنام)؛ كۇمەك ـ كۇمكەڭ؛ بۇغاز ـ بۇغزاڭ؛ كۇمە ـ كۇمرەڭ؛ ئۇيان ـ ئۇينىناڭ

بۇ قانۇنىيەتكە ئاساسەن، «ئۆ، ئو» لاردىن تۈزۈلگەن تاق بوغۇملۇق سۆزلەر تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلەنگەندە، ئوخشاشلا

ئەدەبىي تىلدا: كېرىيە شېۋىسىدە:

يۈرەك — يۈرىكىم يۈرىكەم

بەل — بېلىم بىلىم

سەي — سېيىم سىيىم

ئېشەك — ئېشىكىم ئىشىكەم

تــەمسىلدە مۇنداق كەلگەن: ئىشىكەم نەدىن بىلە، كۈنجۈر - ناۋاتىنىڭ قەدىنى.

4) ئەدەبىي تىلدا ئاخىرقى بوغۇمى «ئۆ» دىن تۈزۈلگەن ئىسىملار «ئۇم» قوشۇمچىسى ئارقىلىق تۈرلىنىدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە بولسا، «ئەم» ئارقىلىق تۈرلىنىدۇ. بۇ چاغدا تۈپ سۆزنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى «ئۆ» تاۋۇشى «ئۈ» گە ئالمىشىپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا: كېرىيە شېۋىسىدە:

كۆز — كۆزۈم كۈزەم

ئۆز — ئۆزۈم ئۈزەم

سۆز — سۆزۈم سۈزەم

كۆل — كۆلۈم كۈلەم

تەمسىلدە مۇنداق كەلگەن: ئۈلەككە يىغلىغان ئىسىت كۈزەم، نادانغا سۆزلىگەن ئىسىت سۈزەم.

يۇقىرىقى تۆت خىل ئەھۋالنى كېرىيە شېۋىسىدىكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۆزئارا چىقىشالماسلىقى، بىر - بىرىنى چەتكە قېقىشى كەلتۈرۈپ چىقارغان. كونكرېت ئېيتقاندا، كېرىيە شېۋىسىدە لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار «ئو، ئۆ، ئۇ، ئۈ» لەردىن ئارىلاشتۇرۇپ سۆز تۈزۈلمەيدۇ. ئەدەبىي تىلدا بۇ خىل ئەھۋالغا يول قويۇلىدۇ. يەنى ئەدەبىي تىلدا: «ئو + ئۇ»، «ئۆ + ئۈ» شەكلىدە تۈزۈلگەن سۆزلەر بار. كېرىيە شېۋىسىدە بۇ خىلدىكى سۆزلەر تۆۋەندىكى ئىككى خىل ئەھۋالدا كۆرۈلىدۇ: بىرى، ئالدىنقى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇشلار كېيىنكى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئوخشاشلاشتۇرۇلۇپ، «ئۇ + ئۇ، ئۈ + ئۈ» شەكلىگە كەلتۈرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا: كېرىيە شېۋىسىدە: ئەدەبىي تىلدا: كېرىيە شېۋىسىدە:

بۆشۈك بۈشۈك قومۇش قۇمۇش

ئــاساسەن پەرقلەنمەيدۇ. پېئىللارنى تۈرلەپ كېلىدىغان بىر قىسىم قوشۇمچىلار ئەدەبىي تىلدىكىدىن قىسمەن ۋە ئالاھىدە پەرقلىنىدۇ. مەن بۇ يەردە ئەدەبىي تىلدىكىدىن پەرقلىنىدىغان بىر قىسىم قوشۇمچىلار ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمەن.

1. زامان قوشۇمچىلىرى

زامان قوشۇمچىلىرىدىكى ئالاھىدە پەرق ئاساسەن ھەم زامان قوشۇمچىسى ھەم شەخس قوشۇمچىسى بولۇپ كېلىدىغان بىر قىسىم قوشۇمچىلاردا گەۋدىلىنىدۇ.

1) ئۆتكەن زامان قوشۇمچىلىرى: ئەدەبىي تىلدا 1 - ، 2 - شەخس ئۆتكەن زامان شەكلى بىرلىك ئۈچۈن «دىم، تىم، دىڭ، تىڭ، دۇم، تۇم، دۇڭ، تۇڭ، دۈم، تۈم، دۈڭ، تۈڭ» قوشۇمچىلىرى ئىشلىتىلىدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە بۇ قوشۇمچىلاردىن باشقا يەنە «دام، تام، داڭ، تاڭ، دەم، تەم، دەڭ، تەڭ» قوشۇمچىلىرىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، ئەدەبىي تىلدا ئاخىرقى بوغۇمى لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا بىردەك «دىم، تىم، دىڭ، تىڭ» قوشۇمچىلىرى ئىشلىتىلىدۇ. كېرىيە شېۋىسىدىمۇ ھــەم شــۇنداق. ئەدەبىي تىلدا ئاخىرقى بوغۇمى «ئو، ئۇ» لاردىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا «دۇم، تۇم، دۇڭ، تۇڭ» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە بولسا، ئاخىرقى بوغۇمى «ئو» دىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا «دام، تام، داڭ، تاڭ» لار، ئاخىرقى بوغۇمى «ئۇ» دىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا «دۇم، تۇم، دۇڭ، تۇڭ» لار ئۇلىنىدۇ. ئەدەبىي تىلدا ئاخىرقى بوغۇمى « ئۆ، ئۈ» لەردىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا «دۈم، تۈم، دۈڭ، تۈڭ» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە ئاخىرقى بوغۇمى «ئۆ» دىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا «دەم، تەم، دەڭ، تەڭ» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىدۇ، ئاخىرقى بوغۇمى «ئۈ» دىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا «دۈم، تۈم، دۈڭ، تۈڭ» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىدۇ. دېمەك، ئاخىرقى بوغۇمى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا ئۆتكەن زامان شەخس قوشۇمچىلىرى ئۇلانغاندا، ئەدەبىي تىلدىكىدىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن:

كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:	
1 - شەخس	1 - شەخس	تۈپ پېئىل

«ئۆ» تاۋۇشى «ئۇ» تاۋۇشىغا، «ئو» تاۋۇشى «ئۇ» تاۋۇشىغا ئالمىشىپ، 1 ـ شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى «ئەم، ئام» شەكلىدە، 2 ـ شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى «ئەڭ، ئاڭ» شەكلىدە ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

كۆز — كۇزەم، كۇزەڭ؛ ئوك — ئۇكام، ئۇكاڭ؛ ئۆز —ئۇزەم، ئۇزەڭ؛ قول — قۇلام، قۇلاڭ؛ تۆش — تۇشەم، تۇشەڭ؛ گۆش — گۇشام، گۇشاڭ؛ ئۆچ — ئۇچەم، ئۇچەڭ؛ چوك —چۇكام، چۇكاڭ؛ ئۆي — ئۇيەم، ئۇيەڭ؛ ئوت — ئۇتام، ئۇتاڭ. بۇ خىل شەكىل پېئىللاردا كەلگەندە، تۈپ سۆزدىكى «ئۆ، ئو» تاۋۇشلىرى ئالماشمايدۇ، لېكىن تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى يۇقىرىقى شەكىلدە ئۇلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۆس — ئۆستەم، ئۆستەڭ؛ بول — بولدام، بولداڭ؛ بۆس — بۆستەم، بۆستەڭ؛ تول — تولدام، تولداڭ؛ ئۆچ — ئۆچتەم، ئۆچتەڭ؛ توك — توكدام، توكداڭ.

«ئابدىرامان دام ـ دام، سەن جۇۋاڭنى بەرمىسەڭ،
مەن تېرەككە قوندام. مەن سۇغاقا توكدام.»

ئەدەبىي تىلدا 2 ـ شەخس كۆپلۈك ئۈچۈن «ڭلا، ئىڭلار، ئۇڭلار، ئۇڭلار» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىدۇ. كىرىيە شېۋىسىدە بۇ قوشۇمچىلارنىڭ ئاخىرىدىكى «ر» تاۋۇشى بىردەك چۈشۈپ قالغانلىقى سىرتىدا، ئالدىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشلار 1 ـ شەخس بىرلىك قوشۇمچىلىرىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىش قانۇنىيىتى بىلەن ئوخشاش ھالدا ئۆزگىرىپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

كىرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
قۇلاڭلا	قول — قولۇڭلار
چاپىناڭلا	چاپان — چاپىنىڭلار
قەلىمەڭلا	قەلەم — قەلىمىڭلار
سۆزەڭلا	سۆز — سۆزۈڭلار

3. پېئىل تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار

كىرىيە شېۋىسىدە پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ۋە پېئىللاردىن باشقا سۆز تۈركۈملىرى ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ئەدەبىي تىلدىكىدىن

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
كەل — كەلدۇق	كەلدۇك
ئەز — ئەزدۇق	ئەزدۇك
ئۆل — ئۆلدۇق	ئۆلدەك
كۆي — كۆيدۇق	كۆيدەك
قوي — قويدۇق	قويداق
ئوي — ئويدۇق	ئويداق
كەس — كەستۇق	كەستۇك
يەش — يەشتۇق	شەشتۇك
ئۆس — ئۆستۇق	ئۆستەك
ئۆت — ئۆتتۇق	ئۆتتەك
سوق — سوقتۇق	سوقتاق
توي — تويدۇق	تويداق

«ۋاكىنىكى شۇ، بۇلتۇ گۆش يەپتۇك،
ۋاقىلى - ۋاقۋالداق. بۇ يىل نىم بولداق؟»

2) ھازىرقى زامان قوشۇمچىلىرى: ئەدەبىي تىلدا تۇپ پېئىللار (ياكى بۇيرۇق پېئىللار) نىڭ كەينىگە «ۋاتى، ئىۋاتى» ئۇلىنىپ، ئاندىن «مەن، سەن، سىز، دۇ، مىز، سىلەر» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىپ، پېئىللارنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى تۇرلىنىدۇ. مەسىلەن: يات + ئىۋاتى + دۇ = يېتىۋاتىدۇ + مەن، سەن = يېتىۋاتىمەن، يېتىۋاتىسەن. كېرىيە شېۋىسىدە پېئىللارنىڭ ھازىرقى زامان شەكلىنى تۇرلەش، ئەدەبىي تىلغا تۇپتىن ئوخشىمايدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە رەۋىشداش پېئىللارنىڭ كەينىگە «تۇر» قوشۇلۇپ («ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىپ، «تۇ» شەكلىدە قوشۇلىدۇ)، ئاندىن شەخس قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
يېزىۋاتىمەن	يازغىلتۇدۇم
يېزىۋاتىمىز	يازغىلتۇدۇق
يېزىۋاتىسىلەر	يازغىلتۇدۇڭ
يېزىۋاتىسەن	يازغىلتۇدۇڭلا

سوي	سويدۇم	سويدام
توي	تويدۇم	تويدام
سوق	سوقتۇم	سوقتام
كۆي	كۆيدۇم	كۆيدەم
ئۆت	ئۆتتۇم	ئۆتتەم
بۆس	بۆستۇم	بۆستەم
	2-شەخس:	2-شەخس:
	سويدۇڭ	سويداڭ
	تويدۇڭ	تويداڭ
	سوقتۇڭ	سوقتاڭ
	كۆيدۇڭ	كۆيدەڭ
	ئۆتتۇڭ	ئۆتتەڭ
	بۆستۇڭ	بۆستەڭ

«جان سەيدەم، جىنىم سەيدەم، مەيدەمگە شىپا ئىستەپ،
ئاغىيتۇ مىنىڭ مەيدەم. مىڭ تاللاپ سىنى سۆيدەم.»

ئەدەبىي تىلدا 2 ـ شەخس ئۆتكەن زامان كۆپلۈك شەكلى 2 - شەخس بىرلىك قوشۇمچىلىرىنىڭ كەينىگە «لار» نى ئۇلاش ئارقىلىق تـۈرلىنىدۇ. كىرىيە شىۋىسىدىمۇ شۇ بويىچە تۈرلىنىدۇ. لېكىن، «لار» قوشۇمچىسىدىكى «ر» تاۋۇشى بىردەك چۈشۈرۈپ قويۇلىدۇ. بۇنىڭدىكى پەرق پەقەت بىر «ر» تاۋۇشىدىلا كۆرۈلىدۇ.

ئەدەبىي تىلدا 1 ـ شەخس ئۆتكەن زامان شەكلى كۆپلۈك ئۈچۈن «دۇق، تۇق» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىدۇ. كىرىيە شىۋىسىدە بۇنىڭدىن سىرت يەنە «دۇك، تۇك، دەك، تەك، داق، تاق» قوشۇمچىلىرى ئىشلىتىلىدۇ. كونكرېت ئېيتقاندا، كىرىيە شىۋىسىدە پېئىللارنىڭ ئاخىرقى بوغۇمى «ئا، ئى» تاۋۇشلىرىدىن تۈزۈلگەن بولسا، ئەدەبىي تىلدىكىدەك «دۇق، تۇق» لار ئۇلىنىدۇ؛ ئاخىرقى بوغۇمى «ئە، ئۈ» لەردىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا «دۇك، تۇك» قوشۇمچىلىرى؛ ئاخىرقى بوغۇمى «ئۆ» دىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا «دەك، تەك» قوشۇمچىلىرى؛ ئاخىرقى بوغۇمى «ئو» دىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا «داق، تاق» قوشۇمـ-چىلىرى ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا يېقىن كەلگۈسى زاماننى ئىپادىلەش ئۈچۈن، رەۋىشداش پېئىللارنىڭ كەينىگە «ۋاتى» قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ، ئاندىن شەخس قوشۇمچىلىرىدىن «مەن، سەن، دۇ، مىز، سىلەر، سىز» لار ئۇلىنىپ كېلىدۇ. بىراق، كېرىيە شېۋىسىدە رەۋىشداش پېئىللارنىڭ كەينىگە «قوپ» ئۇلىنىپ كېلىپ، ئاندىن 1 - شەخس بىرلىك ئۈچۈن «تام»، 1 - شەخس كۆپلۈك ئۈچۈن «تاق»، 2 - شەخس بىرلىك ئۈچۈن «تاڭ»، كۆپلۈك ئۈچۈن «تاڭلا» قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
ماڭغىلىۋاتىمەن	ماڭغىلى قوپتام
ماڭغىلىۋاتىسەن	ماڭغىلى قوپتاڭ
ماڭغىلىۋاتىدۇ	ماڭغىلى قوپتى
ماڭغىلىۋاتىمىز	ماڭغىلى قوپتاق
ماڭغىلىۋاتىسىلەر	ماڭغىلى قوپتاڭلا

پېئىللارنىڭ بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىز شەكىللىرىمۇ يۇقىرىقى قانۇنىيەت بويىچە تۈرلىنىدۇ. شەخس، سان كاتېگورىيىلىرىنى ئىپادىلەش شەكلىمۇ يۇقىرىقىدەك بولىدۇ. پېئىللارنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسىنى ئىپادىلەش شەكلى ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئوخشاش.

2. راي قوشۇمچىلىرى

پېئىللارنىڭ راي شەكلىنى ئىپادىلەشتە قوللىنىلىدىغان قوشۇمچىلارنىڭ كۆپ قىسمى ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئوخشاش، ئاز بىر قىسىم قوشۇمچىلار ئەدەبىي تىلدىكىدىن پەرقلىنىدۇ.

1) 2 - شەخس بىرلىك بولۇشلۇق شەكلىدىكى بۇيرۇق پېئىللارنىڭ ھۆرمەت شەكلى، ئەدەبىي تىلدا ئاخىرى ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللارغا «ئىڭ، ئۇڭ، ئۈڭ» لارنىڭ ئۇلىنىشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، ئاخىرقى بوغۇمى لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا بىردەك «ئىڭ»، ئاخىرقى بوغۇمى «ئو، ئۇ» تاۋۇشلىرىدىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا «ئۇڭ»، ئاخىرى «ئۆ، ئۈ» تاۋۇشلىرىدىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا «ئۈڭ» قوشۇپ تۈرلىنىدۇ. ئەمما، كېرىيە شېۋىسىدە بولسا، ئاخىر-

يېزىۋاتىدۇ	يازغىلىتۇدى
كېلىۋاتىمەن	كەگىلتۇدۇم
كېلىۋاتىمىز	كەگىلتۇدۇق
كېلىۋاتىسەن	كەگىلتۇدۇڭ
كېلىۋاتىسىلەر	كەگىلتۇدۇڭلا
كېلىۋاتىدۇ	كەگىلتۇدى

3) كەلگۈسى زامان قوشۇمچىلىرى: ئەدەبىي تىلدا كەلگۈسى زاماننى ئىپادىلەشتە بۇيرۇق پېئىللارنىڭ ئاخىرىغا «ئىمەن، ئىسەن، ئىدۇ، يمەن، يسەن، يدۇ، ئىمىز، ئىسلەر، يمىز، يسلەر» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە بۇ قوشۇمچىلاردىكى بىرلىك قوشۇمچىلىرى «مەن، سەن» لەردىكى «ن» ، كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى «لار، لەر» دىكى «ر» تاۋۇشلىرى بىردەك چۈشۈپ قالغانلىقى سىرتىدا، 1 - شەخس قوشۇمچىلىرىغا «ت» تاۋۇشى قوشۇلۇپ، «ئىتمە، يتمە، ئىتمىز، يىتمىز» شەكلىدە، 3 - شەخس قوشۇمچىسىدىكى «ر» تاۋۇشى «ت» غا ئالمىشىپ، «تۇ» شەكلىدە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. 2 - شەخس كۆپلۈك قوشۇمچىسى «ئىسلەر، يىسلەر» دىكى «س» تاۋۇشىنىڭ كەينىگە ئۇلىنىپ كەلگەن «ئى» تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىپ، «ئسلە، يسلە» شەكلىدە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

تۈپ پېئىل:	ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
	بىرلىك:	بىرلىك:
ئوقۇ	ئوقۇيمەن	ئوقۇيتمە
ياز	ئوقۇيسەن	ئوقۇيسە
	ئوقۇيدۇ	ئوقۇيتۇ
	يازىمەن	يازىتمە
	يازىسەن	يازىسە
	يازىدۇ	يازىتۇ
	كۆپلۈك:	كۆپلۈك:
	ئوقۇيسىلەر	ئوقۇيسلە
	ئوقۇيمىز	ئوقۇيتمىز
	يازىسىلەر	يازىسلە

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
ماڭ — ماڭاتتىم	ماڭىتتىم
يەش — يېشەتتىم	يېشىتتىم
قىس — قىساتتىم	قىستتىم
توس — توساتتىم	تۇسۇتتىم
تۆك — تۆكەتتىم	تۆكۈتتىم
ئۇر — ئۇراتتىم	ئۇرۇتتىم
ئۈز — ئۈزەتتىم	ئۈزۈتتىم
سال — سالاتتىم	سالىتتىم
ئەز — ئېزەتتىم	ئىزىتتىم
تىق — تىقاتتىم	تىقىتتىم
توي — توياتتىم	تۇيۇتتىم
تۇر — تۇراتتىم	تۇرۇتتىم
ئۆلگۈر — ئۆلگۈرەتتىم	ئۆلگۈرۈتتىم

بۇ خىلدىكى پېئىللارنىڭ كۆپلۈك شەكلى ئۈچۈن ئەدەبىي تىلدا «تىم» نىڭ ئورنىغا «تۇق» ئالىنىدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە بىردەك «تۇك» شەكلىدە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
ماڭاتتۇق	ماڭىتتۇك
چىقاتتۇق	چىقىتتۇك
بوغاتتۇق	بۇغۇتتۇك
تۇرەتتۇق	تۇرۇتتۇك
كېلەتتۇق	كىلىتتۇك
كۆرەتتۇق	كۆرۈتتۇك
بۇزاتتۇق	بۇزۇتتۇك
تېرىيتتۇق	تېرىيتتۇك

بۇ خىل ئەھۋال مەيلى ئۈچۈق بوغۇم بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىللار بولسۇن، ياكى يېپىق بوغۇم بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىللار بولسۇن ئوخشاش كېلىۋېرىدۇ. بۇ خىل پېئىللارنىڭ 2 - شەخس ھەممىسىدە ئالدىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار-ۋە 3 - شەخس شەكلىدە قوشۇمچىلارنىڭ

قى بوغۇمى «ئو» دىن تۈزۈلگەن پېئىللارنىڭ كەينىگە «ئاڭ» ئۇلىنىپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا بۇ پېئىلنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى «ئو» تاۋۇشى «ئۇ» غا ئاجىزلاپ كېتىدۇ. ئاخىرقى بوغۇمى «ئۆ» دىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا «ئەڭ» ئۇلىنىپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا بۇ پېئىلنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى «ئۆ» تاۋۇشى «ئۈ» گە ئاجىزلاپ كېتىدۇ. باشقا شەكىللىرى ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئوخشاش بولىدۇ. مەسىلەن:

كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
تۇساڭ	توس — توسۇڭ
ئۈسەڭ	ئۆس — ئۆسۈڭ
سۇقاڭ	سوق — سوقۇڭ
تۇياڭ	توي — تويۇڭ
تۈكەڭ	تۆك — تۆكۈڭ
ئۈتەڭ	ئۆت — ئۆتۈڭ

2) ئەدەبىي تىلدا ئۆتكەن زامان تەكرار خەۋەر پېئىلنىڭ بولۇشلۇق شەكلىنى ياساش ئۈچۈن، ئاخىرى ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىللارغا «ئاتتىم، ئەتتىم» لەر ئۇلىنىدۇ. كونكرېت ئېيتقاندا، ئاخىرقى بوغۇمى تىل ئالدى ۋە تىل ئارا سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا «ئەتتىم»، تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا «ئاتتىم» ئۇلىنىدۇ. پېئىللارنىڭ ئاخىرقى بوغۇمى «ئە» دىن تۈزۈلگەن بولسا، بۇ تاۋۇش «ئې» غا ئاجىزلاپ كېتىدۇ. ئەمما، كېرىيە شېۋىسىدە ئاخىرقى بوغۇمى لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا بىردەك «ئىتتىم» ئۇلىنىدۇ؛ ئاخىرقى بوغۇمى «ئو» دىن تۈزۈلگەن بوغۇملارغا «ئۇتتىم» ئۇلىنىپ كېلىپ، پېئىلنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى «ئو» تاۋۇشى «ئۇ» غا ئاجىزلاشتۇرۇلىدۇ؛ ئاخىرقى بوغۇمى «ئۆ» دىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا «ئۈتتىم» ئۇلىنىپ، پېئىلنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى «ئۆ» تاۋۇشى «ئۈ» گە ئاجىزلاشتۇرۇلىدۇ؛ ئاخىرقى بوغۇمى «ئۇ» دىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا «ئۇتتىم» ئۇلىنىپ كېلىدۇ؛ ئاخىرقى بوغۇمى «ئۈ» دىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا «ئۈتتىم» ئۇلىنىپ كېلىدۇ (بۇ يەردە دېيىلىۋاتقىنى ئاخىرقى بوغۇمى يېپىق بوغۇم بولغان پېئىللاردۇر). مەسىلەن:

پ، ىپ، ئۇپ، ئۈپ» لەر بىلەن ياسالغان رەۋىشداش پېئىللارغا
- شەخس ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسى «تۇ» ئۇلىنىپ، ئاندىن شەخس
وشۇمچىلىرى ئۇلىنىپ، ئاخىرىدا ياردەمچى پېئىل «ئىكەن» ئۇلى-
نىش ئارقىلىق 1 - شەخس شەكلى ياسىلىدۇ. 2 - شەخس شەكلى
ۈچۈن «تۇ» قوشۇلمايدۇ. بۇ خىل تۇرلەش شەكلىنىڭ سېلىشتۇرمى-
ى مۇنداق:

رەۋىشداش + تۇ + ئىكەن + شەخس قوشۇمچىلىرى } ئەدەبىي تىلدا
سۇپەتداش + ئىكەن + شەخس قوشۇمچىلىرى

رەۋىشداش + تۇ + شەخس قوشۇمچىلىرى + ئىكەن} كېرىيە شېۋىسىدە

بۇ خىل قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇپ تەلەپپۇز قىلىنىش شەكلى
مۇنداق بولىدۇ:

تىكەنمەن، تىكەنمىز (1 - شەخس)، تىكەنسەن، تىكەنسىلەر
(2 - شەخس)، تىكەن (3 - شەخس)

تىمەنكەن، تىمىكەن، تىمىزكەن (1 - شەخس)، سىكەن، سى-
لىكەن (2 - شەخس)، تىكەن (3 - شەخس)

بۇ خىل پېئىللارنىڭ بولۇشسىز شەكلى رەۋىشداش پېئىللارنى
بولۇشسىز شەكىلگە كىرگۈزۈپ بولۇپ، ئاندىن يۇقىرىقى قوشۇمچىلار
ئۇلىنىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە سۇپەتداش پېئىللار-
دىن بۇ خىل شەكىل ياسالمايدۇ. تۆۋەندىكى مىساللارنى كۆرۈپ باقاي-
لى:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
كۆرۈپتىكەنمەن	كۆرەپتىمەنكەن
ئوقۇغان ئىكەنسەن	ئوقۇپسىكەن
يېزىپتىكەنمىز	يېزىپتىمىزكەن
يىغلاپتىكەنمەن	يىغلاپتىمىكەن
بارغان ئىكەنسىلەر	بېرىپسىلىكەن
يېزىپتىكەنمىز	يېزىپتىمىزكەن
بارغان ئىكەنسىلەر	بېرىپسىلىكەن
مېڭىپتىكەنسەن	مېڭىپسىكەن

نىڭ ئۆزگىرىش قائىدىسى يۇقىرىقىلار بىلەن ئوخشاش بولىدۇ. ئاخىرقى بوغۇم ياكى تاۋۇشلار ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئوخشاش ئۆزگىرىپ ماڭىدۇ.

3) خەۋەر رايىدىكى ئۆتكەن زامان سۈپەت خەۋەر پېئىللىرى ئەدەبىي تىلدا «پ، ىپ، ئۇپ، ئۈپ» قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ياسالغان رەۋىشداش پېئىللارغا ئاۋۋال «يات» قوشۇمچە پېئىلى، ئاندىن «ئات» قوشۇمچە پېئىلى قوشۇلۇپ، ئاخىرىدا شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. «يات» قوشۇمچە پېئىلى جانلىق تىلدا «ۋات» بولۇپ ئۆزگىرىدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە ئاشۇ خىلدىكى رەۋىشداش پېئىللارغا ئالدى بىلەن «تۇر» قوشۇمچە پېئىلى، ئاندىن «ئات» قوشۇمچە پېئىلى، ئاخىرىدا شەخس قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. ئەلۋەتتە، شەخس قوشۇمچىلىرى كېرىيە شېۋىسىدىكى قائىدە بويىچە قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
ئىسىپ — ئىسىۋاتاتتىم	ئىسىپ تۇرتتىم
ئويلاپ — ئويلاۋاتىدۇ	ئويلاپ تۇرىتۇ
مېڭىپ — مېڭىۋاتاتتىڭ	مېڭىپ تۇرۇتتىڭ
كۆرۈپ — كۆرۈۋاتاتتۇق	كۆرۈپ تۇرۇتتۇك
يېزىپ — يېزىۋاتاتتىڭلار	يېزىپ تۇرۇتتىڭلا
ئىشلەپ — ئىشلەۋاتاتتىم	ئىشلەپ تۇرۇتتىم

بۇ خىلدىكى پېئىللارنىڭ ھەر قايسى شەخس، بىرلىك ۋە كۆپلۈك تۈرلىرى، بولۇشلۇق، بولۇشسىز شەكىللىرى يۇقىرىقىدەك بولىدۇ.

4) ئېنىقسىز ئۆتكەن زامان خەۋەر پېئىلىنى ياساشتا، ئەدەبىي تىلدا «غان، قان، گەن، كەن» لەر ئارقىلىق تۈرلەنگەن سۈپەتداش پېئىللارنىڭ كەينىگە ياردەمچى پېئىل «ئىكەن» ئۇلىنىپ، ئاندىن شەخس قوشۇمچىلىرىنى ئۇلاش ئارقىلىق ياسىلىدۇ، ياكى، «پ، ىپ، ئۇپ» لەر ئارقىلىق ياسالغان رەۋىشداش پېئىللارغا ئالدى بىلەن 3 - شەخس ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسى «تۇ» ئۇلىنىپ، ئاندىن ياردەمچى پېئىل «ئىكەن» قوشۇلۇپ، ئاخىرىدا شەخس قوشۇمچىلىرىنى ئۇلاش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. بىراق، كېرىيە شېۋىسىدە بولسا،

مىسلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
قويۇپ قوي	قاپقوي
ئېلىپ كەت	ئەكەت
تاشلىۋەت	تاشىۋات
چىقىپ كەت	چىكەت
ئېلىۋال	ئېۋال
سېتىۋەت	سېتىۋات

تاشىۋاتماڭلا ياش باللا قېرىلىنى، ئېۋاغىلى بومايتكەن بىلىكنى، بېقىۋاغىلى بومايتكەن ئۆلگىنىنى. كۇرۋاغىلى بومايتكەن كۆيگىنىنى.

4. باشقا ئەھۋاللار

تۈپ پېئىللارنىڭ كەينىگە ھۆرمەتنى بىلدۈرىدىغان «سىلا، سىلە» قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ، تۈرلۈك كاتېگورىيىلەرنى ئىپادىلىگەندە، كېرىيە شېۋىسىدە بۇ قوشۇمچىدىكى «ئى» تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىپ، «سلا» شەكلىدە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. ئەگەر تۈپ پېئىل سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بولسا، «س» تاۋۇشى شۇ سوزۇق تاۋۇشقا قوشۇلۇپ كېتىدۇ. ئەگەر ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بولسا، ھېچقانداق سوزۇق تاۋۇش قوشۇلمايدۇ. بۇ چاغدا تۈپ پېئىللاردا تاۋۇش چۈشۈپ قېلىش، تاۋۇش ئالمىشىش ئەھۋالى نىسبەتەن كۆپ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
كەلسىلە	كەسلە
بەرسىلە	بەسلە
يۇگۇرسىلە	يۇگۇسلا
چىقسىلا	چىقىسلا
تەسىرلەنسىلە	تەسىرلەسلە
ئەتسىلە	ئەسلە
قىزارمىسىلا	قىزامىسلا
باقسىلا	باقىسلا

5. ياردەمچى پېئىللار

ياردەمچى پېئىللار «ئىدى، ئىكەن، ئىمىش» لار كېرىيە شېۋە-

5) ئۆتكەن زامان باغلىغۇچى خەۋەر پېئىلىنى ياساشتا، ئەدەبىي تىلدا «پ، ئىپ، ئۇپ، ئۈپ» لەر ئارقىلىق ياسالغان رەۋىشداش پېئىللارنىڭ كەينىگە ياردەمچى پېئىل «ئىدى» ئۇلىنىپ، ئاندىن شەخس قوشۇمچىلىرىنى ئۇلاش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. بۇ چاغدا رەۋىشداش پېئىللارنىڭ ئاخىرىدىكى «پ» تاۋۇشى «ۋ» غا ئالمىشىپ كېتىدۇ. كىرىيە شېۋىسىدە ياساش شەكلى ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئوخشاش بولسىمۇ، رەۋىشداش پېئىللارنىڭ ئاخىرىدىكى «پ» تاۋۇشى ئۆز پېتى كېلىپ، ياردەمچى پېئىل «ئىدى» نىڭ بېشىدىكى «ئى» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ ۋە «د» تاۋۇشى «ت» غا ئالمىشىپ كېتىدۇ. تۆۋەندىكى مىساللارنى سېلىشتۇرۇپ كۆرەيلى:

ئەدەبىي تىلدا:	كىرىيە شېۋىسىدە:
كېلىۋىدىم	كېپتىم
بېرىۋىدىڭ	بېرىپتىڭ
بېسىۋىدى	بېسىپتى
چىقىۋىدۇق	چىقىپتۇك
يېزىۋىدىڭلار	يېزىپتىڭلا
كۈلۈۋىدىم	كۈلۈپتىم
«ئەھە - ئەھە دەپتىم،	ئاش ئەتمىگەن خوتۇننىڭ
قەنت زاۋۇتتىن كەپتىم.	سۆزىنى بېرەر دەپتىم».

3. بىر قىسىم قوشما پېئىللار

ئەدەبىي تىلدا پېئىل بىلەن پېئىلدىن تۈزۈلگەن قوشما پېئىللار ئادەتتە رەۋىشداش قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق باغلىنىدۇ. كىرىيە شېۋىسىدىمۇ ھەم شۇنداق. ئەگەر كېيىنكى پېئىللار سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان بولسا، ئەدەبىي تىلدا رەۋىشداش قوشۇمچىسىدىكى «پ» تاۋۇشى «ۋ» غا ئالمىشىپ كېتىدۇ. كىرىيە شېۋىسىدىكى كۆپ ساندىكى قوشما پېئىللارمۇ ھەم شۇنداق بولىدۇ. لېكىن، كىرىيە شېۋىسىدە شۇنداق بىر قىسىم قوشما پېئىللارمۇ باركى، ئۇلار ئالدىنقى پېئىلدىن بىر ياكى ئۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق تاۋۇش ياكى بوغۇملىرى چۈشۈپ قېلىپ، كېيىنكى پېئىل بىلەن زىچ بىرىكىپ كېتىدۇ. بۇ خىل قوشما پېئىللار ئاڭلىتىشتا خۇددى بىرلا تۈپ پېئىلدەكلا بىلىنىدۇ.

ىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:
ـۇ ئىكەنىمىش — شۇمىشكەن؛ خوتەنلىك ئىكەنىمىش — وتەنلىگىمىشكەن؛ بارغان ئىكەنىمىش — بېرىپتىمىشكەن؛ ئوقۇغان كەنىمىش — ئوقۇپتىمىشكەن

4. سۆپەت قوشۇمچىلىرى

باشتا مەن سۆپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلار «لىق، لۇق، لىك، لۇك» لەر توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتكەنىدىم. تۆۋەندە يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە بىر تۈركۈم سۆپەت ياسىغۇچى ۋە سۆپەت تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتىمەن.

1. سۆپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلار

1) «دەك، تەك» قوشۇمچىلىرى: ئوخشىتىش، تەڭلەشتۈرۈش مەنىسىدە كېلىدىغان «دەك، تەك» قوشۇمچىلىرى كېرىيە شېۋىسىدە ئاخىرىدىكى «ك» تاۋۇشى «ي» غا ئالمىشىپ، «دەي، تەي» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇ ئومۇمىيۈزلۈك شۇنداق. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
مۇشتۇمدەك	مۇشتۇمدەي
تاغدەك	تاغدەي
سەمەتتەك	سەمەتتەي
مەندەك	مەندەي
ناۋاتتەك	ناۋاتتەي
ئۇرغاندەك	ئۇغاندەي

«تامچى بولساڭ ئۇستا بول، يارنى سۆيسەڭ تەيلىگ سۆي،
سايىۋاغلىغىنىڭ تامچىسىدەي، هارۋىكەشنىڭ قامچىسىدەي».

2) 3 - شەخس كەلگۈسى زامان شەكلى ھەر خىل دەرىجىدىكى پېئىللاردىن سۆپەت ياسىغاندا، ئەدەبىي تىلدا «غان» قوشۇمچىسى ئىشلىتىلىدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە 3 - شەخس كەلگۈسى زامان شەكلى يەرلىك شېۋە بويىچە تۈزۈلۈپ، ئاخىرىغا «قان» قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ ياسىلىدۇ. بۇ يەردە «غان» قوشۇمچىسىنىڭ «قان» شەكلىدە تەلەپپۇز قىلىنىشىغا، ئەدەبىي تىلدىكى 3 - شەخس كەلگۈسى زامان قوشۇمچە-

سىدە بېشىدىكى «ئى» تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىپ، «دى، كەن، مىش» شەكلىدە سۆزلەرگە ئۇلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:
ئەدەبىي تىلدا: كېرىيە شېۋىسىدە: ئەدەبىي تىلدا: كېرىيە شېۋىسىدە:

شۇ ئىمىش	شۇمىش	ئاق ئىمىش	ئاقمىش
بالا ئىكەن	بالىكەن	قىزىل ئىكەن	قىزىلكەن
قاسىم ئىدى	قاسىمدى	يوغان ئىدى	يوغاندى

ئەدەبىي تىلدا «ئىكەن، ئىمىش» ياردەمچى پېئىللى پېئىللارغا ياندىشىپ كەلگەندە، چوقۇم سۈپەتداش پېئىللارغا ياندىشىپ كېلىدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە بولسا، 3 - شەخس ئۆتكەن زامان شەكلىدىكى پېئىللارغا ياندىشىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
بارغان ئىكەن	بېرىپتىكەن
بارغان ئىمىش	بېرىپتىمىش
چىققان ئىكەن	چىقىپتىكەن
چىققان ئىمىش	چىقىپتىمىش

«ئىدى» ياردەمچى پېئىلىمۇ ئەدەبىي تىلدا سۈپەتداش پېئىللار-نىڭ كەينىگە ياندىشىپ كېلىدۇ. لېكىن، كېرىيە شېۋىسىدە رەۋىشداش پېئىللارنىڭ كەينىگە ياندىشىپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا بۇ ياردەمچى پېئىل-دىكى «د» تاۋۇشى «ت» غا ئالمىشىپ «تى» شەكلىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:
ئەدەبىي تىلدا: كېرىيە شېۋىسىدە: ئەدەبىي تىلدا: كېرىيە شېۋىسىدە:

كەلگەن ئىدى	كېپتى	چىققان ئىدى	چىقىپتى
بىلگەن ئىدى	بىلىپتى	يېمىگەن ئىدى	يىمەپتى

بۇ خىل شەكىلدە كەلگەن پېئىللار شەخس قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلەنگەندىمۇ ئۆزگىچە تۈرلىنىدۇ. مەسىلەن:
كەلگەن ئىدۇق — كېپتۇق؛ چىققان ئىدىڭلار — چىقىپتىڭلا؛ بىلگەن ئىدىم — بىلىپتىم؛ يېمىگەن ئىدىڭ —يىمەپتىڭ؛ كۆرگەن ئىدۇق—كۆرەپتۇق؛ بارغان ئىدۇق — بېرىپتۇق

ئەدەبىي تىلدا «ئىكەن» ياردەمچى پېئىلىنىڭ كەينىگە «ئىمىش» ياردەمچى پېئىلى ياندىشىپ كېلىپ «ئىكەنمىش» شەكلىدە كېلىدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە ئەكسىچە «ئىمىش» نىڭ كەينىگە «ئىكەن» ياندى-

5. ئۇلانمىلار

كېرىيە شېۋىسىدىكى ئۇلانمىلار سان جەھەتتىن ئەدەبىي تىلدىكى-دىن ئاز بولۇپ، شەكىل جەھەتتىمۇ بەزى پەرقلەرگە ئىگە. ئۇلانمىلار-دىكى شەكىل جەھەتتىكى ئۆزگىچىلىك ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئوخ-شاش بولغان سۆزلەرنىمۇ يەرلىك تۇسكە كىرگۈزۈپ قويىدۇ.

1. سوراق ئۇلانمىلىرى

1) سۆزلەرنىڭ كەينىگە كېلىپ سوراقنى بىلدۈرىدىغان «مۇ» ئۇلانمىسى كېرىيە شېۋىسىدە «ما» شەكلىدە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مە-سىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
كەلدىمۇ؟	كەلدىما؟	ياغاچمۇ؟	ياغاچما؟
ئاشۇمۇ؟	ئاشۇما؟	قىزىلمۇ؟	قىزىلما؟
بەشنىمۇ؟	بەشنىما؟	يازدىڭمۇ؟	يازدىڭما؟

2) ئىسىم ۋە ئالماشلارنىڭ كەينىگە كېلىپ سوراقنى بىلدۈرىدى-غان «چۇ» ئۇلانمىسى كېرىيە شېۋىسىدە «چا» دەپ تەلەپپۇز قىلىنى-دۇ. مەسىلەن:

دەپتەرچۇ — دەپتەرچا؛ دىلبەرچۇ؟ — دىلبەرچا؟؛ ئۇچۇ؟ — ئۇچا؟؛ مەنچۇ؟ — مەنچا؟

3) پېئىللارنىڭ كەينىگە قوشۇلۇپ كېلىپ كەلگۈسى زامان سو-راق مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان «مدۇ، ئامدۇ، ئەمدۇ» ئۇلانمىلىرى كېرىيە شېۋىسىدە «متۇ، ئامتا، ئەمتا» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
ئوينامدۇ؟	ئوينامتا؟
يىغلامدۇ؟	يىغلامتا؟
سۆزلەمدۇ؟	سۆزلەمتا؟
بېرەمدۇ؟	بىرەمتا؟

4) پېئىللارنىڭ كەينىگە قوشۇلۇپ كېلىپ سوراقنى بىلدۈرىدى-غان «دۇ» پېئىللار مەيلى قانداق شەكىلدە تۈرلىنىپ كەلگەن بول-سۇن، كېرىيە شېۋىسىدە بىردەك «تا» شەكلىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

سى «دۇ، ئىدۇ» لارنىڭ كېرىيە شېۋىسىدە «تۇ، ئىتۇ» شەكلىدە تەلەپپۇز قىلىنىشى سەۋەب بولىدۇ. مەسىلەن:

كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
يوگوزۇتقان	يۇرگۈزىدىغان
ئۇخلايتقان	ئۇخلايدىغان
چىقىرىتقان	چىقىرىدىغان
كىلىتقان	كېلىدىغان
يەيۋېرىتقان	يەۋېرىدىغان

3) چەكلەش، تەگلەشتۇرۇش مەنىسىدىكى سۇپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە «چىلىك» كېرىيە شېۋىسىدە «چىلەك» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

قانچىلىك — قانچىلەك؛ مۇشتۇمچىلىك — مۇشتۇمچىلەك؛ دادامچىلىك — دادامچىلەك؛ مۇشۇنچىلىك — مۇشۇنچىلەك

«ئىشق ئوتى ئالدىدا، مېنى شۇنداغ كۆل قىلغان،
دوزاخ ئوتى قانچىلەك؟ قېشى قارا موندىلەك[1]».

2. سۇپەت دەرىجە قوشۇمچىلىرى

سۇپەتلەرنىڭ دەرىجىسىنى ئىپادىلەشتە ئىشلىتىلىدىغان قوشۇمچىلار كېرىيە شېۋىسىدە ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئۆزگىچىلىككە ئىگە، تۆۋەندىكى مىساللارنى كۆرۈپ باقايلى:

قىزىل، قىزىلرەك، قىپقىزىل، قىزغۇچ، قىزىلغىنا ـ قىزىل، قىزىلراق، قەپقىزىل، قىزىلش، قىزىلغىنەم؛ سېرىق، سېرىقراق، ساپ ـ سېرىق، ساغۇچ، سېرىققىنا ـ سېرىغ، سېرىغراق، سوپسېرىغ، ساغۇنجى، سېرىققىنەم؛ كىچىك، كىچىكرەك، ئىنتايىن كىچىك، كىچىكلا، كىچىككىنا ـ كىچىگ، كىچىگراق، كىچىكنەك، كىچىگلام، كىچىكنەم؛ پاكار، پاكارراق، ناھايىتى پاكار، پاكارلا، پاكارغىنا ـ پاكا، پاكاراق، پاكاغىنەك، پاكالام، پاكاغىنەم

«تاغىنەم كۆگلەك كىشپلا، ھەممە ئادەم غۇنچە بويىكەن
زەپ ياراشپتۇ خېنىم. دەپ قاراشپتۇ خېنىم.»

---

[1] موندىلەك — ئەركىلەتمە سۆز، «ئوماق» مەنىسىدە.

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
سىنىڭدۇ؟	سىنىڭتۇ؟
شۇنداقتۇ؟	شۇنداغتۇ
بەرگەندۇ؟	بەگەنتۇ؟
كەلگەنمىدۇ؟	كەلگەنمىتۇ؟
بارغاندۇ؟!	باغانتۇ؟!
شۇمىدۇ؟	شۇمىتۇ؟

ئايۋانىڭنىڭ ۋاسىسى، مېنى كۆيدەگەن جۇگان،
ئاتمىشمىتۇ؟ يەتمىشمىتۇ؟ ئاشۇمىتۇ؟ يەڭگۇشمىتۇ؟

7) ئەدەبىي تىلدا سۆپەتداش پېئىللارنىڭ كەينىگە «مىدى» قوشۇلۇپ كېلىپ سوراق ئىپادىلىنىدۇ، ئاندىن شەخس قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق تۇرلىنىپ، ھەر خىل شەخستىكى سوراق مەنىلىرى ئىپادىلىنىدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە بولسا، پېئىللارنىڭ كەينىگە «مىدى» قوشۇلۇپ كېلىپ سوراق ئىپادىلىنىدۇ، ئاندىن شەخس قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىدۇ. بۇ خىل شەكىلنى ئىنچىكە كۆزەتكەندە، رەۋىشداش پېئىللارنىڭ كەينىگە ئەدەبىي تىلدىكىدەك «مىدى» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ، ئاندىن شەخس قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلەنگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. لېكىن، بۇ خىل تۇرلىنىشتە تاۋۇش چۈشۈپ قېلىش، تاۋۇش ئالمىشىش ھادىسىسى ئېغىر دەرىجىدە كۆرۈلگەچكە، بۇ خىل تۇرلىنىش شەكلىنىڭ ئەسلىي ھالىتىنى پۈتۈنلەي يوقاتقان، يەنى ئەدەبىي تىلدا: «(پېئىل) گەن + مىدى = (پېئىل) گەنمىدى» شەكلىدە تۇرلەنسە، كېرىيە شېۋىسىدە: «(پېئىل) ئىپ + مىدى = (پېئىل) ئىپمىدى» شەكلىدە تۇرلىنىدۇ ۋە «پ» تاۋۇشى «م» غا ئالمىشىپ «ئىممىدى» شەكلىدە كېلىدۇ. بۇ چاغدا تۆپ پېئىللاردا تاۋۇش چۈشۈپ قېلىش ۋە ئالمىشىش ھادىسىسى ئېغىر بولىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
كەلگەنمىدى؟	كىممىدى؟
چىققانمىدىڭلار؟	چىقىممىدىڭلا؟
كۆلگەنمىدىم؟	كۆلۈممىدىما؟

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
كېلەمدىغاندۇ؟	كىلەمتىغانتا؟
كۆرمەمدىغاندۇ؟	كۆمەمتىقانتا؟
كۆرۈپمىدۇ؟	كۆرەممىتا؟
كېلىدىغانمىدۇ؟	كېلىتقانمىتا؟
كۆرگەنمىدۇ؟	كۆگەنمىتا؟

5) ئەدەبىي تىلدا 3 - شەخس سوراق مەنىسىدىكى پېئىللارنىڭ كەينىگە «ئىكەن» ياردەمچى پېئىلى قوشۇلۇپ، ئاندىن شەخس قوشۇمچىلىرىنى ئۇلاش ئارقىلىق سوراق ئىپادىلىنىدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە 3 - شەخس سوراق مەنىسىدىكى پېئىللارنىڭ كەينىگە شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ، ئاندىن «ئىكەن» ياردەمچى پېئىلى ئۇلىنىش ئارقىلىق سوراق ئىپادىلىنىدۇ. بۇ چاغدا «ئىكەن» ياردەمچى پېئىلىغا «ئا» تاۋۇشى قوشۇلۇپ، «ئە» تاۋۇشى «ئى» غا ئاجىزلاپ «ئىكىنا» شەكلىدە كېلىدۇ. يەنى:

ئەدەبىي تىلدا: بارامدۇ؟ + ئىكەن = بارامدىكەن + مىز = بارامدىكەنمىز؟

كېرىيە شېۋىسىدە: بارامتۇ؟ + مىز = بارامتىمىز + ئىكىنا = بارامتىمىزكىنا؟

مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
بارامدىكەنمەن؟	بارامتىمەنكىنا؟
بارامدىكەنسىلەر؟	بارامسىلىكىنا؟
بارامدىكەنسەن؟	بارامسىكىنا؟
بارامدىكەنمىز؟	بارامتىمىزكىنا؟

6) ئىسپاتلاش مەنىسىدە ۋە گۇمان مەنىسىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان سوراقنى ئىپادىلەشتە، ئەدەبىي تىلدا ھەر خىل شەكىلدە تۈرلەنگەن پېئىللارنىڭ ئاخىرىغا «دۇ» نى ئۇلاش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە بۇ قوشۇمچىدىكى «د» تاۋۇشى «ت» غا ئالمىشىپ «تۇ» شەكلىدە كېلىدۇ ھەم سۆز ئاخىرى سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

تۇرلىگۇچى قوشۇمچىلار ۋە ئۇلانمىلار قوشۇلۇپ كەلگەندە، تۇپ سۆز-لەرنىڭ كېيىنكى بوغۇمىدا تاۋۇش ئالمىشىش ۋە تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلا-پ كېتىش ئەھۋالى كۆرۈلىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال سوزۇق تاۋۇشلاردا كۆپ كۆرۈلىدۇ. تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلاپ ياكى ئالمىشىپ كېتىشىگە ئاساسەن قوشۇمچىلاردىكى سوزۇق تاۋۇشلار سەۋەب بولىدۇ. كېرىيە شېۋىسىدىكى بىر قىسىم قوشۇمچە ۋە ئۇلانمىلار ئەدەبىي تىلدىكىدىن پەرقلەنگەچكە، بولۇپمۇ قوشۇمچە ۋە ئۇلانمىلاردىكى سوزۇق تاۋۇشلار ئەدەبىي تىلدىكىگە ئوخشىمىغاچقا، تاۋۇش ئالمىشىش ئەھۋالىمۇ ئوخ-شاشمايدۇ. بىر قىسىم ئوخشاش قوشۇمچىلار ئۇلىنىپ كەلگەن سۆز-لەردىكى تاۋۇشلارنىڭ ئالمىشىشىمۇ پەرقلىق بولىدۇ. ئەدەبىي تىلدا تاۋۇش ئالماشمايدىغان سۆزلەر كېرىيە شېۋىسىدە تۇرلەنگەندە تاۋۇش ئالمىشىپ كېتىدۇ.

1) بىر قىسىم قوشۇمچىلار سۆز تۇرلىگەندە، ئەدەبىي تىلدىمۇ، كېرىيە شېۋىسىدىمۇ تۇپ سۆزنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تا-ۋۇشلار ئوخشىمىغان شەكىلدە ئالمىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
كەل — كېلىپ	كىلىپ
ئەگ — ئېگىشى	ئىگىيشى
ئەت — ئېتىكلىك	ئىتىگلىگ
مەن — مېنىڭ	مىنىڭ

2) بىر قىسىم قوشۇمچىلار سۆز تۇرلىگەندە ئەدەبىي تىلدا تۇپ سۆزلەر ئۆز پېتى كېلىدۇ، كېرىيە شېۋىسىدە تاۋۇش ئالمىشىپ كېتى-دۇ. مەسىلەن:

كۆرۈشكىن — كۆرەشكىن؛ سۆزۈم — سۇزەم؛ ئۆچۈر — ئۇچە؛ گۆرۈم — گورام؛ بويۇم — بۇيام؛ توسۇن — تۇسان

3) كېرىيە شېۋىسىدىكى بىر قىسىم قوشۇمچىلار سۆز تۇرلىگەندە تۇپ سۆزلەردىكى تاۋۇشلارنى ئۆزگەرتمەي، قوشۇمچە تەركىبىدىكى سو-زۇق تاۋۇش ئالمىشىپ، يەرلىك تىل ئادىتى بويىچە تۇپ سۆزگە ماسلاشتۇرۇلۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

خۇشلۇق — خوشلاق؛ توملۇق — توملاق؛ بەش مولۇق — بەش

ئۇرغانىمىدۇق؟	ئۇرۇمىمىدۇكا؟
بارغانىمىدىڭ؟	بېرىمىمىدىڭا؟
سالغانىمىدىڭىز؟	سېمىمىدىڭىز!؟

8) ھەم سوراق، ھەم جاۋاب مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان «غۇ، قۇ» ئۇلانمىلىرى كېرىيە شېۋىسىدە ئىشلىتىلمەيدۇ، ئۇنىڭ ئورنىغا «يا» ئىشلىتىلىپ، شۇ خىل رولىنى ئارتقۇزىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
قىزىلغۇ؟!	قىزىلىيا؟!
بەشقۇ؟!	بەشيا؟!
ئاشۇغۇ؟!	ئاشۇيا
ئەنىغۇ؟!	ئەينىيا؟!
كەلدىمغۇ؟!	كەلدىميا؟!
يوققۇ؟!	يوقيا؟!
دۇتارىڭىنىڭ تارىسى،	مېنى كۆيدەگەن قىزچاق،
پەي - پەيگە ئوخشايتۇيا؟!	تەيتەيگە ئوخشايتۇيا؟!

9) كۇچەيتىش رولىنى ئۆتەيدىغان ئۇلانما «لا» كېرىيە شېۋىسىدە ئىشلىتىلمەيدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا «غىنە، غىنەم، غىنەك، قىنە، قىنەم، قىنەك» قاتارلىق قوشۇمچىلار (سۈپەتلەرنىڭ ئەركىلەتمە ۋە كېمەيتمە دەرىجىلىرىنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچىلار) ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
مەنلا	مەنغىنەم
سېنىلا	سىنىغىنەم
يۇگۇرۇپلا	يۇگۇرۇپقىنەك
كېلىپلا	كىلىپقىنەم
ئۇنىنىلا	ئونىنىغىنەك
خوتەنگىلا	خوتەنگىغىنەم

6. قوشۇمچىلارنىڭ تاۋۇش ئالماشتۇرۇش خۇسۇسىيىتى

تىلىمىزدىكى تۆپ سۆزلەرگە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار، سۆز

سۆزلەرنىڭ بەزىلىرى ئەينەن ساقلىنىپ قالغان بولسا، بەزىلىرى بۇزۇلۇپ (شەكىل ئۆزگەرتىپ) ساقلىنىپ قالغان، يەنە بەزىلىرى مەنە ئۆزگەرتىپ ساقلىنىپ قالغان.

1. ئەينەن ساقلىنىپ قالغان سۆزلەر

كېرىيە شېۋىسىدە «خاقانىيە تىلى» دىكى بىر قىسىم سۆزلەر ئەينەن ۋە توغرا ساقلىنىپ قالغان. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «تىكەن» سۆزى ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق يازغان: تىكەن، بۇ سۆزنىڭ يېنىك ۋە قىسقا شەكلى شۇنداق قائىدە بويىچە بولغاندا، بۇ سۆز ئىككى «ك» بىلەن «تىككەن» بولۇشى لازىم ئىدى. چۈنكى بۇ سۆز «تىكمەك، قادىماق، سانجىلماق» مەنىلىرىدىكى «تىكدى» سۆزىدىن ئېلىنغان. «تىككەن» سۆزىدىكى بىرىنچى «ك» سۆزدىنىڭ ئەسلىي تومۇرى «ك» بولۇپ، ئىككىنچى «ك» سۈپەت ياساشقا لازىم بولغىنى ئۈچۈن كېيىن قويۇلغان.[1] كېرىيە شېۋىسىدە بۇ سۆز دەل مەھمۇد قەشقەرى تەكىتلەپ ئۆتكەندەك، ئىككى «ك» بىلەن «تىككەن» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. ئۇ يەنە «ئاستىن» دېگەن سۆزنى: ئاستىن، بۇ سۆز توغرا ئەمەس، توغرىسى «ئالتىن» دەپ ئىزاھلىغان. كېرىيە شېۋىسىدە بۇ سۆز دەل «توغرىسى» بويىچە «ئالتىن» دەپ ئېيتىلىدۇ.

كېرىيە شېۋىسىدە «خاقانىيە تىلى» دىن ئەينەن ساقلىنىپ قالغان سۆزلەر خېلىلا كۆپ. مەن بۇ يەردە پەقەت بىر قىسمىنىلا كۆرسىتىپ ئۆتىمەن.

1) «خاقانىيە تىلى» دىكى بىر قىسىم سۆزلەر كېرىيە شېۋىسىدە ئەينەن ساقلىنىپ قالغان، ئەدەبىي تىلدا بولسا ئىستېمالدىن چۈشۈپ قالغان. مەسىلەن:

«دىۋان» دا:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
ئاغ	ئاغ	چاتارا، چات
ئۇچا	ئۇچا	دۈمبە
قورۇش	قورۇش	ساقلاش، قوغداش

[1] مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980-يىلى نەشرى. 1-توم، 54-بەت.

مولاق؛ ئۆچلۈك — ئۆچلەك؛ قويدۇم — قويدام؛ ئۇڭلۇق — ئۇڭلاغ ماقالدا مۇنداق كەلگەن: دۇنيا كىتە بوشلاقتىن، ئىمان كىتە شوخلاقتىن.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، كېرىيە شېۋىسىنىڭ مورفولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكى — قوشۇمچىلار ۋە ئۇلانمىلاردىكى ئۆزگىچىلىك، ئاشۇ ئۆزگىچە قوشۇمچىلار ئۇلىنىپ كەلگەن سۆزلەردىكى تاۋۇشلارنىڭ ئالمىشىشى، تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئۆزگىچىلىكتە گەۋدىلىنىدۇ. بۇ خىل ئۆزگىچە ئەھۋاللارنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىمۇ، يېتەرسىزلىكلىرىمۇ بار، قانۇنىيەتلىك تەرەپلىرىمۇ، قانۇنىيەتسىز تەرەپلىرىمۇ بار.

كېرىيە شېۋىسىنىڭ لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكى

كېرىيە شېۋىسىدە «خاقانىيە تىلى» دىن ساقلىنىپ قالغان سۆزلەرمۇ، «خوتەن تىلى» دىن ساقلىنىپ قالغان سۆزلەرمۇ، باشقا قەدىمكى مىللەت ۋە قەبىلىلەر تىلىدىن ساقلىنىپ قالغان سۆزلەرمۇ ئۇچرايدۇ. «خاقانىيە تىلى» دىن ساقلىنىپ قالغان سۆزلەر نىسبەتەن كۆپ بولۇپ، ئەينەن ساقلىنىپ قېلىش، كۆپ ساقلىنىپ قېلىش جەھەتلەردە ئەدەبىي تىل ۋە باشقا دىئالېكت ـ شېۋىلەردىن خېلىلا ئۈستۈن تۇرىدۇ. كېرىيە شېۋىسىدە يەنە «خوتەن تىلى» نىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان «خاقانىيە تىلى» دىكى سۆزلەرمۇ؛ ھازىرقى خوتەن دىئالېكتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان سۆزلەرمۇ؛ خوتەن، قەشقەر، لوپنۇر، قۇمۇل، تۇرپان، غۇلجا ... دىئالېكت ـ شېۋىلىرى بىلەن ئورتاقلىقتا ئىگە سۆزلەرمۇ؛ كېلىش مەنبەسى ئېنىق بولمىغان، كېرىيە شېۋىسىگە خاس سۆزلەرمۇ بار. بۇ خىل ئەھۋال كېرىيە شېۋىسىنى لېكسىكا جەھەتتىن مۇرەككەپ تۈسكە كىرگۈزۈپ قويغان.

1. «خاقانىيە تىلى» دىن ساقلىنىپ قالغان سۆزلەر

كېرىيە شېۋىسىدە «خاقانىيە تىلى» نىڭ بەزى مورفولوگىيىلىك ۋە فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى ساقلىنىپلا قالماستىن، يەنە «خاقانىيە تىلى» دىكى سۆزلەرمۇ نىسبەتەن كۆپ ساقلىنىپ قالغان. بۇ

نىپ قالغان سۆزلەرمۇ، ئىبغىر دەرىجىدە بۇزۇلۇپ ساقلىنىپ قالغان سۆزلەرمۇ ئۇچرايدۇ. بۇ خىل سۆزلەر ئەدەبىي تىلدىمۇ ئۇچرايدۇ. لېكىن، ئۇلارنىڭ بۇزۇلۇش دەرىجىسى ۋە بۇزۇلۇش شەكلى ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئوخشاشمايدۇ.

1) «خاقانىيە تىلى» دىكى بىر قىسىم سۆزلەر كېرىيە شېۋىسىدە ئازراقلا بۇزۇلۇپ ساقلىنىپ قالغان، لېكىن، بۇ سۆزلەر ئەدەبىي تىلدا ئىستېمالدىن چۈشۈپ قالغان. مەسىلەن:

«دىۋان» دا:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
ئارىغ	ئېرىغ	پاكىز
ئاغىل	ئىبغىل	قوتان
ئۇزۇت	ئۇزات	سۇنۇۋەت
ئەشىلدى	ئىشتىلدى	ئاڭلاندى
قىر	قى	تۆپىلىك، دۆڭ
بۆرك	بۆك	دوپپا

2) «خاقانىيە تىلى» دىكى بىر قىسىم سۆزلەر كېرىيە شېۋىسىدە ئازراقلا بۇزۇلۇپ ساقلىنىپ قالغان، ئەدەبىي تىلدا بولسا، ئىبغىر دەرىجىدە بۇزۇلۇپ ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن:

«دىۋان» دا:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
شەشدى	شەشتى	يەشتى
سەشدى	سىرىشتى	شىرىشتى
مۇش	مىش	مۇشۇك
تۇغ	تۇغ	تۇغان
تەرى	تىرە	تېرە

3) «خاقانىيە تىلى» دىكى بىر قىسىم سۆزلەر كېرىيە شېۋىسىدە ئىبغىر دەرىجىدە بۇزۇلۇپ ساقلىنىپ قالغان، ئەدەبىي تىلدا بولسا، ئىستېمالدىن چۈشۈپ قالغان. مەسىلەن:

«دىۋان» دا:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
ئەۋزەدى	ئەۋزەيلىدى	تەگدى، سۆزلەپلا كەتتى
قوغۇش	قوغداش	ئۇستى ئوچۇق نو
بارىغ	بۇراغ	سېىسىق

ئۆلدىماق	ئۆلدىماق	قاپارماق (پۆت)
بۆگدى	بۆگدى	توستى، باغلىدى (سۆنى)
تۆگەل	تۆگەل	پەقەت، زادى، پۈتۈنلەي

2) «خاقانىيە تىلى» دىكى بىر قىسىم سۆزلەر كېرىيە شېۋىسىدە ئەينەن ساقلىنىپ قالغان، ئەدەبىي تىلدا بولسا خېلىلا بۇزۇلۇپ ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن:

«دىۋان» دا:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
ئىتتى	ئىتتى	ئىتتەردى
چوزدى	چوژدى	سوزدى
قۇتۇردى	قۇتۇردى	قۇتردى
بەلگۈلۈگ	بەلگۈلۈگ	بەلگىلىك(بەلگىسى بار)
ئانداغ	ئانداغ	ئۇنداق

3) «خاقانىيە تىلى» دىكى بىر قىسىم سۆزلەر كېرىيە شېۋىسىدە ئەينەن ساقلىنىپ قالغان، ئەدەبىي تىلدا بولسا بىرلا ئۇزۇك تاۋۇش ئالمىشىپ ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن:

«دىۋان» دا:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
ئۇرۇغ	ئۇرۇغ	ئۇرۇق (دان)
ئۇلاغ	ئۇلاغ	ئۇلاق(كىيىمگەسېلىنغانئۇلاق)
يىلدىز	يىلدىز	يىلتىز
قۇرۇغ	قۇرۇغ	قۇرۇق («هۆل» نىڭ ئەكسى)
يۈزلۈگ	يۈزلۈگ	يۈزلۈك (ئابرۇيلۇق)

4) «خاقانىيە تىلى» دىكى بىر قىسىم سۆزلەر كېرىيە شېۋىسىدە ئەينەن ساقلىنىپ قالغان. ئەدەبىي تىلدا بولسا، بىرلا سوزۇق تاۋۇش ئالمىشىپ ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن:

«دىۋان» دا:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
سىندى	سىندى	سۇندى
يولسۇز	يولسوز	يولسىز
يانا	يانا	يەنە

2. بۇزۇلۇپ ساقلىنىپ قالغان سۆزلەر

كېرىيە شېۋىسىدە «خاقانىيە تىلى» دىن ئازراقلا بۇزۇلۇپ ساقلى-

مەردەك — ئېيىق كۈچۈكى   مەدەك — چوشقا كۈچۈكى
ئەركەك ئىشلەر — بوزۇق خوتۇن   ئەكەك چىشى(ئەرگە مايىل ئايال)
باغنا — شوتا بالدىقى   باغنا — ۋادەك
كۇرك — جوۋا   كۇررەك جوۋا — تاشلانمىغان جوۋا
ئۇلاغ — پوچتا ئېتى   ئۇلاغ — ئات . ئېشەك

4. باشقا ئەھۋاللار

1) كېرىيە شېۋىسىدە «خاقانىيە تىلى» دىن ساقلىنىپ قالغان، ئەمما بارغانچە ئىستېمالدىن چۈشۈپ قېلىۋاتقان بىر قىسىم سۆزلەرمۇ بار. مەسىلەن، «ئەم» سۆزى باشقىلارنى تىللاشتا «ئانىڭىزنىڭ ئېمى» شەكلىدىلا ئىشلىتىلىدۇ. «ئۇلداڭ» (ئۇلتاڭ) سۆزى، «گېلىنى يىغقان سۇلتان بولۇر، گېلىنى يىغمىغان ئۇلتاڭ بولۇر»، «سەگكە ئۇۋات كىسە ئۇلتاڭ يېمەس» دېگەن ماقاللاردىلا ئىشلىتىلىدۇ. «قار-دى» (قادى) سۆزى قوي مېيى بىلەن سۇ مېيىنى ئارىلاشتۇرۇپ تەييارلانغان ئەبجەش مايغىلا قارىتىلىدۇ. بۇ خىل ماي «قادى ياغ» دەپ ئاتىلىدۇ. «بۇل» سۆزى بوزۇلغان بوغداي ۋە ئۇنغىلا قارىتىلىدۇ. «كۆكلەتتى» سۆزى يوتقان - كۆرپىلەرنى قول بىلەن تىكىشكىلا قارىتىلىدۇ. بۇنىڭغا ئوخشاش مىساللار خېلى كۆپ. بۇ يەردە ھەممىنى سۆزلەپ ئولتۇرمايمەن.

2) «خاقانىيە تىلى» دىكى بىر قىسىم سۆزلەر كېرىيە خەلقى ئارىسىدا لەقەم بولۇپ ساقلىنىپ كېلىۋاتىدۇ. بۇ خىل لەقەملەرنىڭ كۆپ قىسمىنى ھەتتا لەقەم ئىگىلىرىمۇ چۈشەنمەيدۇ. بەزى لەقەملەرنى «خاقانىيە تىلى» دىكى شۇ سۆزنىڭ دەل ئۆزى دېيىش كىشىدە بىر ئاز گۇمان تۇغدۇرىدۇ. چۈنكى سۆز مەنىسى لەقەم بولۇشقا تازا ماس كەلمەيدۇ. مەسىلەن:

بۇلغىما — بۇلماق (ياغىسىز، تۇزسىز تاماق)، مەتتوختى بولغىما؛ بۇرك — قاتلاق (پۈرۈلگەن بوغقۇچ)، ئىمىن بۇرك؛ دەكچەك — ئۇچ پۈتلۈق كىچىك قازان، مەتتۇرسۇن دەكچەك؛ باراق — يۇڭى پاخپايغان ئۇۋئىتى، مەستىق باراق؛ چەلپەك — چاپاق (كۆز چاپىقى)، قاسىم چەلپەك.

3) «خاقانىيە تىلى» تىل ئادىتىنىڭ ساقلىنىش نىسبىتى كېر

مانچۇ	مانجا	سىمكار، ئىش ھەققى
شوغلۇ	شوخلا	ئىت ئۈزۈمى
باشناق	باشتاق	يالاڭئاياغ

4) «خاقانىيە تىلى» دىكى بىر قىسىم سۆزلەر ئەدەبىي تىلدىمۇ، كىرىيە شىۋىسىدىمۇ ئوخشىمىغان دەرىجىدە بۇزۇلۇپ ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن:

«دىۋان» دا:	كىرىيە شىۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
ئۈترۈ	ئوتتۇ	ئۈتتۈر
يىنچۇ	يىنجى	ئۈنچە
بەنەك	پىنەك، پىنە	پىچەك
بۇردى	بۇرۇدى	پۈرىدى
كۆترۈم	كۆتۈرەم	كۆتۈرمە

5) «خاقانىيە تىلى» دىكى بىر قىسىم سۆزلەر كىرىيە شىۋىسىدە ئەدەبىي تىلدىكىگە قارىغاندا بەكرەك بۇزۇلۇپ ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن:

«دىۋان» دا:	كىرىيە شىۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
يۇقتۇردى	شۇقتۇردى	يۇقتۇردى
يىتتى	شىتتى	يىتتى (يوقالدى)
قىرىق	قىغ	قىرىق
يالۋاردى	يالۋەدى	يالۋۇردى
ياپتاق	شۇپتاق	ياۋداق

3. مەنە ئۆزگەرتىپ ساقلىنىپ قالغان سۆزلەر

«خاقانىيە تىلى» دىكى بىر قىسىم سۆزلەر كىرىيە شىۋىسىدە مەنە ئۆزگەرتىپ ساقلىنىپ قالغان. بۇ خىلدىكى سۆزلەرنىڭ ئاز بىر قىسمى ئەدەبىي تىلدا ئەسلىي مەنىسىدە ياكى مەنە ئۆزگەرتىپ ساقلىنىپ قالغان بولسىمۇ، كۆپ قىسمى ئىستېمالدىن چۈشۈپ قالغان. كىرىيە شىۋىسىدىكى بۇ خىل سۆزلەرنىڭ بەزىلىرى شەكىل جەھەتتىن ئەينەن ساقلىنىپ قالغان بولسا، يەنە بەزىلىرى بۇزۇلۇپ (شەكىل ئۆزگەر-تىپ) ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن:

«دىۋان» دا: كىرىيە شىۋىسىدە:

چالا — چوتا — چالا — بۇلا؛ خالا — ھاجەتخانا؛ قاشلىماق — قاش سالماق؛ پومىلىماق — يۇمىلاقلىماق؛ پىسپوق — ئېزىلەڭگۇ؛ چام — ئورۇنداشقا تېگىشلىك ھەسسە، ۋەزىپە.

(2) قەشقەر، كېرىيە شېۋىلىرىگە خاس سۆزلەر:

پاخما — پاخپايغان، چۇۋۇلغان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: ئالتۇن باش داداڭدىن، پاخماباش ئاناڭ ياخشى؛ پوستەك — توگمەندە ئۇن سۇپۇرىدىغان تېرە سۇپۇرگە؛ توز — توزۇندا. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: توزغا كۆنگەن سەگ (ئىت) قوپاغا ئالتىندا ئۆلەر؛ مەتو — دۆت، كالۋا، غەرەز ئۇقمايدىغان؛ بۇغدىيەك — كېكىردەك؛ ھاڭگا تېرەك — تېرەكنىڭ بىر تۈرى

2) يەنە بىر قىسىم سۆزلەر شەكىل جەھەتتىن ئازراقلا پەرقلىق، ئىستېمال مەنىسى پۈتۈنلەي ئوخشاش. مەسىلەن:

قەشقەر شېۋىسىدە:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
پاخشە	پەخشە	چېقىق توخۇم
مىتكوت	مىتكوت	پۈتى قايرىلىپ كەتمەك
مىنەپتەكۇن	بىنەپتە كۇن	يەكشەنبىدىن باشقا كۈنلەر
نوگاي	نۇگاي	قاپاق چۆمۈچ
ئىلىكى قۇرىماق	يىلىكى قۇرىماق	دۇنياسىدىن ئايرىلماق

3) يەنە بىر قىسىم سۆزلەر شەكىل جەھەتتىن خېلىلا پەرقلىق، لېكىن ئىستېمال مەنىسى ئوخشاش. مەسىلەن:

قەشقەر شېۋىسىدە:	كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
چاقاڭدى	چاقوڭدا	ئوڭدىسىغا
ئالىغەلەپ	ئالاغالاپ	ئالىجوقا
پىشكە	پىتكە	ئازراق، بىزە، بىر ئاز
توكۇچە	توكۇچ	نان چەككۈچ
پەتەك	پىستەك	پاكار

4) بۇ ئىككى شېۋىدە يەنە شەكىل جەھەتتە ئوخشاش، ئىستېمال مەنىسى ئوخشىمايدىغان بىر قىسىم سۆزلەر بار. مەسىلەن:

قەشقەر شېۋىسىدە: كېرىيە شېۋىسىدە:

بۇداق: قىياس، مۆلچەر، پەرەز قىممىتىنى، مىقدارىنى مۆلچەرلەپ بېكىتمەك

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا نىسبەتەن كۆپ بولۇپ، كېرىيە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى تىل جەھەتتىمۇ ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە قىلغان. بۇ خىل سۆز ۋە تىل ئادەتلىرىنى ھەر خىل ژانىردىكى ئەسەرلەردە دائىم ئۇچرىتىپ تۇرغىلى بولىدۇ. چۆچەك، رىۋايەتلەرنىڭ تېكىستلىرىدىلا ئەمەس، ماۋزۇلىرىدىمۇ بۇ خىل سۆزلەر ئۇچراپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، «بەك تۇ باي بىلەن چىك تۇ باي»، «ھەر ئىشى ھەدلىستە»، «تاڭتا پۇچۇق»، «كىپشىدوزنىڭ داغىل كوۋلاسى» ... قاتارلىقلار.
ماقال - تەمسىللەردە:

قىزىم يەپ قىغا چىقتى، ئوغلام يەپ ئوۋغا.
ئۇستەككە پۇستەك، مانجىغا توقماق.
يەپ تۇ، بەك تۇ.

قوشاقلاردا «خاقانىيە تىلى» دىكى سۆزلەرلا ئەمەس، بەلكى «خاقانىيە تىلى» نىڭ تىل ئادىتىمۇ ئۇچراپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

«قارا كۇزۇك قايناشۇ، ئون بەش كۇندە بى كەسەم.
ساچىك بەلگە چىرماشۇ. داڭلىغ يانىڭ ھالى شۇ».

باللار قوشاقلىرىدا:

«يىنجى - ماجان چېچىلدى،
تېرىپ بولالماي كەچ بولدى».

2. قەشقەر شېۋىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك سۆزلەر

كېرىيە شېۋىسىدە قەشقەر شېۋىسى بىلەن ئورتاقلىقا ئىگە سۆزلەر خوتەن شېۋىسى بىلەن سېلىشتۇرغاندا خېلىلا كۆپ. بۇنداق بولۇشى كېرىيە رايونىنىڭ تىل جەھەتتىن خوتەن رايونىغا سېلىشتۇرغاندا «خاقانىيە تىلى» نىڭ تەسىرىگە قاتتىق ئۇچراپ، خوتەن رايونىدىن بۇرۇن تۈركچىلىشىپ بولغانلىقىدىن بولسا كېرەك.

1) بۇ ئىككى شېۋىدە شەكىل جەھەتتىمۇ، ئىستېمال مەنىسى جەھەتتىمۇ ئوخشاش سۆزلەر خېلىلا كۆپ. بۇ خىل سۆزلەرنىڭ بەزىلىرى خوتەن شېۋىسىدىمۇ بار، بەزىلىرى ھېچقايسى شېۋىدە يوق، پەقەت مۇشۇ ئىككى شېۋىگىلا خاس. مەسىلەن:

(1) خوتەن، قەشقەر، كېرىيە شېۋىلىرىگە ئورتاق سۆزلەر:

دېيىلىدۇ. بۇ خىل مىجەزدىكى كىشىلەرنى ئەدەبىي تىلدا يىغىنچاق سۆز بىلەن ئىپادىلەپ بەرگىلى بولمايدۇ. «لاپقۇت» سۆزى بىر - بىرىگە ياردەملىشىش دېگەن مەنىدىكى سۆز بولۇپ، ئىش - ئەمگەكتە بىر قانچە كىشى بىرلىشىپ، بىر - بىرىنىڭ ئىشىغا ئۇپچە ياردەملىشىشكە قارىتىلىدۇ. بۇ سۆزنىڭ پېئىل شەكلى «لاپقۇتلاشماق» شەكلىدە كېلىدۇ.

تۆۋەندىكى سۆزلەرنى كۆرۈپ باقايلى:

ئاجالاپ — ئاشلىق ئېلىپ ساتقۇچى؛ گۇلدۇمە — ئېگىز جايدىن سۇ چۇشۇرۇشتە يار تارتىپ كەتمەسلىك ئۇچۇن ياسالغان كىچىك شارقىراتما.

«باش تۇگمەنگە نو قويدۇم، ھەقانچە يامان بوساڭ،
ئاياغ تۇگمەنگە گۇلدۇمە. دۇشمىنىڭگە بۇلدۇمە.»

كالەكو — غەرەز ئۇقمايدىغان، ئۆزىنىڭ گېپىدە چىڭ تۇرۇۋالىدىغان ئادەم؛ ئۇرا تۇۋى — ئۇزۇن مۇددەت ساقلانغان ئاشلىق ۋە نانغا كىرىپ قالىدىغان غەلىتە تەم؛ سالتاڭ — ھېچ نەرسىسى يوق (ئادەم ۋە ھايۋانلارغا ئورتاق)، بويتاقلارمۇ مازاق قىلىنىپ «سالتاڭ» دېيىلىدۇ؛ كۆجۇم — ئاھالە زىچ ئولتۇراقلاشقان جاي؛ قاپچىمال — ھەر خىل مايلىق دانلار ئارىلاشتۇرۇلۇپ تارتىلغان سۇماي.

بۇ خىلدىكى سۆزلەر خېلىلا كۆپ، بۇلاردىن باشقا ئەدەبىي تىلدا ئىككى سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان سۆزلەرمۇ ئاز ئەمەس. مەسىلەن:

ئاپقۇت — ئاياغنىڭ سوڭى، ماقالدا مۇنداق كەلگەن: ئۆتۈككە ئاپقۇت، ئۆتىنگە لاپقۇت؛ داپشاق — يۇزى قېلىن؛ كالامپاي — قوپال، سۆرەلمە ئادەم؛ چىتىن — ئاچچىقى يامان؛ غىزمال — ساراڭ قېتىش ئادەم؛ مىس — لىقمۇ لىق، دەل؛ چاخانا — ئارتۇقمۇ ئەمەس، كەممۇ ئەمەس.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئەدەبىي تىلدا مۇستەقىل، خاس ئىسمى يوق نەرسىلەرنىڭ كېرىيە شىۋىسىدە ئىسمى بار. مەسىلەن:

موندەك — قوناق داڭگىلى. شۇنىڭغا ئوخشىتىلىپ، كىچىك چۆگۈنمۇ «موندەك چۆگۈن» دېيىلىدۇ.

كاپ — ئۇستىرا سۇرتۇلىدىغان مەخسۇس لاتا. قوشاقتا مۇنداق

چۈگەن: توپۇق توپنى تاياق بىلەن ئۇرۇپ،
ئوينايدىغان ئويۇن قوشاق ئېيتىپ ھاردۇق چىقىرىدىغان ئويۇن
باغجال: سولامچى
بۇجىغۇر: بۇدرە

يەنە بەزى سۆزلەر شەكىل جەھەتتىن بىر - بىرىدىن ئازراقلا پەرقلەنسىمۇ، ئىستېمال مەنىسى بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدۇ. مەسىلەن:

قەشقەر شىۋىسىدە: كىرىيە شىۋىسىدە:
رودا گاداي، نامرات
شىرشاپ كىرلىك
سىلدىشاپ شىدىشاپ
ۋادەك شادا سالاسۇن، ۋەدىك
رىشاتكا ياغاچ بالداق
قۇۋ ئىشتان بېغى

كىرىيە شىۋىسىنىڭ باشقا شېۋە - دىئالېكتلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى باشتا سۆزلەپ ئۆتكەنىدىم. بۇ يەردە قايتا توختالمايمەن.

3. كىرىيە شىۋىسىنىڭ ئەدەبىي تىلدىن پەرقلىق تەرەپلىرى

كىرىيە شىۋىسىنىڭ ئەدەبىي تىل بىلەن بولغان پەرقلىق تەرىپى خېلى كۆپ، ئەدەبىي تىل لۇغەت تەركىبىگە كىرگۈزۈپ قوللىنىشقا بولىدىغان ئارتۇقچىلىق تەرەپلىرىمۇ بار، بەزى يېتەرسىز تەرەپلىرىمۇ بار.

1) كىرىيە شىۋىسىدە ئەدەبىي تىلدا مەخسۇس ئاتالغۇسى يوق ياكى يىغىنچاق سۆز بىلەن ئىپادىلەپ بەرگىلى بولمايدىغان بىر تۈركۈم سۆزلەر بار. مەسىلەن، «خىلك» سۆزىنى ئالساق، بۇ كىشىلەرنىڭ مىجەز - خۇلقىغا قارىتىپ ئېيتىلغان سۈپەت سۆزى بولۇپ، ئىچ سىرىنى ھېچكىمگە ئاشكارىلىمايدىغان، قولىغا كىرگەن نەرسىنى ئاسانلىقچە قولدىن چىقارمايدىغان مىجەزدىكى كىشىلەر «خىلك ئادەم»

ـﻪ، كىرىيە شىۋىسىدە بىر قانچە مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، «پۈتمەك» سۆزى ئەدەبىي تىلدا «تاماملانماق» دېگەن بىرلا مەنىنى ئىپادىلىسە، كىرىيە شىۋىسىدە ئۇنىڭدىن باشقا يەنە «ئىشەنمەك»، «ئېتىلمەك» (تۆشۈك لاي بىلەن پۈتۈپ قالدى)، «بوغۇلۇپ قالماق» (ئۇنۇم پۈتۈپ قالدى) دېگەنگە ئوخشاش مەنىلەرنىمۇ ئىپادىلەيدۇ.

يەنە: چاغ — ۋاقىت، مۆلچەر (چاغلا، مۆلچەرلە).

ئوماڭنى ئوراپ قويدام، باچە گەپنى دەپ قويدام،
ئەنجەڭنى ئۆزەڭ باغلا. قاغاننى ئۆزەڭ چاغلا.

چا — ئالىماچ، دېنى تولۇق ئايرىلىپ بولالمىغان بۇغداي.

چا بۇغداينى سورىسا، بۇ ئالەممۇ ھەقاچان،
چەش بولادۇ، كالايلاي. كەچ بولادۇ، كالايلاي.

ئارىلاش چامىغىز — ئۈزۈم بىلەن مېغىزنىڭ ئارىلاشمىسى.

جەت - جەت پاساخان، يانجۇقۇمدا چامىغىز،
ئوساغاچ كەتسىلە. چايىنغاچ كەتسىلە.

يا — دەريا (تومىيا — سوغۇق دەريا).

نەگە بارىسەن قاغا ئەجەپ كۆڭلەم قانمىدى،
ئەكەشلەپ ئاقار ياغا. تولۇن ئايدەي شۇ ياغا.

سۇ ئېقىتىپ ئويۇلۇپ كەتكەن يەر. ھاڭ، سۇ ئېلىپ كەتمەك (ئۆستەڭ يا كەتتى)؛ ئوقيا.

ساي — ھازىر، «تۇنۇك بېشىغا ئاي كەلدى، دادىڭىز قۇتا ساي كەلدى.»؛ دەريا (ئۇلۇغ ساي — ئۇلۇغ دەريا). تاشلىق چۆل.

سوقماق — يانجىپ ئەزمەك (دورا سوقماق — دورىنى ھاۋانچا بىلەن يانجىماق)؛ ئاتماق (قۇشقاچ سوقماق — قۇشقاچنى رەگەتكە بىلەن ئاتماق)؛ ئۇرماق (قوناق سوقماق — باش قوناقنى كالتەك بىلەن ئۇرۇپ، دېنىنى ئايرىماق)؛

ئانىكا سوقماڭ مېنى، ئاخشىمى قاراڭغۇدا،
بەش - ئالتە كۈن مىيمانىڭىز، ياندۇرغىلى چىراغىڭىز.

قۇرۇق ئۈزۈم بىلەن ياڭاق مېغىزىنى سوقۇپ تەييارلانغان يېمەك-لىك؛ ئالداپ ئېلىۋالماق (مەتتوختى 10 كويامنى قالاپ تۇرۇپ سو-قاپ كەتتى).

كەلگەن:

«ئۇستىرا كاپ بىلەن، ئىشنى جۆندەيمىز،
باھالاش لاپ بىلەن. گۆش - كاۋاپ بىلەن».

ئەگۇن — شادلىق ئىشىك؛ پاسا — قوناق شېخى؛ تىۋەزىن — كىچىك پالتا؛ زەيدان — زەي چىقىرىش ئۆستىڭى؛ لەڭ — باشقا يۇرتقا توشۇلىدىغان يۈك، كۆپىنچە ئاشلىققا قارىتىلىدۇ، بەزىدە يۈك كارۋانلىرىغىمۇ قارىتىلىدۇ، يۈك توشۇيدىغان تۆگە توپىمۇ «تۆگەلەڭ» دېيىلىدۇ. «لەڭگەر» سۆزىمۇ مۇشۇ سۆزدىن ياسالغان بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى قەدىمكى دەۋرلەردە، كارۋانلار ۋە يۈك توشۇغۇچىلار يول ئۇستىدە قونۇپ ئۆتىدىغان جايلار «لەڭگەر» دېيىلەتتى. ھازىرمۇ شۇ نامدا ئاتىلىدىغان يەرلەر خېلى كۆپ.

يۇقىرىقىدەك سۆزلەر ھەر قايسى سۆز تۈركۈملىرىدىن تېپىلىدۇ. مېنىڭچە بۇ خىل سۆزلەرنى ئەدەبىي تىل لۇغەت تەركىبىگە كىرگۈزۈپ قوللىنىشقا بولىدۇ.

2) كېرىيە شېۋىسىدە ئەدەبىي تىلدىكى بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ ئورنىغا باشقا شەكىلدىكى سۆزلەر ئىشلىتىلىدۇ. يەنە بىر مەنىدىن ئېيتقاندا، بۇ خىل سۆزلەر ئەدەبىي تىلدىكى شۇ مەنىدىكى سۆزلەر بىلەن مەنىداش سۆزلەر بولالايدۇ. تۆۋەندىكى سۆزلەرنى كۆرۈپ باقايلى:

كېرىيە شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
مۇرا	تۇرخۇن
ئەللە	خەقلەر
ئوللالەم	ئېھتىمال
تۆپپو	تۆيۇقسىز
شىداق	ئورۇق، ئاۋاق
مىرىڭ	يىغلاڭغۇ
قاقپو	تاڭ سەھەر
ئاگيا	كېسەلچان، ئاۋاق
بۇنا	بىردەمدە

3) ئەدەبىي تىلدىكى بىر قىسىم سۆزلەر بىرلا مەنىنى ئىپادىلە-

ئېغىر. مانا بۇ كېرىيە شېۋىسىنىڭ ئەڭ يېتەرسىز تەرەپلىرى. كېرىيە شېۋىسىدە ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق نامىلىرىدىن پەقەت «دادا، ئانا، ئاپپا، ئاچا - سىڭىل، ئاكا - ئۇكا، بالا، نەۋرە» قاتارلىق سۆزلەرلا بار بولۇپ، باشقا ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق نامىلىرى مۇشۇ سۆزلەر ئاساسىدا سۆز بىرىكمىسى شەكلىدە تۈزۈلىدۇ. مەسىلەن:

بوۋا — چوڭ دادا؛ تاغا — باي دادا، ئانامنىڭ (دادىسىنىڭ) ئاكىسى، ئۇكىسى؛ موما — چوڭ ئانا؛ هامما — خان ئانا، ئانامنىڭ (دادىسىنىڭ) ئاچىسى، سىڭلىسى؛ يەزنە — ئاپپامنىڭ ئېرى؛ قېيىنىم — خوتۇنۇمنىڭ ئۇكىسى.

بۇنىڭدىن باشقا كېرىيە شېۋىسىدە «چۈنكى، ئۇچۈن، بىراق، لېكىن، ئەمما، بەلكى» قاتارلىق بىر قىسىم باغلىغۇچىلار قوللىنىلمايدۇ.

7) كېرىيە شېۋىسىدىكى بىر قىسىم سۆز بىرىكمىلىرى ۋە بىرىككەن سۆزلەردە ئىشلىتىلگەن سۆزلەر ئەدەبىي تىلدىكىدىن باشقىچىرەك بولىدۇ، بەزى سۆز بىرىكمىلىرىدە قوللىنىلغان سۆزلەر تۈپتىن ئوخشاشمايدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
ياتلىق بولماق	ئەگە تەگمەك
تۇشمۇ تۇشتىن	تۆت تەرەپتىن
يىت سالماق	ياغ بوراتماق
توي قىلماق	ئۆي تۇتماق
باش ئەگمەك	بويان بەمەك
ئاڭلىماسقا سالماق	قۇلاق شۇپۇماق

يەنە بىر قىسىم سۆز بىرىكمىلىرىدە ئىشلىتىلگەن سۆزلەرنىڭ بىرى ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئوخشاش، يەنە بىرى ئوخشاشمايدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
كۆز قارىچۇقى	كۆز گۆهىرى
خام ئەشيا	خام مال
تىلتۇمار	كۆز تۇما

قى — «قىر» سۆزىنىڭ بۇيرۇق شەكلى. ئېتىز، كىيىم - كېچەكلەرنىڭ قىرى. رەختلەرنىڭ گىرۋىكى. پەسرەك تاغ.
ئال — «ئېلىش» سۆزىنىڭ بۇيرۇق شەكلى. قىزىل رەڭ. چاقماق، چېقىن.
قىق — «قىرقىش» سۆزىنىڭ بۇيرۇق شەكلى. قىرىق ئەرزى. بوۋاقنىڭ قىرىق سۇيى. قولى ئەگرى، ئوغرى.
4) ئەدەبىي تىلدىكى بەزى سۆزلەر كېرىيە شېۋىسىدە باشقا ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ، ئەدەبىي تىلدىكى شۇ خىل ئۇقۇم كېرىيە شېۋىسىدە باشقا سۆزلەر ئارقىلىق ئىپادە قىلىنىدۇ. مەسىلەن:
ئاپا (ئاپپا) — ئاچا، ئاچا — ئاكىسىنىڭ ئايالى؛ يەڭگە — توي كېچىسى قىزغا ھەمراھ بولىدىغان ئايال؛ پاقا — ئايالالارنىڭ جىنسىي ئەزاسى؛ قۇمچاق — پاقا، قارا قۇمچاق — پاقا بالىلىرى؛ خاپا بولماق — ئىزا تارتماق؛ ئۇستىخان — بەدەن؛ خانىم — ئايال ئوقۇتقۇچى؛ گاداي — توختالما ئەر؛ ئۆرۈك — ئۆرۈك دەرىخى؛ غورا — ئۆرۈك مېۋىسى؛ لەيكىن (لېكىن) — ئېھتىمال، بەلكى.
5) كېرىيە شېۋىسىدە ئەدەبىي تىلدىكى بىر قىسىم سۆزلەر ئىشلىتىلمەي، ئورنىغا شۇ مەنىدىكى ياكى شۇ سۆزگە مەنىسى يېقىن كېلىدىغان باشقا سۆزلەر ئىشلىتىلىدۇ. بۇ دېگەنلىك، كېرىيە خەلقى بۇ سۆزلەرنى بىلمەيدۇ، دېگەنلىك ئەمەس. بۇ سۆزلەرنى چۈشىنىدۇ، ئەمما جانلىق تىلدا قوللانمايدۇ، بۇ خىلدىكى سۆزلەر خېلىلا كۆپ. بۇ يەردە مىسال ئۈچۈن بىر قانچىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمەن:
ئىنتايىن — يامان، بەك؛ ناھايىتى — يامان، بەك؛ ئىپادىلەش — بىلدۈرۈش؛ بۇرۇن — بالدى؛ ئاخىرى — ئاقىسى؛ كەينى — ئاقىسى؛ ياخشى — ئوبدان؛ كۆپ — جىق؛ تېز — ئىشتىنگ؛ ھېس قىلماق — تۇيماق؛ لەۋ — كامشۇك؛ قايتماق — يانماق.
6) كېرىيە شېۋىسىدە ئەدەبىي تىلدىكى بىر قىسىم سۆزلەر ئىشلىتىلمەي، ئورنىغا باشقا سۆزلەرنى تۈرلەپ ياكى بىر قانچە سۆزنى بىرىكتۈرۈپ ئىشلىتىلىدۇ. بۇ خىل سۆزلەر كۆپىنچە نام - ئاتالغۇلاردا كۆرۈلىدۇ، بولۇپمۇ ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق نام - ئاتالغۇلىرىدا بەك

سۆزلەر كىرىيە شىۋىسىدە ئىشلىتىلمەيدۇ، ئورنىغا ئەرەب تىلىدىن كىر-
گەن سۆزلەر قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شىۋىسىدە:
دوكات	مىغرازى
ماگىزىن	دوككان
بەخت	تەلەي
ئارتىس	سەنئەتچى

ئەدەبىي تىلدىكى بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ ئورنىغا كېرىيە شىۋىسىدە
ئەرەبچىدىن كىرگەن سۆزلەر قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شىۋىسىدە:
قۇدا	قېيىم — بۇيان
كەنت	مەللە
پۇتنىڭ دۇمبىسى	پۇتنىڭ پەنجىسى

2) پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر: ئەدەبىي تىلغا پارسچىدىن
كىرگەن بىر قىسىم سۆزلەر كېرىيە شىۋىسىدە قوللىنىلمايدۇ، ئورنىغا
پارسچىدىن كىرگەن باشقا مەنىداش سۆزلەر ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

يار — ئاشنا پىيالە — سىنچايچىن

ئەدەبىي تىلدىكى باشقا چەت ئەل تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەر
كېرىيە شىۋىسىدە ئىشلىتىلمەيدۇ، ئورنىغا پارسچىدىن كىرگەن سۆزلەر
قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

مازاق قىلماق (ئەرەبچە: مىزاق) — زاغۇ تۇتماق (زاغ)؛ رەھ-
مال (مال) — چىراغچى (چىراغ).

ئەدەبىي تىلدىكى بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ ئورنىغا كېرىيە شىۋىسىدە
پارسچىدىن كىرگەن سۆزلەر قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شىۋىسىدە:
بارلىق	ھەممىۋا
پۇرچاق	لوۋى
ئالا	گۇللۇغ
ئىت	سەگ
پارچە	تىكە

توختام سۇ   تۇغۇن سۇ
ئېزىق چىش   ئېغىز چىش
ئىسرىق سالماق   بوي ساماق

كىرىيە شىۋىسىدە يەنە كۆچمە مەنىدە ىىرىككەن بىر قىسىم سۆز بىرىكمىلىرىمۇ بار، لېكىن بۇ خىل بىرىكمىلەر ئەدەبىي تىلدا يوق. مەسىلەن:

ئالاغالاپ (ئالا — ھەر خىل رەڭدىكى، غالاپ — غىلاپ) — يالغانچى؛ ئالاجوقا — قالايمىقان، ئېگىز - پەس سۆزلەيدىغان ئادەم؛ لاتاكوس — قولىدىن ئىش كەلمەيدىغان، بوشاڭ ئادەم؛ مازپەيـنەك — تايىنى يوق ئىشلارنى كۆپ قىلىپ، باشقىلارنىڭ كۆلكىسىگە قالىدىغان ئادەم؛ نىزاۋى ئۇستۇن — كىچىك ئىشلارنى كۆزگە ئىلمايـدىغان، ئوقۇرى ئېگىز ئادەم؛ تۇدى بويناق — ئۆيمۇ ئۆي دوقۇرۇپ يۇرىدىغان ئادەم.

4. باشقا تىللاردىن كىرگەن سۆزلەر

كىرىيە شىۋىسىدە چەت تىللاردىن كىرىپ ئۆزلىشىپ كەتكەن بىر قىسىم سۆزلەرمۇ بار. بۇ خىل سۆزلەرنىڭ ئاز بىر قىسمى ئەينەن ساقلىنىپ قالغان بولسىمۇ، كۆپ قىسمى شەكىل جەھەتتىن بۇزۇلۇپ ساقلىنىپ قالغان.

1) ئەرەب تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر: ئەدەبىي تىلغا ئەرەب تىلىـدىن كىرگەن بىر قىسىم سۆزلەر كىرىيە شىۋىسىدە ئىشلىتىلمەي، ئورنىغا يەنە ئەرەب تىلىدىن كىرگەن باشقا مەنىداش سۆزلەر ئىشلىتىلىـدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كىرىيە شىۋىسىدە:
پەن	ئىلىم
ۋاپات	قازا
ئايال	مەزلىم
دەۋر	زامان
ھاقارەت	ئاھانەت

ئەدەبىي تىلغا باشقا چەت ئەل تىللىرىدىن كىرگەن بىر قىسىم

شېۋىسىدە يەنىلا خەنزۇچە ئاتالغۇسى قوللىنىلىۋاتىدۇ. مەسىلەن، لويىلىڭ (ئۈن ئالغۇ)، لۇشاڭ (سىن ئالغۇ)، شىيىجى (كىر ئالغۇ)، دىيەنشى (تېلېۋىزور)، دەي (لېنتا) ... ۋاھاكازا.

يەنە بىرى، خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن بىر قىسىم سۆزلەر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغىمۇ خېلى زور تەسىر كۆرسەتكەن. بولۇپمۇ كېرىيە خەلق قوشاقلىرىدا خەنزۇچىدىن كىرگەن سۆزلەر ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، تەمسىلدە مۇنداق كەلگەن:

تۇگە كۆدەڭمۇ جەللەمويۇ.
«سەللەبا» سى بومىسا، «بۇخەيپا» سى ئادەم ئۆلتۈرە.
دالو ئالدىدا تۇساڭ،
«ئۇچاڭدىكى كاياڭنى
بىكامىكى دەپتىمە».
دىكامىكى دەپتىمە.

ئەبجەش تىلدا توقۇلغان ناخشا - قوشاقلارمۇ خېلى بار. بۇلارنىڭ بەزىلىرى ئەلنەغمىچىلەر تەرىپىدىن ھازىرغا قەدەر ئېيتىلىپ كەلمەكتە.

ئەدەبىي تىلدىكى بىر قىسىم خەنزۇچە سۆزلەر كېرىيە شېۋىسىدە قوللىنىلماي، باشقا سۆز ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

جۇسەي — كۆدە؛ چەيزە — پېتىڭگان؛ ياڭيۇ — مەككە چامغۇ؛ سۇلياۋ — يالتاراق؛ خاجاۋ — كاۋاۋچىن؛ موگۇ — ئېشەك مەرىسى

4) ئەدەبىي تىلدىكى بىر قىسىم رۇسچە سۆزلەر كېرىيە شېۋىسىدە قوللىنىلمايدۇ، ئورنىغا باشقا سۆزلەر ياكى باشقا تىللاردىن كىرگەن سۆزلەر ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

بوتۇلكا — شىشە؛ سەرەڭگە — گۈگۈت (ئۇرۇس گۈگۈت)؛ لامپۇچكا — پوزا؛ كورۇشكا — مىڭگەن، كۇرا

خاتىمە

كېرىيە شېۋىسىدە سۆزلىشىدىغان رايونلار بىلەن خوتەن شېۋىسىدە سۆزلىشىدىغان رايونلار جۇغراپىيە ۋە مەمۇرىي جەھەتتىن بىر گەۋدە بولۇپ، بىر لىنىيە ئۈستىگە جايلاشقان. يەنە كېلىپ خوتەن شەھىرى بۇ رايونلارنىڭ مەركىزى. شۇنداق تۇرۇپ كېرىيە شېۋىسى بىلەن خوتەن

ئەدەبىي تىلدىكى بىر قىسىم پارسچە سۆزلەر كېرىيە شېۋىسىدە قوللىنىلماي، ئورنىغا باشقا سۆزلەر ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
ئاپىرىن	بارىكاللا
ئاۋاز	ئۈن
ئىجارە	كىرا
مۇلايىم	ياۋاش
مەمنۇن	رازى

3) خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر: ئەدەبىي تىلدىكى بىر قىسىم چەت ئەل تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ ئورنىغا كېرىيە شېۋىسىدە خەنزۇچىدىن كىرگەن سۆزلەر ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
ئاشتاختا (پارسچە)	ئەنبەن
كۇرۇشكا (رۇسچە)	گاڭزا
ئۇستەل (رۇسچە)	جوزا
چوكا (رۇسچە)	كويزا
يوپكا (رۇسچە)	چۇڭزا
پوپايكا (رۇسچە)	مويى

ئەدەبىي تىلدىكى بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ ئورنىغا كېرىيە شېۋىسىدە خەنزۇچىدىن كىرگەن سۆزلەر قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	كېرىيە شېۋىسىدە:
شەپكە	موزا
دېرىزە	چاڭخو
ئىشىك پەردىسى	مىلەڭزە
كىرلىك	دەنزە

شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، كېرىيە شېۋىسىگە خەنزۇچىدىن كىرگەن سۆزلەر بىر قەدەر كەڭ ئۆزلىشىپ كەتكەن بولۇپ، بەزى سۆزلەرنى ئەدەبىي تىلدىكى بويىچە ئېيتقاندا، دېھقانلار چۈشىنەلمەي قالىدۇ. بۇگۈنكى دەۋردە تىلىمىزغا يېڭىدىن كىرگەن بىر قىسىم ئاتالغۇلارغا گەرچە ئۇيغۇر تىلىدا ئاتالغۇ بېكىتىلگەن بولسىمۇ، كېرىيە

ۋە بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچىلەر خوتەن رايونىغا جۈملىدىن كېرىيە ۋادى-سىغىمۇ كۆپلەپ كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ، يەرلىكلىشىپ كەت-كەن. كېرىيە بوستانلىقلىرىغا كۆچۈپ كەلگەن كۆچمەنلەر سان جەھەت-تىن نىسبەتەن كۆپ، يەنە كېلىپ ھاكىمىيەت ئۈستىدە بولغاچقا، كۆچمەنلەرنىڭ تىلى (خاقانىيە تىلى) لېكسىكا ۋە مورفولوگىيە جە-ھەتتە ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەپ، بارا - بارا ئاساسىي تىلغا ئايلانغان. يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ تىلى بولسا تەدرىجىي ھالدا قوشۇمچە تىلغا ئايلى-نىپ، ئاخىر مەلۇم دەرىجىدە لېكسىكىلىق ۋە گراماتىكىلىق ئىزلىرى-نى قالدۇرۇپ يوقالغان. بۇنىڭغا ئەلۋەتتە يەرلىك ئاھالىنىڭ ئەسلى-دىنلا سان جەھەتتە ئاز بولغانلىقى سەۋەب بولغان. خوتەن رايونىدا بولسا، ئاھالە ۋە شەھەر - راباتلار كۆپ بولغاچقا، كۆچمەن خەلقلەرنىڭ تىلى مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىيەلمەي، يەرلىك تىل يەنىلا ئاسا-سىي ئورۇندا تۇرۇۋەرگەن. «خاقانىيە تىلى» پەقەت «خوتەن تىلى» نىڭ تۈركچىلىشىش قەدىمىنى تېزلەتكەن. «چاغاتاي تىلى» ۋە «قەش-قەر تۈركچىسى» مۇ پەقەت تۈرتكىلىك رول ئوينىغان. دېمەك، «خو-تەن تىلى» نىڭ تۈركچىلىشىش دەۋرى خوتەندە ئىنتايىن ئۇزۇن مۇد-دەت داۋام قىلغان. لېكىن كېرىيە ۋادىسىدا بولسا، تېز تاماملانغان.

3) چەت ئەل تىللىرىنىڭ تەسىرى. كېرىيە بوستانلىقىدىكى خەلقلەرنىڭ سىرتقى رايونلار بىلەن بولغان ئالاقىسى گەرچە شەرقىي لىنىيە ۋە غەربىي لىنىيە ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ، كېيىن-كى دەۋرلەردە «يىپەك يولى» نىڭ جەنۇبىي لىنىيىسى قۇم - بوران ۋە باشقا ئاپەتلەرنىڭ بۇزغۇنچىلىقى ۋە توسقۇنلۇقىغا ئۇچراپ، بۇ يول ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدىغان تۈرلۈك پائالىيەتلەر تەدرىجىي ئازلاپ كەتكەن، بەزىدە خېلى ئۇزۇن ۋاقىت توختاپ قالغان. كېرىيە رايونى-نىڭ سىرتقى رايونلار بىلەن بولغان ئالاقىسىمۇ ئىنتايىن ئازلاپ كەت-كەن. شۇ سەۋەبلىك غەيرىي تىلدا سۆزلىشىدىغان چەت ئەللىكلەر بىلەن بولغان ئالاقە يوق دېيەرلىك ئىدى. شۇڭا چەت ئەل تىللىرى كېرىيە ۋادىسىدىكى خەلقنىڭ تىلىغا ھېچقانچە تەسىر كۆرسىتەلمىگەن، تەسىر كۆرسەتكەن دەپ قارىغاندىمۇ، پەقەت باشقا رايونلار، يەنى خو-تەن، قەشقەر رايونلىرى ئارقىلىق ئاندىن تەسىر كۆرسەتكەن. مورفولو-

شېۋىسى ئوتتۇرىسىدا نېمە ئۈچۈن شۇنچە زور پەرق بولىدۇ؟ بۇنىڭدا، ئېتنىك مەنبە، تىل - يېزىق قاتارلىق تارىخىي سەۋەبلەردىن باشقا، خوتەن شېۋىسىنىڭ كېرىيە شېۋىسىگە چوڭ تەسىر كۆرسىتەلمەسلىكىدە يەنە مۇنداق سەۋەبلەر بار:

1) جۇغراپىيىلىك شارائىت. كېرىيە شېۋىسىدە سۆزلىشىدىغان خەلقلەر جايلاشقان رايونلارنىڭ جەنۇبىنى قاراقۇرۇم تاغ تىزمىلىرى، شىمال تەرىپىنى تەكلىماكان قۇملۇقى قورشاپ تۇرىدۇ. بۇ رايوننىڭ سىرتقى رايونلار بىلەن بولغان ئالاقىسى غەرب تەرەپتىن خوتەن يولى ئارقىلىق قەشقەر بىلەن، شەرق تەرەپتىن چەرچەن - چىڭخەي - دۇنخۇاڭ يولى ئارقىلىق ئىچكىرى ئۆلكىلەر بىلەن ئېلىپ بېرىلاتتى. يېقىنقى دەۋرلەرگە قەدەر سودا - تىجارەت ئىشلىرى شەرقىي يول ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلاتتى، يەنى كېرىيىنىڭ يەرلىك مەھسۇلاتلىرىدىن قۇرۇق ئۈزۈم، ياڭاق، قاشتېشى، تېرە - ئۈچەي قاتارلىق مەھسۇلاتلىرى شەرقىي يول ئارقىلىق ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە ئېلىپ بېرىلىپ، ئىچكىرى ئۆلكىلەرنىڭ يىپەك توقۇلما ماللىرى، چىنە - قاچا، چاي قاتارلىق مەھسۇلاتلىرى بۇ رايونغا ئېلىپ كېلىنەتتى. چەرچەن - كورلا يولى ئارقىلىقمۇ باشقا رايونلار بىلەن ئالاقە ئېلىپ بېرىلاتتى. گەرچە بۇ رايون خوتەن رايونىغا يېقىن بولسىمۇ، لېكىن ئارىدا قۇملۇق چۆل بولغاچقا، «ئەجدىھا قۇم» دەپ ئاتىلىدىغان زور كۆچمە قۇملار دائىم بۇ يولنى قامال قىلىپ، بەزىدە پۈتۈنلەي ئۈزۈپ قوياتتى. بۇنداق چاغلاردا كېرىيە دىيارىدىن خوتەنگە بارىدىغانلار كېرىيە دەرياسىنى بويلاپ ھازىرقى ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ شايار ناھىيىسىگە چىقىپ، ياكى چەرچەن ئارقىلىق كورلىغا چىقىپ، ئاندىن خوتەن دەرياسىنى بويلاپ ياكى مارالبېشى ئارقىلىق خوتەنگە كېلەتتى. بۇ خىل ئەھۋال بەزىدە خېلى ئۇزۇن مۇددەت داۋام قىلاتتى - دە، خوتەن بىلەن كېرىيىنىڭ ئالاقىسى ئۈزۈلۈپ قالاتتى. دېمەك، بۇ خىل ناچار شارائىت كېرىيە بىلەن خوتەن رايونىنىڭ مەدەنىيەت، تىل، سودا ئالماشتۇرۇش پائالىيەتلىرىگە زور توسقۇنلۇق قىلغان.

2) تۈركچىلىشىش جەريانىدىكى پەرق. خوتەن رايونى ئىسلامىيەتكە قەدەم قويغاندىن كېيىن، لەشكەرلەر، ھاكىمىيەت مەمۇرلىرى

ئەسىرلەرگە قارىغاندا تولىمۇ كۆپ ئىدى»①. يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن چەت ئەل ئارخېئولوگلىرى تەرىپىدىن خوتەن رايونىدىكى دەندان ئۆيـ- لىۇك، نىيە خارابىسى، ئەندىر خارابىسى، قارادۆڭ، ئاقسىپىل، راـ- ۋاق، يوتقان خارابىسى قاتارلىق قەدىمىي شەھەر-قورغانلار ھەددى-ھېـ- سابسىز قېزىلىپ، بۇددا مەدەنىيىتىگە دائىر نۇرغۇن مەدەنىيەت يادىـ- كارلىقلىرى، خوتەن خەلقىنىڭ سان - ساناقسىز بىباھا گۆھەرلىرى ئوغرىلانغان ھەم ۋەيران قىلىنىۋېتىلگەن بولسىمۇ، خەلقىنىڭ مەنىۋى ھاياتىدا ياراتقان تىل ئەنئەنىسى، خاسلىقى ساقلىنىپ قېلىنىۋەردى. بۇ ئەنئەنە، ئۆرپ - ئادەت، مەدەنىيەت، تىل ئادىتى ۋە دىئالېكت قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئۆزگىچىلىك ۋە ئالاھىدىلىك يەنىلا قىممەتلىك مەدەنىـ- يەت يادىكارلىقى، تەتقىقات قىممىتى ئىنتايىن يۇقىرى بولغان بىباھا گۆھەر. شۇڭا، تەتقىقات نۇقتىسىدىن خوتەن رايونىنى «ئۇستى ئوچۇق مۇزېي» دېيىشكىمۇ بولىدۇ. نۇرغۇن چەت ئەل ئالىملىرى ئالدىنقى ئەسىردىلا خوتەننىڭ قەدىمكى زامان مەدەنىيىتىگە ئىنتايىن قىزىققان. ئۇلار خوتەن رايونىنى تارىم مەدەنىيىتىنىڭ سىرىنى ئېچىشتىكى «دەرـ- ۋازا» دەپ قارىماقتا.

مەن زىيالىيلىرىمىزنىڭ جۈملىدىن ھەر بىر ئەقىل ئىگىلىرىنىڭ بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتلارنى بولۇپمۇ خوتەن دىئالېكتى ۋە ئۇنىڭ شېۋىـ- لىرى ئۈستىدىكى تەتقىقاتنى كەڭ قانات يايدۇرۇپ، مەنىۋى بايلىقىمىز ئىچىدىن بىباھا گۆھەرلەرنى قېزىشنى تەۋسىيە قىلىمەن.

پايدىلانمىلار

1. پېتېر خوپكىرك (ئەنگلىيە): «يىپەك يولىدىكى ئەجنەبىي ئالۋاسـ- تىلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى.

2. «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»نى يېزىش گۇرۇپپىسى تۈزگەن «ئۇيـ- غۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى.

① پېتېر خوپكىرك (ئەنگلىيە): «يىپەك يولىدىكى ئەجنەبىي ئالۋاستىلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 144-بەت.

گىيە ۋە لېكسىكا جەھەتتىكى تەرەققىياتمۇ ناھايىتى ئاستا بولغان. شۇڭا «خاقانىيە تىلى» دىكى فونېتىكىلىق، مورفولوگىيىلىك ۋە لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلەر ھازىرغا قەدەر نىسبەتەن كۆپ ساقلىنىپ قالغان. بۇ جەھەتتە، ھەتتا قاراخانىيلارنىڭ مەركىزى بولغان قەشقەرنىڭ ھازىرقى زامان شىۋىسىگە سېلىشتۇرغاندىمۇ يەنىلا ئۈستۈن تۇرىدۇ.

دېمەك، چەت ئەللەرنىڭ ۋە باشقا رايونلارنىڭ بۇ رايون خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت، ئۆرپ - ئادەت، ئەنئەنە ۋە تىللىرىغا كۆرسەتكەن تەسىرى ئىنتايىن ئاجىز بولغان.

مەن 1986 - يىل 9 - ئاي مەزگىلىدە ئۇرۇمچىدە خەنزۇ تىلىنى خېلىلا راۋان سۆزلىيەلەيدىغان بىر ياۋروپالىق بىلەن تاسادىپىي ئۇچرىشىپ قالغاندىم. ئۇ مەندىن «خوتەندە مۇزېي بارمۇ؟» دەپ سوراپ قالدى. مەن ئۇنىڭغا: «خوتەننىڭ ئۆزى بىر مۇزېي، پەقەت تۆت ئەتراپىغا تام سېلىنمىغان ھەم ئۈستى يېپىلمىغان» دەپ جاۋاب بەردىم. ئۇ مېنىڭ جاۋابىمدىن ھەم ھەيران قالدى، ھەم قانائەت ھاسىل قىلدى.

مۇشۇ ئەسىرنىڭ بىرىنچى چارىكىدە شۋېتسىيىلىك سۋېن ھېدىن، ئەنگلىيىلىك ئاۋرېل ستەيىن، گېرمانىيىلىك ئالبېرت فون لېكوك، فرانسىيىلىك پول. پېللىئوت، ئامېرىكىلىق لاڭدون ۋارنېر، ياپونىيىلىك گراف ئوتانى قاتارلىقلار مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي رايونلىرىدىن (شىنجاڭ ۋە گەنسۇلاردىن) ھەددى - ھېسابسىز ئاسار ئەتىقىلەرنى ئۆز ئەللىرىگە ئېلىپ چىقىپ كەتتى. بۇنى ئاز دېگەندەك بۇ گۆھەرلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئىز - دېرەكسىز غايىب بولدى ۋە ۋەيران بولدى. «2 - دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ئاخىرىدا كىشىلەرنى ۋەھىمىگە سالىغان يەتتە كېچە ئىچىدىلا بېرلىندا ۋەيران بولۇپ كەتكەن ئوتتۇرا ئاسىيا سەنئىتىگە دائىر ئېسىل ئەسەرلەر، نۇرغۇن يىللاردىن بۇيانقى قەبرە ئوغرىلىرى، دېھقانلار، سۇغىرىش سىستېمىلىرى ياكى يەر تەۋرەش قاتارلىق سەۋەبلەرنى قوشقاندا زىيانغا ئۇچراپ ۋەيران بولغان

ئابدۇقادىر سادىر

گۇما شېۋىسى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى

گۇما ئاھالىسىنىڭ %96 نى تەشكىل قىلىدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ تىل شېۋىسى چوڭ جەھەتتىن ئاساسەن ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن، ئايرىم تەرەپلەردە بىر يېزا بىلەن يەنە بىر يېزا كىشىلىرىنىڭ شېۋىسىدە بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئۆزگىچىلىكلەرمۇ مەۋجۇت. شۇڭا، شېۋىلەردىكى ئاشۇ پەرقلەر بويىچە گۇما شېۋىسىنى «بازار يۇقىرىسى» (تاغلىق رايونلار) نىڭ شېۋىسى ۋە «بازار تۆۋىنى» (تۈزلەڭ رايونلار) نىڭ شېۋىسى دەپ ئىككىگە ئايرىش مۇمكىن. «بازار يۇقىرىسى» بولغان تاغلىق رايون شېۋىلىرىنى «قوشتاغ شېۋىسى» (ئىسمىسىلا، كىلىياڭ يېزىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، «سانجۇ شېۋىسى» دەپ ئىككىگە ئايرىشقا بولىدۇ. «بازار تۆۋىنى» بولغان تۈزلەڭ رايونلاردىن گۇما بازىرى، كۆكتېرەك، موكۇيلا، پىشنا، موجى، چودالارنى بىر گۇرۇپپا؛ زاڭگۇي، دۇۋا، پىيالمىلارنى بىر گۇرۇپپا قىلىپ ئايرىشقا بولىدۇ. مەسىلەن، تاغلىق رايونلار ئومۇمىي جەھەتتىن ئەدەبىي تىلغا يېقىنراق سۆزلەيدۇ، كىچىك جەھەتتىن قوشتاغ رايونى تۈزلەڭدىكى باشقا رايونلارغا ئوخشاش «ر» تاۋۇشىنى «ي» تەلەپپۇز قىلىدۇ. سانجۇ رايونى «ر» تاۋۇشىنى ئەينەن تەلەپپۇز قىلىسىمۇ، قوشتاغدىكىدەك «د - دو» نى ئەينەن تەلەپپۇز قىلماي، «ت - تو» تەلەپپۇز قىلىدۇ.

يەنە بىر جەھەتتىن، تۈزلەڭ رايونلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، زاڭگۇي، پىيالما، دۇۋا يېزىلىرىنىڭ ئايرىم شېۋىسى خوتەن شېۋىسىگە مايىل كېلىدۇ. مەيلى نېمىلا بولمىسۇن، گۇما خەلقلىرى شېۋىسىنىڭ چوڭ جەھەتتىكى ئورتاقلىقى بىر پۈتۈن «گۇما شېۋىسى» نى تەشكىل قىلغان بولۇپ، نەچچە مىڭ يىللىق ئۇزاق تارىختىن بۇيان بۇ يەردىكى

3. مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 ~ 3 - توم.
4. يۇ تيەنخىڭ (ياپونىيە) : «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 - يىل نەشرى.
5. ئىمىن تۇرسۇن: «تارىمدىن تامچە» ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 - يىل نەشرى.
6. سىماچيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر» (24 تارىختىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى) ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىل نەشرى.
7. قۇربان ۋەلى: «بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز» ، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1986 - يىل نەشرى.
8. ماركوپولو (ئىتالىيە) : «ماركوپولونىڭ ساياھەت خاتىرىسى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991 - يىل نەشرى.
9. شاھ مەھمۇد جوراس: «سەئىدىيە خانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىيال» ، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1988 - يىل نەشرى.
10. غۇلام غوپۇر: «ئۇيغۇر شىۋىلىرى سۆزلۈكى،» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 - يىل نەشرى.
11. ھاجى نۇرھاجى: «قاراخانىيلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىل نەشرى.
12. موللا ھاجى: «بۇغراخانلار تەزكىرىسى» ، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1988 - يىل نەشرى.
13. چيەنداۋ شىنسى (ياپونىيە) : «يىپەك يولىدىكى 99 سىر» ، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1986 - يىل نەشرى (ئۇيغۇرچە) .

تىلى» نىڭ ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردىكى «چاغاتاي تىلى» نىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكى بىلەنمۇ ئوخشاش بولۇپ، بۇ ئالاھىدىلىك ئەينەن ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گوما شېۋىسىدە:	چاغاتاي تىلىدا:
ئات +ىم= ئېتىم	ئاتىم	ئاتىم
باش + ى= بېشى	باشى	باشى
ياز + ىپ = يېزىپ	يازىپ	يازىپ
ئاچ + ىل = ئېچىل	ئاچىل	ئاچىل
ئاق +ى = ئېقى	ئاقى	ئاقى
قان + ىم = قېنىم	قانىم	قانىم
يان +ىپ = يېنىپ	يانىپ	يانىپ
چاچ+ىل=چېچىل	چاچىل	چاچىل
تاپ + ىل + ماس= تېپىلماس	تاپىلماس	تاپىلماس

گوما شېۋىسىگە مىسال:

«چوكاننىڭ قاراقاشى،   كەينىمچە يانىپ،
ئەجەپ تولاكەن ئاداشى.   خوجۇنغا سالىپ،
دەپ قوياڭلار چوكانغا،   ئۆيەمگە كېلىپ،
ئۆلەمگە كېتىدۇ باشى.   يارىم قاشىغا كەلسەم،
ئالدىمچە ماڭىپ،   ساندۇقنى ئاچىپ،
داچەننى ئالىپ،   كېلىنىڭ مەشۇقۇم دىيتۇ.»

2) «ئە» تاۋۇشى ئەدەبىي تىلدىكىگە ئوخشاش «ئې» غا ئاجىزلاشماي، «ئى» غا ئاجىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گوما شېۋىسىدە:
تەن+ى = تېنى	تىنى
نەي + ئىم = نېيىم	نىيىم
مەش + ىڭ = مېشىڭ	مىشىڭ
بەل + ىم = بېلىم	بىلىم
گەپ + ئىم=گېپىم	گىپىم

3) تىل ئارا سوزۇق تاۋۇشى «ئې» گوما شېۋىسىدە ئاساسەن

خەلقىنىڭ تىل ئالاقىسىدە مۇھىم رول ئويناپ كەلگەن.

دېمەك، جاھان تۈركولوگلىرىنىڭ تەتقىقات دىققىتىگە سازاۋەر بولغان گۇما شىۋىسى ئۆزىنى تەشكىل قىلغان نۇرغۇن ئۆزگىچىلىك-لىرى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى بېيىتىش ۋە راۋاجلاندۇ-رۇشتا مۇئەييەن مەنبەلىك رول ئويىنىدى ۋە ئوينىماقتا. مەن بۇ ھەقتە 80 - يىللاردا بىر ماقالە ئېلان قىلغان بولساممۇ («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ 1987 - يىللىق 3 - سانىغا قارالسۇن)، ئەينى ۋاقىتتى-كى تىلشۇناسلىق بىلىمىمنىڭ تولىمۇ يېتەرسىزلىكى تۈپەيلىدىن گۇما شىۋىسىنىڭ نۇرغۇن جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى نەزەرىمدىن چۈ-شۈپ قالغان. بۇ قېتىم، يىللاردىن بۇيان توپلاپ كەلگەن ماتېرىيال-لىرىمنى قايتا پىششىقلاش ئاساسىدا بۇ ماقالىنى يازدىم. ماقالىدە گۇما شىۋىسىنىڭ فونېتىكا، لېكسىكا، گراماتىكا ۋە سېمانتىكا (ئاساسلىقى فرازېئولوگىيىسى) قاتارلىق تۆت جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى ئەدەبىي تىلغا سېلىشتۇرۇش ئاساسىدا بايان قىلىن-دى.

گۇما شىۋىسىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكى

گۇما شىۋىسىنىڭ فونېما سىستېمىسى ئەدەبىي تىلنىڭ فونېما سىستېمىسى بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش بولۇپ، ئايرىم تا-ۋۇشلارنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىشى، بولۇپمۇ بەزى تاۋۇشلارنىڭ تاشلىنىپ قېلىشى، ئاجىزلىشىش قانۇنىيىتىگە بويسۇنماسلىقى، بىرىنىڭ ئورنى-غا يەنە بىرىنىڭ ئىشلىتىلىشى، بىر - بىرىگە ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كېتىشى جەھەتلەردە تۆۋەندىكىدەك بىر قاتار ئالاھىدىلىكلەرنى شەكىل-لەندۈرگەن:

1. سوزۇق تاۋۇشلار جەھەتتە

1) بىر بوغۇملۇق سۆزلەردىكى «ئا» تاۋۇشى «ئى» بىلەن باشلى-نىدىغان قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، ئەدەبىي تىلدا «ئې» غا ئاجىزلىشىدى-غان بولسىمۇ، گۇما شىۋىسىدە ئاجىزلاشماي، ئەسلىدىكى «ئا» ھالى-تىنى ساقلاپ قالىدۇ. بۇ ھال 10 -، 11 - ئەسىرلەردىكى «خاقانىيە

توخۇ، چوقۇ، ئوقۇ، توقۇ   توخ، چوق، ئوق، توق

7) كەلگۈسى زامان مەقسەت پېئىلىنىڭ بولۇشسىز فورمىسىنى ئۇقتۇرىدىغان «ئەمەس ئىدى (ئەمەس ئىدىم، ئەمەس ئىدۇق، ئەمەس ئىدىڭ، ئەمەس ئىدىڭلار)» دېگەن سۆزلەر گۇما شېۋىسىدە «ئەمەس» تىكى «ئە» تاۋۇشى بىلەن «ئىدى» دىكى «ئى» تاۋۇشى چۈشۈپ قالغاندىن سىرت، «ئىدى» دىكى «د» تاۋۇشى «ت» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

گۇما شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
ئاماقچىمەستىم	ئالماقچى ئەمەسىدىم
ئاماقچىمەستۇك	ئالماقچى ئەمەسىدۇق
ئاماقچىمەستىڭ	ئالماقچى ئەمەسىدىڭ
ئاماقچىمەستىڭىز	ئالماقچى ئەمەسىدىڭىز
ئاماقچىمەسلە	ئالماقچى ئەمەسىدىلە
ئاماقچىمەستىڭلە	ئالماقچى ئەمەسىدىڭلار
ئاماقچىمەستى	ئالماقچى ئەمەسىدى

شۇنىڭغا ئوخشاشلا «ئەمەسمەن» ، «ئەمەسسەن» لەردىمۇ «ئەمەس» تىكى «ئە» تاۋۇشى چۈشۈرۈپ قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

گۇما شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
ئاماقچىمەسمەن	ئالماقچى ئەمەسمەن
ئاماقچىمەسمىز	ئالماقچى ئەمەسمىز
ئاماقچىمەسلە	ئالماقچى ئەمەسسىلەر
ئاماقچىمەسسەن	ئالماقچى ئەمەسسەن
ئاماقچىمەس	ئالماقچى ئەمەس

8) كەلگۈسى زامان ئىمكان پېئىلىنىڭ «-مەيدۇ، -مەيمەن، -مەيمىز، -مەيسەن» فورمىلىرىدا «مەي» بوغۇمىدىكى «ئە» تاۋۇشى «ئى» غا ئاجىزلىشىپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

گۇما شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
كىلەممىيمە (ن)، كىلەممىيمىز	كېلەلمەيمەن، كېلەلمەيمىز
كىلەممىيسەن، كىلەممىيسىز	كېلەلمەيسەن، كېلەلمەيسىز
كىلەممىسىلە، كىلەممىيلا	كېلەلمەيسىلەر، كېلەلمەيلا

ئىشلىتىلمەي، ئۇنىڭ ئورنىغا «ئى» تاۋۇشى ئىشلىتىلىدۇ. شۇ سەۋەبلىك 2) تارماقتىكى «ئە» نىڭ «ئې» غا ئەمەس، «ئى» غا ئاجىزلىشىش ھالىتىنى شەكىللەندۇرگەن. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
ئېگىز، يېزا، كېيىن،	ئىگىز، يىزا، كىيىن،
قېلىن، ئېگەر	قىلىن، ئىگەر

4) ئالدىنقى بوغۇمى «ئە» تاۋۇشىدا ئاياغلاشقان ھەمدە كېيىنكى بوغۇمى تەركىبىدىمۇ «ئە» تاۋۇشى بولغان ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى «ئە» تاۋۇشى «ئى» غا ئاجىزلاشتۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
ئەلەم، قەلەم، قەلەندەر، ئەنە	ئىلەم، قىلەم، قىلەندە، ئىينا،
ھەلەپ، ئەدەپ، ئەمەل،	ھىلەپ، ئىدەپ، ئىمەل،
ھەسەل، غەنىيمەت، سەدەپ	ھىسەل، غىنىمەت، سىدەپ

5) ئالدىنقى بوغۇمى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش «ئو، ئۆ» دىن تۈزۈلگەن ھەم كېيىنكى بوغۇمى تەركىبىدە «ئۇ، ئۈ» تاۋۇشلىرى بولغان سۆزلەرنىڭ كېيىنكى بوغۇمىدىكى «ئۇ» تاۋۇشى «ئا» غا؛ «ئۈ» تاۋۇشى «ئە» گە ئۆزگەرتىلىپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
بويۇن، قويۇن، ئويۇن،	بويان، قويان، ئويان،
قوڭغۇز، ئوغۇل، قولۇم،	قوڭغاز، ئوغال، قولام،
كۆچۈپ، ئۆلۈك، ئۆسۈپ،	كۆچەپ، ئۆلەگ، ئۆسەپ،
بۆسۈپ، ئوتۇن، پولۇ،	بۆسەپ، ئوتان، پولا،
كۆڭۈل، ئۆتۈك، بۇگۈن	كۆڭەل، ئۆتەك، بۇگەن
«سۇغا باردىم كۆلەڭگە،	ئەپلەشتۇرۇپ گىپىمنى،
كۆيەپ قالدىم كۆزەڭگە.	دىيەممىدىم ئۆزەڭگە» .

6) ئاخىرقى بوغۇمىدا «ئۇ» ، «ئى» تاۋۇشلىرى كېلىدىغان بەزى سۆزلەردىكى بۇ تاۋۇشلار جانلىق تىلدا چۈشۈرۈپ قويۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا: گۇما شېۋىسىدە:

مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
ئارامى، بېرەي، كۆرۈپ	ئايامى، بىيىي، كۆيەپ
قۇرۇق، چورۇق، راست، قارىم	قۇيۇغ، چويۇق، ياس، قايىم
تارى، ساراڭ، ئالدىراش	تايى، ساياڭ، ئالدىياش
بارىمەن، بارغان، كۆرگەن، ئارغامچا	بايمە، باغان، كۆگەن، ئاغامچى

2) ئەدەبىي تىلدا «ي» تاۋۇشى بىلەن باشلىنىدىغان خېلى كۆپ سۆزلەر گۇما شېۋىسىدە «ژ» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
يۈرەك، يىڭنە، يىل، يىگىت	ژۈيەك، ژىڭنە، ژىل، ژىگىت
يىرتىش، يىغلا، يىلىك، يۇندى	ژىتىش، ژىغلا، ژىلىگ، ژۇندا
يىگىرمە، يېتىم، يىلىم، يىلان	ژىگىرمە، ژىتىم، ژىلىم، ژىلان
يىقىلىپ، يېقىن، پىياز	ژىقىلىپ، ژىقىن، پىژاز

3) گۇما شېۋىسىدە يەنە «ئى» سوزۇق تاۋۇشىدىن تۈزۈلگەن بەزى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى «ر» تاۋۇشى «ژ» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
بىر، كىر، كىرىپ، گىردە	بىژ، كىژ، كىژىپ، گىژدە
قىر، قىرىپ، كىرا، كىرپە	قىژ، قىژىپ، كىژا، كىژپە

4) گۇما شېۋىسىدە بىرىنچى بوغۇمىدا «ئى» تاۋۇشى كەلگەن سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى «ئى» ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، شۇ «ئى» دىن كېيىن بىر «ژ» تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
پىلە، پىكاپ، پىلىك	پىژلە، پىژكاپ، پىژلىك
كىم، كىنو، ئېگىرىش	كىژىم، كىژنو، ئىژگىيىش

5) گۇما شېۋىسىدە خېلى كۆپ سۆزلەر تەركىبىدىكى (ئاساسەن بوغۇم بېشىدىكى) «ھ» تاۋۇشى «ي» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
جاھىل، گاھى، شېھىت	جايىل، گايى، شىيىت

كېلەلمەيدۇ   كېلەممىتو

9). ئەدەبىي تىلدا «ئىدى» ياردەمچى پېئىللارنىڭ بۇيرۇق رايى، تەلەپ رايى قوشۇمچىلىرى «-قاي، - غاي، كەي، - گەي» (بولۇشلۇق ھەم بولۇشسىز) لەر بىلەن تۇرلەنگەندە، «ئىدى» دىكى «ئى» تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىپ، قوشۇمچىلىرى «-قاي ... - كەي...» دىكى «ئا» تاۋۇشى «ئى» غا ئاجىزلىشىدۇ. ئەمما گۇما شېۋىسىدە بۇ خىل ئاجىزلىشىش بولمايدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
سات+ قاي+ ئىدى= ساتقىيدى	ساتقايدى
بول+ غاي+ ئىدى= بولغىيدى	بوغايدى
كەل+ گەي+ ئىدى= كەلگىيدى	كەگەيدى
كەل+ مە+ گەي+ ئىدى = كەلمىگىيدى	كەمىگەيدى
سات+ ما+ غاي + ئىدى= ساتمىغىيدى	ساتمىغايدى
بار+ غاي+ ئىدى= بارغىيدى	باغايدى
ئۆت+ كەي+ ئىدى= ئۆتكىيدى	ئۆتكەيدى
يىغلا+ ما+ غاي+ ئىدى= يىغلىمىغىيدى	ژىغلىمىغايدى
كۇل+ گەي+ ئىدى= كۇلگىيدى	كۇلگەيدى

مىسال:

«كېتەدە خوش دېگەن بوسا، «ئاق كۆينەك مېنىڭ بوساڭ،
ئەتىگەندە كىيەدىم.   پىشىڭگە ئاسىلۋاماستىم.
مېھرىبان يارىم بوسا،   يارىم با دېگەن بوساڭ،
سېغىنىغاندا سۆيەدىم».   سىنى تەڭلىككە ساماستىم.»

«ئاپتاپ - ئاپتاپ چىققايدى،
(چاپچاپ - چاپچاپ چىققايدى.») (باللار قوشىقى)

2. ئۇزۇك تاۋۇشلار جەھەتتە

1) گۇما شېۋىسىدە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىشىدىكى گەۋدىلىك بىر ئالاھىدىلىك، سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى «ر» تاۋۇشىنىڭ «ي» تەلەپپۇز قىلىنىشىدۇر، شۇنداقلا يەنە، بەزى سۆزلەر تەركىبىدىكى «ر» نىڭ چۈشۈپ قېلىش ئومۇمىيلىقىدۇر. بۇ ئالاھىدىلىك گۇمىنىڭ سانجۇ يېزىسىدىن باشقا ھەممە رايونلارغا ئورتاق ئادەتتۇر.

ئاچ+تىم=ئاچتىم، قاچ+تى=	ئاچ+تىم=ئاشتىم، قاچ+تى=
قاچتى، ئۆچ+تۈق=ئۆچتۈق،	قاشتى، ئۆچ+تۈق=ئۆشتۈق،
چاچ+تى=چاچتى	چاچ+تى=چاشتى

3 - مىسال: «ش» تاۋۇشىنىڭ «س» تاۋۇشىغا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇشى:

ئەدەبىي تىلدا:	گوما شېۋىسىدە:
تاش+سا=تاشسا، ئاش+سام	تاش+سا=تاسسا، ئاش+سام
=ئاشسام، يەش+سەك=	=ئاسسام، يەش+سەك=
يەشسەك، تەش+سە=تەشسە	يەسسەك، تەش+سە=تەسسە

4 - مىسال: «ت» تاۋۇشىنىڭ «س، چ» تاۋۇشلىرىغا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇشى: «ت» تاۋۇشى بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە «چ، س» تاۋۇشى بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، سۆز ئاخىرىدىكى «ت» تاۋۇشى قوشۇمچە بېشىدىكى «چ، س» لارغا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گوما شېۋىسىدە:
سەنئەت+چى=سەنئەتچى، سا-	سەنئەت+چى=سەننەتچى،
ئەت+چى=سائەتچى، كاسات+	سائەت +چى=سائەچچى، كاسات+
چىلىق=كاساتچىلىق، هۆرر-	چىلىق=كاساچچىلىق، هۆرر-
يەت+چىلەر=هۆرىيەتچىلەر،	يەت+چىلەر=هۆرىيەچچىلە،
كۆت+سەڭ=كۆتسەڭ، يات+سا	كۆت+سەڭ=كۆسسەڭ، يات+
=ياتسا، ساۋات+سىز=ساۋات-	سا=ياسسا، ساۋات+سىز=ساۋاس-
سىز، كەت+سەم=كەتسەم، ئو-	سىز، كەت+سەم=كەسسەم،
قۇت+سا=ئوقۇتسا	ئوقۇت+سا=ئوقۇسسا

5 - مىسال: «ل» تاۋۇشىنىڭ «ن» تاۋۇشىغا ئۆزگىرىپ كېتىشى: «ل» تاۋۇشى بىلەن ئاياغلاشقان بەزى سۆزلەرگە شەخسلىك قوشۇمچىلىرى ئۇلانغاندا، سۆز ئاخىرىدىكى «ل» تاۋۇشى «ن» غا ئۆزگىرىپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گوما شېۋىسىدە:
كۆڭۈل+ۇم=كۆڭلۇم	كۆڭۈل+ۇم=كۆڭنۇم (كۆڭنەم)
سىڭىل+ىڭ=سىڭلىڭ	سىڭىل+ىڭ=سىڭنىڭ

ھىممىت، ئالاھىدە، ئالاھازەل	يىممىت، ئالايىدە، ئالايىزەل
ھېكايە، ھېساب، بېھىش	يېكايە، يېساپ، بېيىش

6) گوما شېۋىسىدە ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئۆزئارا ئاسسىمىلياتسىيىلىشىش ھادىسىسى بىر قەدەر گەۋدىلىك بولۇپ، بەزىدە بىر تاۋۇش بىر قانچە تاۋۇشقا تەڭلا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كېتىدۇ. بۇ جەھەتتە، ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتكەن شۇ تاۋۇشنى تولىمۇ «تۇراقسىز» ياكى «ماسلىشىشچانلىقى» كۈچلۈك دېيىشكە بولىدۇ. يەنە بەزى تاۋۇشلار ھېلى بىرسى ئىككىنچىسىگە ئاسسىمىلياتسىيە بولسا، يەنە بىر سۆزدە ئىككىنچىسى بىرىنچىسىگە ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ، ئوڭ، تەتۈر ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ. بەزىسى بىر - بىرىگە ئۆزگىرىپ كېتىدۇ.

1 - مىسال: «ن» تاۋۇشىنىڭ «ڭ، ل، م» غا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇشى:

ئەدەبىي تىلدا:	گوما شېۋىسىدە:
نان+ غا= نانغا، جان+ غا=	نان+ غا= ناڭغا، جان+ غا=
جانغا، ئالتۇن+ غا= ئالتۇنغا،	جاڭغا، ئالتۇن+ غا= ئالتۇڭغا،
چولپان+ دىن= چولپاندىن،	چولپان+ دىن= چولپاڭدىن،
ئامان+ لىق= ئامانلىق، سامان+	ئامان+ لىق= ئاماللىق، سامان+
لىق= سامانلىق، يامان+ لاپ=	لىق= ساماللىق، يامان+ لاپ=
يامانلاپ، جان+ لىق= جانلىق،	ياماللاپ، جان+ لىق= جاللىق،
سەن+ مۇ= سەنمۇ، مەن+ مۇ=	سەن+ مۇ= سەممۇ، مەن+ مۇ=
مەنمۇ، شەنبە، يەكشەنبە،	مەممۇ، شەمبە، يەكشەمبە،
ئۇن+ بىر= ئۇنبىر، جان+ بەر+ مەك	ئۇن+ بىر= ئۇنبىژ، جان+ بەر+ مەك
= جان بەرمەك	= جامبەمەك

2 - مىسال: «چ» تاۋۇشىنىڭ «س، ش» تاۋۇشلىرىغا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇش ھادىسىسى:

ئەدەبىي تىلدا:	گوما شېۋىسىدە:
كەچ+ سە= كەچسە، كۆچ+ سىز	كەچ+ سە= كەسسە، كۆچ+ سىز
= كۆچسىز، ئۆچ+ ساڭ=	= كۆسسىز، ئۆچ+ ساڭ=
ئۆچساڭ، ئاچ+ ساق= ئاچساق،	ئۆسساڭ، ئاچ+ ساق= ئاسساق،

كۆرۈش+تۇق=كۆرۈشتۇق	كۆرەشتۇك	كۆرۈشتۇك
چۈش+تۇق=چۈشتۇق	چۈشتۇك	چۈشتۇك
سۇز+دۇق=سۇزدۇق	سۇزدۇك	سۇزدۇك
ئۇز+دۇق=ئۇزدۇق	ئۇزدۇك	ئۇزدۇك

9 - مىسال: «ل» تاۋۇشىنىڭ «م» تاۋۇشىغا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كېتىشى: ئۆتكەن زامان ئىمكان پېئىلىنىڭ بولۇشسىز شەكلىنى ياسايدىغان «ـالمىدى (المىدىم، المىدۇق، المىدىڭ، المىدىڭلار)» قوشۇمچىلىرىدىكى «ل» تاۋۇشى گۇما شېۋىسىدە ئۆزىدىن كېيىنكى «م» تاۋۇشىغا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
ئالالمىدىم، ئالالمىدۇق	ئالاممىدىم، ئالاممىدۇق
ئالالمىدىڭىز، ئالالمىدىلا	ئالاممىدىڭىز، ئالاممىللا
ئالالمىدىڭلا	ئالاممىدىڭلا
ئالالمىدى، ئالالمىدىڭ	ئالاممىدى، ئالاممىدىڭ

شۇنىڭغا ئوخشاش «كېلەلمىدى، بولالمىدى، قىلالمىدى» دېگەندەك سۆزلەرنىڭ ھەممىسىدىلا مۇشۇ خىل «ل» نىڭ «م» غا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كېتىش ھادىسىسى داۋاملىشىدۇ.

7) گۇما شېۋىسىدە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسى (خۇسۇسەن «ر»، «ي»، «ھ»، «چ»، «ل» لەرنىڭ) خېلىلا كۆپ ئۇچرايدۇ، ھەتتا پۈتۈن - پۈتۈن بوغۇملارمۇ چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
بار، تارت، ئايغىر، قايچا	با، تات، ئاغىي، قاچا
قايسى، مەھسۇلات، شېھىت	قاسى، مەسۇلات، شىيىت
ئىمتىھان، چايقا، ئاچقۇچ	ئىمتان، چاقا، ئاچقۇ
ھېچقەيەر، ئالماق، مۇسۇلمان	ھېچيە، ئاماق، مۇسمان

8) گۇما شېۋىسىدە «ئى» تاۋۇشى بىلەن ياكى تەركىبىدە «ئى» تاۋۇشى بولغان بوغۇملاردىن باشلانغان بەزى سۆزلەردە، بىرىنچى بوغۇمدىكى «ئى» دىن كېيىن بىر «ش» تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالىدۇ.

كۆڭلەك+ى=كۆڭلىكى كۆڭلەك+ى= كۆڭنىكى

6 - مىسال: «ب» تاۋۇشىنىڭ «ۋ» غا ئۆزگىرىپ كېتىشى: گوْما شېۋىسىدە بەزى سۆز بىرىكمىلىرى ياكى جۈملىلەر تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى «ب» تاۋۇشى تەلەپپۇزدا «ۋ» غا ئۆزگىرىپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا: باغ، باش، بىلەن، بەر، بول

گوْما شېۋىسىدە: بەشۋاغ پىچان، تۆتۋاش قوناق، «گايى داپ ۋىلە ئۇسسۇل، گايى خۇدا ۋىلە رۇسۇل»، قولۇڭدىكىنى ماڭاۋەمەمسەن؟ سەن تەيياغا شېيىخ ۋولاپ ئۆتەمسەن؟

7 - مىسال: «ق» تاۋۇشىنىڭ «غ» تەلەپپۇز قىلىنىشى: ئاخىرى «ق» تاۋۇشى بىلەن ئاخىرلىشىدىغان نۇرغۇن سۆزلەردە «ق» تاۋۇشى «غ» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇ جەھەتتىكى تىل ئادىتى گوْما شېۋىسىدە چاغاتاي تىلى ئېلېمېنتلىرىنىڭ ئەينەن ساقلىنىپ قالغانلىقىنى، ھېلىھەم ئىستېمالدا شۇنداق قوللىنىلىپ كېلىۋاتقانلىقىنى دەلىللەپ بېرىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گوْما شېۋىسىدە:	چاغاتاي تىلىدا:
ئاياغ، ئۇلاق، يايلاق	ئاياغ، ئۇلاغ، يايلاغ	ئاياغ، ئۇلاغ، يايلاغ (يايلاۋ)
ئىسسىق، پىشىق، سېرىق	ئىسسىغ، پىشىغ، سىرىغ	ئىسسىغ، پىشىغ، سارىغ
قورۇق، ئۇنداق، ئارتىق	قۇيۇغ، ئانداغ، ئارتىغ	قۇرۇغ، ئانداغ. ئارتىغ
ئورۇق، ئاچچىق، ياساق	ئۇيۇغ، ئاچچىغ، ياساغ	ئورۇغ، ئاچچىغ، ياساغ
سولۇق، تۇزلۇق	سۇلۇغ، تۇزلۇغ	سۇلۇغ، تۇزلۇغ

8 - مىسال: «ق» تاۋۇشىنىڭ «ك» تەلەپپۇز قىلىنىشى: بۇيرۇق شەكلىدىكى بەزى تۇپ پېئىللارغا شەخسلەرنىڭ كۆپلۈكىدىكى «دۇق» ، «تۇق» دېگەنگە ئوخشاش قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، قوشۇمچە ئاخىرىدىكى «ق» تاۋۇشى «ك» گە ئۆزگەرتىلىپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇ جەھەتتىمۇ چاغاتاي تىلىنىڭ ئادىتىگە ئوخشايدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گوْما شېۋىسىدە:	چاغاتاي تىلىدا:
كەل+دۇق=كەلدۇق	كەلدۇك	كەلدۇك
بەر+دۇق=بەردۇق	بەدۇك	بەردۇك

«باردۇ، كېلىدۇ، قىلىدۇ، ئېتىدۇ» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى «دۇ» ئۇلانمىسىدىكى «د» تاۋۇشى تاغلىق رايونلاردىن باشقا جايلارنىڭ ھەممىسىدە «ت» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

گۇما شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
بايتۇ (بايىت)، كىتۇ(كىلت)	باردۇ، كېلىدۇ
قىت، دىتۇ(دىيىت)	قىلىدۇ، دەيدۇ
يىتۇ (يىت)، بومايتۇ	يەيدۇ، بولمايدۇ
كەمىيتۇ، ساتمايتۇ	كەلمەيدۇ، ساتمايدۇ
كېسىتۇ، ئاستۇ، چاپتۇ	كېسىدۇ، ئاسىدۇ، چاپىدۇ

12) تەركىبىدە «گ، ك» تاۋۇشلىرى كەلگەن بىر قىسىم سۆز-لەرنىڭ سوزۇق تاۋۇش بىلەن بىرىكىشى ئەدەبىي تىلنىڭ فونېتىكىلىق قائىدىلىرىگە بويسۇنماي، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلىرىنىڭ ئورنىغا تىل ئارا سوزۇق تاۋۇشلىرى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

گۇما شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
گۇل، گوش، گور	گۈل، گۆش، گۆر
چوگۇن، لۇڭگا	چۆگۈن، لۆڭگە
كۇچ، قۇغۇن	كۈچ، قوغۇن

13) ئەدەبىي تىلدا سۈپەتلەرنىڭ ئاشۇرما دەرىجىسىنى ياسايدىغان (تەقلىدىي - تەسۋىرىي سۆزلەرگە ئۇلىنىپ) «-ئىدە» قوشۇمچىسى گۇما شېۋىسىدە ئەدەبىي تىلدىكى «-دەك، - تەك» قوشۇمچىسىغا ئوخشاش «گ» تاۋۇشىنى قوشۇۋالىدۇ. مەسىلەن:

گۇما شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
تاققىدەگ، دىككىدەگ	تاققىدە، دىككىدە
پوككىدەگ، شاققىدەگ	پوككىدە، شاققىدە
چاڭگىدەگ، ۋاققىدەگ	چاڭگىدە، ۋاققىدە
چوككىدەگ، دىرىڭگىدەگ	چوككىدە، دىرىڭگىدە
جىممىدەگ	جىممىدە

[ئەسلەتمە] بۇ ھال سۈپەتلەرنىڭ ئاشۇرما دەرىجىسى بولغان «دەك، تەك» ئوخشىتىش قوشۇمچىلىرىدىمۇ ئوخشاش بولۇپ، بۇ توردە «دەك، تەك» تىكى «ك» تاۋۇشى ئورنىغا «گ» تاۋۇشى قوللى-

مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
ئىككى، ئىت	ئىشىككى، ئىشت
كىتاب، پىت	كىشتاپ، پىشىت
ئىكرام، ئىپار	ئىشكرام، ئىشپا
پىكىر، ئىپادە	پىشكىر، ئىشپادە

9) گۇما شېۋىسىدە تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى، تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ياكى تاۋۇشلارنىڭ جاراڭلىق، جاراڭسىزلىقى قاتارلىق جەھەتلەردە يېقىنراق بولغان بىر تاۋۇشنىڭ ئورنىغا، شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك يەنە بىر تاۋۇشنىڭ ئىشلىتىلىشى خېلى كۆپ ئۇچرايدىغان فونېتىكىلىق ھادىسىلەرنىڭ بىرىدۇر. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
چىۋىق، تىل، تىللاش	شىۋىق، كىل، كىللاش
تىلەش، تىرناق (پۇت-قولنىڭ)	كىلەش، تىيماق
تۇڭلۇك، چەللە	تۇنۇك، چەلگە
قۇلۇپ، سونچاق	قۇلپا، سونجاق
ئوشۇق (پۇتنىڭ)، يۇلتۇز	ھوشۇق، ژۇلدۇز
ماقۇلمۇ؟ يىلتىز	ماقما، ژىلدىز

10) گۇمىنىڭ ئايرىم جايلىرىدىكى شېۋىلەردە «پ، ىپ، ئۇپ» قوشۇمچىلىرى بىلەن ياسالغان رەۋىشداشلار ئۆتكەن زاماننىڭ 1-، 2-شەخس بىرلىكى بىلەن تۇرلەنگەندە، رەۋىشداش ئاخىرىدىكى «پ» تاۋۇشى «ب» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
دەپ+ئىدى=دەۋىدى	دەبدى
كېتىپ+ئىدى=كېتىۋىدى	كىتىبدى
قىلىپ+ئىدىم=قىلىۋىدىم	قىيدىم
كىيىپ+ئىدىڭ=كىيىۋىدىڭ	كىيىبدىڭ (كىيىپتىڭ)
ئوقۇپ+ئىدىم=ئوقۇۋىدىم	ئوقۇبدىم
ئويناپ+ئىدىڭ=ئويناۋىدىڭ	ئوينابدىم

11) يەنە، كېلىدىغان زامان تۇرىدىكى رەۋىشداشلاردىن بولغان

ئىزاھلاپ كۆرسىتىمىز.

1. گۇمىنىڭ ئۆزىگە خاس شېۋە سۆزلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئىستېمال مەنىسى

[ئەسلەتمە] بۇ قىسىمدىكى سۆزلەر تەرتىپ جەھەتتىن ئالدىدىكە-ىــى گۇما شېۋىسىگە خاس سۆزنى، كەينىدىكىسى ئۇنىڭ ئەدەبىي تىلدىكى تەڭدىشىنى كۆرسىتىدۇ. ئەگەر ئۇ كۆپ مەنىلىك سۆز بولغان بولسا، ئۇنىڭ ئوخشاش بولمىغان مەنىلىرى «①②» دېگەندەك رەقەم بىلەن پەرقلەندۇرۇلدى، مەنە جەھەتتىن سەل يېقىنلىرى پەش «،» بىلەن ئايرىپ كۆرسىتىلدى.

ئاتىلا — بۇغداي ئۇنى بىلەن سوقۇلغان قىچىنى ئارىلاشتۇرۇپ ئېتىلگەن بىر خىل ئوماچ

ئازىنىڭۇز — ھەپتىدىن بۇيان

ئاياق — ياغاچ تاۋاق

ئاژناپ — ئاچ كۆز

ئامىناماي — دائىم، دەم ئالماي

ئاۋۇي ① — تۇزۇت قىلماي ② ئابرۇي

ئادا — ① پاكىز ② پەقەت

ئازغاش — ① ئالماش ② ئېزىپ كەتمەك

ئاقنا — بۇغداي نېنى

بادىرا — خادا

بىجىق — ئەمچەك

باسماق — چاشقان تۇتىدىغان قاپقان

بوخىناق — چاڭ، تومان

بويتاسما — غىلاپىنىڭ چۇچىلىق تاسمىسى

پىسخىماق — سېسىپ، كۆكىرىپ قالماق

پوپاڭ — يۇمشاق

پاتاڭگو ئۇچماق — قاڭقىپ ئۇچماق

ئەتىنكەن — تىرناق تۇۋىنىڭ يارىسى

ئەگونە — چىتەنگە ئوخشاش ئېتىلگەن ئاددىي ھويلا ئىشىكى

ئەختىمالەم — ئېھتىمال

ىنىلىدۇ.

14) ئەدەبىي تىلدا ئىسىملاردىن سۈپەت ياسايدىغان «لىق، لىك، لۇق، لۈك» قوشۇمچىلىرى گۇما شېۋىسىدە تاۋۇش ئۆزگەرتىپ («ق» نى «غ» غا، «ك» نى «گ» گە ئالماشتۇرۇپ) قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
سۇ+لۇق=سۇلۇق	سۇلۇغ
تۇز+لۇق=تۇزلۇق	تۇزلۇغ
چىراي+لىق=چىرايلىق	چايلىغ
گۇمان+لىق=گۇمانلىق	گۇمانلىغ
مۇسبەت+لىك=مۇسبەتلىك	مۇسبەتلىگ
ئەت+لىك=ئەتلىك	ئەتلىگ
كۈچ+لۈك=كۈچلۈك	كۈشلۈغ
مېۋە+لىك=مېۋىلىك	مېۋىلىگ
گۈل+لۈك=گۈللۈك	گۈللۈغ
چىدام+لىق=چىداملىق	چىداملىغ

گۇما شېۋىسىنىڭ لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكى

گۇما شېۋىسى لېكسىكا جەھەتتىمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭ لۇغەت تەركىبىدە گۇمىنىڭ ئۆزىگە خاس يەرلىك سۆزلىرى؛ قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدىن ئەينەن ياكى قىسمەن فونېتىك ئۆزگىرىش ھالىتىدە ساقلىنىپ، ھازىرغا قەدەر ئىستېمال قىلىنىۋاتقان سۆزلەر خېلى كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ. شۇنداقلا، گۇما شېۋىسىنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان فرازېئولوگىيىلىك سۆز بىرىكمىلىرى، ئىدىئوم، ماقال - تەمسىللىرىمۇ بىر قەدەر باي بولۇپ، بۇلارنىڭ بىر قىسمى ئەدەبىي تىلىمىزغىمۇ كىرىپ كەلمەكتە. ئۇنىڭدىن باشقا گۇما شېۋىسى سېمانتىكا جەھەتتىمۇ مەلۇم ئۆزگىچىلىكلەرگە ئىگە. تۆۋەندە بۇ تۈرلەرگە مەنسۇپ بولغان سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرى ھەم ئۇلارنىڭ لۇغەت مەنىسى (ئىستېمال مەنىسى) نى ئايرىم - ئايرىم

تامغاق — تاڭلاي
تانا — ① ئەنە ② ئىنچىكە ئارغامچا
تاۋان تاشلىماق — ئارىيەت ئېلىپ بۇزۇلغان نەرسىنى ئىگىسى-
نىڭ قايتۇرۇۋېلىشىنى رەت قىلىشى
تەۋاز — تېرىككەك
تە بولۇش — تېرىكىپ قېلىش
تەڭلە — ياغاچتىن ئويۇپ ياسالغان داس ئورنىدىكى قاچا
تەلپەك — تېرە تۇماق
توسان — كۆندۈرۈلمىگەن ئات - ئۇلاغ
توسانجا — نەرسىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا سېلىنغان توسۇق
تومنان — توقاچ
تۇغ — ① تۇغان ② مازارلىقنىڭ شەددىسى
دالتەك — گەپ توشۇغۇچى
داملىماق — ماختىماق
دوقاسلاتماق — نوقۇماق
دۇگجىمەك — ئالغا مۇدۇرمەك
دۆش — ① گۆش چاپايدىغان كۆتەك ② كۆتەكنىڭ ئېگىز-
پەس يېرى
دىكەل — بېرى كەل
پاڭقاي — پاك، گاس
پاڭقۇش — پاك، گاس
پوزنەك — «پومزەك» كە يېقىن سۆز
پوكان — گال، بوغۇز
پۇسكايماق — پۇلتايماق
پۇسكاق — پۇلتىيىپ قالغان
پۇتەي — ئىچى پۇتۇك، تۆشۈكسىز
پىژغىرىم — قاتتىق ئىسسىق
پىسىي پوق — رەھىمسىز؛ مىس - مىس
تاتقۇ — ① تاماققا ئوخشايدىغان، ئەمما چىشى يوق كۈرىگۈچ
② ئۇستىدە ئەلگەك قويۇپ ئۇن تاسقايدىغان سايمان

ئەيۋىلەك، سەيۋىلەك ــ قالايمىقان، ئوك - تەتۈر تاشلانغان
ئەكچىش ــ چالا قورۇش
ئەن ــ ① بەلگە ② تېز، راۋان ③ كەڭلىك
بالداق ــ كالتەك (ياغاچ كۆتۈرۈشتە ئىشلىتىلىدۇ)
بەلدەش ــ كېسىش، توغراش (ياغاچنى)
بوغىما ــ بوغچا، بوپا
بازىمان ــ كەچ، كەچتە
بىلەك ــ باشقا، قايتا
بوببا ــ بوۋا، چوڭ دادا
پاگى ــ خېمىرتۇرۇچ
پەلتەڭ ــ ئورۇندۇق
پورەك ــ پوچى
پوسما ــ بالىلارنىڭ پاختىلىق باش كىيىمى
پۇتمەك ــ ئىشەنمەك
پېچەك ــ يىپ تۇگىدىغان غالتەك
پالكۇچ ــ پەلكۇچ، پەرلىگۇچ
پەرەڭ ــ بۇرۇن تۆشۈكلىرى ئوتتۇرىسىدىكى كۆمۈرچەك
پەنچە ــ ئالىقان، تاپان بارماقلىرى
چاپتىكەش ــ چېقىلغاق، جىم تۇرمايدىغان
ياۋان ــ ئوۋچى
پاتىش ــ لىقمۇلىق
پىلتاش ــ لىقمۇلىق
پەللەش ــ ئالدىراش
پەللەم ــ ئالدام، يالغان
پىشىكى ــ بىر ئاز
پۇقۇسلاش ــ قېيىداش
پات ــ تېز، ئىتتىك
تاراڭگۇ ــ كالتەك
تاق ــ تېز، چاقماق
تالجىماق ــ ھېرىپ قالماق، مادارىدىن كەتمەك

جىندەگ — كىچىككىنە، بىردەم، بىر ئاز
چۆكىنەم — ۋىجىك، كۆرۈمسىز
چىۋىقىغا ئالماسلىق — نەزەرىگە ئىلماسلىق
چىڭگىز — بېخىل، بىر ئىشنى بەك ئىنچىكىلەش
دىيەپشە — بىگىز
دەپتە — پىيما
دەپكۈ — پىيما
دوناي — ئەگرى
دوقماز — ئۇچى يوق
زاڭ — قوناق ئۇنىدا ئېتىلىدىغان، ئۇماچتىن قويۇق بىر خىل تاماق، ئۇستىگە قورۇما ئېلىپ يەيدۇ
زەگۈندا — ئىشىك بوسۇغىسى
شالتاق — كىر، قاسماق
شىۋاق — سازلىقتىكى چىملىق
غاجۇپ قالماق — ئېچىرقاپ قالماق
غاشا — يىرىك، قاتتىق
غۇدۇلاش — غودۇڭشىماق
غورا قاپاق — توڭ، قوپال مىجەزلىك كىشى
غوراپ — پىشمىغان ئۈزۈم
غول — ① كۆپ، نۇرغۇن ② چوڭ، مەركىزىي (كوچا، ئۆستەڭ)
غۇلدا — ① قوناق ۋە باشقا نەرسىلەرنى سوقىدىغان كالتەك ② سۇپا ـ كاڭلارنىڭ لېۋىگە قويىدىغان ياغاچ
مىكە — بېرى كەل، مەيەرگە كەل
راخاپ — مۇز سۇيى، دۇغ
دوغاپ — مۇز سۇيى، دۇغ
دۇمبال — دۇمبا، كالتەك
دۇمبە — ① قوينىڭ قۇيرۇق مېيى ② ئۇچا (ئادەمنىڭ)
دۇمبەل — ئوتتۇرىسى ئېگىز نەرسە
داپقۇ — قېتىم (بىر قېتىم، بىر يول)

تالىغا تەگمەك ــ زىتىغا تەگمەك، گەپ ـ سۆزدە ئېغىر تەگمەك
تىۋەززۇن ــ كىچىك پالتا
تاتما ــ ئىنچىكە، ئۇزۇن لىم
تات ــ دات (داتلاپ قالماق)
تاكوچا ــ تاپسا، پەگا
تىتما كاتاڭ ــ تىتما ـ تىتما
تاختا مۇشۇك ــ چاشقان قىسمىقى (قاپقان)
جودا ــ ئۇرۇش ـ جېدەل، غوۋغا
جوپپاڭ ــ مۇز نوكچىسى
جوجاي ــ مۇز نوكچىسى
چاقۇندا ــ ئوڭدىسىغا
چىلپاق ــ پارچە
چىلپىي ــ پارچە
چاپقۇلداش ــ ئات، ئېشەكنىڭ چېپىشى
چەتىش ــ چامداش، قەدەم ئېلىش
چەتى ــ قەدىمى، چات ئارىلىقى
چاپىي ــ شادىلىق كارنۋات
چاغۋا ــ...غا ئوخشايدۇ، ئېھتىمال
چەپپە ــ ① سول ② تەتۈر
چوخچا ــ دۆۋە
چۇل ـ چۇل ــ كۇكۇم ـ تالقان
چەتمەك ــ قۇش تۇتىدىغان سىرتماق
چىتە ــ كىشەن
چىلەك ــ ① «+» بەلگىسى ② يىپ ئېگىرىدىغان ئەسۋاب
خامپا ــ تۇگمەنىنىڭ ئۇن چۇشىدىغان جايى
خوردا بولۇپ كەتمەك ــ ئادەتلىنىپ كەتمەك، پىشىپ كەتمەك
دارداياق ــ كېرىلمەك، ئۆزىنى كۆرسەتمەك
جوڭقۇرماق ــ باشقۇرماق
جۇڭشىماق ــ باشقۇرماق
چوندەك ــ يىرتىق، جۇل ـ جۇل

كۆنەلگۈ — قېتىقنىڭ ئېچىتقۇسى
كىلتان ① — ئىشىك، دېرىزىلەرنىڭ ئىلگۈچى ② بىلەرمەنلىك قىلماق
شىراق — پاچاق، تېقىم
قاڭ — توپا چىڭدايدىغان كۆتەك
قاڭدىماق — چىڭدىماق
قوشام — چىت، قاشا (يۇلغۇندا قورشالغان تام)
قوشىماق — ئىككى ئۆكۈز قېتىلىدىغان بوقۇسا (ساپان)
قولدىماچ — نەرسە يۇدۇگەندە ئارغامچىنى قولتۇقى بىلەن يەلكىدىن ئۆتكۈزۈپ تېڭىشىش
قويىغاش — پولۇ
قۇز — تەسكەي، كۈن چۈشمەيدىغان جاي
قۇلاق قاقىشماق — ئۆزئارا كۇسۇرلىشىپ كېلىشىۋالماق
قومچاق يوتقىنى — پاقا يوپۇرمىقى
قۇيرۇق چۆرۈگۈچ — ئىش - ھەرىكەتنىڭ كەينىدە قالماق
قۇچ — پولات
قېيىم (قېتىم) — كىچىك ئېرىق، چۆنەك
سەندەل — ئۈستى تاسمىلىق كەش
سايىقى — بايىقى، ھېلىقى
سايىتىكى — بايىقى، ھېلىقى
سۇۋاي — ھايۋانلارنىڭ بوغاز بولماي قېلىشى
سۆيۈن — سايە، سالقىن
شىۋەلىك — سازلىق
شىنە — ① پانا، مىق ② شىرنە
شەپشەك — چېۋەر، چەبدەس
غۇيەك — پىرقىرىغۇچ
غارا — پۇتۇنلەي، ساپلا
قوڭالتاق — ئاياغنى پايپاقسىز كىيىش
قىسىي قالماق — قۇرۇق قالماق
كەپشەك — ئۇچى كەشكە ئوخشاش تىلغان پىتەك

ساي ــ ھېلى، بايا
سۆز سالماق ــ ئەلچى قويۇپ توي تەلىپى قويماق (تويغا كېلىشمەك)
سۆل ــ خام قالغان، چالا پىشقان نان
سىپتە ــ سىلىق
سىيپىماق ــ سىلىماق، سۇۋىماق
سىنچاي چىنە ــ پىيالە
شاپ ــ ① تېز، چاققان ② چۆلدە ئۆسىدىغان بىر خىل ئۆسۈملۈك
شاپالتاق ــ چىۋىن ئۆلتۈرىدىغان پالاق
شاخىنا ــ ئىچى سۇرۇپ شاتراقلاش
شوخا ــ تىكەن
شوپۇ ــ مېۋە شۆپۈكى
شېتىلە ــ قىزىقچى
سىيەك ــ سەرخىل
سېلىكەش ــ پەسىيىش
سۈپەك ــ باشقىلارنىڭ ئىشىغا ئارىلىشىپ يۈرىدىغان كىشى
سوغۇتقۇ ــ ئاشنى بۆلۈپ سوۋۇتۇپ ئىچىدىغان ئايرىم قاچا
قىسماق ــ قۇش ۋە باشقا نەرسىلەرنى تۇتىدىغان تۇزاق
كاج ــ جاھىل
كاج تالاشماق ــ گەپ تالاشماق
كۆچكۆل ــ مۇز ئۇستىدىن سۇ ئېلىشقا ئاچقان تۆشۈك (كاچكۇل)
كامالەك ــ رەگەتكە
كەپشە ــ كېپىش، كەش
كاكىلىماق ــ تۇخۇم تۇغماق (قۇشلار)
كاكلىماق ــ ياڭاقنى كۆك پوستىدىن ئايرىماق
كالتىساق ــ قونچىسىز ئاياغ
كالتاخساقال (كالتە ئاقساقال) ــ كىچىك ئىشلارغا ئارىلىشىپ يۈرگۈچى

مىت قىلماسلىق — قىمىرلىماسلىق
مىشمىيىق — پۈرلىشىپ كەتكەن
مۇنۇكۇم — ياۋاش، بىچارە بولۇۋېلىش
مىنەپتە (كۈن) — بازار بولىدىغان كۈندىن باشقا كۈنلەر
نىياق — يىراق
نوكەش — ئىچى كاۋاك، نەيچە
نىمكەش — بىر ئاز كونىرىغان
نىمشەك — قەدىمىي ئېغىرلىق بىرلىكى (ئىككى جىڭغا تەڭ)
داخشالماق — ئانچە - مۇنچە يىرتىلماق، كونىرىماق
هاللاك — ئوچۇق
هوقىيتماق — توۋلاپ چاقىرماق
هىلەك — دائىم، ھەمىشە
تاقلاش — مايىسنى تۆپ قالدۇرۇش (ئىككىسىدىن بىرىنى ئېلىۋېتىش)
ئۇۋات — ① ئۇيات ② جىنسىي ئەزا
ئوڭدا قويماق — ئالداپ زىيان سالماق
ئولپاق — بوۋاقلارنىڭ پاختىلىق باش كىيىمى
گىجىك — ھەمىشە ئىشقا چاتاق چىقىرىپ ئارىلىشىۋالماق، ئۆزدىنىڭ گېپىدە تۇرۇۋالماق
گىچچاڭلىتىش — كۆز - كۆز قىلىش
گىنە — ئاداۋەت
گالمزاك — دۆت، گومۇش
گەزنە — توقاچ نان ياقىدىغان نەرسە
گۆلەك — سۇنىڭ ئاقماي تۇرۇۋالغان جايى
هىمات — يۆلەنچۈك، ئارقا تىرەك
هىلبەڭ — دائىم، ھەمىشە
هورداق — مۇتتەھەم، ئۆكتەم
هولاق — ياغاچنى ئويۇپ ياسىغان ئوقۇر
هونناق — ① ناھايىتى ئاچچىق ② يامان سۆپەتلىك يارا

كۇۋۇك — كەپتەر ئۇۋىسى
گۇنۇس — تۇتۇق (ئاچ)
كۇنۇس — پىخسىق
كاڭكا — باغسىز سېۋەت
شىداق — ئورۇق، ئاۋاق
شىدىشاپ — ئۇجمە ئىرغىتىپ يەيدىغان نەرسە (رەخت)
شىلتىڭ ئاتماق — چوڭچىلىق قىلماق
غوم — قورساق كۆپۈكى، ئاداۋەت
قاپچىغاي — بىر - بىرىگە ئۇدۇل كەلمەيدىغان يول
قاپچىمال — ئارىلاش، ئارىلاشما
قاراق — قارىچۇق
قاشاڭ — يۈزى قېلىن، گەپ ئۆتمەيدىغان
قاق — ① شاپتۇل قېقى ② تاغلاردا تاش ئارىلىقىدا سۇ تۇرۇپ قالىدىغان كۆلچەك
قۇسۇمەت — ئۆچ - ئاداۋەت
قاقىرام — قاتتىق ئىسسىق
قىزىلاڭ — ئۆرۈكنىڭ بىر خىل سورتى
لايلامپاتاق — پاتقاق
لابدۇ — كىيىم - كېچەكنى سۆرەلمە، ماس كەلمەسلىك
لەت — يامان گەپ، دەشنەم
لەتخۇ — دەشنەم بېرىشكە ئامراق
مالتىلاش — ئاختۇرۇش
لەڭگۇك — ئەپكەش
مالغۇشلاش — ئارىلاشتۇرۇش
مومما — موما، چوڭ ئانا
مو — ماۋۇ
مىيان — بۇيان
مىيە — بۇيەر
موۋۇ — ماۋۇ
مىشىت — مەسچىت

شاخنەك ـــ يىڭنە ئىشى قىلغانلار بارمىقىغا سېلىۋالىدىغان مېتال ئوزۈك
كوچا ـــ دانلىق ئاشلىقنى يېرىك پېتى قاينىتىپ ئېتىدىغان تاماق
ئوڭاي ـــ ئاسان
ئويماق ـــ يىڭنە ئىشى قىلىدىغانلار بارمىقىغا سېلىۋالىدىغان تېرە ئوزۈك
بۇكۇم-بۇكۇچ ـــ ئاغرىقنىڭ قايتا قوزغىلىپ ئېغىرلىشىشى
ئۆيۋاقا ـــ ئۆي ـ جاي
ئىشكايلا ـــ ئۆي، هويلا
يەكسۇن ـــ ئوخشاشلا، پۈتۈنلەي
يامىداش ـــ چالا ـ بۇلا بىلىش (ئوقۇش)
ياپا ـــ پۈتۈنلەي
ئولغام ـــ تېڭىلغان نەرسىلەرنىڭ ئارغامچىسىنى چىڭىتىدىغان ياغاچ
ئولىماق ـــ تولغىماق
ئولغىماچ ـــ تولغاپ چىڭىتىش هەرىكىتى
ئۇدۇم ـــ ئادەت، ئەنئەنە، ئۇسلۇب
ئۇۋاتقۇ ـــ خىجىل بولماق
يىدىغ ـــ سېسىق، بۇزۇلغان تۇخۇم
يوپتاق ـــ ياۋىداق، توقۇمسىز ئۇلاغ
يالاق ـــ ئىتنىڭ قاچىسى
خەتى ـــ ئېسى، يادى
شوت ـــ شوتا
سىيتما ـــ سىرتماق
سۆيۇن ـــ سالقىن
سەگىدەش ـــ سايىداش، سالقىنداش
زىياتلىق ـــ زاراتگاھلىق، مازارلىق
تىيماق ـــ تىرناق
قونغاق ـــ قونداق
چولتا ـــ ① بىر ئىشقا تېخى خام ② چالا ③ قىسقا

چىپپىي — ھىم كەلمەك، لىق كەلمەك
مولاس - مولاس — بوش، يۇمشاق
مۇنايماق — شۇمشەيمەك
موتايماق — ئىچىگە پۈكۈلۈپ كەتمەك
مۇندىلەك — قوناق شېخىنىڭ كۆتىكى
مەتۈ — تىلى كەمتۈك، گەپنى كەمتۈك قىلىدىغان
مەلتۈك — تىلى كەمتۈك
مانەت — پاسكىنا
مەيزاپ — ئۈزۈم سۈيىنى ئېچىتىپ ئەتكەن ئىچىملىك
مۇسەللەس — (يۇقىرىقىغا ئوخشاش)
مۇنەك — شاپتۇلنى پۈتۈن قۇرۇتقان گۆلە
ئېغىرمان — دۆمبە، ئۇچا، ئارقا تەرىپى
ئىلەس — ئالىغاي
ئىينا — ئەنە
ئىيان — ئۇيان، ئۇ تەرەپ
ئىيۋۇ — ئاۋۇ
يوپۇك — يېلىك، يۇپقا (كىيىنىش)
يوبدان — قوناق خېمىرىنى سىققۇچتا سىقىپ ئېتىلىدىغان بىر خىل ئاش
قىس — كەم تېپىلىدىغان
قىناق — ياغاچنىڭ يونۇپ بەلگە سېلىپ قويغان يېرى
كەسلەش — كېسىش
مومۇن — موما ياغاچ
مەگزىتىش — ئوخشىتىش، قىياس قىلىش
چالا - پالچاق — كەم - كۈتە
قوچۇش — سۈيۈق نەرسىلەرنى ئارىلاشتۇرۇش
قورۇش — توسۇش، قوغلاش، ئۈركۈتۈش
غولجا — قوۋۇز
قىچىق — غىدىق
قىچىقلاش — غىدىقلاش

كىڭەيتمەك. - كەڭۈتمەك - كەڭۈيتمەك. تىلىش - چىش
ئوخشاتـ - مەڭزىتمەك - مەڭزىتمەك. مەرەش - مۆڭرەش - ڭرەش
- ئىمەك. چىرايى. رەڭگى، ئوڭ - ئوڭ. قىياسلىماق، اق
ئۈيات. - ئۇۋۇ - ئۇۋا. قوي. ئەركەك پىچىۋىتىلگەن - مرەك
ئىغىز. - ئاغىز - ئاغىز. (ئۆي يەر،) ئىغىز - ئاتىز - تمز
قاتىـ. ئىلىش. - ئالىش - ئالىش. ئۆچەكىشىش - ئۆچەش - ۆچەش
ئۆڭكۈر، - ئۆڭۈر - ئۆڭر. قوشۇلۇش. قىتىلىش، - قاتىلىش - مش
(ئۇلاغقا ئارتىلىدىغان يۈك). ئارتىق - ئارتىغ - ئاتىغ. ار
پەس، تۆۋەن، - ئالتىن - ئالتىن. شالغۇت - ئارقۇن - ارغۇن
پەس. تىگى، تۆۋەن، - ئاستى - ئاستىن، ئاستىن. تىگى
يايلاق. - يايلاغ - يايلاغ. تاماق. تاڭلاي، - تامغاق - امغاق
ياپىغلىق - (ئۇلاغ توقۇمسىز) ياۋىداق - ياپتاق - وپتاق
زۇيەكـ. ياماقلىق. - ياماغلىغ - ياماغلىغ. يىپىقلىق. - ياپىخلىغ
قومۇرماق. - يەمۇرمەك - يۇمۇرمەك. يۇرەكلىك - يۇرەكلىگ - لىگ
شال - سوقۇ - سوقا. يىتتۇرمەك. يوقاتماق، - يىتۇرمەك - ۋتۇرمەك
- مۇلغۇي ئەركىكى. ئۆچكىنىڭ - تەكە - تىكە. نەرسە. ئاخلايدىغان
- ئاچىدى - ئاچىدى. شىلىم. ئىشلىتىدىغان موزدۇزلار - مىنغۇي
تۇك - تۇلەش - تۇلەش. سوۋۇش. - سوغۇش - سوغۇش. ئىچىندى
تۇڭلۇكـتۇڭلۇك. - تۇنۇك - تۇنۇك. مۇڭگۇز. مۇڭۇز - مۆڭۇز - تاشلاش
يالتىراش. - يالدىراش - يالدىلاش. تاش. تىيىلغاق يارسقاق - ياسقاق
- بۇكتى. سىغدى. - باتدى - پاتتى. يەشتى. - سەشتى - شەشتى
قىغ. قىرىنىدىكى ئۆچكىنىڭ - قوي - يىن - زىن. مۆكتى. - بۇكدى
تىز. ئىتتىك، - يىتتىگ - ژىتتىگ. يىرىق. - ياروۇق - يايلوۇق
شالاڭ. نىپىز، - يۇپقا - يۇپقا. ئۇنچە. - يىنجۇ - ژۇنجى
- ياپىشتى يىلتىز. - يىلدىز - ژىلدىز. يۇلتۇز. - يۇلدۇز - ژۇلدۇز
- يايىلدى يىپىندى. - ياپىندى - ياپىندى. يىپىشتى. - ياپشىدى
- جوغلاش يۇكۇندى. - يۇكۇندى - ژۇكۇندى. يىرىلدى. - يارىلدى
قايتىلاـ ئاغرىق - تەرسىندى - تەسىندى. توپلاش. يىغىش، - جوغلاش
- كەسكۇ قاچماق. كەتمەك، تاراپ - تەزمەك - تەزمەك. دى
- پۇتمەك كالتەك. قويىدىغان ئىسىپ بويىنىغا ئىتنىڭ - كەسكۇ

ھۆددەس — پەقەت، ئەسلا، پۈتۈنلەي
مىس — لىق، لىقمۇلىق
مەسسە — مەسە
ئۇششۇق — كۆكەرمە (بىراۋدىن)
ئۆمىلاقمان — ئالدىراش - تېنەش، دائىم، ھەمىشە
ئۇلگىيچە — پۈتۈن، توپ بىلەن
ۋاتۋارەك — قەغەز لەگلەك
ئىيىغ — ئادا، پاكىز
ئىيىغداش — پاكىزلاش، ئادالاش
ئىچى پۇشماق — تىت - تىت بولماق
ئىچىكىش — ئىجىل - ئامراق بولۇپ قېلىش
ئىششەك — قەدىمىي ئېغىرلىق بىرلىكى (تۆت جىڭغا تەڭ)
يامچاق — تەشتەك

2. گۇما شېۋىسى تەركىبىدىكى قەدىمكى تۈركىي- ئۇيغۇر تىللىرى ئېلېمېنتلىرى

گۇما شېۋىسى تەركىبىدە قەدىمكى ئۇيغۇر - تۈركىي تىللىرىغا خاس بولغان نۇرغۇن سۆزلەر ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، بۇ سۆزلەر ھازىرقى ئىستېمالدا بەزىلىرى ئەينەن، بەزىلىرى قىسمەن تاۋۇش ئۆزگىرىشى ئاساسىدا ئىشلىتىلىپ كەلمەكتە. تۆۋەندە بۇ سۆزلەرنىڭ لۇغەتتى ئۆز ئارا سېلىشتۇرما تەرتىپىدە ئىزاھلىنىدۇ. بۇ سۆزلەرنىڭ ئالدىنقىسى گۇما شېۋىسىدە ساقلانغان تۈرىنى، ئوتتۇرىسىدىكىسى قەدىمكى مەنىسىنى، كېيىنكىسى ئەدەبىي تىلدىكى مەنىسىنى كۆرسىتىدۇ، بۇ ئۈچ تۈردىكى سۆز بىر سىزىقچە «-» ئارقىلىق ئايرىلىدۇ.

يالۋادى - يالۋاردى - يالۋۇردى. كۈپ - كۈپ - ئىدىش، كوزا. قۇز - قۇز - تەسكەي. بۇس - بۇس - ھور، تۇمان. تۇغ - ① تۇغان ② تۇغ - شەددە. سۆل - سۆل - چاپلاشقان نان. سىن - سىن - بوي، ئۇزۇنىسى. قاق - قاق - ① شاپتۇل قېقى ② چۆل - جەزىرىدە سۇ توختاپ قالغان كۆلچەك. كۆندى - كۆندى - ئۆگەندى. گەپ تونۇش - گەپ تانۇش - سۆز ئېيتىپ بېرىش، جېكىلەش. تىتىلمەك - تەتلىمەك - تېتىكلەشمەك. پىچىش -

ەزى تاۋۇشلارنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىشىدىكى پەرقلەر ئۇنىڭ گراماتىكە-
ىغىمۇ تەسىر كۆرسىتىپ، مەلۇم دەرىجىدە پەرقنى كەلتۈرۈپ چىقار-
ان. بۇ هال ئاساسلىقى هەر قايسى سۆز تۈركۈملىرىگە قوشۇلىدىغان
ۈرلىگۈچى قوشۇمچىلاردا ئىپادىلىنىدۇ:

1) ئىسىم. (1) ئىسىملارنىڭ 1 -، 2 - شەخس بىرلىك هەم
كۆپلۈكى ئۈچۈن ئەدەبىي تىلدىكى قوشۇمچىلار ئۇلانغاندىن سىرت،
ەنە بەزى سۆزلەرنىڭ 1 - شەخس بىرلىكى ئۈچۈن «ام، ەم» (كۆپلۈ-
كى ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئوخشاش)، 2 - شەخس بىرلىكى ئۈچۈن
«اڭ، ەڭ»، كۆپلۈكى ئۈچۈن «اڭلا، ەڭلا» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنى-
دۇ. مەسىلەن:

1 - شەخس بىرلىك:

بويۇن+ ئام= بوينام؛ قول+ ئام = قولام؛ پىچاق+ ئام= پىچىقام؛
ئۆي+ ئەم= ئۆيەم؛ كۆز+ ئەم= كۆزەم؛ قەلەم+ ئەم= قەلىمەم

2 - شەخس بىرلىك:

قول + ئاڭ= قولاڭ؛ بويان+ ئاڭ= بويناڭ؛ پىچاق+ ئاڭ=
پىچىقاڭ؛ ئۆي+ ئەڭ= ئۆيەڭ؛ كۆز+ ئەڭ= كۆزەڭ

3 - شەخس كۆپلۈك:

قول+ ئاڭلا= قولاڭلا؛ بويان+ ئاڭلا= بويناڭلا؛ پىچاق+ ئاڭلا=
پىچىقاڭلا؛ ئۆي+ ئەڭلە= ئۆيەڭلە؛ كۆز+ ئەڭلە= كۆزەڭلە

(2) ئىسىملارنىڭ 3 - شەخس بىرلىكى ئۈچۈن ئەدەبىي تىلدىكى
«ئى، سى» (ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە «ئى»؛
سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە «سى») قوشۇمچىلىرى
ئۆي+ى+سى= ئۆيىسى — ئۇنىڭ ئۆيىسى؛ ياغلىق+ى+
سى= ياغلىقىسى — ئاۋۇ كىشىنىڭ ياغلىقىسى؛ قوي+ى+سى=
قويىسى — بۇ ئاكامنىڭ قويىسى؛ پۇل +ى + سى = پۇلىسى —
انىنىڭ پۇلىسىنى بەردىم.

2) سۈپەت. (1) سۈپەتلەرنىڭ ئاشۇرما دەرىجىسى ئۈچۈن گۇما
شېۋىسىدە «ئوپ، قوپ، سوپ، ئەپ» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىدۇ.
مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا: گۇما شېۋىسىدە:
ئاپ+ ئاق= ئاپئاق ئوپئاق

پۈتمەك - ئىشەنمەك. قاتماق - قاتماق - قوشماق. ئاياغ - ئايىغ - ئاياغلاش. ئەچكۈ - ئەچكۈ - ئۆچكە. ھاللاڭ - ئالاڭ - ئوچۇق. ئىيىغ - ئارىغ - تازا، پاكىز. ئىتتى - ئىتدى - ئىتتىردى. شاپ - شاپ - تېز، چاققان. پات - پات - تېز، چاققان. كۆيگەنەك - كۆزكۆنەك - كۆكىنەك قۇش. ئايتماق - ئارتماق - سۈرتمەك. قۇچ - قۇرۇچ - پولات. سىيىغ - سارىغ - سېرىق. قاياق - قاراق - قارىچۇق. تىيىگ - تىرىگ - تىرىك. توگەل - توگەل - پۈتۈن، تولۇق. توقلا - توقلى - يېشى ئىغا توشمىغان قوزا. شوخلا - شوخلۇ - ئىت ئۈزۈمى. قاتلىما - قاتما - ياغدا پىشۇرۇلىدىغان بىر خىل نان (قوتۇرماچ). باغنا - باغنا - چىت قاشالىغاندا قويىدىغان ۋاختا. ساغلىق - ساغلىق - چىشى قوي. قىسماق - قىسماق - تۇزاق، قاپقان. قانجىق - قانجىق - قانجۇق (چىشى ئىت). سۆنەگ - سۆگىنەگۈ - تىرناق يارىسى. قوياغ - قوياغ - قويۇق. چەيدەم - چەيدەم - ئەسكى پايتىما. بۇيىدى - بۇرىدى - پۇرىدى. تاندى - تاندى - ئىقرار قىلمىدى. پىچىم - پىچىم - تىلىم (بىر تىلىم). سوغالماق - سوغالماق - ئازايماق، پەيسەيمەك. كەيىلەش - كەرىلىش - كېرىلىش. تاپچۇماق - تاپچۇرماق - تاپشۇرماق. قامغا - قامغا - قىيسىيىش، قېيىش. دىغىراش - تىغراش - كۈچلۈكلىكىدىن بىر يەردە جىم تۇرالماسلىق. تاتىش - تارتىش - ئۆلچەش، جىگلاش. ئاڭقاماق - ئاڭقارماق - سەزمەك، چۈشەنمەك. ئاقىن - ئاقىن - ئېقىن (سۇ). پالدۇ - بالدۇ - پالتا. بۆربۇقا - بۆربۇق - سۇ بۆگىدىغان تاقاق تاغاچ. مۈكلەش - بۈكلەش - بەلۋاغ. چومۇرماق - چوقۇرماق - چۆكۈرمەك، پاتۇرماق (سۇغا). چىت - چىت - قاشا، قوشام تام. ساقىنماق - ساقىنماق - سېغىنماق. سىيدام - سىيدام - تۈز، ساددا. شۈك - شۈك - جىم. تۈم - تۈم - توق رەڭ...

گوما شېۋىسىنىڭ گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى

گوما شېۋىسىنىڭ گرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشى ئەدەبىي تىلنىڭ گرامماتىكىسى بىلەن ئاساسەن ئوخشايدۇ. لېكىن، گوما شېۋىسىدە

غىنە، كىنە، گىنە» قاتارلىق قوشۇمچىلار ئۆلىنىدىغان سۆپەتلەرنىڭ ھەممىسىگە گۇما شىېۋىسىدە «قىنا، غىنا» دىن ئىبارەت ئىككىلا قوشۇمچە ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئاققىنا، قىزىلغىنا، كۆكقىنا، ئېگىزغىنا، تۇزغىنا، چوڭغىنا

3) پېئىل. (1) گۇما شىېۋىسىدە پېئىللارنىڭ بۇيرۇق، مەيل، شەرت، خەۋەر رايلىرى شەخس قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلەنگەندە، شەخس قوشۇمچىلىرىدىن كېيىن (ئەدەبىي تىلدىكى قوشۇمچىلاردىن كېيىن) يەنە، «ئا، ئاي» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىپ، ئىش - ھەرىكەتنىڭ چوقۇم شۇنداق بولغانلىقى، بولۇشى كېرەكلىكى قاتارلىق مەنىلەرنى ئاڭلىتىدۇ. مەسىلەن:

يازـ ئايـ ئاي= يازاي — يازايياي؛ يازـ دۇقـ ئاي= يازدۇقاي؛ يازـ ئايلىـ ئاي= يازىلاي؛ كۆچەـ ئەڭلاـ ئاي= كۆچەڭلاي؛ يازـ ىڭـ ئاي= يازىڭا — يازىڭاي؛ كۆلمەـ ڭـ ئاي= كۆلمەڭاي؛ يەـ ڭـ ئاي= يەڭاي؛ چاپـ ئايلىـ ئاي= چاپىلاي؛ ئۇخلاـ يـ مەنـ ئاي= ئۇخلايمىناي؛ يەـ ڭلاـ ئاي= يەڭلاي

(2) مەيل رايىدىكى پېئىللارنىڭ ياسىلىشىدا ئەدەبىي تىلدىكى قوشۇمچىلار قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يەنە 1 - شەخسنىڭ بىرلىكى ئۈچۈن «يا»، 2 - شەخسنىڭ بىرلىكى ئۈچۈن «ئا» ئۇلانمىسى ئۇلىنىپ، «ئۆتۈنۈش، تىلەك» مەنىلىرىنى ئاڭلىتىدۇ (بۇ يەردىكى «ئا، يا» لار ئەدەبىي تىلدىكى «چۇ» ئۇلانمىسىغا تەڭداش) مەسىلەن:

ئىشلەيـ يا= ئىشلەييا
ئىشلەڭـ ئا= ئىشلەڭا
كولايـ يا= كولايىيا
كولاڭـ ئا= كولاڭا
بۇزمايـ يا= بۇزماييا
بۇزماڭـ ئا= بۇزماڭا
تاپايـ يا= تاپاييا
كېلەيـ يا= كېلەييا

جۈملە مىساللىرى: ① بۇگەن مەن ئىشلەييا؛ ② بولدى، سىز

ساپ+سېرىق= ساپسېرىق	سوبسېرىغ
قاپ+قارا= قاپقارا	قوپقايا
سۈپ+سۈزۈك= سۈپسۈزۈك	سۈپسۈزۈك
ياپ+يېشىل= ياپيېشىل	يوپيېشىل
تۈپ+تۈز= تۈپتۈز	تەپتۈز
قىپ+قىزىل= قىپقىزىل	قەپقىزىل

(2) گوما شېۋىسىدە «ر» تاۋۇشى «ي» تەلەپپۇز قىلىنغانلىقتىن، سۈپەتلەرنىڭ سېلىشتۇرما دەرىجىسى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان «راق، رەك» قوشۇمچىلىرى بىردەك «ياق» ھالەتتە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گوما شېۋىسىدە:
پەس+رەك= پەسرەك	پەسياق
قېلىن+راق = قېلىنراق	قېلىنياق
ئورۇق+راق = ئورۇقراق	ئويۇقياق
قىزىل+راق = قىزىلراق	قىزىلياق
تۈز+رەك = تۈزرەك	تۈزياق
ئاز+راق = ئازراق	ئازياق
سېمىز+رەك = سېمىزرەك	سېمىزياق

(3) سۈپەتلەرنىڭ ئاشۇرما دەرىجىسى ئۈچۈن ئەدەبىي تىلدىكى ئاشۇرما رەۋىشلىرى قوللىنىلغاندىن تاشقىرى يەنە، ئەسلىي سۈپەتلەرنىڭ ئالدىغا «ساپ» (ئەڭ، بەك، ناھايىتى) دېگەن مەنىدىكى رەۋىش قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:

ئۆيۈڭلارنىڭ ئارىلىقى بەك يىراق ئىكەن. بۇ قىز ناھايىتى چىرايلىق ئىكەن. ئەمەت بۇ يىل جىق ئۆسۈپتۇ. يۈزۈڭ ناھايىتى قېلىن ئىكەن.

گوما شېۋىسىدە:

ئۆيەڭلىنىڭ ئايلىقى ساپ نىياقكەن. بۇ قىز ساپ چايلىغكەن. ئەمەت بۇ ژىل ساپ ئۆسۈپتۇ. يۈزۈڭ ساپ قېلىنكەن.

(4) سۈپەتلەرنىڭ ئەركىلەتمە دەرىجىسىنى ياسايدىغان «قىنە،

بار+ىدۇ= بارىدۇ	بايىت، بايتۇ
كەل+ىدۇ= كېلىدۇ	كىلت، كىتۇ، كىلتۇ
ئۇخلا+يدۇ= ئۇخلايدۇ	ئۇخلايىت، ئۇخلايتۇ
ئۆگەن+ىدۇ= ئۆگىنىدۇ	ئۇگىنت، ئۆگىنتۇ
قىل+ىدۇ= قىلىدۇ	قىت، قىتۇ
دە+يدۇ= دەيدۇ	دىيىت، دىيتۇ

(6) ئۆتكەن زامان خەۋەر پېئىلى ئۇچۇن گۇما شېۋىسىدە «پ، ىپ، ئۇپ، ئۇپ» رەۋىشداش قوشۇمچىلىرىدىن كېيىن «دۇر، تۇر» قوشۇلماستىنلا، بىۋاستە شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
يېزىپ+تۇر+مەن+ =يېزىپتىمەن(يېزىپتىمىز، يېزىپسىلەر)	يازىپ+مە= يازىپمە (يازىپمىز، يازىپسىلە)
ئېلىپ+تۇر+مەن= ئېلىپتىمەن(ئېلىپتىمىز، ئېلىپسىلەر)	ئالىپ+مەن= ئاپمە (ئاپمىز، ئاپسىلە)
سۆيۈپ+تۇر+مەن= سۆيۈپتىمەن(سۆيۈپتىمىز، سۆيۈپسىلەر)	سۆيەپ+مە= سۆيەپمە(سۆيەپمىز، سۆيەپسىلە)
قويۇپ+تۇر+مەن=قويۇپتىمەن(قويۇپتىمىز، قويۇپسىلەر)	قوياپ+مە=قوياپمە(قوياپمىز، قوياپسىلە)

(7) ئۆتكەن زامان ۋە كەلگۈسى زامان پېئىللارنىڭ بولۇشلۇق، بولۇشسىز تۈرلىرىنى ياسايدىغان «ئىدى (ئىدىم، ئىدىڭ، ئىدىڭىز، ئىدىڭلار)، ئىكەن، ئىمىش» دېگەن قوشۇمچىلىرى گۇما شېۋىسىدە شۇ قوشۇمچىلارنىڭ ئالدىدىكى «ئى» تاۋۇشىنى قىسقارتقان هالدا «دى، تى، (دىم، تىم، دىڭ، تىڭ، دىڭلار، تىڭلار، دىڭىز، تىڭىز) كەن، مىش» شەكلىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا بولۇشلۇق شەكلى:

يېزىپ+ئىدى= يېزىۋىدى (يېزىۋىدىم، يېزىۋىدىڭ، يېزىۋىدىڭلار، يېزىۋىدىڭىز)؛ دەپ+ئىدى= دېۋىدى (دېۋىدىم، دېۋىدىڭ، دېۋىدىڭىز، دېۋىدىڭلار)؛ ئىشلەپ+ئىدى= ئىشلەۋىدى (ئىشلەۋىدىم، ئىشلەۋىدىڭ، ئىشلەۋىدىڭىز، ئىشلەۋىدىڭلار)؛ كېلەر+ئىكەن= كېلەر ئىكەن؛ كېلەر+ئىمىش=كېلەر ئىمىش؛ كېلىدۇ+ئىكەن= كېلىدىكەن؛ قىلار+ئىكەن= قىلارئىكەن؛ دەر+ئىمىش= دەرئىمىش؛ دەيدۇ+ئىكەن= دەيدىكەن

ئەدەبىي تىلدا بولۇشسىز شەكلى:

ئىشلەگا؛ ③ بۇ يەرنى مەن كولاييا؛ ④ بۇ ئوياننى بۇزماييا؛ ⑤بولاپتۇ، كامىنى مەن تاپاييا؛ ⑥ ئەتە بىراقلا كېلىييا.

(3) گۇما شېۋىسىدە بۇيرۇق ھەم ئۆتۈنۈش رايىدىكى پېئىللار-نىڭ 1 - شەخس كۆپلۈكىگە ئەدەبىي تىلدىكى «ئايلى، ئەيلى» ئەمەس، «يىلى، ىلى» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
ماڭ+ئايلى = ماڭايلى	ماڭ+ىلى = ماڭىلى
ئىشلە+يلى = ئىشلەيلى	ئىشلە+يلى = ئىشلىيلى
كەت+ئەيلى = كېتەيلى	كەت+ىلى = كىتىلى
سۆزلە+يلى = سۆزلەيلى	سۆزلە+يلى = سۆزلىيلى
ئەت+ئەيلى = ئېتەيلى	ئەت+ئىلى = ئىتىلى
تاپ+ئايلى = تاپايلى	تاپ+ىلى = تاپىلى
تۇر+ئايلى = تۇرايلى	تۇر+ىلى = تۇيلى

(4) پېئىللارنىڭ ھازىرقى زامان خەۋەر رايى ئۈچۈن گۇما شېۋى-سىدە «ۋاتىت، ۋاتۇ، ىۋاتىت، ئىۋاتىتۇ» دېگەندەك قوشۇمچىلار ئۇلىنىدۇ (ئەدەبىي تىلدىكى «ۋاتىدۇ، ىۋاتىدۇ» نىڭ ئورنىدا). مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
ئوقۇ+ۋاتىدۇ= ئوقۇۋاتىدۇ	ئوقۇ+ۋاتىت (ۋاتىتۇ) = ئوقۇۋاتىت (ئوقۇۋاتىتۇ)
ئىشلە+ۋاتىدۇ= ئىشلەۋاتىدۇ	ئىشلە+ۋاتىت (ۋاتىتۇ) = ئىشلەۋاتىت (ئىشلەۋاتىتۇ)
كەل+ىۋاتىدۇ= كېلىۋاتىدۇ	كەل+ۋاتىت (ۋاتىتۇ) = كىلىۋاتىت (كىلىۋاتىتۇ)
ياز+ىۋاتىدۇ= يېزىۋاتىدۇ	ياز+ۋاتىت (ىۋاتىتۇ) = يازىۋاتىت (يازىۋاتىتۇ)

(5) كەلگۈسى زامان پېئىلنىڭ 3 - شەخس بىرلىكى ئۈچۈن گۇما شېۋىسىدە «ىت» ، «ىتۇ» ، «تۇ» ، «يىت» ، «يتو» قوشۇمچى-لىرى ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا: گۇما شېۋىسىدە:

تەش+ كۈلۈك= تەشكۈلۈك— (تۆشۈكنى كىچىكىياق تەشكۈلۈك)

(9) ئەدەبىي تىلدا بۇيرۇق رايىدىكى پېئىللارنىڭ تومۇرىغا ئۇلىنىدىغان (2 ـ شەخس) «ۋەت، ىۋەت» قوشۇمچىسى گۇما شېۋىسىدە «ۋات، ىۋات» شەكلىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
يىرت +ىۋەت= يىرتىۋەت	ژىتۋات
قوي+ ىۋەت= قويىۋەت	قويۋات
ئەت +ىۋەت= ئېتىۋەت	ئەتۋات
كەس+ ىۋەت= كېسىۋەت	كەسۋات
ياق+ ىۋەت= يېقىۋەت	ياقۋات
تارت+ ىۋەت= تارتىۋەت	تاتۋات
سات+ ىۋەت= سېتىۋەت	ساتۋات
تەپ+ ىۋەت= تېپىۋەت	تەپۋات
قىل+ ىۋەت= قىلىۋەت	قىۋات
ياپ+ ىۋەت= يېپىۋەت	ياپپات

مىسال:

ئېرىق سۈيى غول كەسە،	ۋاپا قىمىغان يانى،
چوڭ ئۆستەڭگە باشلىۋات.	باشىڭدىن ئۆيۈپ تاشلىۋات.

(10) پېئىللارنىڭ مەيل رايىنى (سۇبيېكتىنىڭ نىيىتى، ئارزۇسى ۋە خاھىشىنى) بىلدۈرىدىغان قوشۇمچىلاردىن «قاي، غاي، گەي، كەي» لەردىن كېيىن شەخس قوشۇمچىلىرىدىن «ئىدى، ئىدىم، ئىدىڭ» لار ئۇلانغاندا، ئەدەبىي تىلدىكىدەك ئالدىنقى قوشۇمچىلاردىكى «ئا، ئە» تاۋۇشلىرى «ئې، ئى» لارغا ئاجىزلاشماي، ئەسلىي پېتىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

قالغاي (قاغاي) — قاغايدى، قاغايدىم، قاغايدىڭ، قاغايدۇق

قالمىغاي (قامىغاي) — قامىغايدى، قامىغايدىم، قامىغايدىڭ، قامىغايدۇق

ياتقاي — ياتقايدى، ياتقايدىم، ياتقايدىڭ، ياتقايدۇق

ياتمىغاي — ياتمىغايدى، ياتمىغايدىم، ياتمىغايدىڭ، ياتمىغايدۇق

كەتكەي — كەتكەيدىم، كەتكەيدى، كەتكەيدىڭ، كەتكەيدۇك

يازماس+ ئىدى= يازماسىدى (يازماسىدىم، يازماسىدىڭ، يازماسىدىڭلار، يازماسىكەن، يازماس ئىمىش)

گوما شېۋىسىدە:

يازىپ+تى= يازىپتى (يازىپتىم، يازىپتىڭ، يازىپتىڭىز، يازىپتىڭلە)؛ دەپ+تى= دەپتى (دەپتىم، دەپتىڭ، دەپتىڭىز، دەپتىڭلە)؛ ئىشلەپ+تى= ئىشلەپتى (ئىشلەپتىم، ئىشلەپتىڭ، ئىشلەپتىڭىز، ئىشلەپتىڭلە)؛ كېلەر+كەن= كىلەكەن؛ كىلە+مىش= كىلىمىش؛ كىلىت+كەن= كىلىتكەن (كىيىيكە)؛ قىلىت (قىت)+كەن= قىلىتكەن (قىتكەن)؛ قىلا+مىش= قىلىمىش (قىتمىش)؛ دەي+مىش= دىيمىش؛ دىتو+ كەن= دىيتكەن؛ دېمەس+تى= دىمەستى (دىمەستىم، دىمەستىڭ، دىمەستىڭىز، دىمەستىڭلا، دىمەسكەن، دىمەسمىش)؛ كەمەس+تى= كەمەستى (كەمەستىم، كەمەستىڭ، كەمەستىڭىز، كەمەستىڭلا، كەمەسكەن، كەمەسمىش، كەمەسكەنسەن، كەمەسكەنمىز)؛ دىمەت+تىم= دىمىيتتىم (دىمىيتتىڭ، دىمىيتتىڭىز، دىمىيتتىڭلا، دىمىيتكەن، دىمىيتكەنمە، دىمىيتكەنمىز)؛ قىماس+تى= قىماستى (قىماستىڭ، قىماستىم، قىماسكەن، قىماسكەنمىز، قىماسمىش)؛ يازماس+تى = يازماستى (يازماستىم، يازماستىڭ، يازماستىڭلا، يازماسكەن، يازماسمىش)

(8) بۇيرۇق رايىدىكى پېئىللارنىڭ 2 - شەخستىكى بولۇشلۇق ھەم بولۇشسىز شەكلى ئەدەبىي تىلدىكى «-غىن، - قىن، - گىن، - كىن» قوشۇمچىلىرىدىن باشقا «غۇلۇق، - قۇلۇق، -گۇلۇك، - كۇلۇك» قوشۇمچىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى ئارقىلىقمۇ ياسىلىپ، ئىش - ھەرىكەتنىڭ زۆرۈر ئىكەنلىكىنى، تېگىشلىك ئىكەنلىكىنى ئۇقتۇرۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بار+غۇلۇق= بارغۇلۇق — (ئالدىياش ئىشقا ئۆزى باغۇلۇق)

كەت — كۇلۇك = كەتكۇلۇك — (ماشىنا بومىسا، ماڭىپ بوسىمۇ كەتكۇلۇك)

سات+قۇلۇق= ساتقۇلۇق — (ئەزان بوسىمۇ، نەخ ساتقۇلۇق)

كەي+گۇلۇك= كەيگۇلۇك — (يازدا يىلىڭياق كەيگۇلۇك)

چاپ+قۇلۇق= چاپقۇلۇق — (ئىيىقنى چوقۇ چاپقۇلۇق)

ئۆز+گۇلۇك= ئۆزگۇلۇك — (گۇلنىڭ چايلىغىنى ئۆزگۇلۇك)

بارغۇسى باغۇسى

(13) ئەدەبىي تىلدىكى «ئال، سال، قال، چال، كەل، بول، قىل، تاپ، چۈش» دېگەندەك پېئىل تومۇرىغا «ىپ، ۇپ» قوشۇمچىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياسىلىدىغان هال پېئىللىرى گۇما شېۋىسىدە تۇپ پېئىلنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىن كېيىنكى بىر تاۋۇشنى ياكى بىر بوغۇمنى چۈشۈرۈپ قويۇپ، «پ» قوشۇمچىسىنىڭ ئۇلىنىشىدىنلا ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
ئال+ىپ= ئېلىپ	ئاپ (ئاپ كەلدىم، ئاپتۇ)
سال+ىپ= سېلىپ	ساپ (ساپ بەدىم، ساپتۇ)
چال+ىپ=چېلىپ	چاپ(سازنى چاپ بولدى)
قال+ىپ= قېلىپ	قاپ (قاپقالدى، قاپتۇ)
كەل+ىپ= كېلىپ	كەپ (كەپ قالدى، كەپتۇ)
بول+ۇپ= بولۇپ	بولاپ (كېسەل بولاپ قاپتۇ)
تول+ۇپ= تولۇپ	تولاپ (ئادەم تولاپ كەتتى)
تاپ+ىپ= تېپىپ	تاپ (ئايكەتكەن نەسىنى تاپپە)
چۈش+ۇپ=چۈشۈپ	چۈپ (ئىشتىن چۈپ كەتتۇق)

(14) ئاددىي ئۆتكەن زامان پېئىلىنىڭ 2 - شەخس سىپايە تۈرىنى ياسايدىغان «-دىلە، دىلا، تىلە، -سىلە، -سىلا» قوشۇمچىلىرىدا، گۇما شېۋىسىدە «دى، تى، سى» بوغۇملىرى قىسقارتىلىپ، «-لا، لە، -سا، - سە» شەكلىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
ماڭ+دىلا= ماڭدىلا	ماڭ+لا= ماڭلا
كەل+دىلە= كەلدىلە	كەل+لە= كەللە
ئال+دىلا= ئالدىلا	ئال+لا= ئاللا
سال+دىلا= سالدىلا	سال+لا= ساللا
ئات+تىلا= ئاتتىلا	ئات+لا= ئاتلا
ئۇنۇت+تىلا= ئۇنۇتتىلا	ئۇنۇت+لا= ئۇنۇتلا
قوش+تىلا= قوشتىلا	قوش+لا= قوشلا
تاشلا+سىلا= تاشلىسىلا	تاشلا+سا= تاشلىسا

كەتمىگەي — كەتمىگەيدى، كەتمىگەيدىم، كەتمىگەيدىڭ، كەتمىگەي-دۇك

[ئەسلەتمە] يۇقىرىقىلار ئەدەبىي تىلدا «قالغىيدى، قالمىغىيدى، قالغىيدىم، قالمىغىيدىم، قالغىيدىڭ، قالمىغىيدىڭ» بويىچە تۈرلىنىدۇ.

(11) ھال پېئىللىرىنى ياسىغۇچى «-غىچە، -گىچە، -قىچە، -كىچە» قوشۇمچىلىرى گۇما شېۋىسىدە «-غۇچە، -قۇچە، -گۇچە، -كۇچە» بولۇپ («ئى» تاۋۇشى «ئۇ» تاۋۇشىغا ئالماشقان ھالدا) ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
كەلگۇچە	كەگۇچە
بارغۇچە	باغۇچە
تاپقۇچە	تاپقۇچە
كۇتكۇچە	كۇتكۇچە
چىققۇچە	چىققۇچە
چۇشكۇچە	چۇشكۇچە
ئۆلگۇچە	ئۆلگۇچە
ئالغۇچە	ئاغۇچە
بەرگۇچە	بەگۇچە

(12) شۇنىڭغا ئوخشاش يەنە پېئىللارنىڭ كەلگۇسى زامان مەيل رايىنى ياسايدىغان «-غىسى، -قىسى، -گىسى، -كىسى» دېگەن قوشۇمچىلاردىمۇ گۇما شېۋىسىدە «ئى» نى «ئۇ» غا ئالماشتۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
يازغۇسى	يازغۇسى
ئالغۇسى	ئاغۇسى
كۆرگۇسى	كۆگۇسى
چىققۇسى	چىققۇسى
چۇشكۇسى	چۇشكۇسى
كەلگۇسى	كەگۇسى

«ۋيلە، ۇيلە» قوشۇمچىلىرىنىڭ ئۆلىنىشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

گۇما شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
بەشۆيلە	بەشەيلەن
ئىككۇيلە	ئىككىيلەن
ئۇچۇيلە	ئۇچەيلەن
ئۆنۇيلە	ئونەيلەن

(3) ئۇنىڭدىن باشقا كەسىر سان، ئۇلۇش سان، پىرسەنتلەر جانلىق تىل داۋامىدا ئاددىي جۈملە شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

گۇما شېۋىسىدە:	ئەدەبىي تىلدا:
ئونىنىڭ بىژىسى	ئوندىن بىر
يۈزدىن بىژىسى، ياتۇسى	يۈزدىن بىر
تەڭياتۇسى، تېڭى	ئىككىدىن بىر (يېرىم)

(4) ئېغىرلىق ئۆلچەم بىرلىكىنى ئىپادىلەيدىغان بەزىبىر قەدىمىي ئاتالغۇلار ھازىرمۇ ئىستېمالدا ئۇچراپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، بىژ چارەك (كونىچە 16 جىڭ)، ئىششەك (چارەكنىڭ يېرىمى — 8 جىڭ)، نىمشەك (ئىششەكنىڭ يېرىمى — 4 جىڭ).

قوشۇمچە: گۇما شېۋىسىگە خاس ئۆلچەم بىرلىكلىرىنى بىلدۈردىغان مىقدار سۆزلەر

① گۇما شېۋىسىدە خەلقنىڭ كۈندىلىك تىل - ئالاقە ئىشلىرى داۋامىدا ئىشلىتىلىدىغان مىقدار سۆزلەرنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇ گېپى بولۇۋاتقان ھەر بىر شەيئىگە قاراپ خىلمۇ خىل نامدا ئاتىلىدۇ. ئاز ـ كۆپلۈكى شۇ نامنىڭ ئالدىدا كەلگەن سانغا ئاساسەن پەرق ئېتىلىدۇ. مەسىلەن، چىمدىم، چاڭگال، سىقىم، ئۇچ، قولتۇق، قۇچاق، يۈدە، باغ، ئېتەك، يانچۇق، خالتا، تاغار، دۆۋە، باش، باغ، ئۇلاغ، تېمىتىم، قوشۇق، قاچا، چۆمۈچ، قازان، چېلەك، قاپاق، چۆگۈن، چەينەك، قۇتا، پىيالە، شېشە، تەخسە، لېگەن، تاسقام...

② ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر: ئىلىك، غېرىچ، گاز، غۇلاچ، قەدەم، چامدام، كۆز يېتىم، ئۈن يېتىم، پوتەي،

كۆل+سىلە= كۆلسىلە	كۆل+سە= كۆلسە
تۇر+سىلا= تۇرسىلا	تۇ+سا= تۇسا
يەت+سىلە= يەتسىلە	يەت+سە= يەتسە
تاماكاڭنى چەكمەيمەن	بىز سۆيەپ قويالڭ دىسەم،
تۇتقىنىڭغا ھەشقاللا،	ئۇرۇشقىلى تاس قاللا.

(15) گۇما شېۋىسىدە پېئىللارنىڭ بۇيرۇق، ئىلتىماس رايىدا كــەلگەن تەكلىپ مەنىسىدىكى بەزى سۆزلەرگە (خۇسۇسەن «ئال، ســال، قال، كەل، چال» غا ئوخشاش تۈپ پېئىللارغا) كۆپلۈك قوشۇمچىسى «ىڭلار، ىڭلەر» ئۇلانغاندا، سۆز تەركىبىدىكى «ل» تاۋۇ-شى چۈشۈپ قېلىپ، سۆز قىسقارتىپ ئېيتىلىدۇ ھەم «ئى» غا ئاجىز-لاشمايدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
ئال+ىڭلار= ئېلىڭلار	ئاڭلا (ئىككىنى ئاڭلا)
سال+ىڭلار= سېلىڭلار	ساڭلا (قاپقا ساڭلا)
قال+ىڭلار= قېلىڭلار	قاڭلا (سىلە قاپقاڭلا)
چال+ىڭلار= چېلىڭلار	چاڭلا (سازنى ئاستا چاڭلا)
كەل+ىڭلار= كېلىڭلار	كەڭلە (سىلە ئەتە كەڭلە)

4) سان. سانلارنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى ئەدەبىي تىلدىكى خۇسۇسىيەتلەرگە ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدۇ، پەقەت قىسمەن جەھەتتە ئايرىمچە ئالاھىدىلىكلەرنى كۆرگىلى بولىدۇ.

(1) گۇما شېۋىسىدە دەرىجە سانلار، ساناق سانلار كەينىگە «ۋنجى» قوشۇمچىسىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياسىلىدۇ ھەم شۇ ساننىڭ ئاخىرىدىكى لەۋلەشمىگەن تاۋۇشنى لەۋلەشكەن تاۋۇشقا ئايلاندۇرۇۋې-تىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	گۇما شېۋىسىدە:
بىرىنچى ئاي	بۇرۇنجى ئاي
يەتتىنچى ئائىلە	يەتتۇنجى ئائىلە
ئون ئىككىنچى ماددا	ئون ئىككۇنجى ماددا
بەشىنچى سىنىپ	بەشۇنجى سىنىپ

(2) گۇما شېۋىسىدىكى كۆپلۈك سانلار، ساناق سانلار ئاخىرىغا

دېگەن سۆزلەر «پۈتۈنلەي، پەقەت» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. «جوپپاڭ، جوجاي» دېگەن سۆزلەر «مۇز نوكچىسى» نى كۆرسىتىدۇ. «شاپ، پات، تاق» سۆزلىرى «تېز، چاپسان» دېگەن مەنىلەرنى ئاڭلىتىدۇ. «پوسما، ئولپاق» دېگەن سۆزلەر بوۋاقلارنىڭ پاختىلىق باش كىيىمىنى كۆرسىتىدۇ. «ئەڭلىياغ، ئىگىن - ئاياغ» دېگەن سۆزلەر «كىيىم - كېچەك» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

2) شەكىلداش سۆزلەر. ئەدەبىي تىلدا يېزىلىشى ئوخشاش ياكى ئاتاش جەھەتتىكى شەكلى ئوخشاش، ئەمما، ئاڭلىتىدىغان مەنىسى باشقا - باشقا بولغان سۆزلەر گۇما شېۋىسى تەركىبىدىكى سۆزلەردىمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، «چېلەك» دېگەن سۆزنى ئالساق، بۇ سۆز گۇما شېۋىسىدە «+» (كرېست) شەكلىنى، پادىچىلار مال باققاچ يۈگىدىن يىپ ئېگىرىدىغان پىرقىرىما ئېگىرىش ئەسۋابىنى، ئۈچ تال ياغاچنى «△» (ئۈچ بۇلۇڭ) شەكلىدە چېتىپ، ئۈچ بۇلۇڭىدىن يىپ باغلاپ، تورۇسقا ئېسىپ، ئۈستىگە نەرسە - كېرەك (تاماق، گۆش، قېتىق) لەرنى ئېلىپ قويىدىغان «ئاسقۇ» نى بىلدۈرىدۇ. مىسال:

— بۇ يىپنى چاقىدا ئىگىرگەنمۇ، يا چېلەكتىمۇ؟

— قاچىدىكى قېتىقنى نەگە قويداڭ؟

— چېلەككە ئاپ قويدام.

«بىلەك» دېگەن سۆز «باشقا، قايتا»، «ئايرىم» دېگەن مەنىلەرنى ئاڭلىتىدۇ. مىسال:

ئوتاننى بىلەك يەدە، شاخنى بىلەك يەدە قويدام.

سىېنىڭ ئوناڭغا (ئورنىڭغا) بىلەك ئىدەم كەسۇن.

«ئاۋۇي» دېگەن سۆز «نام - ئابرۇي» نى ۋە «تۇزۇت قىلىش» مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مىسال:

ئاۋۇي قىماي جىق - جىق يەڭ.

ئىززەت - ئاۋۇيىمىزنى ساقلايلى.

«ئەن» سۆزى «كەڭلىك»، «تېز»، «راۋان» دېگەن مەنىلەرنى ئاڭلىتىدۇ. مىسال:

سودام ئەن كەتسۇنما؟؛ بۇ رەختىنىڭ ئىنى بىز مېتىردىن ئاشىدۇ؛ بۇ ئۆستەڭنىڭ سۇيى ساپ ئەن ئاقىتىكەن؛ بىزنىڭ مالدىكى

چاقىرىم، كۇنلۇك، ئايلىق...

③ ۋاقىتنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر: چاي قاينىمى، ئاش پىشىم، ئاشۋاقتى، قاقپىۇ، كۈن قىزىلى، تاڭ يورۇقى، كۈن (ئاي) ئارغامچا بويى، نەيزە بويى چۈش، زو ۋاقتى، ئەزان ۋاقتى، ناماز ۋاقتى، پېشىن، نامازدىگەر، شام، خۇپتەن ...

④ ئېغىرلىق ئۆلچىمىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر: فۇڭ، مىسقال، سەر، جىڭ، نىمشەك، ئىششەك، چارەك، پاتمان...

گۇما شىۋىسىنىڭ سىمانتىكىلىق ئالاھىدىلىكى

گۇما شىۋىسىدىكى سۆزلەرنىڭ ئەدەبىي تىل ۋە باشقا دىئا-لېكت - شىۋىلەردىن فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گراماتىكا جەھەتلەردىلا مەلۇم پەرقلىق ئالاھىدىلىكى بولۇپ قالماستىن، بەلكى سىمانتىكا جەھەتتىنمۇ ئۆز شىۋىسىگە خاس ئالاھىدىلىكىنى ياراتقان. بۇ ئالاھىدى-لىك گۇما شىۋىسى تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ كۆپلۈكى، شۇنداقلا، ئاشۇ شىۋە سۆزلىرىدىكى مەنىداش، شەكىلداش ۋە قارىمۇ قارشى مەنىلىك سۆزلەر؛ ماقال - تەمسىل، ئىدىئوم قاتارلىقلارنى شەكىللەن-دۈرگەنلىك تەرەپلىرىدە ئىپادىلىنىدۇ.

1) مەنىداش سۆزلەر. مەلۇمكى، ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىدى-كى مەنە جەھەتتىن بىر - بىرىگە يېقىن كېلىدىغان سۆزلەر مەنىداش سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. گۇما شىۋىسىنى تەشكىل قىلغۇچى سۆزلەر تەركىبىدىمۇ ئەنە شۇنداق مەنە جەھەتتىن بىر - بىرىگە يېقىن تۇرىدىغان سۆزلەردىن نۇرغۇنلىرىنى ئۇچرىتىش مۇمكىن. مەسىلەن، «سىلىي - سايىتىن، ئاۋۇي - ئاۋيا - ئاۋۇتتىن، مۇشتۇرقى» دېگەن سۆزلەر مەنە جەھەتتىن ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ، «ھېلى، بايا» دېگەن مەنىلەرنى ئاڭلىتىدۇ. «مىش، پاتىش، پىلتاش، دۆۋە، لىپ، چوخ-چا» دېگەن سۆزلەر «لىپمۇلىق» دېگەن مەنىنى ئاڭلىتىدۇ. «ئېغىز-مان، دۇمبە» دېگەن سۆزلەر «ئۇچا» — بەدەننىڭ ئارقىسىنى بىلدۈر-دۇ. «كالىلماشاڭ، غول، ...پاتمان» دېگەن سۆزلەر «كۆپ، نۇر-غۇن» مەنىسىنى ئاڭلىتىدۇ. «غارا، ياپا، يەكسۇن، ھۆددەس، ئادا»

ئۈستىدە بىراۋنىڭ تاقىقا - تۇقىقا سۆزلەپ گەپ يوشۇرۇۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، يولدا دىققەت قىلىپ ماڭ، ئاكاڭ بىلەن ئاتلىمچۇق ئويناپ يۈرمەڭلار، يەنە؛ ئاتلىمچۇق ئوينىماي، گەپنى بىۋ باشتىن دېمەمسەن؟

ئالدىرىساڭ ماڭا باق: بىراۋ بىر ئىشقا ئالدىراپ تۇرغاندا، باشقا بىر ئىشقا دۇچ كېلىپ قالغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، ئالدىرىساڭ ماڭا باق دېگەندەك ئاتىز ئىشىنى تۈگىتەلمەي قالسام، نېمانچە تولا مەيلىس بۇ؟

ئاياقتىكى ئاشتەك: نەسىھەتكە قۇلاق سالماي، باشقىچە يول تۇتۇپ، كېيىن نەسىھەتتە دېيىلگەن ئاقىۋەتنىڭ ئەينەن ئالدىغا كەلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، باشتا، دادامنىڭ دېگەنلىرىنى ئاڭلىماپتىمەن. مانا ئەمدى، ھەممىسى ئاياقتىكى ئاشتەك ئالدىمغا كەلدى.

ئاغزى باققالنىڭ يانچۇقىدەك قالماق: بۇ بىراۋنىڭ خۇشاللىقتىن ئېغىزىنى يۇمالماي قالغانلىقىنى ھەجۋىي قىلىشتا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، قاراڭلار، ئاۋۇنىڭ ئاغزى باققالنىڭ يانچۇقىدەك قالدى.

ئاسما قوزۇقتا قالماق: بىر ئىشنىڭ يا ئۇيانلىق، يا بۇيانلىق بولماي تۇرۇپ قالغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، مەمتاخۇن، ئىشلار قانداق بولۇپ كەتتى؟

— ھەي... يانا ئاسما قوزۇقتا قالدى.

ئالدى پەشلىك قىلماق: گەپ - سۆز ۋە بەزى ئىشلاردا يېنىكلىك قىلىپ، باشقىلارنىڭ ئالدىغا ئۆتۈۋېلىشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، ئالدى پەشلىك قىلماي جىم تۇرساڭچۇ.

ئانىسىنىڭ بىجىقىنى كېسىدىغان: بۇ ئۆتۈپ كەتكەن ھارامزادە، يامان ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى قىلىدىغان كەپسىز باللارنى سۈرەتلەشتە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، ئەمەت دېگەن ئانىسىنىڭ بىجىقىنى كېسىدىغان نېمە بولاپتۇ.

ئارغامچىغا ئۇن باسماق: بۇ بىراۋنىڭ قۇرۇق ھېساب بىلەن ئىشنى تۈگىتىپ، ئەجرىنى بەرمىگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، بۇ قېتىم ئارغامچىغا ئۇن باسىپ بېرىپ، بىزمۇنچە ئىش ھەققىنى

قويلارنىڭ قولىقىغا ئەن ساغان.

شۇنىڭغا ئوخشاش يەنە «سىيرىما» دېگەن سۆز جوزا ـ ئۇستەللەر-نىڭ تارتمىسى، كىيىم ـ كېچەكلەرنىڭ سىيرتمىسى قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

«باقماق» — مال ياكى بالا باقماقنى؛ ئاختۇرماقنى بىلدۈرىدۇ. «شىنە» — شىرنە ـ مېۋە سۈيىنى؛ پانا مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

3) قارىمۇ قارشى مەنىلىك سۆزلەر. گوما شېۋىسىدە مەنە جەھەت-تىن بىر ـ بىرىگە تۈپتىن زىت بولغان سۆزلەرمۇ خېلى سالماقنى ئىگىلەيدۇ. مەسىلەن:

«ئۇشا ـ گالدۇڭ» دېگەن سۆزنىڭ ئالدىنقىسى زېھنى ئۆت-كۈر ـ ھوشيارلىقنى؛ كېيىنكىسى «دۆت» لۈكنى؛ «دۆڭ ـ چۇقۇ» سۆزى «تېرەن ـ چوڭقۇر» لۇقنى؛ «ژىتتىگ ـ گال» سۆزى تىغلىق سايمانلارنىڭ «ئىتتىك ـ گال» لىقىنى؛ «سىپتا ـ غاشا» سۆزى «نې-پىز، ساددا ۋە يىرىك ـ قوپال» لىقنى؛ «ئىيان ـ بىيان» بولسا «ئۇيان ـ بۇيان» نى بىلدۈرىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، گوما شېۋىسىگە خاس بولغان ماقال ـ تەمسىل، ئىدىئوم ۋە باشقا تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرىمۇ خېلى سالماقنى ئىگە-لەيدۇ. بۇ خىلدىكى فرازېئولوگىيىلىك بىرىكمىلەر تېخى ئەدەبىي تىلغا كىرمىگەن ياكى باشقا دىئالېكت ـ شېۋىلەردە بولمىغان بىرىكمىلەر بولۇپ، گومىنىڭ يەرلىك تىل شېۋىسىدە دائىم ئىستېمال قىلىنىدۇ. تۆۋەندىكىلەر بۇ سۆزلەرنىڭ لۇغەتتى ۋە مىساللىرىدۇر:

ئىدىئوملارنىڭ مەنىسى ۋە مىساللار: ئادەم سەرلىمەك — بىراۋنىڭ مىجەزى ياكى پوزىتسىيىسىنىڭ قاتتىق ـ يۇمشاقلىقىنى سىناپ باقماق (سەلبىي جەھەتتە). مەسىلەن، سەن ئىدەم سەلىمە جۇما! ؟

ئاردىكى ئېشەكنىڭ ئۆلۈكى سايدا: ئېنىق مەسئۇلىيىتى بولمى-غان ئىشنىڭ زىيانغا ئۇچرايدىغانلىقى، نەتىجىسى چىقمايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

ئاتلىمچۇق ئوينىماق: (1) ئۆز ئارا ئىزدىشىپ چىققان ئىككى كىشىنىڭ يولدا ئۇتۇشۇپ كېتىپ تېپىشالمىغانلىقى؛ (2) بىرەر ئىش

مىسى يىرتىقلار ئارىسىدا قېلىپ، يەرگە چۈشمەيدۇ دېگەنلىكنى بىلدۇ-
رىدۇ.
بىر قولىنى ئۇن قىلماق: بىر ئىشنى تېز ھەم چاققان قىلىشنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، ئىشنىڭ تولىلىقىدىن بىڭ قولامنى ئۇن قى-
لىپ ئىشلەۋاتىمە. بىڭ قولامنى ئۇن قىلالماي تۇرسام، يەنە قىچقىرىپ
كەپتۇ.
بىر تال قوۋۇرغىسى ئارتۇق: ھاكاۋۇر، ئۆكتەم كىشىلەرنىڭ
سۈپىتى.
بازار نەرقى: ئىش قىلغاندا مەسئۇلىيەتسىزلىك قىلىپ، قولى-
نىڭ ئۇچىدا ئەپلەپ - سەپلەپ ئۆتكۈزۈۋېتىشنى بىلدۈرىدۇ. مەسى-
لەن، نېمانچە ژىنجىگلەپ كېتىسەن؟ بازا نەرقى ئىشلەۋە؛ بازا نەرقى
ئىش قىلساق بولمايدۇ.
بېشىمدىن (بېشىڭدىن) ئۇنۇپ چىقمىغان: بۇ، كەچكىلى بول-
مايدىغان نەرسە ئەمەس، دېگەننى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، شۇنچە قى-
لىپ كەتمىسەڭمۇ، بىڭ تال ئالما باشىڭدىن ئۇنۇپ چىققانمۇ؟ بۇنچە
قىلمىساممۇ، باشىمدىن ئۇنۇپ چىققان نەرسە ئىمەس - بۇ.
بىر نوگاي تۇز بولۇپ تېتىماق: بۇ ئەلگە تىنچلىق بەرمەيدىغان،
جېدەلخور كىشىلەرنىڭ خاراكتېرىنى سۈرەتلەيدىغان سۆز. مەسىلەن،
بۇ كوچىغا بىڭ نوگاي تۇز بولۇپ تېتىمىسام...
بىر تۆشۈكنى تۆت كۆرسەتمەك: بۇ، ھىيلىگەرلىك، ئالدامچى-
لىقتا ئۇچىغا چىققان ئادەملەرنىڭ قۇۋلۇقىنى سۈرەتلەيدۇ.
بۇرنىنى پوردا تەشمەك: بۇ، بىراۋنىڭ بىراۋنى ئاسانلا ئالداپ
كەتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.
بەرمىسە كۆڭلى ئاغرىيدۇ، بەرسە ئۆزى (ئاغرىيدۇ): بۇ، تەڭ-
قىسلىقتا قېلىشنى، يەنە بىراۋ بىر نەرسە سورىسا، بەرمىسە ئۇنىڭ
كۆڭلى ئاغرىيدىغانلىقىنى، بەرسە، ئۆزىگە زىيان بولىدىغانلىقىنى بىل-
دۈرىدۇ.
يېپىكىنى قىرلىماق: ھە دېسىلا ئۇرۇش - جېدەلگە تەييار تۇر-
ماق، ھۇرپىيىپ كەلمەك.
پىل ئوسۇردى: ئۆزىنى چوڭ چاغلىغان بىراۋنىڭ (مەسىلەن،

ئاپ قاپتىيا؟

ئارغامچىنىڭ پۇلى تۇرۇقلۇق، كۇلىنىڭ پۇلىنى تۇتماق: بۇ، بىراۋغا بېرىدىغان خېلى كۆپ قەرزى تۇرۇقلۇق، ئۆزىنىڭ ئۇنىڭدىكى ئازراق بىر نەرسىسىنى تەلەپ قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، ئـاغامچىنىڭ پۇلى تۇرۇپ كۇلىنىڭ پۇلىنى تۇتقاندەك، گەدىنىڭدە ئىككى مىڭ كويام تۇسا، بىر چىچقاق باقاڭنىڭ پۇلىنى دەمسەن؟

ئاقسا دۆڭنى ئالغاندەك: بۇ پايدا - زىيان بىلەن ھېسابلاشماي، تەۋەككۇلچىلىك قىلغانلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، ئال دېسە، ئۆز يـولىدا ئالماي، ئاقسا دۆڭنى ئالغاندەك ئالساڭ، بىزگە قانچىلىك پايدىسى چىقىدۇ؟

ئازمىدىن سۇ چۇشكەندەك: بۇ ئاغزى ئىتتىك، توختىماي سۆز- لەيدىغان، جاۋىلداق ئادەملەرنى سۈرەتلەشتە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، ياپىرىم، بۇ بالا كىچىك بولغىنى بىلەن ئازمىدىن سۇ چۇشكەندەك سۆزلەيدىكىنا؟

ئالدىرىغان خوتۇن ئېرىگە سالام قىلار: ئالدىراپ ـ تېنەپ ئىش قىلىپ كۈلكىگە قېلىشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، ئالدىرىغان خوتۇن ئېرىغا سالام قىلغاندەك، نېمە قىلىپ يۈرگىنىڭ بۇ؟

ئەل كىرگەن كېچىككە كىرمەك: بۇ كۆپچىلىك بىلەن بىر پە- كىردە بولۇشنى، ئالاھىدە بولۇۋالماسلىقنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، ئەل كىرگەن كېچىككە كىرمىسەڭ، زىيان تاتىسەن، بالام.

ئەسكىنى ياراتماي، ئوبدىنىنى تاپالماي، داغدا قالغان باراتۋاي: بۇ بىر نەرسىنى ياراتماي، پۈرسىتى كېتىپ قالغاندا پۇشايماندا قالغان- لارنى مەسخىرە قىلىشتا قوللىنىلىدۇ.

ئەمچەكنى تاپالماي، قورساقتا ئۆسمەك: بۇ، ھەقىقىي جاۋابكارنى ياكى مەسىلىنىڭ ئىگىسىنى تۇتماي، مۇناسىۋەتسىز كىشىگە ئېسىلى- ۋېلىشنى كۆرسىتىدۇ.

بۇرنىدا پىننە سورىماق: دىمىغىنى قاقماق (ياراتمىغانلىق).

بېشىدىن زىغىر قۇيسا، ئايىغىغا چۈشمەيدىغان: بۇ تولىمۇ نام- رات، كىيىم - كېچەكلى ناھايىتى يىرتىق كىشىلەرنى سۈرەتلەيدىغان سۆز بولۇپ، كىيىمىنىڭ يىرتىقلىقىدىن، بېشىدىن زىغىر قۇيسا ھەم-

چىققان كۆز ئورنىغا كەلمەيتۇ: بۇ يۈز بېرىپ بولغان ئوڭۇشسىز-لىق ياكى زىياننىڭ ئورنىغا كەلمەيدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

چۈجە باققان توخۇنىڭ مەيدىسىنىڭ تۈكى يوق: بۇ، بالا-چاقىسىنى دەپ ئۆزى ئاچ - يالىڭاچ قالغان ئاتا - ئانىلارنى سۈرەتلەيدى-غان سۆز.

خامباپنىڭ قوشىدا ئىشتان يوق: بۇ، ئۆزى ئىشلەپچىقارغان نەرسىنىڭ ئۆز تۇرمۇشىغا ئىشلىتىشكە تېپىلمىغانلىقىنى (ئۆزىدە يوق-لۇقىنى) بىلدۈرىدۇ.

دۇكانغا تارتماق: ئەدىپىنى بېرىپ قويماق.

داردىن قاچقان ياردىن ئۇچقان: كىشىلەر نەزەرىدىن چۈشكەن، قولىدىن ئىش كەلمەيدىغان، شالاڭشىتىلگەن.

دىمىغىدا پوقى بار: جارسى ئۈستۈن، ھاكاۋۇر، باشقىلارنى ياراتمايدىغان.

دۆڭ، كىچىك ئىزدىمەك: ئىشنىڭ ئاسىنىنى ئىزدىمەك.

دۇمبىسىدە زىغىرتماق: بىراۋنى تازا دۇمبالاش، بولۇشىغا ئۇرغان-لىقىنى (ئەدەپلەپ قويغانلىقىنى) بىلدۈرىدۇ.

زاكىسىدا قوماچ يەپ قالغان: ئۆزى كىچىك، ئەمما يېشىغا باقماي چېچەن، ھوشيار باللارغا مەسلىكى كېلىش.

زەمبىلگە كىرمەك: ئۇششۇقلۇق قىلىپ يېتىۋالماق.

زوڭ ئولتۇرۇپ قالماق: بىرەر ئىشتا مەغلۇپ بولۇپ ئۇسال ھالغا چۈشۈپ قالماق.

زۇۋانى تۇتۇلۇپ قالماق: بىرەر ئىشنىڭ جاۋابكارلىقىغا سەۋەب كۆرستەلمەي، مات بولۇپ قالماق، يېڭىلىپ قالماق.

زاڭدىن سۆڭەك چىققاندەك: ئويلىمىغان يەردىن كىشىنىڭ كۆڭ-لىگە ياقمايدىغان چاتاق كېلىپ چىققانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

سەرلەپ يەپ، مىسقاللاپ چىچماق: بۇ، تولىمۇ پىخسىق ئادەم-لەرنى ھەجۋىيلەشتۈرۈپ ئېيتىلىدىغان سۆز.

سەن دىگۇچە مەن دەۋالاي، تاز دىگۇچە بەز (دەۋالاي): بۇ، گۇناھ (مەسئۇلىيەت) ئۆزىدە تۇرۇپ، باشقىلار ئوتتۇرىغا قوياي دىگۇ-چە، ئىشنى شۇ كىشىگە دۆڭگەپ قويۇشنى كۆرسىتىدۇ.

داڭلىق چىلىشچىنىڭ) ئادەتتىكى بىر ئادەمگە يېڭىلىپ قالغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

پىرىجىسى ئۈشىنىسىگە چىقماق: ماختاپ قويسا كۆرەڭلىمەك.

پىرىجە پىچماق: بىلەرمەنلىك قىلماق، ئۆزىنى بىلمەي ئالدىدا شاپاشلىماق.

تــوكۇرغا ئۇسسۇلنىڭ نىمە ئىشى، پۇچۇققا ناسۋالنىڭ (نىمە ئىشى): بىرەر ئىشنى قىلىش ئىقتىدارى يوق كىشىلەرنىڭ بىر ئىشنى قــىلىمەن دەپ قىلالماي كۈلكىگە قېلىشى، ئىقتىدارى يوق ئىشقا زورۇققانلىق.

تــاپىنىدا قۇرت ئۈمىلەيدىغان: لۆم - لۆم، بىر ئىشنى باشقا ئېلىپ چىقالمايدىغان؛ ھېچكىمگە ئازار بەرمەيدىغان، ياۋاش.

تاراقلىغۇچى بولماق: باشقىلارنىڭ گەپ - سۆزى، ئىشلىرىنى ئورۇنسىز مەسخىرە قىلىدىغان سۆز.

تازىنى ئاپتاپتا قىستىماق: بىر ئىشقا قۇربى يەتمەيدىغان، ئىلاجسىز بىر كىشىنى شۇ ئىشقا مەجبۇرلاش.

تارتسا بىر غۇلاچ، قويۇپ بەرسە بىر غېرىچ بولۇۋالماق: بىر ئىشتا چىڭ تۇتسا جىنىنىڭ بېرىچە يورغىلاش، ھەيدەكچىلىك قىلمىسا جىم تۇرۇۋېلىشنى بىلدۈرىدۇ.

تۇز يەپ تۇزلۇققا، نان يەپ ساندۇققا چىچماق: ياخشىلىققا يامانلىق قىلىش.

تۇكىنى تارتماق: چېكىپ كۆرمەك، سىناپ باقماق (سەلبىي جەھەتتە).

چومچاققا ئۇسمەك: چاتاققا يولۇقماق، ئويلىمىغان يەردىن ئىش تېرىپ قويماق.

چىشىنى - چىشىغا قويماق: ئاخىرىغىچە سەۋر - تاقەت قىلىپ بەرداشلىق بەرمەك.

چاۋا يېگەن مۇشۇكتەك: تەلەتىنى سەت قىلىپ، كۆزىنى پارقىرىتىپ قاراش؛ ھودۇقۇپ ھاڭ - تاڭ قېلىش.

چاپىنىنىڭ چىۋىقىغا كەلمەسلىك: بىرەر يامان تەرىپىنى ئەيىبلىمەسمۇ ئۆزىگە (پىسەنتىگە) ئالماي، بەخىرامان يۈرۈش.

چىققان كۆز ئورنىغا كەلمەپتۇ: بۇ يۈز بېرىپ بولغان ئۆڭۈشسىزلىق ياكى زىياننىڭ ئورنىغا كەلمەيدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

چـۈجـە باققان توخۇنىڭ مەيدىسىنىڭ تۈكى يوق: بۇ، بالا ـ چاقىسىنى دەپ ئۆزى ئاچ ـ يالىڭاچ قالغان ئاتا ـ ئانىلارنى سۈرەتلەيدىغان سۆز.

خــامباپنىڭ قوڭىدا ئىشتان يوق: بۇ، ئۆزى ئىشلەپچىقارغان نەرسىنىڭ ئۆز تۇرمۇشىغا ئىشلىتىشكە تېپىلمىغانلىقىنى (ئۆزىدە يوقلۇقىنى) بىلدۈرىدۇ.

دۇكانغا تارتماق: ئەدىپىنى بېرىپ قويماق.

داردىن قاچقان ياردىن ئۇچقان: كىشىلەر نەزەرىدىن چۈشكەن، قولىدىن ئىش كەلمەيدىغان، شالغۇتلىگەن.

دىــمىغىدا پوقى بار: جازىسى ئۇستۇن، ھاكاۋۇر، باشقىلارنى ياراتمايدىغان.

دۆڭ، كېچىك ئىزدىمەك: ئىشنىڭ ئاسىنىنى ئىزدىمەك.

دۇمبىسىدە زىغىرتماق: بىراۋنى تازا دۇمبالاش، بولۇشىغا ئۇرغانلىقنى (ئەدەپلەپ قويغانلىقنى) بىلدۈرىدۇ.

زاكــىسىدا قوماچ يەپ قالغان: ئۆزى كىچىك، ئەمما يېشىغا باقماي چېچەن، ھوشيار بالىلارغا مەسلىكى كېلىش.

زەمبىلگە كىرمەك: ئۇششۇقلۇق قىلىپ يېتىۋالماق.

زوڭ ئولتۇرۇپ قالماق: بىرەر ئىشتا مەغلۇپ بولۇپ ئۇسال ھالغا چۈشۈپ قالماق.

زۇۋانى تۇتۇلۇپ قالماق: بىرەر ئىشنىڭ جاۋابكارلىقىغا سەۋەب كۆرسىتەلمەي، مات بولۇپ قالماق، يېڭىلىپ قالماق.

زاڭدىن سۆڭەك چىققاندەك: ئويلىمىغان يەردىن كىشىنىڭ كۆڭلىگە ياقمايدىغان چاتاق كېلىپ چىققانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

سەرلەپ يەپ، مىسقاللاپ چىچماق: بۇ، تولىمۇ پىخسىق ئادەملەرنى ھەجۋىيلەشتۇرۇپ ئېيتىلىدىغان سۆز.

سەن دېگۇچە مەن دەۋالاي، تاز دېگۇچە بەز (دەۋالاي): بۇ، گۇناھ (مەسئۇلىيەت) ئۆزىدە تۇرۇپ، باشقىلار ئۈتتۈرىغا قوياي دېگۈچە، ئىشنى شۇ كىشىگە دۆڭگەپ قويۇشنى كۆرسىتىدۇ.

داغلىق چېلىشچىنىڭ) ئادەتتىكى بىر ئادەمگە يېڭىلىپ قالغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

پېرىجىسى ئۆشنىسىگە چىقماق: ماختاپ قويسا كۆرەڭلىمەك.

پېرىجە پىچماق: بىلەرمەنلىك قىلماق، ئۆزىنى بىلمەي ئالدىدا شاپاشلىماق.

تــوكۇرغا ئۇسسۇلنىڭ نېمە ئىشى، پۇچۇققا ناسۋالنىڭ (نېمە ئىشى): بىرەر ئىشنى قىلىش ئىقتىدارى يوق كىشىلەرنىڭ بىر ئىشنى قــىلىمەن دەپ قىلالماي كۇلكىگە قېلىشى، ئىقتىدارى يوق ئىشقا زورۇققانلىق.

تــاپىنىدا قۇرت ئۆمىلەيدىغان: لۆم ـ لۆم، بىر ئىشنى باشقا ئېلىپ چىقالمايدىغان؛ ھېچكىمگە ئازار بەرمەيدىغان، ياۋاش.

تاراقلىغۇچى بولماق: باشقىلارنىڭ گەپ ـ سۆزى، ئىشلىرىنى ئورۇنسىز مەسخىرە قىلىدىغان سۆز.

تازنى ئاپتاپتا قىستىماق: بىر ئىشقا قۇربى يەتمەيدىغان، ئىلاج-سىز بىر كىشىنى شۇ ئىشقا مەجبۇرلاش.

تارتسا بىر غۇلاچ، قويۇپ بەرسە بىر غېرىچ بولۇۋالماق: بىر ئىشتا چىڭ تۇتسا جېنىنىڭ بېرىچە يورغىلاش، ھەيدەكچىلىك قىلمىسا جىم تۇرۇۋېلىشنى بىلدۇرىدۇ.

تۇز يەپ تۇزلۇققا، نان يەپ ساندۇققا چىچماق: ياخشىلىققا ياماز-لىق قىلىش.

تۇكىنى تارتماق: چېكىنىپ كۆرمەك، سىناپ باقماق (سەلبىي جەھەتتە).

چومچاققا ئۇسمەك: چاتاققا يولۇقماق، ئويلىمىغان يەردىن ئىش تېرىپ قويماق.

چىشىنى ـ چىشىغا قويماق: ئاخىرىغىچە سەۋر ـ تاقەت قىلىپ بەرداشلىق بەرمەك.

چاۋا يېگەن مۇشۇكتەك: تەلەتىنى سەت قىلىپ، كۆزىنى پارقىرد-تىپ قاراش؛ ھودۇقۇپ ھاڭ ـ تاڭ قېلىش.

چاپىنىنىڭ چىۋىقىغا كەلمەسلىك: بىرەر يامان تەرىپىنى ئەيىبلە-سىمۇ ئۆزىگە (پىسەنتىگە) ئالماي، بەخىرامان يۈرۈش.

قورسىقىدا يانچۇقى بار: بۇ تىلى بىلەن دىلى باشقا، سۇيىقەستچى كىشىلەرنىڭ سۈرىتىنى ئىپادىلەيدۇ.

قارابىس: قارا نىيەت، يامان ئىش قىلىشتىن يانمايدىغان خەتەر-لىك ئادەم دېگەن مەنىدە.

قاپاق نوچى: قىش كۈنلىرىمۇ يالاڭ كىيىم بىلەن ئۆزىنى ياساپ يۈرىدىغان، ئەمما، تىترىكى بېسىلمايدىغان ئادەملەرنى ھەجۋىي قىلىپ ئېيتىلغان سۆز.

قان ئىچكەن ئىتتەك: تەلەتى يامان، يامان نىيەت بىلەن ئالىيىپ يۈرگەن كىشىلەرگە قارىتا ئېيتىلىدۇ.

قىغدەك ياتماق: بىرەر نەرسىنىڭ ھەددى - ھېسابسىز كۆپ بو-لۇپ، بۇزۇلۇپ، چېچىلىپ ياتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

قانتىغا قان تۇكۈرمەيدىغان: ئۆزىنى «مەن» دەپ يۈرىدىغان.

قوڭىدىن قان كەتمەك: بۇ چىدىماس ھەسەتخورلارنىڭ باشقىلارغا ھەسەت قىلغان ھالىتىنى سۈرەتلەيدىغان سۆز.

قوڭغا قالاپ كىشتاپ ئاچماق: يوق يەردىن گەپ قىلىپ ئىغۋا توقۇماق.

كىژمىگەن گورى قالمىدى: بىراۋنىڭ تۇرمۇش جەريانىدا تارتمى-غان قىيىنچىلىقىنىڭ قالمىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

كالا قورساق: تاماقنىڭ ياخشى-يامىنىنى تاللىماي، ئالدىغا كەل-گەننى يەۋېرىدىغان، تويماس.

كالا گۆشىدەك تۇرماق: بۇ، گەپ كار قىلمايدىغان، ياخشى گەپ ئالدىدىمۇ، يامان گەپ ئالدىدىمۇ گۆشىيىپ تۇرىدىغان كىشىلەرنىڭ سۈرىتى.

كىگىز - بورىنى سۆرىمەك: بۇ، ئۆز ئارا چېتىشلىقى بولغان ئىشتىن بىرنى تۇتسا، ئۇنىڭ يەنە بىرىنى سۆرەپ چىققانلىقىنى كۆرسى-تىدۇ.

كەپتەرخانىغا مۇشۇك كىرگەندەك: بۇ بىرەر سورۇننىڭ مەلۇم سەۋەب تۈپەيلىدىن بىردىنلا جىمجىتلىققا چۆككەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

كوزا سۇنامدۇ - قاپاقمۇ؟: ئىشلارنى ئالدىن كۆرگىلى بولمايدى-

سەندە بار ئاق ئېشەك مەندە يوقمۇ؟: بۇ، سەندە بار نەرسە مەندە يوقمىكەن دېگەننى بىلدۈرىدۇ.

سەگىبالانىڭ قانجىقىدەك سەكىلدەپ... : بۇ، بىر يەردە تۇرالمايدىغان، ھېلى ئۇ يەردە بولسا، بىردەمدىن كېيىن يەنە بىر يەردە يۈرىدىغان ئالىقاناتلارنى سۈرەتلەيدىغان سۆز.

سالىشىۋالماق: كەينىگە كىرىۋالماق، ئەگىشىۋالماق.

ساۋاپىنىڭ قوڭىغا ئۇي مۈڭگۈزى (تەگلىمەك) : بۇ، ياخشىلىققا يامانلىق قىلغانلىقنى بىلدۈرىدۇ.

سۆگەتتىن ئامۇت تەمە قىلماق: بىراۋدىن يوق نەرسىنى تەمە قىلماق، بىراۋدىن يوق بولغان ئىقتىدارنى تەلەپ قىلماق.

سىكىنىڭ قوڭىغا ئۇشكە قويماق: ئەھمىيىتى يوق كىچىك ئىشلارنى سۈرۈشتۈرۈپ، كىشىلەرنىڭ كوكۇلىسىغا ئېسىلىۋالماق.

شىپاڭ يوغان بىز نان يوق، سەللە يوغان ئىمان يوق: نام - ئاتىقىغا يارىشا بىلىمى (ساپاسى) يوق، قولىدىن ئىش كەلمەيدىغان كىشىلەرنى سۈرەتلەيدۇ.

شەيتىنى پۈۋدىمەك: بۇ، ئۆزىنى تۇتالمايدىغان، خۇدىنى يوقىتىپ يامان ئىشقا تەۋەككۇل قىلماقنى، ھېسسىياتقا بېرىلىپ كەتمەكنى بىلدۈرىدۇ.

قىيامەتنىڭ مۇشۇكىدەك (كۆزىنى يۇمماق) : بۇ ھەق - ناھەقنى بىلىپ تۇرسىمۇ ھەقىقەتكە كۆز يۇمغانلىقنى، قۇلاق يوپۇرۇپ تۇرۇۋالغانلىقنى بىلدۈرىدۇ.

قاپىقىنى ئۇشۇرماق: باشقىلارغا كۆز ئالايتماق، چوڭلارغا بويۇنتاۋلىق قىلماق، ئۇرۇشۇشقا تەييار تۇرماق.

قاپىقى ئۇششۇق: ئۆكتەم، ئۇرۇشقاق.

قورسىقىغا كىرىپ چىقماق: بىراۋنىڭ ئىچىدىكى سىرنى قىياس قىلماق، ئالدىن پەملىمەك.

قالىسا با، ھومايسا يوق: بۇ بىر نەرسىنىڭ تولىمۇ ئاز ئىكەنلىكىنى، يەنى بىرەر ئىشنى ئانچىكى كۈچ بىلەنمۇ قىلىپ كېتىدىغانلىقىنى، بىراۋنىڭ بىراۋغا شەرتسىز تەڭ كېلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

ئورۇق ئېشەككە يوغان تاغار ئارتماق: بىراۋنىڭ ئەمەلىي ئىقتىدارىغا، كۈچ ـ مادارىغا باقماي، ئېغىر ۋەزىپە يۈكلەپ قويۇشنى كۆرسىتىدۇ.

ئوسمىسىغا قاندۇرماق: بىراۋنىڭ ئورۇنسىز تەلىپىگە ماقۇل بولۇپ، كېيىن ئۆزىنى پۇشايمانغا قويماق ياكى ئورۇنسىزلىقنى بىلدۈرۈپ قويماق.

ئوسمىسى ئىچمەسلىك: بىر ئىشنى قىلىمەن دەپ قاملاشتۇرالماسلىق.

ئوچۇق قىسماقنى چوقۇماق: بىلىپ تۇرۇپ، ئىلاجىسىزلىقتىن زىيانغا ئۆزىنى ئۇرماق.

ئۆز بولىمەن دەپ دۇز بولۇپتۇ: ياخشى ئىش قىلىمەن دەپ، ياخشىلىق بەدىلىگە يامانلىق كۆرگەنلىكنى بىلدۈرىدۇ.

ئۈچىدا كەلسە بىر چارەك، تۆۋىدە كەلسە ئىششەك: بۇ نېمە بولسا بولار دەپ قارامىلىق بىلەن ئىش قىلىدىغان تەۋەككۈلچىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۆلۈكى قاۋان: ئۇششۇق، كۆكەرمە كىشىلەرنىڭ خىسلىتىنى مەسخىرە قىلىدىغان سۆز.

ئۆلگەن موزاينىڭ بوينى يوق: بولۇپ بولغان زىياننىڭ ئورنىغا كەلمەيدىغانلىقىنى، سەۋر قىلىشنىڭ لازىملىقىنى بىلدۈرىدۇ.

ئۆتمەس ماتا: ئەھمىيىتى يوق، كىشىلەرنىڭ نەزەرىگە ئىلىنمايدىغان ئىش ـ ھەرىكەت ۋە گەپ ـ سۆزلەر.

ئۇزۇمنى يە، سېپىنى سورىما: بۇ، بىرەر نەرسىنىڭ تېگى ـ تەكتىنى (نەدىن كەلگىنىنى) سۈرۈشتۈرمەي، نەپ ئېلىۋەر دېگەننى بىلدۈرىدۇ.

ئۇششۇك تەگكەن ھېرىدەك (ھەرىدەك): يوقىلىش ئالدىدا تۇرغان دۈشمەننىڭ ئۆلەر ـ تىرىلىشىگە باقماي يامانلىق قىلىدىغانلىقىغا قارىتىلغان.

ئىتنىڭ بېشىغا «توك» سالسا ... چىچىدۇ: بۇ بىر نەرسىنىڭ ناھايىتى كۆپلۈكىنى، نەگە بارسا دەرھال تېپىلىدىغانلىقىنى قوپاللاش-

غانلىقىنى؛ ئۆلۈم - يېتىم ياشقا كېلىشى ياكى قېرىغا كېلىشى نامە- لۇملىقىنى بىلدۈرىدۇ.

كوشۇكقا سۇ ئۇسماق: نەتىجىسىز ئىش قىلماق، قۇرۇق گەپ بىلەن ئىشنى تۈگەتمەكنى بىلدۈرىدۇ.

گەدىنىنىڭ پاتىڭىنى چىقارماق: ئىلاجىسىز ھالدا ئېغىر يۈكنى زىممىسىگە ئېلىپ كۆچىنىپ ئىشلىمەك.

لاتا قىسماققا چۈشمەك: ئوچۇقتىن - ئوچۇق زىيانغا يولۇقماق، ئالدام خالتىغا چۈشمەك.

ماقۇلغا ھۆججەت يوق: بۇ، ۋەدىسى يالغان، ئېغىزى بىلەن ئەمەلىيىتى بىردەك بولمىغان كىشىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتىنى بىلدۈرى- دۇ.

ماڭمىغان يەردە ئىزى، چىچمىغان يەردە پوقى بولماق: بۇ بىراۋغا ناھەق قارا چاپلىنىپ قالغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

ماڭقىسى ماش قۇرۇلماق: بۇ، بىر ئادەمنىڭ قىلىدىغان ئىشى- نىڭ كۆپلۈكىدىن ئارام ئالغۇدەك ۋاقىتقا ئېرىشەلمەيۋاتقانلىقىنى بىل- دۈرىدۇ.

مۇساپىرنىڭ كۈچۈكىدەك: بۇ ياۋاشلىقتىن تېنەپ - تەمتىرەپ قالغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

نان قېتىققا، قېتىق نانغا ئۆلگۈرەلمەسلىك: بۇ تۇرمۇشتا بىرنى تاپسا بىرنى تاپالمىغانلىقىنى؛ ئىككىنچى بىر لازىملىقنى تېپىپ بولغى- چە ئالدىدا بارنىڭ تۈگەپ كەتكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

«ھەششىرە» دېسە ئىشتانغا چىقارماق: ماختاپ قويسا، كۆرەڭلەپ ئۆزىنى بىلمەي قالماق، ۋەسۋەسىگە سېلىپ قويسا، يامان ئىشقا ئۆزىنى ئۇرماق.

ھالۋىنى كۆپ يېسە ئەمەن تېتىيدۇ: بىرەر ئىش - ھەرىكەتنىڭ چېكىدىن ئېشىپ كەتسە لەززەت، ئېتىبارى بولمايدىغانلىقىنى بىلدۈرى- دۇ.

ئوسۇرۇقى ئەنجانغا ئىشتىلمەك: بۇ بىرەر ئىشنى قىلمەن دەپ ئەپلەشتۈرەلمەي، ئوسال بولۇپ قالغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

يوناغ ـ يوناغقا كەلمەسلىك: پىلان ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەسلىك، بىرەر ئىشنىڭ ئويلىغاندەك بولۇپ چىقماسلىقى.

ژۇرىكى ئات كاللىسىدەك: قارام، قورقمايدىغان، جەسۇر، پالۋان كىشىلەرنىڭ سۈپىتى.

نىياقتىكى دا موللام، ياندىكى با موللام: بۇ ئۆز كىشىلىرىنىڭ قەدرىنى بىلمەي، قىلغان ئىشىنى ياراتماي، باشقىلارنىڭكىنى ئۇستۇن چاغلايدىغان خاھىشنى كۆرسىتىدۇ.

يالغۇز دەرەخكە جىن ئولاشقاندەك: بۇ، بىر كىشىگە نۇرغۇن ئادەمنىڭ قورشاپ ھۇجۇم قىلىشىنى كۆرسىتىدۇ.

تۇرۇپ ئېيتىلغان سۆز. مەسىلەن، بۈگۈنكى كۈندە ئىتنىڭ بېشىغا «توك» سالسا، يالغان مال چىچىدىغان بولۇپ كەتتى، دېگەندەك.

ئىشىت ئۆگزىگە چىقىسمۇ، ئىگىسىدىن چوڭ ئىمەس: چاكار ھەر قانچە بولۇپ كەتسمۇ، خوجايىندىن تۆۋەن تۇرىدۇ؛ پەرۋىش قىلىنغۇچى ھەر قانچە مەرتىۋىلىك بولۇپ كەتسمۇ، ئىلگىرى بېشىنى سىلىغان كىشىدىن يۇقىرى بولالمايدۇ.

ئىزى ئۆچۈپ كەتمەك: نام ـ نىشانى، تۆھپە ـ ئاتىقى يوقىلىپ كەتمەك.

ئىككى نان تاپسا، بىردە داپ چالماق: بۇ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىنى رەتلىك باشقۇرالماي، بەتخەجلىك بىلەن بۇزۇپ ـ چاچىدىغان كىشىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتىنى كۆرسىتىدۇ.

ئىزا قايى: يۈزى قېلىن، لەتخور.

ئاغزى بىلەن كۆتىنىڭ پەرقى يوق: تۇتۇرۇقسىز، گېپىدىن يېنىۋالىدىغان، گېپىگە ئىگە بولالمايدىغان.

ئېغىلدىكى توپاق ئۈي بولماپتۇ: بۇ، يېنىدىكى ئادەم ۋە نەرسىنى ياراتماي، رولىنى جارى قىلدۇرماسلىقنى تەنقىد قىلىدۇ.

ئاشىمدا يوق پۇرچاق پوقۇمدا نېمىش قىلسۇن؟: بىر كىشىگە ئالاقىسى يوق بىر ئىشنىڭ ئاقىۋىتىنىڭمۇ ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتسىز ئىكەنلىكىنى بىلدۇرىدۇ.

ياغلىما چۆپ: ئېغىزى يۇمشاق، ھىيلىگەر، ئالداپ ـ سىلاشقا ماھىر.

يۇزلىمە تەلپەك: يۈزى تۈك، يۈزسىز، ئىككى يۈزلىمە.

يەلپەغىز: ماختانچاق، گېپى چوڭ، ئەمەلىيىتى يوق.

يىپ ئەشمەك: خۇشامەتگۈيلۇق قىلماق، بىراۋنىڭ ئالدىدا پايپېتەك بولماق.

يونىمغان توغراقتەك: كېلەڭسىز، يوغان.

يەتتە يەردىن بوغۇزلىماق: تۆگە ئۆلتۈرگەندە قېنى ئېقىپ بولالمايدۇ، دەپ كۆپ يەردىن بوغۇزلايمىش، شۇنىڭغا ئوخشاش بىر ئادەمگە تەرەپ ـ تەرەپتىن بىر تالاي ۋەزىپىنى ئارتىش.

图书在版编目(CIP)数据

天下只有一个和田.卷2.中,和田方言/阿布都拉苏莱满编著.—乌鲁木齐:新疆大学出版社,2006.4
ISBN 7—5631—2040—8

Ⅰ.天…　Ⅱ.阿…　Ⅲ.①和田地区—概况—维吾尔语(中国少数民族语言)②维吾尔族((中国少数民族语言)—方言—概况—和田地区　Ⅳ.①K924.52　②H215.7

中国版本图书馆CIP数据核字(2006)第033421号

责任编辑:阿不里米提·卡德尔
责任校对:克尤木·吐尔逊
封面设计:艾克拜尔·萨里

天下只有一个和田
——和田方言

阿布都拉·苏莱满　编著

新疆大学出版社出版
(乌鲁木齐市胜利路14号　邮编:830046)
新华书店经销
乌鲁木齐市翼百丰印务有限责任公司印刷
开本:880×1230毫米　1/32　13印张　插页2
2006年4月第1版　2006年5月第1次印刷
印数:0001—3050册

ISBN 7—5631—2040—8
定价:27.30元

دۇنيادا بىرلا خوتەن بار

نامىلىق يۈرۈشلۈك كىتابلار

يىللار، ئادەملەر، ۋەقەلەر
مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، بوستانلىق ۋە ئېكولوگىيە
مەدەنىيەت، مائارىپ، تېبابەت
يىپەكچىلىك، قاشتېشى، گىلەمچىلىك
ئەدەبىيات ـ سەنئەت
ھېكايەتلەر
خەلق قوشاقلىرى (تاللانما)
ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر، چۆچەكلەر (تاللانما)
خەلق داستانلىرى
يەر ناملىرى
خوتەن دىئالېكتى
كىتابلار ئۇچۇرى
چەت ئەللىكلەر نەزىرىدىكى خوتەن
كارخانىچىلار

ISBN 7-5631-2040-8

9 787563 120406 >

ISBN 7-5631-2040-8
(维文)定价：27.30元